[illegible]

[illegible]मलमासतत्त्वम् + [illegible]तत्त्वम् + दायभागतत्त्वम् +
[illegible]तत्त्वम् + तिथितत्त्वम् + वास्तुयागतत्त्वम् + कृत्य-
[illegible]तत्त्वम् + यजुर्वेदिश्राद्धतत्त्वम् + [illegible]तत्त्वम् +
[illegible]तत्त्वम् + [illegible]तत्त्वम् +
श्रीपुरुषोत्तमतत्त्वम् + दिव्यतत्त्वम् +
मठप्रतिष्ठातत्त्वम् + शूद्रकृत्य-
विचारणातत्त्वम् + यजुर्वेदि-
[illegible]
तत्त्वम् + दुर्गार्चन-
पद्धतिः]

महामहोपाध्याय श्रीरघुनन्दन भट्टाचार्य-
विरचितः ।

[illegible]

श्रीजीवानन्दविद्यासागर [illegible]

[illegible]

पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B, A.

Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

स्मृतितत्त्वद्वितीयभागस्य सूचीपत्रम्।

शुद्धितत्त्वम् ।

वास्तुयागतत्त्वम् ।

कृत्यतत्त्वम् ।

—

एकादशीतत्त्वम्।

प्रणम्य सच्चिदानन्दं परमात्मानमीश्वरम्। मुनीन्द्राणां स्मृतेस्तत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः। अज्ञानतिमिरध्वंसिहरिपाद-नखत्विषम्। नत्वा वच्मि तत्र तत्त्वमेकादशीव्रतादिषु। एका-दशीव्रतं तत्र कलञ्जन्यायनिर्णयः। पुण्यकाले तु संक्रान्ते-र्विधिवत्प्रतिषेधनम्। व्रतस्य लक्षणं तत्र ग्रहसम्मार्जनं तथा। वैदिके कर्ममात्रे च नारायणनतिस्मृती। विष्णुनामादिसाङ्गार्थं तथाच्छिद्रावधारणम्। ओं तत्सदितिनिर्देशः कर्मणां प्राग्भवेत् व्रतम्। कङ्कल्पविषयो नित्यं काम्यञ्चैकादशीव्रतम्। वृद्धि-श्राद्धस्य विषय उपवाससमन्वयः। दयादिलक्षणान्यत्र व्रते गन्धादिवर्जनम्। ऋतौ व्रते स्त्रीगामित्वं श्राद्धाहे न च तद्भ-वेत्। चतुर्थाह्नपरित्यागः प्रशस्तसुतकाङ्क्षिणः। एकादशी-भोजने तु निन्दानित्यत्वसाधकम्। नित्यं सदादिविश्वजिद्-यावज्जीवनयौ तथा। अशक्तौ मनसा कर्मनित्यात् पापक्षया-दिकम्। एकादशीव्रतफलं रात्रिसत्त्रनयस्तथा। न्यायः संयोग-पार्थक्यं वृद्धिश्राद्धस्य नित्यता। एकस्य नित्यकाम्यत्वे योषित्-श्राद्धविवेचनम्। अपिण्डकमघाश्राद्धात् पक्षश्राद्धान्तरं न च। पार्वणासनदानादौ ये चात्रत्वेति निर्णयः। पर्य्युदासस्तथा सायमुषाद्यघटिकास्तथा। उपवासाधिकारी च कृष्णाया-मधिकारिता। वैष्णवानां सपुत्राणां तत्र वैष्णवलक्षणम्। नित्योपवासे रव्यादिदोषाभाव उपोषणम्। सप्तवारेष्वथाग्रेयः पितृशेष उपोषणे। पूर्णतिथिस्वरूपञ्च पूर्णैकादशिका तथा।

त्रिस्पृशैकादशी चैव दशम्या संयुता सदा। नोपोष्या तासु संक्षेपो दशमी नियमास्तथा। एकादश्याञ्च सङ्कल्पः श्रीशपूजा-विवेचनम्। षट्त्रिंशदुपचारादिजपपर्वनिरूपणम्। द्वादशी-नियमस्तद्वदुपवाससमर्पणम्। पारणायास्तथा कालः सङ्कटे जलपारणम्। तुलसीमहिमा तत्र तथा रुद्राक्षधारणम्। स्वदत्तदेवनैवेद्याद्युपयोगः स्त्रिया स्तथा। श्राद्धपिण्डादनञ्चात्र कूपादित्यागयागता। त्यक्तुस्तत्रोपयोगश्च रजः सूतकिनोर्व्रतम्। उपवासानुकल्पश्च तथैवोद्दव्यवस्थितिः। एकभक्तं तथा नक्तं हविष्यद्रव्यनिर्णयः। खिन्नधान्यस्य भक्षत्वं प्रातिनिध्यविवे-चनम्। चान्द्रायणादौ ग्रासानां परिसंख्याव्यवस्थितिः। पार-णानियमः पानत्वपामनशनाशनम्। व्यवस्था शयनादीनां संकथ्यन्ते जगत्पतेः।

अथ एकादशीव्रतम्। तत्र वराहपुराणम्। 'एकादश्यां निराहारो यो भुङ्क्ते द्वादशीदिने। शुक्ले वा यदि वा कृष्णे तद्व्रतं वैष्णवं महत्'। महत्त्वमाह। 'यदीच्छेद्विष्णुना वासं पुत्रसम्पदमात्मनः। एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि'। एतद्विदन् सुघोराणि हन्ति पापानि पार्थिव। योऽगृहीत्वा व्रतं मोहादेकादशीदिने नरः। न समापयते तस्य गतिः पापीयसी भवेत्'। अत्र 'एकादश्यां प्रकुर्वन्ति उपवासं मनी-षिणः'। इति भविष्यपुराणे उपवासपदान्निराहारपदं नैका-दशीकालमात्राभोजनपरम्। किन्तु तद्युक्ताहोरात्राभोजन-परम्। तत्रैवोपवासपदव्यवहारात्। न च वैपरीत्यम्। उप-वासपदस्याहाराभावमात्रपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात्। निराहार-पदस्योपवासपरत्वे तु न लक्षणा सामान्यशास्त्रस्य विशेषतात्-पर्य्यकत्वात्। तथाच कात्यायनः। 'नित्योपवासी यो मर्त्त्यः सायं प्रातर्भुजिक्रियाम्। सन्त्यजेन्मतिमान् विप्रः संप्राप्ते हरि-

वासरे'। सायं प्रातरिति रात्रिदिवोपलक्षणम्। 'मुनिभिर्द्दिरशनमुक्तं विप्राणां मर्त्त्यवासिनां नित्यम्। अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः' इति छन्दोगपरिशिष्टैकवाक्यत्वात्। अतएव खण्डतिथेरप्यहोरात्रत्वकीर्त्तनम् अहोरात्रसाध्यकर्माङ्गत्वार्थम्। तथाच विष्णुधर्मोत्तरे। 'सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदितोरविः। तया कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम्। सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामस्तमितोरविः। तया कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम्। शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितोरविः। कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितोरविः'। तच्च तिथ्यान्तरसहायभावं विना प्रायो न सम्भवति अतएव गृह्यपरिशिष्टे युग्माग्नीत्यभिधाय तिथ्योर्युग्मं महाफलमित्युक्तम् अस्य प्रयोजनन्तु तिथेः खण्डविशेषनियमनम्। स्वतिथ्या कर्मानिर्वाहे सहायभावेनान्यतिथ्यनुप्रवेशेनाहोरात्रसाध्योपवासाद्याचरणञ्च। एवञ्च प्रातःकाले तत्तिथ्यलाभे तिथ्यन्तरेऽप्युपवाससङ्कल्पः अहोरात्राभोजनरूपस्य तस्य प्रातरारम्भाङ्गत्वात्। संवत्सरप्रदीपेऽपि 'प्रातःसन्ध्यां ततः कृत्वा सङ्कल्पं बुध आचरेत्' इत्युक्तम्। अत्र च कर्मण स्तावदपूर्वजनकत्वे न प्राधान्यम्। तिथ्यादेर्गुणत्वेन क्वचिदुपलक्षणत्वमाह गर्गः। 'तिथिनक्षत्रवारादिसाधनं पुण्यपापयोः। प्रधानगुणभावेन स्वातन्त्र्येण न ते क्षमाः' इति प्रधानस्य कर्मणो गुणभावेनाङ्गत्वेन। एवञ्च निराहारपदस्योपवासपरत्वेन कलञ्जाधिकरणन्यायान्नैकादशीक्षणमतिवाह्य भोजनम्। किन्त्वेकादश्यामिति विहितैकादशीयुक्ताहोरात्रपरम्।

अथ कलञ्जाधिकरणम्। तत्र श्रुतिः। 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इति कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्य्यमित्यर्थः। तत्र कालविशेषानुपादानान्निषिध्यमान क्रियायां प्रवृत्ति-

अतो निषेधविधावधिकाराद्यावत्कालमेव तस्यां तस्य निवृत्तिः। न हि कलञ्जभक्षणादयतः कुतश्चित् कारणाविवृत्तस्य निषेधानुपालनं सम्प्रवृत्तमिति कलञ्जभक्षणनिषेधो न पुनस्तं निवर्त्तयति किन्तु भक्षणप्रवृत्तिमत्तामात्रमधिकारिविशेषणं यदा यदा भवति तदा तदा एव निषेधविधिरपि तं निवर्त्तयति। न हि कलञ्जस्य भक्षणमुपक्रम्य यावत् कालं तल्लक्षयति। अतस्तदितरकाले निवृत्तिः सिद्धैवेति भवति विफलोविधिः। ननु नासौ निवृत्तिरप्रवृत्तस्य निवृत्त्यनुपपत्तेः। सत्यं प्रवृत्त्युपाधिना विनाशं प्राप्नुवन् प्रागभाव एव प्रवृत्तिनिराकरणात् साध्यमानोनिवृत्तिरुच्यते। न तु प्रवृत्तिरपि साध्यतयोपदिश्यते किन्तु रागप्राप्तप्रवृत्तिमतएव निषेधविधावधिकारः। यत्तु 'मनसा तु प्रवृत्तस्य भूतचेष्टावतोऽपि वा। यदनागतभावस्य वर्जनं तन्निवर्त्तनं' इति। अत्रापिशब्देन अप्रवृत्तमात्रसमुच्चयान्न विरोधः भूतचेष्टावत इति। 'भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीवं त्रिषूचिते। प्राप्ते वृत्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तुना इति मेदिन्युक्तेः। भूते प्राप्ते निषेध्ये चेष्टाव च इत्यर्थः। ततश्च प्रागभाव एव कालान्तरसम्बन्धितया साध्यत्वेनोपदिश्यते। प्रागभावश्चानादिसंसर्गाभावमाचपरः स च अप्रवृत्तस्य भक्षणकारणमननुतिष्ठतः सिद्धत्येव। तस्मात् सकृत्क्रियापर्य्यवसायित्वे विफलोविधिः। कादाचित्काकरणस्य निषेधमन्तरेणापि प्राप्तेः। न च स्वर्गकामादिवत् साध्यतया प्रवृत्तिमत्कर्त्तृकत्वमप्यङ्गं विषयमात्राननुष्ठानाधीनसिद्धत्वान्निषेधनियोगानामिति कर्त्तव्यता काङ्क्षाविरहात् अतएव शुचित्वमपि तत्र नाङ्गम्। तस्मान्निषेधविधिषु काकवन्ध्योदेवदत्तस्य गृहा इत्यादिवत्तटस्थत्वे नाधिकारिविशेषणीभूताया प्रवृत्तेर्यावत्कालमनुवृत्तिस्तावत्कालमेव निवृत्तौ साफल्यं पुन-

निमित्तान्तरवन्न सकृदनुष्ठानेनैव शास्त्रार्थसिद्धिः। नैमित्तिक-श्राद्धादावमावास्यावच्छिन्नजीवनस्याधिकारिविशेषणस्यैकत्वात् सकृत्करणेनैव शास्त्रस्य सफलकत्वं नैकामावास्यायामेव पुनः पुनः क्रियया तथात्वं विधिगौरवापत्तेः। न हि तत्र सकृत्-करणमेव शास्त्रं विना सिध्यति। अतएव स्मृतिः। 'यथा-ब्देनाब्दिकं कर्म मासेनैव च मासिकम्। न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं नचैकत्र क्रियाद्वयम्'। एकस्याः क्रियाया एकदा वारद्वयविधानं न युक्तमिति हलायुधः। 'अमावास्याभेदे पुनस्तदवच्छिन्नजीवनभेदादधिकारावृत्त्या शास्त्रार्थोऽप्यावर्त्तते इत्येतत् न्यायमूलमेव व्याख्यातवचनद्वयं जीमूतवाहनेन लिखितं यथा। 'निमित्तं कालमादाय वृत्तिर्विधिनिषेधयोः। तत्र पूज्ये विधेर्वृत्तिर्निषेधः कालमात्रके। तिथीनां पूज्यता नाम कर्मानुष्ठानतो मता। निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्र-मपेक्षते'। पूज्ये युग्मादिनेति शेषः। कालमाधवीये वृद्ध-गर्गः। 'निमित्तं कालमादाय वृत्तिर्विधिनिषेधयोः। विधिः पूज्य तिथौ तत्र निषेधः कालमात्रके। तिथीनां पूज्यता नाम कर्मानुष्ठानतो मता। निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्र-मपेक्षते'। रविसंक्रान्तौ तु तदुपलक्षितपुण्यकाल एव ग्राह्यो-विधिवन्निषेधेऽपि। कालान्तरकल्पने गौरवाद्वचनाभावाच्च। संक्रान्त्युपवासस्य व्रतत्वेन भावरूपत्वात्तद्घटितत्वाद्वा उभय-थापि तत्र पूज्ये विधेर्वृत्तिरित्यनेन पुण्यकालयुक्ताहोरात्र-कर्त्तव्यता एवमेव गुरुचरणाः। प्रत्युत एकस्मिन् काले विधेय-प्रतिषेध्ययोः पुण्यपापयोः प्रतिपादकं कामधेनुनैयतकालिकक-ल्पतरुकृत्य-चिन्तामणिहेमाद्रिवाचस्पतिमिश्रधृतदेवीपुराणम्। 'अतीतानागतो भोगो नाड्यः पञ्चदश स्मृताः। सान्निध्यन्तु भवे-त्तत्र ग्रहाणां संक्रमे रवेः। व्यवहारो भवेल्लोके चन्द्रसूर्य्योप-

लचितः। काले विकल्प्यते सर्वं ब्रह्माण्डं सचराचरम्। पुण्य-पापविभागेन फलं देवी प्रयच्छति। एकधापि कृतं तस्मिन् कोटि कोटिगुणं भवेत्। धर्माद्विवर्द्धते ह्यायूराज्यं पुत्र-सुखादि च। अधर्माद्व्याधिशोकादिविषुवायनसन्निधौ। विषु-वेषु च यद्दत्तं जप्तं भवति चाक्षयम्। एवं विष्णुपदे चैव षड़शीतिमुखेषु च'। भोगोव्याप्तिः सूक्ष्मसंक्रमणकालसन्नि-धाने पुण्यतमत्वमिति यावदिति कल्पतरुः। वस्तुतस्तु भुज्यत इति भोगोभोग्यः रविसंक्रमणे। अतीतानागतः कालोभोग्यस्तन्निमित्तपुण्यपापजननयोग्य इति यावत्। अत-एव 'पुण्यपापविभागेन फलमित्युपसंहृतम्'। यत्तु 'अर्द्ध-रात्र व्यतीते तु संक्रान्तिर्यदहर्भवेत्। पूर्वं व्रतादिकं कुर्य्यात् परेद्युः स्नानदानयोः' इति तत् 'उपोष्यैव च संक्रान्त्यां स्नात्वा योऽभ्यर्चयेद्रविम्। स्नातः पञ्चोपचारेण सकामफलमाप्नुयात्। इति भीमपराक्रमीयैकवाक्यतया परदिवसीयस्नानदाननिमि-त्तकं प्राग्दिनोपवाससंयमरूपव्रतादिपरम्। अन्यथा प्रागुक्त-विरोधापत्तेः। स कालः कियानित्याह। नाद्यः पञ्चदशेति उभयतः पञ्चदशदण्डपुण्यत्वं दिवा विष्णुपदीविपर्य्यमिति तिथितत्त्वे वक्ष्यते। सान्निध्यमित्यादिना तस्यैव कालस्य स्तुतिः। विकल्प्यते स्वभावात् प्रच्यवते। देवी संक्रान्ति-कालस्वरूप संक्रान्त्युपक्रमे देवीपुराण एव। 'समायनमृतु-मासः पचोहश्च क्रमेण तु। स्थूलसूक्ष्मविभागेन देवी सर्वगता विभो' इत्यभिधानात्। 'कलाकाष्ठादिरूपेण परिणामप्रदा यिनी' इति मार्कण्डेयपुराणाच्च। तस्मादमावास्यायां इति तमपि न छिन्द्यादित्यादेर्निषेधविधित्वेन कलञ्जभक्षणन्याया यावत् कालभावित्वं निराहारस्य तु वैधोपवासरूपत्वात् व्र रूपत्वाच्च न तदवसरः तयोर्भावघटितत्वात्।

अथ व्रतलक्षणम्। दीर्घकालानुपालनीयः सङ्कल्पोव्रतमिति नारायणोपाध्यायानां स्वरसः। स्वकर्त्तव्य विषयोनियतः सङ्कल्पोव्रतमिति श्रीदत्तहरिनाथवर्द्धमानप्रभृतयः। सङ्कल्पश्च भावे मयैतत् कर्त्तव्यमेव निषेधे न कर्त्तव्यमिति ज्ञानविशेषः अतएव सङ्कल्पः कर्ममानसमित्याभिधानिकाः। वस्तुतस्तु पूर्वोक्तवराहपुराणवचनेनैकादश्युपवासस्य व्रतत्वाभिधानात्। 'एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च। उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्र उदाहृतः'। इत्यादि याज्ञवल्क्याद्युक्तेषु, एकभक्तनक्तायाचितभोजनोपवासादिषु पादकृच्छ्रादित्वाभिधानाच्च न सङ्कल्पोव्रतं किन्तु सङ्कल्पविषयतत्तत्कर्म्मैव व्रतमिति। अतएव व्रतानां सङ्कल्पसम्भवत्वमाह मनुः। 'सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः। व्रतानियमधर्मांश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः'। अनेन कर्मणा इदमिष्टं फलं साध्यते इत्येवं विषया बुद्धिः सङ्कल्पस्तदनन्तरमिष्टसाधनतया अवगते तस्मिन् इच्छा जायते ततस्तदर्थं प्रयत्नं कुर्वीत इत्येवं यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः। व्रता ऽनियमरूपा धर्मांश्चतुर्थाध्याये वक्ष्यमाणाः। सर्वे इत्यनेन अन्येऽपि शास्त्रार्थाः सङ्कल्पादेव जायन्त इति कुल्लूकभट्टः। सङ्कल्पमाह वराहपुराणम्। 'प्रातःसङ्कल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकम्। नापराह्णे न मध्याह्ने पित्र्यकालौ हि तौ स्मृतौ' सङ्कल्पो व्रतस्यारम्भ इत्युक्तं राघवभट्टधृतोविष्णुः। 'व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे। आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम्। आरम्भोवरणं यज्ञे सङ्कल्पोव्रतजापयोः। नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिष्क्रिया। निमन्त्रणन्तु वा श्राद्धे प्रारम्भः स्यादिति स्मृतिः'। पाकपरिष्क्रियेति साग्निदर्शश्राद्धविषयं तत्रैव तस्यान्य[illegible]विधानेन तदग्निपाकस्यासाधारणत्वात्। सङ्कल्प-

विधानन्तु संवत्सरप्रदीपे। 'प्रातःसन्ध्यां ततः कृत्वा सङ्कल्पं बुध आचरेत्'। शान्तिपर्व्वणि 'गृहीत्वौडुम्बरं पात्रं वारिपूर्ण-मुदङ्मुखः। उपवासन्तु गृह्णीयाद्यद्वा सङ्कल्पयेद्बुधः। देवता-स्तस्य तुष्यन्ति कामिकं तस्य सिध्यति। अन्यथा तु वृथा मर्त्त्याः क्लिश्यन्ति स्वल्पबुद्धयः'। यद्वेति पक्षान्तरम्। तेन ताम्रपात्राभावे सङ्कल्पमात्रं कल्पतरौ तु यद्वेति नक्तादिव्रत-परम्। तदयुक्तं तत्पदाध्याहारापत्तेः। यत्सङ्कल्पयेत्तद्गृह्णी-यादित्यनेनैवोपपत्तौ वाकारोपवासपदवैयर्थ्यापत्तेश्च। तथाच कालमाधवीये वराहपुराणं गृहीत्वौडुम्बरं पात्रं वारिपूर्ण-मुदङ्मुखः। उपवासन्तु गृह्णीयात् यद्वा वार्य्येव धारयेत्'। यद्यपि व्रतं शास्त्रविहितानियम इति यथा अग्न्याद्वभोजी अर्थित्वात् प्रवृत्तौ नियम इति सति भोजने अग्न्याद्रमेव भुङ्क्ते इति वैयाकरणाः 'तथा नियमो व्रतमस्त्री तच्चोपवासादि-पुण्यकम्' इत्याभिधानिकाः। शास्त्रविहितोनियमोव्रतमिति तच्च उपवासादिलक्षणमित्यर्थः। तथापि तन्मात्रं व्रतमिति न वाच्यम् ऋतुकालाभिगामी स्यादित्यादावतिव्याप्तेः। गृहीत-व्रताकरणे दोषमाह छागलेयः। 'पूर्वं व्रतं गृहीत्वा यो नाच-रेत् काममोहितः। जीवन् भवति चाण्डालो मृतः श्वा चैव जायते। द्वादशीव्रतमादाय व्रतभङ्गं करोति यः। द्वाद-शाब्दं व्रतं चीर्णं निष्फलं तस्य जायते' इति नारदीयवचनात् द्वादश्यां विशेषोऽपि। प्रायश्चित्तमाह पद्मपुराणं 'लोभा-न्मोहात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो यदा भवेत्। उपवासत्रयं कुर्य्यात् कुर्य्याद्वा केशमुण्डनम्। प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुन-रेव व्रती भवेत्। वा शब्दः समुच्चये तेन मुण्डनस्य कर्त्त-व्यमिति प्रायश्चित्तविवेकः। प्रमादस्य सकृत्कृतत्वे प्रति-प्रसूते देवलः। 'सर्वभूतभयं व्याधिः प्रमादोगुरुशासनम्।

अव्रतघ्नानि कथ्यन्ते सङ्कटेतानि शास्त्रतः'। इति कर्त्तव्यतायां स एव। 'अभुक्त्वा प्रातराहारं स्नात्वाचम्य समाहितः। सूर्य्यादिदेवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत्। ब्रह्मचर्य्यं तथा सत्यं शौच मामिषवर्जनम्। व्रतेष्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः। प्रातः व्रतमाचरेदित्यन्वयः। प्रधानपदार्थान्वयस्याभ्यर्हितत्वात्। प्रातःसङ्कल्पयेदिति वचनैकवाक्यत्वाच्च। अभुक्त्वा आहारमित्यर्थात् पूर्वदिने एकभक्तत्वमायाति। नन्वाहारस्य रागप्राप्तत्वात् अनुपादेयतया उद्देश्यस्य एकत्वसंख्यायाः सम्मार्जनन्यायेनाविवक्षितत्वं युक्तमिति। स च न्यायस्तृतीयाध्याये निरूपितः। यथा ज्योतिष्टोमे। कुशपवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टीति श्रूयते तत्र संशयः किमेकग्रहस्य सम्मार्जनमुत ग्रहैर्जुहोतीति वाक्येन प्राप्तानां दशग्रहाणां तदर्थं किमुद्देश्यगता संख्या विवक्षिता नवेति। यथा पशुना यजेतेत्यत्र एकवचनश्रुतिवलादुपादेयपशुगता संख्या विवक्षिता तथैव ग्रहमित्येकवचनश्रुतिवलादुद्देश्यगतापि संख्या विवक्षिता भवितुमर्हतीति। तस्मादेकस्यैव ग्रहस्य सम्मार्जने प्राप्ते सिद्धान्तयति पशोर्वाक्यान्तरेणाप्राप्तत्वादनेनैव वाक्येन यागसम्बन्धावगमाद्यागं प्रति पशोर्गुणीभावात् यावद्गुणं प्रधानस्य प्रवृत्त्यभावात् कियता पशुनेत्यवच्छेदकाकाङ्क्षायां तदवच्छेदकत्वेनैकत्वसंख्या संबध्यत इत्युपादेयगतायाः संख्याया विवक्षितत्वं युक्तं ग्रहाणान्तु वाक्यान्तरेण यागसम्बन्धावगमात् सम्मार्जनवाक्ये द्वितीयाश्रुत्या सम्मार्जनं प्रतिग्रहस्य प्राधान्यावगमात् यावत् प्रधानं गुणस्य सम्मार्जनस्यावर्त्तनीयत्वात् कियन्तोग्रहाः सम्मार्जनीया इत्याकाङ्क्षायामनुपादेयग्रहगता संख्या न विवक्षितेति माधवाचार्य्यः। उत्तरमीमांसायां कल्पतरुस्तु किञ्चिद्विधातुं सिद्धवन्निर्देश्यत्वम् उद्देश्यत्वम् अनुष्ठेयत्वेन निर्देश्यत्वमुपा-

देयत्वम् उद्देश्यगतसंख्याया अविवक्षायां ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यत्र उद्देश्यग्रहस्याविवक्षा स्यात् साम्यात्। तथाच चमसादेरपि सम्मार्जनप्रसङ्गः सचायुक्तः चमसाधिकरणे हि प्रकृतयागसम्बन्धिसोमपात्रत्वाविशेषेण ग्रहपदस्य चोपलक्षणार्थत्वेन चमसानामपि सम्मार्जनमाशङ्क्य सिद्धान्तितं 'अनुवाद्यमनुक्त्वा तु न विधेयमुदीरयेत्। नह्यलब्धास्पदं किञ्चित् कुत्रचित् प्रतिष्ठति' इति न्यायेन केवल सम्मार्गविध्ययोग्यत्वादुद्देश्येन भाव्यम्। तच्च ग्रहशब्देन समर्पितं न च चमसलक्षणार्थो ग्रहशब्दः। ग्रहयागावान्तरापूर्वसाधनस्यान्तरङ्गस्य तेन लक्ष्यमाणत्वात्। अन्यथा तदसाधनस्यापि ग्रहस्य सम्मार्गः प्रसज्येत व्रीहियवयोस्त्ववान्तरापूर्वभेदाभावात् व्रीहिन् प्रोक्षतीत्यत्र व्रीहिशब्दो यवोपलक्षणार्थ इति उक्तं ततश्च ग्रहेषु एव सम्मार्ग इति। ननु यदि ग्रह उद्देश्यत्वेन विधिपरिगृहीतस्तर्हि तदेकत्वमपि पश्वेकत्ववाद्[illegible]तं स्यात्। मैवं ग्रहगतन्त्वेकत्वं ग्रहान् प्रत्यवच्छेदकत्वेन रूपेण न विवक्षितं युक्ताहि पशुना यजेत इत्यत्र उपादेयविशेषणत्वादेकत्वविवक्षा एकप्रसवतयैकपशुर्विशिष्टयागविधिसम्भवात्। अत्र तु ग्रहत्वैकत्वयोः सम्मार्गविधावुद्देश्यमानयोर्गुणानाञ्च पदार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यादिति न्यायेन परसम्बन्धादेकग्रहस्यैव उद्देश्यत्वेन पर्य्यवसानात् प्रत्युद्देश्यं वाक्यसमाप्तिः स्यात्। ग्रहमेकं सम्मार्ष्टीति ततश्च वाक्यभेदः स्यात् अतो-ग्रहत्वेन सर्वान् प्रकृताननूद्य सम्मार्गमात्रं विधेयम् एवं यश्चोभयं हविरन्विच्छेत् स ऐन्द्रं पञ्चशरावं चरुं निर्वपेत् इत्यत्र उभयत्वमविवक्षितं तदुक्तं प्रकृत्यर्थोऽपि खल्वेतदुद्देश्यस्य विशेषणम्। संख्यया तुल्यनीतित्वादविवक्षां प्रपद्यते। एवं स्वर्गकाम इत्यत्र पुंस्त्वमविवक्षितम्। अतएवोक्तं 'प्राप्ते

कर्मणि नानेकोविधातुं शक्यते गुणः। अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः'। इति किञ्च सर्वेषामेकसंस्काराकाङ्क्षितत्वेन एकत्वाविवक्षा युक्ता तस्मात् सर्वे ग्रहाः सम्मार्जनीया इति एवमभुक्त्वा प्रातराहारमित्यत्राप्येकत्वाविवक्षा अस्तु सत्यम् अविशेषिताहार-निवृत्तिपरत्वासम्भवाद्विशेषापेक्षायामेक-वचनं नियामकमन्यथानध्यावसायापत्तेः। आक्रियते इत्याहार-मन्नादि ततश्च पूर्वाह्णे एकाहारं भुक्त्वा पराह्णे प्रातःकाले कृतस्नानाचमनः। 'सूर्य्यः सोमो यमः कालः सन्धे भूतान्यहः क्षपा। पवनोदिक्पतिर्भूमिराकाशं खचरामराः। ब्राह्मं शासनमास्थाय कल्पध्वमिह सन्निधिम्' इत्यनेन सूर्य्यादीन् निवेद्य व्रतं सङ्कल्पयेत्। मैथिलास्तु अद्य भगवन् सूर्य्य भगवत्योदेवता एतद्व्रतमाचरिष्यामीत्यनेन सूर्य्याय देवताभ्यश्च निवेद्य सङ्कल्पं कुर्य्यात् अनेकाहसाध्ये तु अद्यारभ्येति-विशेष इत्याह। हारीतः पतितपाषण्डनास्तिकसम्भाषणानृताश्लीलादिकमुपवासदिने विवर्जयेत्। कूर्मपुराणे 'वहिर्ग्रामान्त्यजान् सूतीं पतितञ्च रजस्वलाम्। न स्पृशेन्नाभिभाषेत नेक्षेत व्रतवासरे'। वौधायन उद्योगपर्व च। 'अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपोमूलं फलं पयः। हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्'। अतएव फलाहारादावपि मूलजलाद्यविरुद्धम्। ब्राह्मणकाम्यादिषु न न्यूनत्वनियमः। धर्मार्थीरब्धव्रतस्यासमाप्तौ मरणेऽपि तत्फलप्राप्तिमाहाङ्गिराः। 'यो यदर्थं चरेद्धर्ममसमाप्य मृतो यदि। स तत्पुण्यफलं प्रेत्य प्राप्नुयान्मनुरब्रवीत्'। प्रेत्य परलोके। प्रायश्चित्तविवेकोऽप्येवं वैदिके कर्ममात्रे नारायणस्मरणनमस्कारौ आह योगि याज्ञवल्क्यः 'ध्यायेन्नारायणं नित्यं स्नानादिषु च कर्मसु। प्रायश्चित्त्यपि सर्वस्मात् दुष्कृतान्मुच्यते पुमान्। प्रमा-

दात् कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत्। स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः। तद्विष्णोरिति मन्त्रेण मज्जेदप्सु पुनः पुनः। गायत्री वैष्णवी ह्येषा विष्णोः संस्मरणाय वै' मन्त्रश्च 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततम्'। वामनपुराणे। 'सर्वमङ्गलमङ्गल्यं वरेण्यं सर्वतोमुखम्। नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्माणि कारयेत्'। शातातपपराशरौ। 'अच्छिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षिति-देवताः। प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमग्निष्टोमफलैः समम्'। क्षितिदेवता विप्राः। अग्निष्टोमफलैरिति स्तुतिः। विष्णुः 'ब्राह्मणानां प्रसादेन दिवि तिष्ठन्ति देवताः। ब्राह्मणाभिहितं वाक्यं न मिथ्या जायते क्वचित्। यत् ब्राह्मणास्तुष्टतमा वदन्ति तद्देवताः कर्मभिराचरन्ति। तुष्टेषु तुष्टाः सततं भवन्ति प्रत्यक्षदेवेषु परोक्षदेवाः'। तदपि ब्राह्मणाय दक्षिणारूपं किञ्चिद्दत्त्वा ग्राह्यम्। तथाच गोविन्दमानसोल्लासे नारदीयम्। 'सर्वेषामप्यलाभेषु यथोक्तकरणं विना। विप्रवाक्यं तथा सुभ्रु व्रतस्योद्यापलक्षणम्। वृथा विप्रवचो यस्तु गृह्णाति मनुजः शुभे। अदत्त्वा दक्षिणां वापि स याति नरकं ध्रुवम्'। उद्यापः प्रतिष्ठा। ब्राह्मणलक्षणमाह पैठीनसिः 'क्षमा दया दमो दानं धर्मः सत्यं श्रुतं घृणा। विद्याविज्ञानमास्तिक्यमेतद् ब्राह्मणलक्षणम्'। श्रुतमर्थाववोधः। अतएव मनुः 'चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः। दशलक्षणकोधर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः। धृतिः क्षमा दया स्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः। धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्। धृतिरिष्टवियोगानिष्टप्राप्तौ चित्तस्य यथा पूर्वमवस्थानम्। इन्द्रियनिग्रहः अप्रतिषिद्धेऽपि विषयेऽनतिप्रसङ्गः। धीर्हिताहितविवेचकशास्त्रार्थज्ञानं विद्या आत्म-

तत्त्वज्ञानम्। सत्ये विशेषमाह गोतमः। 'नानृतवचने दोषो जीवनञ्चेत्तदधीनं न तु पापीयसां जीवनमिति'। काशी-खण्डञ्च 'सर्पिर्लवणतैलादिव्यये चापि पतिव्रता। पतिं नास्तीति न ब्रूयादायासार्थं न योजयेत्'। व्ययेऽपि घृतं वर्द्धितमित्यादिप्रयोज्यम्। शपथेऽपि मनुः 'कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ष्ये तथेन्धने। ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम्। इन्धने होमार्थमपहृते ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ ब्राह्मणरक्षार्थमङ्गीकृतधनादौ मिथ्याशपथे पापं नास्तीति कुल्लूकभट्टः। यमः 'न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्वैरवाच्यं न च मैथुनार्थे। प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि'। नर्म क्रीड़ापरिहास इति यावत्। अतएव मिताक्षरायां स्मृतिः। 'गुरुणापि समं हास्यं कर्त्तव्यं कुटिलं विना' स्वैरवाच्यं स्वानर्थपरीहारार्थं कपटेनान्याभिलापः। अतएव शङ्खः। 'यस्य यस्य तु वर्णस्य वृत्तिच्छेदं समाचरेत्। तस्य तस्य वधः प्रोक्तं प्रायश्चित्तं समाचरेत्'। वायुपुराणे। 'यदेतद्द्रविणं नाम प्राणाह्येते बहिश्चराः। स तस्य हरते प्राणान् यो यस्य हरते धनम्। आदित्यपुराणेऽपि। 'षष्टिं वर्षसहस्राणि स्वर्गे वसति भूमिदः। उच्छेत्ता चानुमन्ता च तान्येव नरके वसेत्'। महाभारते 'सत्यं भूतहितं प्रोक्तं मनसोदमनं दमः। तपः स्वधर्मवर्त्तित्वं शौचं सङ्करवर्जनम्। सन्तोषो विषयत्यागो क्रोरकार्य्यनिवर्त्तनम्। क्षमाद्वन्द्वसहिष्णुत्वमार्जवं समचित्तता। ज्ञानं तत्त्वार्थसम्बोधः शमश्चित्तप्रशान्तता। दया भूतहितैषित्वं ध्यानं निर्विषयं मनः'। द्वन्द्वं शीतोष्णादि। वैदिके कर्मणि प्रथमतः ओं तत्सदिति निर्देशोऽपि। तथाच भगवद्गीता। 'ओं तत्सदितिनिर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः। ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च

विहिताः पुरा'। ओं तत्सदिति त्रिविधो ब्रह्मणो जगदीश्वरस्य निर्देशोऽभिधानं ब्रह्मविद्भिश्चिन्तितम्। तत्र तावदोमिति ब्रह्मेत्यादि श्रुतिप्रसिद्धेः ओमिति ब्रह्मणो नाम। पातञ्जलिरप्याह अस्यैव वाचकः प्रणव इति। अस्य ब्रह्मणः। ओंकारो भगवान् विष्णुरित्यादि तु वाच्यवाचकयोरभेदेन। तथाच जगत्कारणत्वेन प्रसिद्धत्वादविदूषां परोक्षत्वाच्च। तच्छब्दोऽपि ब्रह्मणो नाम। एवं परमार्थसत्त्वसाधुत्वप्रशस्तत्वादिभिः सच्छब्दोऽपि। अतस्तेन त्रिविधनिर्देशेन यद्वा यस्यायं त्रिविधो निर्देशस्तेन परमात्मना ब्राह्मणादयो निर्मिताः। तथाच 'तस्मात् ओमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः। प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनां यस्मादेवं ब्रह्मणो निर्देशस्तस्मात् ओमित्युदाहृत्य उच्चार्य्य कृता वेदवादिनां यज्ञाद्याः शास्त्रोक्ताः क्रियाः सततमङ्गवैकल्येऽपि प्रकर्षेण वर्त्तन्ते सगुणा भवन्तीति भगवच्छङ्कराचार्य्यचरणाः। अत्रमाह योगियाज्ञवल्क्यः। 'यज्ञनक्षातिरिक्तञ्च यच्छिद्रं यदयज्ञियम्। यदमेध्यमशुद्धञ्च यातयामञ्च यद्भवेत्। तदोङ्कारप्रयुक्तेन सर्वञ्चाविकलं भवेत्'। भगवद्गीतायाम्। 'तदित्यनभिसन्धाय यज्ञदानतपःक्रियाः। दानक्रियाश्च विविधा क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः'। तदिति ब्रह्मणाभिधानमुदाहृत्येत्यनुषङ्गः अनभिसन्धाय कर्म्मणः फलमिति शेषः। तस्मात् फलाभिसन्धानं विना मुमुक्षुणा कर्म कर्त्तव्यमित्यपि बोध्यम् 'सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते। प्रशस्ते कर्म्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते। यतो विद्यमानजन्मनि उत्तमचरिते च सदित्येतत् प्रयुज्यते। अतो यज्ञादौ कर्म्मणि प्रथमम् सच्छब्दः प्रयुज्यत इति। तेनैतादृशेतिकर्त्तव्यताकः सङ्कल्पविषयो व्रतमिति व्रतलक्षणम्। सङ्कल्पविषयत्वं व्रतत्वं व

अतिमिश्रोऽप्याह यथाकर्त्तव्यतया सङ्कल्पितं व्रतमिति। अमरसिंहोऽपि उपवासादौ व्रतशब्दसङ्केतमाह 'नियमो व्रतमस्त्रीतच्चोपवासादिपुण्यकं' तच्च व्रतमुपवासादिलक्षणं पुण्यकं पुण्यजनकमित्यर्थः। अत्र च नियमशब्दः कर्मणि व्युत्पन्नः। यत्तु व्रतपदं नियतसङ्कल्पविशेषवाचकमिति प्रायश्चित्तविवेककृद्भिरुक्तं तदपि नियतः सङ्कल्पविशेषो यत्र द्वादशवार्षिकव्रतादौ तस्य वाचकमित्येतत्परम्। अन्यथा व्रतपदं मरणेऽपि मनुना प्रयुक्तं 'यैर्यैर्व्रतैरपोह्येत' इत्युक्त्वा मरणस्यापि तेनोक्तत्वादिति व्रतपदं द्वादशवार्षिकादिपरमेवेत्याभ्यां स्ववाक्याभ्यां विरुद्धं स्यात्। न च नाग्टहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये उपजायत इति न्यायात् सङ्कल्पवाचित्वमिति वाच्यं श्रीदत्तादीनां मतेऽपि स्वकर्त्तव्यविषयो नियतः सङ्कल्पो व्रतमिति लक्षणे स्वकर्त्तव्यविषयस्य तथात्वात् विनिगमकन्तु प्रागुक्तवराहपुराणयाज्ञवल्क्यादिवचनम्। एवञ्च सङ्कल्पविषयस्य अनन्तं पूजयेद्धरिमित्यादौ भावत्वं नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यादौ चाभावरूपत्वम्। ननु तर्हि व्रतस्य क्वचिदप्यभावरूपत्वान्निषेधः कालमात्रके इत्यस्यैव विषयत्वं स्यादिति चेन्न तस्य केवलनिषेधविषयकत्वात् अस्य तु सङ्कल्पादीतिकर्त्तव्यतायोगित्वेन भावघटितत्वात् तत्र पूज्ये विधेर्वृत्तिरित्यस्यैव विषयत्वमिति। जीमूतवाहनेनापि एकादश्यां भोजने दोषं दर्शयन्नुपवासं नियमयति। न चायं निषेध इतिकर्त्तव्यताविधानात् निषेधे चेतिकर्त्तव्यताविरहाद्व्रतपदाप्रयोगाच्चेत्युक्तम्। यत्तु निषेधप्रकरणस्थदेवलवचने। 'न शङ्खेन पिबेत्तोयं न खादेत् कूर्मशूकरौ। एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि' इत्यत्र नञो निषेधे मुख्यत्वाद्भोजनाभावः प्रतीयते न त्वभोजनसङ्कल्परूपं व्रतं लक्षणाप्रसङ्गात्। एकेनैव मत्स्यपुराणकृता 'दशम्यां

नियताहारो मांसमैथुनवर्जितः। एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि'। इति दशमीनियमपूर्वकं व्रतमभिधाय 'रटन्तीह पुराणानि भूयोभूयो वरानने। न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे' इत्यादिविधेरनन्यगतिकतया निषेधकत्वमवश्यं वाच्यम्। तथाच निषिद्धे भोजने दोष-श्रवणं निषेधातिक्रमजन्यतयैवोपपद्यमानं न फलश्रुत्या काम्य-तया निरूढ़स्य व्रतस्य नित्यत्वे प्रमाणमिति तन्निरस्यं न खलु न शङ्केन पिबेत्तोयमित्यादिभिः प्रतिपक्षनिषेधभावैः साहचर्य्येण नैकादशीभोजननिषेधकमात्रमन्तराहं किन्तु 'एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि। वनस्थयतिधर्मोऽयं शुक्लामेव सदा गृही' इति गोभिलवचने धर्मशब्दमभि-व्याहारेणैकादश्यामुपवसेदित्यनेनैकवाक्यतया चोपवास-विधायकमपि न हि निषिद्धानां ब्रह्महत्यादीनां त्यागे कश्चिद्धर्मो जायते किन्तु भावरूपाज्ञानगर्हितो निषिद्धो धर्मो भवेदिति वैधोपवासे च 'उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह। उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः'। इति भविष्यपुराणवचनेन भोगमात्रस्यैव वर्जने प्राप्ते वचनान्तरा-दहोरात्रे भोजनस्यैव पापनिवृत्तिगुणवासयुक्तस्य प्राधान्य-मन्यभोगवर्जनस्याङ्गत्वम्। तथाच 'सूतके मृतके चैव प्रणम्य मनसा हरिम्। एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतद्धि वैष्णवम्' अत्र एकादश्यामुपवासमात्रस्य व्रतत्वमुक्तम् एकादश्यां न भुञ्जीतेत्यस्य व्रतपरत्वेन नाभोजनपरता तस्याय पूर्वं दूरि-त्वात्। ततश्च यथा एकादश्यां न भुञ्जीत इत्यत्र वच-नान्तरादुपवासरूपव्रतपरत्वं तथा न भोक्तव्यमित्यत्रापि। व-तन्तु वराहपुराणे एकादशीव्रतमन्दिशमध्ये न शङ्केन पिबेत्तोय-मिति न भोक्तव्यं न भोक्तव्यमिति वचनद्वयमभिधाय व्र

कारणे प्रत्यवाय उक्तः। न च पौनरुक्त्यभिया तस्य निषेधकत्वमिति वाच्यम्। तथात्वे एतद्वचन एव न भोक्तव्यमिति पुनरुपादानं व्यर्थं स्यात् किन्तु वीप्सया तस्यैव व्रतस्य नित्यत्वख्यापनमिति। अन्यथा निषेधः कालमात्रक इत्यनेनैव एकादशीक्षण एव भोजननिषेधः स्यात्। न खादेत् कूर्मशूकरावित्यस्य विशेषो बोध्यः। 'चक्राङ्कितस्तु यः कूर्मो रोहितः कनकप्रभः। वराहः श्वेतवर्णस्तु श्रयमितन्न भक्षयेत्' इति समुद्रकरधृतकूर्मपुराणवचनात्। बाल्यावस्थायां चक्राङ्कितत्वेन तदानीं कूर्मस्याभक्ष्यत्वम्। अशनन्तीत्यनुवृत्तौ हारीतः। महारण्यवासिनश्च वराहांस्तथेति। एवञ्च विवहन्ते अग्राम्यशूकरांश्चेति वशिष्ठोक्तं श्वेताश्वेतया व्यवस्थितम्। कल्पतरुस्तु। श्राद्धे नियुक्ताप्ययुक्ततयेति। विष्णूपासकस्य सर्वथा निषेधः। यथा वाराहे भगवद्वाक्यम्। 'भुक्त्वा वराहमांसन्तु यस्तु मामुपसर्पति। वराहो दशवर्षाणि भूत्वा वै चरते वने'। यदपि हरिवासरपदादहोरात्राभोजनप्रतीतेर्निषेधः कालमात्रक इत्यनेनैकादशीक्षणमतिवाह्य भोजनमिति तदपि न किञ्चित्। यतो हरिवासरपदाद्धरितिथेरेकादश्येव प्रतीयते। तथाच स्कन्दपुराणे 'प्रतिपत्प्रभृतयः प्रोक्ता उदयादोदयाद्रवेः। संपूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिताः'। भविष्योत्तरे 'हिताय सर्वलोकानां तिथिमेकादशीं स्वयम्। निर्ममे स्वशरीरात्तु सेयं वै वैष्णवी तिथिः'। अथवा हरिवासरो द्वादश्याः प्रथमः पादस्तत्र पारणं न कुर्यात्। तथाच विष्णुधर्मोत्तरे। 'द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञितः। तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परः'।

अथैकादशीव्रतम्। नित्यं काम्यञ्च गोविन्दमानसोल्लासमहार्णवयोर्भविष्योत्तरे। 'एकादशीव्रतं नाम नित्यं वा

काम्यमेव वा। कथं वा क्रियते तत्तु नियमो वात्र कीदृशः'। इत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नमभिधाय 'अहं ते कथयिष्यामि शृणु पाण्डुकुलोद्भव। नित्यमेतद्व्रतं नाम कर्त्तव्यं सार्ववर्णिकम्। वाञ्छद्भिः सर्वदा सद्भिः पुरुषार्थचतुष्टयम्। न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे' इति श्रीकृष्णवचनमभिहितम्। अत्र नित्यमिति श्रवणात् नित्यत्वं पुरुषार्थचतुष्टयमिति श्रवणात् काम्यत्वञ्च। कालमाधवीये ब्रह्मवैवर्त्तः। 'इति विज्ञाय कुर्वीतावश्यमेकादशीव्रतम्। विशेषनियमाशक्तोऽहोरात्रं भुक्तिवर्जितः। निगृहीतेन्द्रियः शुद्धोऽसहायो विष्णुतत्परः। उपोष्यैकादशीं पापान्मुच्यते नात्र संशयः'। इदं तु नित्यम् अतएव 'अष्टाङ्गकद्वयं नित्ये काम्ये भक्तचतुष्टयम्' इत्युक्तम्। एतञ्च नित्ये भक्तद्वयवर्जनशक्तावश्यकृत्यार्थे नित्ये किञ्चिदङ्गहानावपि सिद्धिरिति न्यायात् काम्ये तु सर्वाङ्गकभिक्रमन्यायात् सर्वाङ्गोपेतस्यैव सम्पूर्णफलत्वेन भक्तचतुष्टयवर्जनमभिहितम्। अशक्तौ तु कात्यायनः। 'शक्तिमांस्तु नरः कुर्य्यान्नियमं सविशेषणम्'। कृत्यकल्पलतायां भविष्यपुराणम्। युधिष्ठिर उवाच। 'एकादशीव्रतं देव नित्यं वा काम्यमेव वा। तन्मे कथय गोविन्द श्रोतुं कौतूहलं मम'। श्रीभगवानुवाच। 'नित्यमेतद्व्रतं नाम कर्त्तव्यं सार्ववर्णिकम्। सर्वाश्रमाणां सामान्यं सर्वधर्मेष्वनुत्तमम्। एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि' एवञ्चैकादशीव्रतस्य नित्यत्वेऽपि शक्तेन तदङ्गतया संयमपारणनियमोऽवश्यमनुष्ठेयः।

अथ वृद्धिश्राद्धविषयः। ननु व्रतस्य वैदिकत्वेन 'नानिष्ट्वा तु पितॄन् श्राद्धैः कर्मवैदिकमारभेत्' इति। शातातपवचनादारम्भे कथं न वृद्धिश्राद्धम्। उच्यते। नेदं श्राद्धविधायकं गौरवात् किन्तु यत्र कर्मणि वचनान्तरप्राप्तं श्राद्धं तत्र पौर्वा-

पर्य्युदासमात्रविधायकमिति। अथैवं 'नाष्टकासु भवेत् श्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते। न सोष्यन्तो जातकर्म्मे प्रोषितागमकर्म्मसु' इत्यादिना छन्दोगपरिशिष्टोक्तनिषेधस्यानुपपत्तिः तत्तत्कर्म्मणि श्राद्धविधायकाभावात्। सोष्यन्ती सोष्यन्ती होमः। स च शूलायन्तीमासन्नप्रसवां ज्ञात्वा होमः। सुप्रसवे इत्यस्माद्धातोरिति भट्टभाष्यदर्शनादित्यादिरयं शब्दः। मैवं तेष्वपि गोभिलेन स्वोक्तगृह्यकर्म्मत्वेन श्राद्धविधानात् यथा सर्व्वाण्येवान्वाहार्य्यवन्तीति। अस्यार्थः सर्व्वाण्येव वक्ष्यमाणानि अन्वाहार्य्यवन्ति अन्वाहार्य्यं नान्दीमुखश्राद्धं दक्षिणा च तदुभययुक्तानि। तथाच गृह्यान्तरम्। 'यत् श्राद्धं कर्म्मणामादौ या चान्ते दक्षिणा भवेत्। अमावस्यं द्वितीय यदन्वाहार्य्यं तदुच्यते'। अतएव छन्दोगपरिशिष्टकृता यानि पर्य्युदस्तानि तानि सर्व्वाणि गोभिलोक्तानि। अत्र जातकर्म्मणि श्राद्धनिषेधात्तत्र तद्विधायकं वचनं शाख्यन्तरीयम्। न चैवं सन्ध्यावन्दनादेर्गोभिलोक्तत्वात् तत्र कथं न वृद्धिश्राद्धमिति वाच्यम्। यस्मादथातो गृह्यकर्म्माण्युपदेक्ष्याम इत्यादि पुनर्यज्ञविवाहयोरित्यन्तसूत्ररूपगृह्याद्भिन्न एव अथातः सन्ध्योपासनविधिं वक्ष्याम इत्याद्यमावास्यायां सर्व्वमित्यन्तग्रन्थः सन्ध्यातर्पणविधायकः। उभयत्रैव शेषसूत्रे द्विर्व्वचनं ग्रन्थसमाप्त्यर्थमिति तद्भाष्यव्याख्यानम्। एवञ्च गोभिलानुक्तेष्वन्नप्राशनादिषु यद्वृद्धिश्राद्धं तन्मलमासतत्त्वे मत्स्यपुराणादिवचनादुच्यते। तर्हि न श्राद्धे श्राद्धमिष्यत इति पर्य्युदासानुपपत्तिरिति चेत् सत्यं गोभिलगृह्येऽप्यन्वष्टकादिश्राद्धविधानात्। तस्मादेकादश्यादिव्रते गोभिलगृह्यानुक्तत्वाद्विशेषवचनाभावाच्च न वृद्धिश्राद्धमिति। एवमन्यत्रापि सुधीभिर्भाव्यमिति।

अथोपवाससमन्वयः। भविष्ये। 'उपावृत्तस्य पापेभ्यो

यस्तु वासो गुणैः सह। उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः’। उपावृत्तस्य निवृत्तस्य पापेभ्यः पापकर्म्मभ्यः। मैथिलास्तु। दोषेभ्य इति पठित्वा दोषेभ्यो रागद्वेषमात्सर्य्यादिनिषिद्धात्मधर्मेभ्य इत्यर्थमाहुः। गुणानाह गौतमः। ‘दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहा चेति’। दयादिलक्षणान्याह बृहस्पतिः। ‘परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा। आत्मवद्वर्त्तितव्यं हि दयैषा प्रकीर्त्तिता’। परे उदासीने। आपत्सु रक्षितव्यमिति कल्पतरौ पाठः आत्मवदिति व्यक्तमाह दक्षः। ‘यथैवात्मा परस्तद्वद्द्रष्टव्यः सुखमिच्छता। सुखदुःखानि तुल्यानि यथात्मनि तथापरे’। बृहस्पतिः। वाह्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित्। न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता। न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि। नान्यदोषेषु रमते सानसूया प्रकीर्त्तिता। अभक्ष्यपरिहारस्तु संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः। स्वधर्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत् प्रकीर्त्तितम्। शरीरं पीड्यते येन सुशुभेनापि कर्मणा। अत्यन्तं तन्न कुर्वीत अनायासः स उच्यते। प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम्। एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिस्तत्वदर्शिभिः। स्तोकादपि च दातव्यमदीनेनैव चात्मना। अहन्यहनि यत् किञ्चिदकार्पण्यं हि तत् स्मृतम्। यथोत्पन्नेन सन्तोषः कर्त्तव्योऽप्यल्पवस्तुना। परस्वा चिन्तयित्वार्थं सास्पृहा परिकीर्त्तिता’। देवीपुराणम्। ‘तद्ध्यानं तज्जपः स्नानं तत् कथाश्रवणादिकम्। उपवासकृतो ह्येते गुणा प्रोक्ता मनीषिभिः’ सर्वभोगविवर्जितः ग्राम्यानुमतनृत्यगीतादिसुखरहितः। अत्र मैथिलाः बृहच्छातातपो भोगविशेषान प्रतिप्रसूते। ‘गन्धालङ्कारवस्तूनि पुष्पमाल्यानुलेपनम्। उपवासेन दुष्येत दन्त-

धावनमञ्जनम्। गौड़ीयस्मृतिः। 'उपवासे तथा श्राद्धे न खादेद्दन्तधावनम्। दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्या सप्तमं कुलम्'। तत्र योगीश्वरः। 'तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम्' इत्यभिधाय दन्तकाष्ठसंयोगो निषिद्धः तर्पणादिना दन्तधावनमिति विरोधं परिजहारेति वदन्तो नञर्थं व्याचक्रुः तत्र वृद्धशातातपेन 'मुखे पर्य्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम्' इत्यभिधाय तद्वचनाभिधानेन दन्तधावने दोष एवोक्तः। अन्यथा पौनरुक्त्यापत्तेः। 'अञ्जनं रोचनञ्चापि गन्धान् सुमनसस्तथा। पुण्यके चोपवासे च नित्यमेव विवर्जयेत्' इति हरिवंशात्। मिताक्षरायां 'गात्राभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम्। व्रतस्थो वर्जयेत् सर्वं यच्चान्यद्बलरागकृत्' इत्यनेनानुलेपनरागकृन्निषेधाच्च। अतएव प्रायश्चित्तविवेककृद्भिः सुष्ठूक्तमुपवासे न हेतुनेति। जीमूतवाहनेनापि उपवासे चेति पठित्वा चकारादनुक्तादिष्वपीति व्याख्यातम्। तस्मादञ्जनेत्यादि सर्वभोगस्यैव प्रदर्शकं तेन विलासार्थं गन्धादिवर्जनं कार्य्यम्। देवलः 'उपवासः प्रणश्येत दिवास्वापाच्च मैथुनैः। अत्यये चाम्बुपाने च नोपवासः प्रणश्यति'। उपवासोऽपि नश्येतेति कल्पतरुपाठे अपि नान्यद्व्रतं समुच्चीयत इति विशेषः। अचैर्घृतैः। अत्यये नाशे सम्भाव्यमाने। मैथुने विशेषमाह देवलः। 'उपवासे तथा यौनं हन्ति सप्तकुलानि वै। स्त्रीणां संप्रेक्षणात् स्पर्शात्ताभिः संकथनादपि। ब्रह्मचर्य्यं विपद्येत न दारेषु तु सङ्गमात्' संप्रेक्षणात् संकथनादित्यत्र स रागत्वं संशब्दस्यार्थः साहचर्य्यात् स्पर्शोऽपि तथेति प्रायश्चित्तविवेकः। कात्यायनोऽपि। 'रेतःसेकात्मकं भोगस्मृतेऽप्यत्र क्षयः स्मृतः'। तथाच दक्षः। 'स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्। सङ्कल्पो-

ऽध्यवसायश्च क्रिया निष्पत्तिरेव च। एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रव-
दन्ति मनीषिणः। अनुरागात् कृतश्चैव ब्रह्मचर्य्यविरोधकम्'।
याज्ञवल्क्यः। 'षोडशर्त्तुर्निशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत्।
ब्रह्मचार्य्येव पर्वाण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत्'। स्त्रीणां गर्भधारण-
योग्यावस्थोपलक्षितः कालः ऋतुः। स च रजोदर्शनमारभ्य
षोड़शाहोरात्रात्मकः तस्मिन् ऋतौ युग्मासु समासु रात्रि-
ग्रहणाद्दिवसप्रतिषेधः। संविशेत् गच्छेत् पुत्रार्थमेवं गच्छन्
ब्रह्मचारी भवति अतो यत् ब्रह्मचर्य्यं श्राद्धादिषु चोदितं तच्च
गच्छतोऽपि ब्रह्मचर्य्यस्खलनदोषो नास्ति। किन्तु पर्वाण्या-
द्याश्चतस्रश्च वर्जयेदिति मिताक्षरा। अत्र श्राद्धवासरे यदभि-
गमनमुक्तं तदयुक्तं कल्पतरुधृतवचनविरोधात्। यथा श्राद्धा-
नन्तरं शङ्खलिखितौ। 'ऋतुस्नातां तदहोरात्रं परिहरेत्।
नार्त्तवे दिवामैथुनं व्रजेत् क्लीवाल्पवीर्य्याश्च दिवा प्रसूयन्ते
अल्पायुषस्तस्मादेतत् विवर्जयेत् प्रजाकामः। पितॄणां नोद्वै
तन्तुं विच्छिन्द्यात् प्रयतेताच्छेदाय येनाप्रतिष्ठस्तस्मात्
प्रतिष्ठाकामः प्रजया प्रतिष्ठेतेति'। नो निषेधे। तन्तुं
सन्तानम् अच्छेदाय अविच्छेदाय सन्तानस्य। येन यस्मा-
दप्रतिष्ठः प्रजानुत्पत्त्या अप्रतिष्ठः स न पतति तस्मादुत्प-
त्त्यर्थं यतितव्यम्। विष्णुपुराणम्। 'श्राद्धे नियुक्तो भुक्त्वा वा
भोजयित्वा नियोज्य च। व्यवायी रेतसो गर्त्ते मज्जयत्यात्मनः
पितॄन्'। शूलपाणिस्तु। ब्रह्मचार्य्येव भवति ब्रह्मचर्य्यफलं
प्राप्नोति। पर्वणि अमावास्यादौ वर्जयेत्। तेन ऋतौ सकृद्-
गमनात् व्रतादिषु न दोषः स्यात् एतच्च पुत्रोत्पत्तिपर्य्यन्तम्।
तथाच आचारमाधवीये कूर्मपुराणम्। 'ऋतुकालाभिगामी
स्याद्यावत् पुत्रोऽभिजायते। ऋणापकरणार्थं हि पुत्रस्योत्-
पादनश्रुतिः। चतुर्थ्याहर्वर्जनं प्रथमस्त्रपुत्रार्थं चतुर्थीप्रभृत्युत्तर-

ाराप्रजाति:श्रेयसार्थमित्यापस्तम्बवचनात्। तद्दर्थिनस्तु
ाशाभारते। 'स्नातां चतुर्थदिवसे रात्रौ गच्छेद्विचक्षण:'।
ाज्ञ:। 'शुद्धा भर्त्तुश्चतुर्थेऽह्नि' इति।

अथैकादशीभोजननिन्दा। विष्णुधर्मोत्तरे। 'एकादश्यां
भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि। एकादश्यां हि भुञ्जानो विष्णु-
ोकाच्च्युतो भवेत्'। तथा 'प्रतिग्रासं स भुङ्क्ते तु किल्बिषं
ानविट्समम्। एकादश्यां द्विजश्रेष्ठ यो भुङ्क्तेऽन्नं द्विजो
नाक्'। भविष्ये। 'यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादि-
ानि च। अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते हरिवासरे। अन्नं
केवलं भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते हरिवासरे। तद्दिने सर्वपापानि
वन्त्यन्नाश्रितानि च'। सनत्कुमार:। 'मद्यपानान्मुनिश्रेष्ठ
ातैव नरकं व्रजेत्। एकादश्यन्नकामस्तु पितृभि: सह
च्छति'। अत्र दोषश्रुतेर्नित्यत्वम्। अतएव यदकरणे प्रत्य-
ायस्तन्नित्यमित्युक्तम्। तथाच 'नित्यं सदा यावदायुर्न कदा-
दतिक्रमेत्। उपेत्यातिक्रमे दोष: श्रुतेरत्याग चोदनात्।
लाश्रुतेर्वीप्सया च तन्नित्यमिति कीर्त्तितम्' इत्यष्टधानित्य-
ासाधकम्। अतएव माधवाचार्य्येणात्रैवोपवासे सर्वमुदा-
तम्। ग्रन्थगौरवभयान्न लिखितम्। यत्तु फलाश्रुतेर्नित्यत्व-
भिहितम्। तत् फलाश्रुतौ विश्वजिन्न्यायात् स्वर्ग: कल्प्यत
त्वेन विरुद्धमिति। स च न्यायो यथा। विश्वजिता यजेत
त्यादिश्रूयते। अत्राश्रुताधिकारं लिङ्गप्रकरणालब्धाधिकार-
ोदाहरणम्। निषेधे हि सामर्थ्यात् प्रवृत्तक्रियोऽधिकारी
भ्यते। अङ्गविधिषु प्रकरणादिति। न चिन्ताधिकार:।
सतीह सन्देह: किं नियोज्याध्या क्रियते नवेति। अत्र च
के द्वारमित्यादौ क्रियया विना कारकाकाङ्क्षायामविरता-
धानापर्य्यवसानात् युक्तोऽध्याहार:। इह तु विषये कार्य्य:

स्यान्वितामिधानपर्य्यवसानादनध्याहारप्राप्ते। उच्यते। यथा* प्यभिधेयापर्य्यवसानं द्वाराभिधानापर्य्यवसानमिव कार्य्यं हि साध्यत्वेन कृतिनिरूप्यं नरव्यापाररूपा कृतिः। सा यथा स्वसाध्यधात्वर्थनिरूप्या तथा स्वाश्रयनरनिरूप्या च। तदेवं कृतेः कर्त्तापि कार्य्यस्य कृतिद्वारा स्वसम्बन्धित्वेन निरूपक इति तदन्तर्भाव्येव नियोगधीः एवञ्च रथोगच्छतीत्यादावाख्याते व्यापारलक्षणा। तदुक्तं भट्टपादैः 'कर्त्तृत्वाभावेऽपि अश्वादौ टावादिप्रत्ययो यथा। प्रयुज्यते तथाख्यातो यत्नाभावेऽप्यचेतने। बोद्धृस्थादिगतो यत्नो रथादावुपचर्य्यते। उपपाद्यप्रयोगोऽत्र मुख्यार्थानुपपत्तितः' न च बोद्धात्मनः कार्य्येण सम्बन्धः स्वतस्तेन सम्बध्यते। स्वसम्बन्धिकार्य्यबोद्धा च नियोज्य इति सोऽध्याहार्य्य इति स्थिते चिन्ता किं सर्व्वेषामधिकार उत एकस्येति अत्राविशेषात् सर्व्वेषामिति प्राप्ते उच्यते। एकेनाकाङ्क्षाशान्तेरेकस्येत्येवं स्थिते विचारः किं यस्य कस्यचिन्नियोज्यस्याध्याहार उत स्वर्गकामस्येति तत्राविशेषादनियमे प्राप्ते। उच्यते। स स्वर्गः स्यात् सर्व्वान् प्रत्यविशिष्टत्वादिति जैमिनिसूत्रात्। स्वर्गकाम एवाध्याहार्य्यः विशेषो हि न गम्यते पुरुषाणां सुखाभिलाषित्वात्। दुःखनिवृत्तेरपि तत्रैवान्तर्भावात् दुःखनिवृत्तिस्तु न सुखं विना भूता सुषुप्तौ सत्यामपि तस्यां सुखजन्मादर्शनात् अनवच्छिन्नसुखस्य स्वर्गत्वात् तस्य सर्व्वसुखविशेषान् प्रत्यविशिष्टत्वात् विशेषे मानाभावात् स्वर्ग एव नियोज्य विशेषणं स्यादित्युत्तरमीमांसायां कल्पतरुः। यदुक्तं 'यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीतं यत्तत् सुखं स्वःपदास्पदम्' इति। ननु फलाश्रुतिमात्रात् कथं नित्यत्वमिति चेदुच्यते। फलाश्रुतौ नित्यप्रकरणे नित्यत्वं काम्यप्रकरणे काम्यत्वमिति। एवञ्चैका·

[illegible]त्वात् किञ्चिदङ्गवैकल्येऽपि प्रधानोपक्रमादे-
रावश्यकं यावज्जीवाधिकरणन्यायात्। स च न्यायो यथा।
यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति श्रूयते तत्र किं सर्वाङ्गोप-
संहारेणैवाधिकारः उत यावज्जीवपदेन यावन्ति शक्नोतीत्युप-
संहर्तुं यदा तदा तावद्भिरङ्गैरुपेतं प्रधानं कुर्वन्नधिकरोति
इति संशयः। तत्राद्ये सर्वाङ्गोपेतस्य प्रधानस्य फलसाधन-
त्वादङ्गवैकल्ये फलानुदयात् सर्वाङ्गोपसंहार इति पूर्वपक्षः
तत्र सिद्धान्तः सायंप्रातर्जुहोतीति श्रुतेः सायंप्रातःकाला-
वच्छिन्नं जीवनमग्निहोत्रस्य निमित्ततया श्रूयते नत्वङ्गानां
सति निमित्ते नैमित्तिकमवश्यम्भावि अन्यथा निमित्तत्वासम्भ-
वात्। अतोऽशक्याङ्गपरित्यागेन प्रधानं कर्त्तव्यम्। तावतैव
शास्त्रार्थात् फलसिद्धिरिति अतएव नित्यनैमित्तिकाधिकारि-
काधिकारे श्रीधरस्वामिधृता स्मृतिः यथा शक्नुयात्तथा कुर्या-
दिति। बौधायनोऽपि स्मरति। 'यथाकथञ्चिन्नित्यानि शक्य-
वस्तुनिरूपितः। येन केनापि कार्य्याणि नैव नित्यानि लोपयेत्'
शक्यं वस्तु निरूपितं येन स तथा अत्र प्रथमा न लोपयेदित्य-
क्रिया प्रधानशक्त्यभिधाने गुणशक्तिरनभिहितवत् प्रकाशते
इति न्यायात् अतएवा[illegible] गोतमः। 'मनसा चैव सन्ध्य-
ाचारमनुपालयेदापत् काले' इति तस्मात् सायंप्रातःकालाव-
च्छिन्नजीवनमात्रेऽग्निहोत्रहोमो विधीयते। योगियाज्ञ-
वल्क्योऽपि। 'सर्वावस्थोऽपि यो विप्रः सन्ध्योपासनतत्परः।
ब्राह्मण्यात्तु न हीयेत अन्यजन्मगतोऽपि वा'। सर्वावस्थोऽपि
निन्दितसेवादिकः। सम्यक्शौचाद्यसमर्थ इति कल्पतरुः।
[illegible] शूद्रो भवति ब्राह्मणः चौरकर्मी इति
स्मरणात्। एवञ्च सन्ध्याद्यकरणासमर्थानामन्धादीनामपि
[illegible] कर्मणि [illegible]धिकारः। अतएव केनापि मुनिना

न तेषामनधिकार उक्तः किन्तु क्वचित् काम्ये सर्वप्रत्यधिकरणन्यायात्तेषामनधिकारः। अतएव तिथिविवेके स्वर्गकामश्रुतेः सामान्यप्रवृत्ताया अपि समर्थनरगोचरोपसंहारे अन्धादिपक्षे दर्शपौर्णमासादेर्बाध इत्युक्तमित्यनेन काम्य एव दर्शादौ विशेषोऽभिहितः। एवञ्च नित्ये वाक्यान्तरश्रुतस्य स्वर्गादेर्न भाव्यत्वम्। सर्वदा तस्येष्टत्वासम्भवात्। तथा हि अविवेकिनामेव तदिच्छा विवेकिनां पुनः स्वर्गेऽपि पातभीरुत्वात् क्षयिष्णोर्नास्ति निष्कृतिरिति न्यायाद्धेयबुद्धिस्ततः सर्वावस्था साधारणेच्छागोचरतया उपात्तदुरितक्षय एव भाव्यः। यद्यपि 'विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात्। अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति'। इति याज्ञवल्क्यवचनादकरणभाव्यानिष्टपरिहारार्थत्वं सम्भवति तथापि तत्तद्विधिवाक्येषु भावना एव विधेयत्वात्तस्याः किन्तेन कथमित्यपेक्षितांशत्रयवत्त्वाद्भाव्यं विना विधिरूपत्वासिद्धेस्तत्कालीनाकरणप्रत्यवायपरिहारस्य तत्प्रतियोगिनः कदाचिदनुत्पत्त्या तदत्यन्ताभावरूपस्य नित्यतया भाव्यत्वायोगाद्विधिप्रत्ययेन चेष्टस्यैव भाव्यत्वप्राप्तेर्धात्वर्थादेर्भाव्यत्वायोगादश्रुतफलेषु विश्वजिदादिषु दुरितक्षयस्य दुरितानिष्टत्वोपाधिकेच्छाविषयत्वात् तत्त्यागेन निरुपधीच्छाविषयस्वर्गस्यैव भाव्यत्वावधारणेऽपि नात्र तथेति कर्त्तृणां कदाचिद्भगवदनुग्रहाद्वैराग्योत्पत्तौ स्वर्गेऽपीच्छानिवृत्तेर्यावज्जीवानुष्ठेयकर्मसु स्वर्गस्य भाव्यत्वानुपपत्त्या सर्वस्य सर्वदेच्छागोचर उपात्तदुरितक्षय एव भाव्यः कल्प्यते। धात्वर्थरूपाणि भावनायां केनेत्यपेक्षितकरणत्वेनान्वीयन्ते। 'विधाने चानुवादे च यागः करणमिष्यते' इति न्यायात् करणस्य कर्त्तृव्यापारलक्षणत्वेति कर्त्तव्यतायोपकारकव्यापारं विनासम्भवात्। कथमित्यपेक्षितस्तुत्यादि·

समर्पिताङ्गजातान्येव भाव्यं भावयन्तीति। तत्र पूर्वजन्मार्जितानामिष्टापि जन्मनि। 'ऊनषोडशवर्षेण बाल्ये यत् किल्बिषं कृतम्। पश्चाद्धर्मप्रवृत्तेन तत्सर्वमुपशाम्यति' इति वचनादिप्राप्तानां दुरितानां क्षयः। तथाच तैत्तिरीयश्रुतिः। 'धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति धर्मेण पापमपनुदति धर्मेण सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति' इति। जाबालभविष्यपुराणे 'क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते। अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते। नित्यक्रियां तथा चान्ये अनुसङ्गफलां श्रुतिम्'। नित्यक्रियां नित्या क्रिया यस्याः तां प्राप्नोति शेषः। फलमिति पाठे छान्दसत्वम्। ततश्च फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत् परिमाणतः फलविशेषः स्यादिति न्यायेन नित्यकर्माणि कृष्यादिषु दृष्टसाधनवत् साधनकर्मानुरूपेण किञ्चित् किञ्चित् कृत्वा दुरितानि नाशयन्ति अकरणभाविप्रत्ययानुत्पादनाय भवन्ति च। तथाच आपस्तम्बः। प्रयोजयिता चानुमन्ता कर्त्ता चेति सर्वे स्वर्गनरकफलभोक्तारो योभूयं आरभते तस्मिन् फले विशेष इति। 'एवं फलं विनाप्यनुष्ठानं नित्यानामिष्यते स्फुटम्' इति भविष्यपुराणीयम्। पापक्षयानुषङ्गिकफलातिरिक्तफलपरम्। तथाच यमः। 'सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः। विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्'। शंसितव्रताः दृढव्रताः। एतेन सङ्गिनामानुषङ्गिकं फलं मुमुक्षूणां मोक्ष इ। अन्यथा तेषामनर्थापत्तेः। अन्येषास्त्वन्यथापि। शारीरकभाष्ये आपस्तम्बः। 'आम्रे फलार्थे निर्मिते छायागन्धः' अनुत्पद्यते। एवं धर्मं चर्य्यमाणं अर्था अनुत्पद्यन्त इति। असम्पादनेषु अपि यदङ्गं विस्मृतं तस्याप्यशक्यान्तर्भावात् अभावेऽपि फलं भवत्येव किन्त्वत्र साङ्गार्थमच्युतस्मरणादिकं

विधेयम्। 'यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु। न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम्' इति स्कन्दपुराणात्। तत्त्वसागरः। 'प्रसन्नाह्लाद दत्त्वाद्य सोमाद्य त्रिदशाधिप। एकादश्यां मनःकृत्वा सर्वदुःखाद्विमुच्यते'। नारदीयम्। 'व्याजेनापि कृता राजन् नो दर्शयति भास्करम्'। सा एकादशी। भास्करं यमम्। कात्यायनः। 'संसारसागरोत्तारमिच्छन् विष्णुपरायणः। ऐश्वर्यं सन्ततिं स्वर्गं मुक्तिं वा यद् यदिच्छति। एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि'। यत्तु याज्ञवल्क्यटीकायाम्। 'एकादशी द्वादशी च तत्रोपोष्य कृतोः फलम्। अहोरात्रेण चैकेन ब्रह्महत्यां व्यपोहति' इति भविष्यपुराणादिफलमर्थवादमात्रं वर्णितं तत्र। अधिकारिविशेषणापेक्षया आर्थवादिकफलस्वीकारस्य रात्रिसत्राधिकरणन्यायेन कर्तुमुचितत्वात् ब्रह्महत्यादिव्यपोहनस्यापि फलत्वात् ब्रह्महा द्वादशीयुक्तैकादश्यामुपवसेदिति विहितम्। हीनतमब्रह्मवधविषये रहः प्रायश्चित्तं सम्भवतीति मीमांसकवचनं हेयमिति जीमूतवाहनः। स च न्यायश्चतुर्थाध्याये चिन्तितः यथा। प्रतितिष्ठन्ति ह वाय एता रात्रीरुपयजन्तीति श्रूयते। तत्र रात्रिशब्देन अथैष आयुरथैष ज्योतिरित्यादिवाक्यविहितास्तत्सामका सोमयागविशेषा उच्यन्ते। अत्र संशयः किमत्र स्वर्ग एवाधिकारिविशेषणमुत प्रतिष्ठेति अत्रैवं काम इत्यश्रवणात् विधिशक्तिलभ्यः स्वर्ग एव विशेषणं सन्देहे हि वाक्यशेषस्वीकारो न निश्चये निश्चितश्चेह सर्वाभिलषितः स्वर्गो विधिसामर्थ्याद्विधेयस्य विशेषणम्। या तु प्रतिष्ठाविषया श्रुतिः सा चापि लक्षणया स्वर्गपरैरकल्प्यते। इहैव जैमिनिसूत्रम्। 'कृतौ फलार्थवादमङ्गवत्कार्ष्णाजिनिरिति'। यथा प्रजायायङ्गे

फलश्रुतिरर्थवादरूपा तथा श्रुतौ रात्रिसत्रादौ प्रतिष्ठादिश्रुतिम्। फलार्थवादमाह कार्ष्णाजिनिरित्येवं प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं फलमात्रेयो निर्देशादश्रुतौ ह्यनुमानं स्यादिति। प्रतिष्ठाफलस्य निर्देशात्तदेवाधिकारिविशेषणम्। यत्तु विधिशक्त्या स्वर्ग इति तत्र मुख्यार्थस्तुतिवादोक्तफलात् विधिशक्तौ पर्य्यवसितायामानुमानिकस्वर्गफलकल्पनानवकाशात्। सर्वथा फलाश्रुतेरेव स्वर्गानुमानम्। तस्मादाक्यशेषस्थमेव फलमिति आत्रेयो मुनिराह। ततश्च प्रतिष्ठाकामो वायुना यजेत प्रतिष्ठाकामो ज्योतिषा यजेत इत्यादिविषयः कल्पान्ते महाभारते 'सायमाद्यन्तयोरह्नोः सायंप्रातश्च मध्यमे। उपवासफलं प्रेप्सोर्वर्ज्यं भक्तचतुष्टयम्' इत्यत्र सायमित्यविवक्षितम्। विश्वभयत्ववत् भक्तचतुष्टयवर्जनस्यैव विवक्षितत्वात्। अतएव पराहे सायमिति नोक्तं यथा। 'अह्नोराद्यन्तयोर्भक्तमेकैकं मध्यतो द्वयम्। चतुर्भक्तनिषेधोऽयमुपवासविधिः स्मृतः' कालनिर्णयधृते स्मृतिः। 'नाद्यात्तद्दयं नित्ये काम्ये भक्तचतुष्टयम्'। भक्तद्वयवर्जनमशक्तस्य। अशक्तस्य तु नित्येऽपि भक्तचतुष्टयवर्जनम्। 'शक्तिमांस्तु प्रकुर्वीत नियमं सविशेषम्' इत्युक्तौ नित्यकाम्यत्वेन विशेषाभावात्। पूर्णैकादशीव्यवस्थायाम्। 'पूर्वामुपवसेत् कामी निष्कामस्तूत्तरां सदा' इत्यादिपुराणवचनेन विधानभेदात् कालभेदाच्च। नित्यत्वकाम्यत्वप्रतिपादक तत्तद्वचनैरेकादश्युपवासस्य नित्यत्वं काम्यत्वञ्च तत्र कालाभेदस्थले काम्यकरणे नित्यसिद्धिरित्युक्तम्। ननु काम्यत्वमनित्यत्वम् असति कामे परित्यक्तुं शक्यत्वात् तथा सत्येकस्य कर्मणो नित्यत्वकाम्यत्वाभ्यां द्वैरूप्याङ्गीकारे नित्यानित्यसंयोगविरोधः मैवं संयोगपृथक्त्वन्यायात् स च न्यायः खादिरे पशुं बध्नाति खादिरं वीर्य्यकामस्य

यूपं कुर्वीतेति श्रूयते। अत्र संशयः किं काम्यस्येव खादिरता नित्येऽपि स्यात्। उत नेति। तत्र फलार्थत्वेनानित्यतया नित्यप्रयोगाङ्गता न युक्ता। यत्तु नित्येऽपि खादिरत्वश्रवणं तत् काम्यस्येव पश्वबन्धनाश्रयज्ञानार्थम् अतो न नित्ये खादिरतेति प्राप्तेराद्यान्ताय चतुर्थाध्यायसूत्रम् एकस्य तु उभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति। अत्र संयोगः सम्बन्धमात्रम् एकस्य खादिरस्य क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वरूपोभयात्मकत्ववाक्य-द्वयेन क्रतुशेषत्वफलशेषत्वलक्षणसंयोगभेदावगमात्र नित्या-नित्यसंयोगविरोधः। न च आश्रयज्ञानार्थं नित्यवाक्यं सन्नि-धानादेवाश्रयलाभात् अत उभयार्था खादिरतेति। एवं दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रियकामस्य इत्यादावुभयार्थतैव दधित्वस्य द्वेधा श्रवणात्। ननु विषमो दृष्टान्तः नित्यः खादिरः क्रत्वर्थः उपवासस्तु नित्योऽपि पुरुषार्थः। न हि स क्रत्वर्थः क्रत्वङ्गत्वे प्रमाणाभावात् सत्यम्। प्रमाणद्वयस्य द्वैरूप्यप्रयोजकस्य केवलपुरुषार्थोपवासेऽपि सत्त्वादवैषम्यम्। यदि च वृक्षा-रोहसदृशो दृष्टान्तोऽपेक्षितस्तदा अग्निहोत्रादिदृष्टान्तः। न हि स क्रत्वर्थः किन्तु स्वयमेव क्रतुः पुरुषार्थोऽपि। तथाच यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति इति नित्यत्वबोधकम् अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति काम्यत्वबोधकं यस्य पर्णमयी जुहू-रित्यत्र नोभयार्थत्वं द्वेधाश्रवणाभावात्। अतएव नारायणो-पाध्यायेन दधिखादिरन्यायेन शिखाबन्धोपवीतधारणयोरुभ-यार्थत्वमुक्तम्। कल्पतरुकृतापि ब्रह्मचारिकाण्डे पञ्चमादिषु येषु वर्षेषु नित्योपबन्धः काम्योपबन्धनञ्च श्रूयते ते संयोग-पृथक्त्वन्यायेन नित्याः काम्याश्च। यथा पैठीनसिः। गर्भ-पञ्चमेऽब्दे ब्राह्मणमुपनयेत्'। उपनीय इत्यनुवृत्तौ आप-स्तम्बोऽपि। 'अथ काम्यानि सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामम् अष्टमे

आयुष्कामं दशमे अर्थाध्यकामम् एकादशे इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकामम्' इति मनुः। 'ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्य्यं विप्रस्य पञ्चमे' इति ब्रह्मवर्चसं वेदाध्ययन तदर्थज्ञानप्रकर्षकृतं तेजः। येषां तु राज्ञो धर्मार्थिनः षष्ठे इत्यादीनां कामनोपनिबन्धेनैव श्रवणं तेषां काम्यत्वं किन्तु स्वरूपसिद्धेस्तस्मादेवोपनयनरूपः संस्कारो नित्यः सिद्धः। गोदोहेन प्रणयनसिद्धेर्यथा न क्रतूपकारार्थं चमसेन पुनः प्रणयनं नापि त्रिवर्षस्योपनयनमाशङ्कनीयं पञ्चमादौ तु विशेषोल्लेखेनानुष्ठानाच्चेपस्य सत्त्वात् शरावादिना यथा न प्रणयनमित्युक्तम् अथैवमाभ्युदयिकं श्राद्धं नित्यं काम्यञ्च। यथा देवीपुराणम्। 'अष्टकामाघ्यभ्युदयातीर्थयात्रोपपत्तयः। पितॄणामतिरेकोऽयं मासिकान्नाध्रुवः स्मृतः'। मासिकान्नादमावास्याश्राद्धात् अयमतिरेकोऽष्टकादिश्राद्धकालो ध्रुव आवश्यकः। विष्णुः। 'आदित्यसंक्रमणं विषुवद्द्वयं विशेषेणायनं द्वयं व्यतीपातो जन्मर्क्षमभ्युदयश्च।' एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः। श्राद्धमेतेषु दत्तं तदानन्त्याय कल्पते'। अभ्युदयो विवाहादिः। तत्र विवाहान्तसंस्काराङ्गनान्दीमुखश्राद्धे पितुरधिकारमाह छन्दोगपरिशिष्टम्। 'स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु। पिण्डानोद्वहनात्तेषां तदभावेऽपि तत्क्रमात्'। सुतसंस्कारकर्मसु सुतसंस्कारजनककर्मसु संस्कारग्रहणात् पुत्रस्य विवाहान्तरे पित्रा नाभ्युदयिकं कार्य्यम्। आद्येन संस्कारसिद्धौ द्वितीयादेस्तदजनकत्वात्। तथाच आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टं सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे। सीमन्तोन्नयनसंस्कार इति श्रुतिः। गर्भपात्रयोरयं गार्भपात्रः तस्य उदरस्थस्य पात्रस्य तदाधारस्य स्त्रियाः इति तत्त्वः। हारीतोऽपि। 'सकृत्तु कृतसंस्काराः सीम-

स्तेन, द्विजक्रियः। यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः संस्कृतो भवेत्। अत्र सकृत् संस्कृतपात्रजातानां सर्वेषां संस्काराभिधानेन प्रत्येककृतजातकर्मादिसंस्काराणां सुतरां सकृत्त्वं सकृत् कृते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायाच्च। पिण्डानिति श्राद्धपरं कन्यापुत्रविवाहेषु इति श्राद्धविधायकविष्णुपुराणैकवाक्यत्वात्। तदेकवाक्यतया च सुतपदं कन्यापुत्रपरम्। अहहनादित्यत्र अभिविधावाङ्। तदभावेऽपि संस्कार्य्यक्रमबाधकस्य पितुरभावेऽपि पुनरन्यः संस्कार्य्यः सपिण्डादिर्वा तत्क्रमात्। 'चित्रकर्म यथानेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः। ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः'। इत्याङ्गिरसोक्तफलभागितया प्रधानस्य संस्कार्य्यस्य क्रमात्तेषां पितॄणां दद्यात्। ततश्च संस्कार्य्यपित्रादित्रयमातामहादित्रयेभ्यः श्राद्धं कुर्य्यात्। न तु संस्कार्य्यपितरमादाय तेषां पितुः सम्प्रदानभूतानां पित्रनुप्रवेशात् वृद्धप्रपितामहेतरपक्षानामिति नारायणोपाध्यायमतं युक्तमिति वाच्यम्। पित्रनुप्रवेशेन संस्कार्य्यस्य पितृपितामहप्रपितामहानां श्राद्धे तन्मातामहपक्षस्यैव 'पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम्' इत्यनेन युक्तत्वात्। न वा तेषां संस्कर्त्तृपितॄणां संस्कार्य्यपितुः पितृगणमातामहगणानां वा ग्रहणं तत्क्रमादित्यनुपपत्तेः। आद्ये संस्कर्त्तुरनुपात्तत्वात् तच्छब्देनानुपस्थितेः द्वितीये तेषामित्यनेनैव तेषां प्राप्तिसत्त्वात् क्रमादित्यनुवादकतापत्तेः। एवञ्च अभ्युदयमात्रस्य निमित्तत्वात् द्वितीयविवाहेऽपि इतराङ्गवत् वोढुराभ्युदयिकश्राद्धमावश्यकम्। सर्वाण्येवान्वाहार्य्यवन्तीत्यत्र मत्वर्थीयेनाविशेषादङ्गत्वप्राप्तेः। न च 'असकृत् यानि कर्माणि क्रियेरन् कर्मकारिणा। प्रतिप्रयोगं नैव स्युर्मातरः श्राद्धमेव च' इति छन्दोगपरिशिष्टात्तत्र वृद्धिश्राद्धमिति

पाद्यम् । तस्यासन्नत्वेन येषां नियतकारणमुक्तम् तत्परत्वाच्च
नियतपुनःकारणकर्मपरम् । अतएव यानि कर्माणि पुनः
पुनः प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिवत्सरं क्रियन्ते वैश्वदेवबलिकर्म-
दर्शपौर्णमासश्रावण्याग्रहायण्यादीनि तेषु प्रथमप्रयोग एव
श्राद्धं मातृपूजा चेति परिशिष्टप्रकाशप्रभृतिभिर्नियत पुनः
पुनः कर्मस्येव विषयो दर्शितः । विष्णुपुराणेऽपि । 'नाम-
कर्मणि बालानां चूड़ाकर्मादिके तथा । इत्यत्र बालानामिति
हेतुत्वेन निर्दिष्टम् । अतएव ब्रह्मपुराणम् । विवाहस्य
प्रत्वे श्राद्धं हेतुरित्याह । यथा 'नान्दीमुखेभ्यः श्राद्धन्तु
पितृभ्यः कार्य्यमृद्धये । ततो विवाहः कर्त्तव्यः शुभः शुभफल-
दः' । अतएव मुखदर्शनावृत्तौ श्राद्धावृत्तिप्रसङ्गः स्यात्
विवाहवदिति श्राद्धविवेकः । एतेन पुत्रविवाहादौ वृद्धि-
श्राद्धं नैमित्तिकमित्युक्तमिति निरस्तम् । 'सपितुः पितृ-
कृत्येषु अधिकारो न विद्यते' इति छन्दोगपरिशिष्टेन जीवत्-
पितृकस्यावश्यकश्राद्धनिषेधेऽपि अङ्गत्वादेव च निषेकादौ
जीवत्पितृकेणापि जीवन्नमतिदद्यादित्यनेन पितामहा-
दीनां वृद्धिश्राद्धमावश्यकं क्रियते । जीवत्पितृकादिना क्रिय-
माणे श्राद्धे पित्रादिस्थाने पितामहाद्यूहमाह विष्णुधर्मो-
त्तरम् । 'येषां श्राद्धं पिता दद्यात् तेषामेव स कारयेत् ।
अनोद्देशेन कर्त्तव्यं तेन श्राद्धं नराधिप' । स जीवत्-
पितृकः प्रतिनिधिना तु अमुकस्य पितुरित्यभिलापे योज्यं
अन्ये तु न तथेति वक्ष्यते । एवञ्च वृद्धिश्राद्धं यदर्थं कृतं तत्
कर्म चेत् तद्दिने विघ्नाच्च क्रियते तदा दिनान्तरे तत् कर्मणि
पुनर्वृद्धिश्राद्धं करणीयं 'प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं' तत्
क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत् क्रिया'
इति छन्दोगपरिशिष्टेन साङ्गकरणाभिधानात् । नान्दीमुखे

छन्दोगैर्योषितां श्राद्धं न कर्त्तव्यम्। 'न योषिद्भ्यः पृथक् दद्यात् अवसानदिनादृते। स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता' इति छन्दोगपरिशिष्टनिषेधात्। न च अत्र योषिद्भ्योऽपृथग्दद्यादिति वाच्यम्। तथात्वे अवसानदिनादृते इति व्यर्थं स्यात्। तथाहि परिप्राप्ते योषितां श्राद्धेऽपृथक्त्वं विधीयते किंवाऽपृथक्त्वविशिष्टं श्राद्धं विधीयते। नाद्यः अमावास्यादौ योषिद्दानाप्राप्तौ कथं तदनूद्यापृथक्त्वमात्र-विधानम्। नान्त्यः तथापि अवसानदिनादृते इत्यस्य वैयर्थ्या-पत्तेः। अवसानदिने तु 'स्त्रीणामप्येवमेवैतदेकोद्दिष्टमुदा-हृतम्। मृताहनि यथान्यायं नृणां यद्वदिहोदितम्' इति मार्कण्डेयपुराणीयेन पृथक्श्राद्धप्राप्त्या विशिष्टविधित्वानुप-पत्तेः तस्मादवसानदिनादृते इति वाक्यस्य सार्थकत्वाय पृथक्पदमेवानुवादः। न च वैपरीत्यं तथात्वे वाक्यानुवादः स्यात्। अव्ययपदानुवादे तु विभक्तेर्नानुवादकतेति। एव-मेवेशानाचार्य्याः। 'यस्मान्माहश्राद्धन्तु पूर्वं स्यात् पितृणां तदनन्तरम्। ततो मातामहादीनां वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम्' इति शातातपवचनात्। 'अन्वष्टकास्वष्टकावदग्नौ हुत्वा देवपूर्वं मात्रे पितामह्यै पूर्ववत् ब्राह्मणान् भोजयित्वा' इति विष्णु-सूत्रात् 'मृताहनि तु कर्त्तव्या स्त्रीणामप्युत्तरा क्रिया'। इति विष्णुपुराणात्। वृद्ध्यन्वष्टकावसानदिननिमित्तकश्राद्धेषु छन्दो-गोऽवसानदिनव्यतिरेकेण योषिदितरेभ्यो दद्यात् ततश्च योषिदितरेभ्य इति विशेषणसार्थकत्वाय तासां दानाभावे तत्र तद्योषितं कथं तृप्तिरित्यपेक्षयामाह स्वभर्त्रिति। ननु अमावास्यादिसामान्यनिमित्तकश्राद्धे कथं तासां तृप्तिरिति चेत् 'सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत् पितृभ्यः प्रदीयते। सर्व्वेष्वंश-हरा माता इति धर्मेषु निश्चयः' इति शातातपवचनात्।

...त छन्दोगेतरो योषिद्वरः पृथक् श्राद्धं दद्यादिति वाच्यं विधेयप्रागर्थापोषकत्वेन स्वभर्त्तृपिण्डमात्राभ्यो यतस्तृप्ति-रेत्यस्यान्वयानुपपत्तेः किन्तु न योषिद्वर इत्यस्य योषिदितरेभ्य ...त्यर्थे वृद्ध्यादौ योषित्संप्रदानकविधीनां छन्दोगेतरपरत्वं ...तीयते यजमानावेक्षितं हविर्जुहोतीत्यनुरोधेन स्वर्गकाम-...दस्याध्वेतरपरत्ववत् । अथवा न योषिद्वर इत्यस्य छन्दोगे-...रो वृद्ध्यादौ योषिद्वरः पृथक् श्राद्धं दद्यादित्येवार्थः । ततश्च ...ध्यादौ छन्दोगयोषितां कथं तृप्तिरित्याकाङ्क्षामुत्थाप्य ...परार्द्धान्वय इति अन्वष्टकायान्तु साग्नीनामेवाधिकारः । ...ष्णुवचने होमत्वादेवाग्निप्राप्तेरग्निग्रहणं तन्नियमार्थम् । ... चानग्नीनामग्नौकरणहोमे विप्रपाण्यादेर्विधानादत्रापि ...येति वाच्यं प्रकृतीभूत आहवनीयोक्ताधारस्य विकृतीभूत-...वविहिताधारेण बाधात् । शरमयवर्हिषा कुशमयवर्हि-...धवत् । न वा लौकिकाग्नौ होमः । 'न पैत्रयज्ञियो होमो ...किकाग्नौ विधीयते' । इति मनुना निषेधात् वाचस्पति-...श्रोऽप्येवम् ।

अथैकादश्युपवासाधिकारिणः । 'यावन्नोपवसेज्जन्तुः पद्म-...दिनं शुभम्' इत्यत्र जन्तुपदश्रवणात् 'अष्टाब्दादधिको ...र्त्यो ह्यपूर्णाशीतिवत्सरः । भुङ्क्ते यो मानवो मोहादेकादश्यां ...प्रापकृत्' इति कालमाधवीयधृतनारदवचने मर्त्यमानव-...योः श्रवणात् मनुष्यमात्रस्याधिकारो न जात्याश्रमविचारः । ...च 'नित्योपवासी योमर्त्यः सायं प्रातर्भुजिक्रियाम् । ...जेन्मतिमान् विप्रः संप्राप्ते हरिवासरे' इति कात्यायन-...ते मर्त्यं इत्यभिधानानन्तरं यद्विप्रपदं तत्तस्याधिक-...रार्थम् । अन्यथा मर्त्यपदवैयर्थ्यापत्तेः । न च 'अनड्वान् ...चारी च आहिताग्निस्तथैव च । अष्टन्त एव सिद्ध्यन्ति

मेवां सिषिरमश्नताम्'। इति स्मरणात् साग्निब्रह्मचारिणो-रन्नानधिकार इति वाच्यं हेमाद्रिधृताग्निपुराणवचनेन तयो-रप्यधिकारावगमात् यथा 'गृहस्थो ब्रह्मचारी च आहिताग्नि-स्तथैव च। एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि'॥ सभर्तृकायास्तु व्रतोपवासादिः पृथङ्निषिद्धो मनुना यथा 'नास्ति स्त्रीणां पृथक्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम्। पतिं शुश्रूयते यत्तु तेन स्वर्गे महीयते। विष्णुनापि 'भर्तुः समान-व्रतचारित्वमुक्तं समानव्रतचारित्वं भर्तृव्रताचरणे तदानु-कूल्यकारित्वम्। यत्र तु सावित्रीव्रतादौ विशेषविधिस्तत्र भर्त्रनुज्ञया पृथगपि। यथा शङ्खः। 'कामं भर्त्रनुज्ञया व्रतोपवासनियमेज्यादीनामभ्यासः'। स्त्रीधर्म इति। यत्तु 'पत्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत्। आयुः संहरते पत्युः सा नारी नरकं व्रजेत्' इति विष्णूक्तं तदननुज्ञातविष-यम्। कात्यायनः 'विधवा या भवेन्नारी भुञ्जीतैकादशी-दिने। तस्यास्तु सुकृतं नश्येत् भ्रूणहत्या दिने दिने'। जीमूतवाहनः। 'एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि। वनस्थयतिधर्मोऽयं शुक्लामेव सदा गृही' इति गोभिलवचनात् गृहिणः शुक्लैकादश्यामेवाधिकारः। न च गृहीतरपरत्वे कृष्णैकादश्याः कथं 'दशम्यां नियताहारो मांसमैथुनवर्जितः। एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि' इति विष्णुधर्मोत्तर-वचने उभयपक्षीयदशम्यां मांसमैथुनवर्जनमिति वाच्यं वान-प्रस्थस्यापि ऋतौ मैथुनसम्भवात् अत एव पुराणे ऋषिकुमाराः श्रूयन्ते 'पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा'। इति मनुवचनाच्च। तस्य मांसभोजनमप्याह कात्यायनः। 'अथ वानप्रस्थद्वैविध्यं पचमानका अपचमानकाश्च इत्युपक्रम्य 'नियद्दूरे स्वती वसितस्वाममांसं व्याघ्रहतकाद्येन घृतमित्येव-

मादिभिरन्यैर्वा हृतमानीय अर्पयित्वा सायंप्रातरग्निहोत्रं हुत्वा चयत्यतिथिव्रतिभ्यश्च दत्त्वा अथेतरवच्छेषभक्ष इति। मधुमांसवर्जनन्तु वनस्थानाममांसवृत्तीनामित्यादि। तस्मात् कथं दशम्यां नियताहार इत्यादिवचनादपुत्त्रस्य गृहिणोऽप्युभयैकादश्युपवासव्रतमिति। तथा 'इन्दुक्षयेऽर्कसंक्राम्यामेकादश्यां सितेतरे। उपवासं न कुर्वीत पुत्त्रबन्धुधनक्षयात्' इति वायुपुराणवचने बन्धुपदश्रवणाच्च। न हि बन्धुशून्यः कश्चिद्गृही पितृभ्रात्रादिषु बन्धुपददर्शनात्। बन्धुपदस्थाने दारेति क्वचित् पाठः। तत्रापि तथैवेति। यत्तु न कुर्य्यात् पुत्त्रवान् गृहीत्यत्र पुत्त्रवानिति पदं तत्पुत्त्रवतामपि वानप्रस्थादीनामपि निषेधार्थमित्याह। हेमाद्रिरपि 'शुक्लामेव सदा गृही' इति वचनपर्य्यालोचनया सकलकृष्णैकादशीषु उपवासाभावप्राप्तौ 'शयनीबोधनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन' इति ब्रह्मवैवर्त्तवचने शयनबोधनमध्यवर्त्तिकृष्णैकादशीषु उपवासविधानात् तासु एव गृहिणोऽधिकारः नान्यत्र प्राप्त्यभावात् सामान्यविशेषयोर्विकल्पासम्भवात् पर्य्युदास एव तेन शयनबोधनमध्यवर्त्तिकृष्णैकादशीष्वपि गृहस्थस्याधिकारमित्याह। अत्रोच्यते। 'गृहस्थो ब्रह्मचारी च आहिताग्निस्तथैव च। एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि' इति हलायुधहेमाद्रिधृताग्निपुराणवचने गृहस्थमात्रस्य कृष्णैकादश्युपवासप्राप्तौ शुक्लामेव सदा गृहीति पुत्त्रवद्गृहिविषयम्। तस्यैव कृष्णायां निषेध श्रुतेः। तथाच उपवासमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम्। 'एकादशीषु कृष्णासु रविसंक्रमणे यथा। चन्द्रसूर्य्योपरागे च न कुर्य्यात् पुत्त्रवान् गृही' इति। न च बन्धुमत्त्ववत् पुत्त्रवत्त्वमपि अप्रयोजकम्। बन्धुपदं दोषकथनायु-

वादमात्रं न तु कर्त्तृविशेषणार्थं न कुर्य्यात् पुत्रवान् गृहीति निषिद्धवाक्ये, पुत्रवानिति तु कर्त्तृविशेषणमिति विशेषः। अतएव मीमांसायाम्। आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामिति सूत्रेण आम्नायस्य वेदस्य क्रियार्थत्वात् कार्य्यार्थत्वात् अतदर्थानां कार्य्याप्रतिपादकानामानर्थक्यमप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षयित्वा सिद्धान्तसूत्राभ्यां विधिना तु एकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थत्वेन विधीनां स्युरिति तद्भूतार्थानाञ्च क्रियार्थत्वेन समाम्नायादित्येताभ्यां क्वचिद्विधिर्यान्नैरेवावसीदन्तो स्तुत्यादिभिरुत्तभ्यते इति न्यायात्। क्वचिद्भूतार्थानां सिद्धार्थानां क्रियार्थत्वेन सहैकवाक्यत्वाच्च प्रामाण्यमप्युक्तम्। न कुर्य्यात् पुत्रवान् गृहीति निषेधविधौ पुत्रवत्त्वेनैवाधिकारित्वम्। अत्रैव पुत्रवत्त्वश्रवणमलयानुवादः अतः पुत्रवत एव गृहस्थस्य कृष्णायामनधिकारः। अत्रैव शयनबोधनमध्ये प्रतिप्रसवः। जीमूतवाहनश्च। 'यदीच्छेद्विष्णुना वासं पुत्रसम्पदमात्मनः। एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि'। इति गृहिणो न निषिद्धं काम्यत्वात्। अत्र पुत्रार्थिनः सन्निधानम्। विष्णुसहवासार्थिनस्तु यावज्जीवाचरणम्। काम्ये रव्यादिदोषो नास्ति नित्ये स इत्याह। हेमाद्रिरपि। केचित्तु। वैष्णवस्य गृहिणः पुत्रिणो रुक्माङ्गदादेः कृष्णैकादश्युपवासश्रवणात् सर्वेषामुभयैकादश्यां नित्यव्रतोपवासेऽधिकारः। कृष्णानिषेधस्तु गृहिविषयः काम्य एवेत्याहुः। तत्र 'पुत्रवांश्चैव भार्य्यावान् धर्मयुक्तस्तथैव च। उभयोः पक्षयोः काम्यं कुर्य्याच्च वैष्णवं व्रतम्' इति वचनेन काम्य एवाधिकारो न नित्ये इत्याह। वस्तुतस्तु वैष्णवानां सपुत्राणां गृहस्थानामपि सर्वाः कृष्णा नित्या इत्यायुधहेमाद्रिधृतनारदवचनात्। तद्यथा। 'यथा शुक्ला तथा कृष्णा यथा

कृष्णा तथेतरा। तुल्ये ते मन्यते यस्तु स वैष्णव उच्यते' काल-माधवीये नारदः। 'नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः। पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणम्'। अत्र विष्णुपरायणानां पक्षे पक्षे चेति वीप्सया यावत् पक्षैकादश्युपवासस्य नित्यताप्रतीतेः। श्रीपतिव्यवहारनिर्णये। 'शुक्ले वा यदि वा कृष्णे विष्णुपूजनतत्परः। एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि' इति वचनाच्च। नित्यं भक्तिसमायुक्तैरित्यन्तरम्। 'सपुत्रश्च सभार्य्यश्च स्वजनैर्भक्तिसंयुतैः। एकादश्यामुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपि। ब्रह्महा च सुरापश्च कृतघ्नो गुरुतल्पगः। विवेचयति यो मोहादेकादश्यौ सितेतरे। गृहस्थो ब्रह्मचारी च आहिताग्निर्यतिस्तथा। एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि'। इत्येतैर्हलायुधेन तथा व्यवस्थापितत्वात्। वैष्णवानां तथा व्यवहाराच्च। मुमुक्षुत्वेन सुतरामेव। तथा भविष्ये 'शुक्लागृहस्थैः कर्त्तव्या भोगसन्तानवर्द्धिनी। मुमुक्षुभिस्तथा कृष्णा तेन तेनोपदर्शिता'। वाराहेऽपि। यथा शुक्ला तथा कृष्णा उपोष्या च प्रयत्नतः। शुक्ला भक्तिप्रदा नित्यं कृष्णा मुक्तिं प्रयच्छति'। द्विजन्मनो विशेषतोऽपि गोविन्दमानसोल्लासकृत्यमहार्णवयोर्भविष्यपुराणम्। 'उभयोः पक्षयो राजन्नेकादश्यां द्विजन्मवान्। योभुङ्क्ते नीरुजः सोऽपि प्रेत्य चाण्डालतां व्रजेत्'। एतद्वचनं भविष्यपुराणीयमिति कृत्यकल्पलता। सोऽपीत्यत्र सोऽयेति विशेषः। अथ कश्चित्। 'आदित्येऽहनि संक्रान्त्यामसितैकादशीदिने। व्यतीपाते कृते श्राद्धे पुत्री नोपवसेद्गृही' इति ब्रह्मपुराणवचनादेकादश्यां रविवारादावुपवासनिषेधमाह। 'उपवासनिषेधे तु किञ्चिद्भक्ष्यं प्रकल्पयेत्। उपवासो न दुष्येत उपवासफलं लभेत्' इति वराहपुराणादनोदनादिकमप्याह। तन्न विष्णु-

धर्मोत्तरे। 'एकादश्यां यदा राम आदित्यस्य दिनं भवेत्। उपोष्या सा महापुण्या पुत्रपौत्रविवर्द्धिनी। भृगुभानुदिनो- पेता सूर्य्यसंक्रान्तिसंयुता। एकादशी सदोपोष्या पुत्रपौत्र- विवर्द्धिनी'। इत्यादिवचनेषु एकादश्यां रविवारादौ प्रत्युत आनुषङ्गिकफलश्रुतेः। न च नित्ये निषेधः काम्ये फलमिति जीमूतवाहनोक्तं युक्तम् इति वाच्यं सदा पदश्रुतेः। कामित्वा- कामित्वरूपविशेषाभावात् किन्तु संक्रान्त्यादिषु उपवास- निषेधस्तु तत्तन्निमित्तोपवासपरः। 'तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः। नानुसङ्गकृतो ग्राह्यो यतो नित्यमुपो- षणम्' इति जैमिनिस्मृतेः। संक्रान्त्यादिनिमित्तकोपवासः संवर्त्तोक्तः। 'अमावास्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः। एताः प्रशस्तास्तिथयो भानुवारस्तथैव च। अत्र स्नानं जपो होमो देवतानाञ्च पूजनम्। उपवासस्तथादानमेकैकं पावनं स्मृतम्'। तथा 'उपवासञ्च ये कुर्य्युरादित्यस्य दिने तथा। जपन्ति च महाश्वेतां ते लभन्ते यथेप्सितम्'। महाश्वेतामन्त्र- स्त्वागमे। 'ह्रामित्युक्त्वा ततो ह्रीन्तु सकारश्च विसर्गवान्। महाश्वेताख्यमन्त्रोऽयं भानोरक्षर ईरितः'। संवत्सर- प्रदीपे। 'सप्तवारानुपोष्यैव सप्तधा संयतेन्द्रियः। सप्तजन्म- कृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति'। कृते श्राद्धे इति काम्ये। नित्ये तु वराहपुराणविष्णुधर्मोत्तरकात्यायनाः। 'उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत्। उपवासं तदा कुर्य्या- दाघ्राय पितृसेवितम्'। यत्तु 'रविवारेऽर्कसंक्रान्त्यामेका- दश्यां सितेतरे। पारणञ्चोपवासञ्च न कुर्य्यात् पुत्रवान् गृही' इति पारणनिषेधो रविवारसंक्रान्तिप्राप्तोपवासनिषेधवत् रविवारसंक्रान्तिमात्रप्राप्तपारणपरः। तयोरेव पारणन्तु प्रागुक्तशनिवारोपवासानन्तरं रविवारे। 'नित्यं द्वयोरयनयो-

र्निस्य' विषुवतोर्द्वयोः। चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्व्यतीपातेषु पर्वसु। अहोरात्रोषितः स्नानं दानं होमं तथा जपम्। यः करोति प्रसन्नात्मा तस्मादप्यक्षयञ्च तत्'। इति ब्रह्मपुराणोक्तपूर्वदिनोपवासानन्तरं संक्रान्त्यां प्राप्तमिति।

अथ पूर्णतिथिलक्षणम्। स्कन्दपुराणे। 'प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा उदयादोदयाद्रवेः। संपूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिताः'। हरिवासर एकादशी। अतएव सौरधर्मे। 'आदित्योदयवेलायाः प्राङ्मुहूर्त्तद्वयान्विता। सैकादशीति संपूर्णा विद्धान्या परिकीर्त्तिता'। अत्र तिथेरुदयानन्तरावस्थितावपि यदुदयात् प्राक् संपूर्णत्वकीर्त्तनं तदुदयानन्तरं तत्तिथेः सत्त्वेऽपि अशुद्धत्वेन कर्मानर्हत्वादसत्त्वख्यापनाय। तथाच कालमाधवीये नारदीयम् 'आदित्योदयवेलाया आरभ्य षष्टिनाड़िका। तिथिस्तु सा हि शुद्धा स्यात् सार्वतिथ्यो ह्ययं विधिः'। सूर्य्यसिद्धान्तेऽपि। 'सर्वा ह्येतस्य तिथय उदयादोदयस्थिता। शुद्धा इति विनिर्ज्ञेयाः षष्टिर्नाड्यो हि वै तिथिः'। एतस्य रवेः। कालविवेके। षष्टिदण्डात्मिकायाश्च तिथेर्निष्क्रमणे परे। अकर्मण्यं तिथिमन्तं विद्यादेकादशीं विना'।

अथ पूर्णैकादश्युपवासः। प्रचेताः। 'पूर्णाप्येकादशी त्याज्या वर्द्धते द्वितयं यदि। द्वादश्यां पारणालाभे पूर्वैव परिगृह्यते'। द्वितयमेकादशीद्वादश्यौ। भृगुः। 'संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा। अत्रोपोष्या द्वितीया तु परतो द्वादशी यदि'। विष्णुधर्मोत्तरे वृद्धवशिष्ठसंहितायाञ्च। 'संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा। लुप्यते द्वादशी तस्मिन् उपवासः कथं भवेत्। उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैः'। एवमेव गारुड़े। मत्स्यार्द्धमेवम्। 'त्रयोदशी

उष:काले उपोष्या तत्र का भवेत्' इति। अत्र द्वैतनिर्णय:। एकादशी द्वादश्योरुभयत्र सर्वेषामुपवासविधानं तत्पक्षत्रय-श्राजड़विषयम्। एकेनैवोपवासेन फलसिद्धावपर्यवसर्ये द्विति। तत्र एकेनैवोपवासेनेत्यादिश्लोकहेतोरेकैकपुरुषस्य उभयत्राकाङ्क्षाविरहादयुक्तो विकल्प: तथाच भविष्ये। 'स्मृति-शास्त्रे विकल्पस्तु आकाङ्क्षापूरणे सति'। एतेन साकाङ्क्षत्व एव स्मृतीनां परस्परान्वय: सूचित: तत्र नेच्छाविकल्पोऽष्ट-दोषग्रासात् तथाच प्रमाणत्वाप्रमाणत्वपरित्यागप्रकल्पनात्। तदुज्जीवनहानां प्रत्येभ्यामष्टदोषता व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेत इति श्रूयते। तत्र व्रीहिप्रयोगे प्रतीतयवप्रमाण्यपरित्याग: अप्रतीतयवाप्रामाण्यकल्पनम् इदं तु पूर्वस्मात् पृथक् अन्यथा-समुच्चयेऽपि यागसिद्धि: स्यात्। अतएव विकल्पेनोभय: शास्त्रार्थ: इत्युक्तम्। तथा प्रयोगान्तरे यवे उपादीयमाने परित्यक्तयवाप्रामाण्योज्जीवनं स्वीकृतयवाप्रामाण्यहानिरिति चत्वारो दोषा:। एवं व्रीहावपि चत्वार:। इत्यष्टौ दोषा इच्छाविकल्पे। तथाचोक्तम्। 'एवमिष्टोऽष्टदोषोऽपि यद् व्रीहियववाक्ययो:। विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते'। इति। ननु पुरोडाशाय व्रीहियवौ विहितौ तत्राग्नेयादिवत् समुच्चयरूपा गतिरस्त्विति चेन्न। प्रकृतक्रतु-साधनीभूतपुरोडाशद्रव्यप्रकृतितया हि परस्परानपेक्षौ व्रीहि-यवौ विहितौ शक्तावेतौ प्रत्येकं पुरोडाशं सम्पादयितुम्। तत्र यदि मिश्राभ्यां पुरोडाश: सम्पद्येत तदा परस्परानपेक्षे व्रीहियवविधायिनी उभे शास्त्रे बाध्येतामिति। ननु माभू-द्वाक्यद्वयसामर्थ्यात् समुच्चय:। अङ्गसहितप्रधानानुष्ठापेक्ष-प्रयोगविधिर्व्रीहियवौ समुच्चेतुमर्हतीति चेन्न। स हि यथा-भिहितान्यङ्गानि समीक्ष्य प्रवर्त्तमानो न तानि अन्यथयति

मिश्रणे चान्यथात्वं तेषामिति। ननु मामिश्रेतां व्रीहियवौ उभयविध्यनुरोधादेकस्मिन्नेव प्रयोगे व्रीहिभिरेकं वारं यवै-रप्यपरवारमिज्यतामिति चेन्न। अङ्गानुरोधेनाश्रुतप्रधाना-भ्यासस्यायुक्तत्वात् एवञ्च न केवलं व्रीहियवसमुच्चये प्रमाणा-भावः किन्तु प्रमाणविरोधोऽपि तथाहि पुरोडाशविधाना एव ओषधिद्रव्ये यस्मिन् कस्मिंश्चित् प्राप्ते व्रीहयोऽपि पक्षे प्राप्ताः तत्राप्राप्तांशे प्रापणार्थानिरपेक्षव्रीहिश्रुतिर्व्रीहिभिरेवेति निय-मनं गमयेत्। एवञ्च तथाच तत्र यवसमुच्चये निरपेक्षव्रीहि-श्रुतिबाधः स्यात्। एवं यवश्रुतेरपि नियमार्थत्वाद्व्रीहिसमुच्चये तद्बाधः स्यादिति। अतएवोक्तं गतिरन्या न विद्यते। एकार्थं-तया विविधं कल्प्यत इति विकल्पः। तस्मादष्टदोषभिया उपोष्ये द्वे तिथी इत्यत्र न इच्छाविकल्पः। किन्तु व्यवस्थित-विकल्पः। अतएव द्वैतनिर्णये स्कन्दपुराणे। 'सम्पूर्णैका-दशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा। उत्तरान्तु यतिः कुर्य्यात् पूर्वामुपवसेद्गृही'। कूर्मपुराणेऽपि। 'एकादशीप्रवृद्धा चेच्छुक्ले कृष्णे विशेषतः। तत्रोत्तरां यतिः कुर्य्यात् पूर्वामुप-वसेद्गृही'। एकादश्येव प्रकर्षेण वृद्धा परदिने निर्गता न दशमी नापि द्वादशी चेत्यर्थः। 'पुनः प्रभातसमये घटिकैका-यदा भवेत्। तत्रोपवासो विहितो वनस्थस्य यतेस्तथा। विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वादशी न चेत्'। एतेन पारणदिने द्वादशीलाभे सर्व एव पूर्णां त्यक्त्वा खण्डामुपवसेत् इति। तदलाभे गृही पूर्वामपरस्तूत्तरां विधवापीति लभ्यते।

अथ त्रिस्पृशैकादशी। यदा पूर्वदिने दशमी परदिने एकादशी स्वल्पा ततो द्वादशीरात्रिशेषे त्रयोदशी तदा सैव सर्वैरुपोष्या। 'एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणम्'। इति हलायुध-

भूतवचनात्। हेमाद्रिस्तु परिशेषखण्डे स्कान्दम् 'एकादशी कला यत्र द्वादशी च त्रयक्षता। नक्तं तत्र प्रकुर्वीत नोपवासी गृहाश्रमे'। अत्र चोपवासविधायकसामान्यशास्त्रस्य नक्त-विधायकविशेषशास्त्रेण बाधः। एकादशी कलाप्येका द्वादशी यत्र लुप्यते। तत्रोपवासं कुर्वीत निष्कामो विष्णुतत्परः' इत्याह। परवचनपर्य्यालोचनया नक्तं विधानं कामिनः काम्य व्रतविषयम्। निष्कामस्य नित्योपवासार्थिनो विष्णु-परायणस्य गृहस्थस्याप्युपवास इति तत्त्वम्। अतएव नित्यं भक्तिसमायुक्तैरित्यनेन पक्षे पक्षे नित्यमुपोषणमित्युक्तम्। अतएवात्र द्वादशीहानियुक्ता विद्धाधिकेति विद्धायाः सप्तमे प्रकारे पूर्वोक्तरूपे सप्तम्यां तु व्यवस्थितिरित्यनेन स्ववाक्येन विद्धरूपेणाप्यैवैव व्यवस्थोक्ता। न चात्र 'निष्कामस्तु गृही कुर्य्यात् उत्तरैकादशीं तथा। सकामस्तु तदा पूर्वां कुर्य्या-द्बौधायनो मुनिः'। इति विष्णुरहस्यवाक्यात् सकामेन दशमी-विद्धा कार्य्या निष्कामेन द्वादशीयुक्तैकादशीति वाचस्पति-मिश्रोक्ता व्यवस्था युक्ता। पूर्वोपदर्शितानन्तं बोधकवक्ष्यमाण-दशमीविद्धा निन्दावचनविरोधात्। विष्णुरहस्यानार्षत्वस्य दानसागरे अनिरुद्धभट्टेनाभिहितत्वाच्च। यथा लोकप्रसिद्ध-मेतद्विष्णुरहस्यं शिवरहस्यञ्च। इयमिह न परिगृहीतं संग्रहरूपत्व यत्नतोऽवधार्य्यति। यत्तु शिवरहस्यमिति कृत्वा तिथिविवेकेऽभिहितं तन्मुनिवचनस्वव्याख्यानसंवादाय। अत्रापि विष्णुरहस्यं वक्ष्यमाणशुक्लपक्षीयारुणोदयवेधे वैष्णवा-वैष्णवगृहिविधिसंवादायेति। समयप्रदीपोऽपि यत्र पूर्व-दिने दशमीविद्धा परदिने द्वादशीमिश्रा दिनान्तरे च द्वादशी न वर्त्तते तदा द्वादशीमिश्रैवोपोष्या प्रधानकालानु-रोधात्। पारणादौ तु द्वादशीबाध एव तन्मूलकमेव गौड़ीय-

वचनं 'द्वादश्येकादशीमिश्रा परतोऽपि न वर्द्धते। ऋषिभि-र्यतिभिश्चैव सैवोपोष्या सदा तिथिः'। एतद्‌द्वितयमपि त्रिस्पृशि च सम्भवत्यविशेषात्।

अथ दशमीविद्धैकादशी। सा च द्वेधा। पूर्वाह्णे दशम्या उत्तराह्णे द्वादश्या च युता दशम्यनिर्मुक्ता चेति तत्रोभयीं पूर्वत्र दशमीयुतामनुपोष्य द्वादशीयुतामेकादशीं उत्तरत्र शुद्धां द्वादशीमुपवसेत्। 'एकादशीमुपवसेद्द्वादशीमथवा पुनः। विमिश्रां वापि कुर्वीत न दशम्यायुतां क्वचित्' इति वचना-दप्रमाणवचनजाताच्च। उत्तरपक्षे विशेषोऽपि वक्ष्यते। यत्तु ...ानि दशमीविद्धा निन्दाबोधकवचनजातानि तानि उभयतो ...धे द्रष्टव्यानि। दशमीमात्रवेधे तु सैवोपोष्या। 'एकादशी ... लभ्येत सकला द्वादशी भवेत्। उपोष्या दशमीविद्धा ...षिरुद्दालकोऽब्रवीत्' इति ऋष्यशृङ्गस्मृतेः। अथे पूर्वान्तु ...ारयेदिति विश्वरूपनिबन्धाच्च। न द्वादश्युपवासः प्रमाणा-...ावात्। 'एकादशीमुपवसेद्द्वादशीमथवा पुनः'। इत्यस्य ...जराजाद्यलिखितत्वेनामूलकत्वादिति वर्द्धमानोपाध्याय-...ाचस्पतिमिश्रमतं तन्न। तदुपजीव्यहरिनाथोपाध्यायेन महा-...नपरिगृहीतत्वेन तद्वचनस्याभिधानात्। न हि भोज-...जाद्यलिखितमेवाप्रमाणं रामायणादेस्तथात्वापत्तेः। न हि ...शमीविद्धेति वचनं भोजराजलिखितम्। तस्मान्नानादेशीय-...न्थकारलिखितवचनसंवादादेव प्रामाण्यपरिग्रहः। इति ...पोष्या दशमीविद्धेत्यस्य विषय उदयपूर्ववेधो वक्ष्यते न वा ...नासंग्रहधृतनानावचनाख्यानादुत्य संग्रहकर्त्तुर्विश्वरूपस्य ...व्याहारवस्थायुक्ता। तथाच समयप्रदीपे श्रीदत्तोपाध्यायाः ...दि तु 'एकादशीमुपवसेद्द्वादशीमथवा पुनः। विमिश्रां वा ...कुर्वीत न दशम्या युतां क्वचित्' इति गौड़ीयवचनं प्रमाणं

तदा अनेनैव ‘द्वैधे एकादशीकार्य्ये द्वादशीविधेर्युक्त एव द्वादश्युपवासः। न चेदं व्रतान्तरमेव एकादशीसंदंशपाठात्। अथवैतस्यानेन पूर्व्वापेक्षितविधेश्च। ‘पक्षहानौ स्थिते सोमे लङ्घयेद्दशमीयुतां’ इति वाच्यम्। उदयपूर्व्वकालीनदशमी- योगविषयम्। वचनान्तरबलादिति प्रपञ्चितं जितामित्रा- दिभिरित्याहुः। तथाच कालविवेककृत्यमहार्णवयोर्भविष्य- पुराणम्। ‘एकादशीं दशायुक्तां वर्द्धमाने विवर्ज्जयेत्। पक्षहानौ स्थिते सोमे लङ्घयेद्दशमीयुताम्’ इति। वर्द्धमाने सोमे शुक्लपक्षे। पक्षहानौ स्थिते सोमे कृष्णपक्षे। लङ्घयेत् उपवसेत्। ‘पक्षमार्गस्थिते सोमे कुर्व्वीत दशमीयुतां’ इति कालमाधवीयपाठे व्यक्त एवार्थः। केचित्तु। ‘विद्धाप्येका- दशी ग्राह्या परतो द्वादशी न चेत्’ इति ‘मुहूर्त्तं द्वादशी न स्यात् त्रयोदश्यां यदा मुने। उपोष्या दशमीविद्धा सर्व्वैरेका- दशी तदा’ इति। ‘त्रयोदश्यां यदा न स्यात् द्वादशीघटिका- द्वयम्। दशम्यैकादशी विद्धा सैवोपोष्या सदा तिथिः’ इति मत्स्यकूर्म्मनारदीयवचनैः एवम्भूता दशमीविद्धैवोपोष्या त्रयो- दश्यां द्वादशीनिर्गमे तु मुमुक्षुभिर्द्वादश्युपोष्या सकामैस्तु अत्रापि दशमीविद्धैव। ‘शुद्धैव द्वादशी राजन्नुपोष्या मोक्ष- काङ्क्षिभिः’। तथा ‘निष्कामस्तु गृही कुर्य्यादुत्तरैकादशी सदा। सकामस्तु सदा पूर्व्वामिति बौधायनोऽब्रवीत्’ इति विष्णुरहस्यवचनादिति वदन्ति। अत्र विद्धाप्येका- दशीत्यादिवचनानां नानादेशीयसंग्रहकारधृतनानावचनैतत्- द्व्याख्यानात् अनुपदं विषयः स्फुटीभविष्यति। अनार्षविष्णु- रहस्यवाक्यमपि उत्तरैकादशीमित्यभिधानात्तोऽत्रविषयं किन्- त्वशमाचारपोदयवेधविषयम्। यदपि ‘कुर्य्याद्दलाभे संयुक्ता- नाद्याभिर्ऽपि प्रवेशिनीम्। उपोष्या द्वादशी तत्र त्रयोदश्यान्

...रणम्। उदयात् प्राग्दशम्यान्तु शेषः संयोग इष्यते। उपरिष्टात् प्रवेशस्तु तस्मात्तां परिवर्जयेत्' इति। अनयोः ...मूलत्वेऽपि अलाभे त्रयोदश्यां द्वादश्यलाभे। संयुक्तां सूर्य्यो... दयात् प्राक् वक्षावलोकनसमये दशम्यायुतां अष्टिदण्डा... ...मेकादशीं कुर्य्यादित्यर्थः। 'द्वादश्यां पारणालाभे पूर्व्वं ...रित्यज्यते' इति प्रचेतो वचनैकवाक्यत्वात् लाभे तु संयुक्ता न ...ह्या अलाभे इति वचनस्वरसात्। पूर्णाप्येकादशी त्याज्या ...त्युनेनैकश्रुतिमूलकत्वाच्च। नालाभेऽपि प्रवेशिनीमिति ...दश्यास्त्रयोदश्यामनिर्गमेऽपीत्यर्थः। यत्र दशमी सूर्य्यो... ...यात्परतः परदिने चैकादशी द्वादशी रात्रिशेषे त्रयोदशी ...ति विस्तृता तत्र दशमीविद्धैकादशीनिषेधकमिदम्। ...यमाशयः। 'एकादश्यां प्रकुर्व्वन्ति उपवासं मनीषिणः। ...पोषणाय द्वादश्यां विष्णोर्यद्वदियं तथा' इति भविष्यपुराण... ...नात् परदिने द्वादश्यां विष्णूपासनार्थत्वमेकादश्युपवासस्या... ...तनम्। तच्चोक्तविषये दशमीविद्धैकादश्युपवासमन्तरेण न ...भवति सोऽप्यस्त्वित्याशङ्क्येत्युक्तमुपोष्या द्वादशी तत्रेति। ...कादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। तत्र क्रतुशतं ...ं त्रयोदश्यान्तु पारणं' इति वचनात् त्रयोदश्यामिति न तु ...दश्यां विष्णुपूजां कृत्वा। न च एकादश्याः परदिने ...दशीसम्बन्धे द्वादश्युपोष्या इत्यसङ्गतम्। एकादशीयुक्ता ...दश्या अपि द्वादशीत्वाक्षतेरित्याहुः। तदप्यश्रद्धेयम्। यतो... ...भूतवाहनबलायुधप्रभृतिभिस्तद्वचनमलिखितं यन्नात्मुतं ...ख्यातञ्च। हेमाद्रिमाधवाचार्य्यप्रभृतिधृतवचनान्तरसंवादि... ...चारपरिगृहीतञ्च। ततश्च तद्वचनस्यार्थान्तरकल्पनं कल्प... ...। तथाहि 'एकादशीमुपवसेत् द्वादशीमथवा पुनः। ...मिश्रां वापि कुर्व्वीत न दशम्या युतां क्वचित्' इत्यभिधाय...

कुर्य्यादलाभ इत्यादिवचनद्वयं कौर्म्मे एवाभिहितम्। तत्र प्रक्रान्तत्वाच्च दशम्या युतामित्यस्यैवापवादकं विधायकञ्च कुर्य्यादलाभ इत्यादि। एवञ्च संयुक्तैकादशीकरणविधानादलाभ इत्यत्राप्येकादश्या एव परदिनेऽलाभ इति प्रतीयते न तु त्रयोदश्यां द्वादश्यामलाभे अनुपस्थितेः। यदुक्तं पूर्व्वेत्येकवाक्यत्वं तदपि न भवदुक्तविषये पूर्णत्वायोगात्। तथाच सौरधर्म्मे। 'आदित्योदयवेलाया प्राङ्मुहूर्त्तद्वयान्विता। सैकादशीति संपूर्णा विद्धान्या परिकीर्त्तिता' इत्यनेनैकादशी पूर्णत्वस्य सूर्य्योदयप्राक्कालीनमुहूर्त्तद्वयान्वितत्वेन विशिष्याभिधानात्। स्कान्देऽपि 'प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा उदयादोदयाद्रवेः। संपूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिताः'। अतस्त्वदुक्तपूर्णाविषये पूर्वाया विद्धत्वात् परैकादश्युपोष्या। कुर्य्यादलाभे संयुक्तामित्यनेन द्वादश्यामेकादश्यलाभे संयुक्तां प्रातरर्कानवलोकनसमयविद्धां कुर्य्यात् अर्थाद्द्वादश्यामेकादशीलाभे तादृशविद्धां न कुर्य्यादित्यवगतेस्तत्र परोपोष्येति गम्यते। एतद्विषये 'षष्टिदण्डात्मिकायाश्च तिथेर्निष्क्रमणे परे। अकर्म्मण्यं तिथिमलं विद्यादेकादशीं विना' इति सङ्गच्छते। तथा कालमाधवीये गारुड़म्। 'आदित्योदयवेलाया आरभ्य षष्टिनाड़िकाः। संपूर्णैकादशी नाम त्याज्या धर्म्मफलेप्सुभिः'। अत्रापि त्रयोदश्यां द्वादश्यलाभे एव परोपोष्येत्यवधेयं न चेत्तत्र पूर्वामुपोष्य परदिने एकादशीं द्वादश्याद्यपादमुत्तार्य्य पारणं कुर्य्यादिति 'विद्धाप्येकादशी ग्राह्या परतो द्वादशी न चेत्' इत्यादि प्रागुक्तवचनेभ्यः। अथैवं विद्धापूर्णयोर्व्यवस्थायामविशेष इति चेत् 'द्वादश्यां पारणालाभे पूर्व्वैव परिगृह्यते' इत्यविशेषाद्दैष्णवेनापि पूर्व्वोपोष्या। अरुणोदयविद्धा तु द्वादशी पारणस्या-

लाभेऽपि वैष्णवैर्नोपोष्या। किन्तु खण्डैकादश्युपोष्येति विशेषः। 'दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः। नैवो-पोष्यं वैष्णवेन तद्दिनैकादशीव्रतम्' इति गारुड़े वैष्णवेत्य-भिधानात्। तत्रापि कृष्णपक्षेऽरुणोदयविद्धैवोपोष्या। शुक्ल-पक्षे तु न तथेति विशेषः। 'एकादशीं दशायुक्तां वर्द्धमाने विवर्जयेत्। पक्षहानौ स्थिते सोमे लङ्घयेद्दशमीयुताम्' इत्येकवाक्यत्वात् एतच्छुक्लपक्षैकादशीसंवादाय 'निष्कामस्तु गृही कुर्य्यादुत्तरैकादशीं सदा। सकामस्तु तदा पूर्वामिति बौधायनोऽब्रवीत्' इति विष्णुरहस्यवाक्यमिति। अथारुणो-दयविद्धोत्तरैकादशी पूर्णोत्तरैकादशी च द्वादश्यास्त्रयोदश्या-मनिर्गमे सर्व्वैरेव कथं नोपोष्यते। 'एकादशी द्वादशी च परतो द्वादशी न च। तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणम्' इति वचनादिति चेन्न। अरुणोदयोपरि विद्धैकादशी परदिने विषयसम्भवात् नारुणोदयविद्धा पूर्णाविषयकविशेष-वचनबाधकत्वमिति। अस्मन्मते तु नालाभेऽपि प्रवेशिनी-मित्यनेन अलाभेऽपि परदिने एकादश्यलाभेऽपि सूर्य्योदयान-न्तरवेधमात्रनिषेधः। भवतां मते तु परदिने एकादशी-लाभ एवेति सङ्कोचः स्यात्। उपोष्या द्वादशीत्यत्र द्वादशी-पदस्य एकादशीयुक्तद्वादशीपरत्वे प्रमाणं नास्ति लक्षणा च स्यात्। किन्तु द्वादशीमथवा पुनरित्यस्य प्रवेशिन्यन्तरित-केवलद्वादशीपरत्वप्रदर्शनार्थम्। नालाभेऽपि प्रवेशिनीमिति। तथा च कालविवेके जीमूतवाहनः। 'एकादशी दशाविद्धा परतोऽपि न वर्द्धते। गृहिभिर्यतिभिश्चैव सैवोपोष्या सदा तिथिः' इति भविष्यपुराणीयात्। दशा दशमी। तत्र द्वादशीदिने एकादशीकलार्द्धमात्रस्याप्यनिर्गमे दशम्या विद्धैका-दशी उपोष्येति प्रचरति शास्त्रार्थः स तु सौरधर्मोत्तरकूर्म-

पुराणादिविरुद्धः। तथाच सौरधर्मोत्तरे। 'एकादशीमुप-
वसेत् द्वादशीमथवा पुनः। विमिश्रां वा प्रकुर्वीत न दशम्या-
युतां क्वचित्'। कौर्मे। 'एकादश्यामुपवसेत् द्वादशीमथवा
पुनः। विमिश्रां वा प्रकुर्वीत न दशम्या युतां क्वचित्।
कुर्य्यादलाभे संयुक्तां नालाभेऽपि प्रवेशिनीम्। उपोष्या
द्वादशी तत्र त्रयोदश्यान्तु पारणम्। उदयात् प्राग्दशम्यास्तु
शेषः संयोग इष्यते। उपरिष्टात् प्रवेशस्तु तस्मात्तां परिवर्ज-
येत्'। अस्यार्थः। द्वादश्यां कलार्द्धमात्रमप्येकादश्याम-
निर्गमे यदि दशमी उदयं न स्पृशति तदा संयुक्ता उच्यते
सैवोपोष्या। अथोदयं स्पृशति तदा सैव प्रवेशिनीपदवाच्या
तां विहाय द्वादशीमेवोपवसेत्। तदिदमुक्तं नालाभेऽपि
प्रवेशिनीमिति। सौरधर्मोत्तरे सूत उवाच। 'कीदृशस्तु
भवेद्वेधो योगो विप्रेन्द्र कीदृशः। योगवेधौ समाचक्ष्व याभ्यां
दुष्टमुपोषणम्'। व्यास उवाच। 'या तिथिः स्पृशते राजन्
प्रातर्वक्त्रावलोकिनी। स वेध इति विज्ञेयो योगः सूर्य्योदयी
मतः'। सूर्य्योदयात् प्राक् अन्योन्यमुखावलोकनयोग्यं प्रातः-
कालं यदि दशमी स्पृशति न तु उदयं स वेध इति परि-
भाषितम्। यस्य कूर्म्मपुराणवचने शेषः संयुक्त इत्युक्तम्।
यस्य तु उपरिष्टात् प्रवेशस्त्वित्युक्तम्। सोऽनेन योगः सूर्य्यो-
दयीमत इत्युक्तम्। परिभाषितत्वादेव अस्य परस्परविरोधो न
वाच्यः। तेन सूर्य्योदयकाले दशमीस्पृष्टैकादशी न कदाचित्
उपोष्या किन्तु एकादशी निःसरतु न निःसरतु वा द्वादश्येवो-
पोष्या। यदा तु वक्त्रावलोकनमात्रं स्पृशति दशमी नोदयम्।
परदिने चैकादशी न निःसरति तदा एकादशीं वेधवतीमुप-
वसेत्। एकादशी दशायुक्ता इत्यादि दशमीयुक्तामिति
दशम्याद्यैत्यादिकमप्यस्मिन् विषये बोद्धव्यमित्याह स्मृति-

महार्णवे भोजदेवोऽप्येवमेवं स वचनमाह एवमेव कालकौमुदी तस्मात् पूर्वोक्तमात्स्यकौर्मनारदीयवचनानां दिग्भेदद्वे समायुक्ते चयेऽहनि तथापरे। उपवासस्तु पूर्वेद्युर्नोपवासः परेऽहनि' इति विष्णुधर्मोत्तरीयस्यापि अरुणोदयविद्धायामेषा व्यवस्था न तु व्यवस्थान्तरम्। जीमूतवाहनादिलिखितकूर्मपुराणसौरधर्मोत्तरविरोधात् एवमन्यान्यपि वचनानि व्याख्येयानि संवत्सरप्रदीपे हलायुधोऽप्येतन्मतानुसारी सन्निदमुक्तवान्। यथा 'अरुणोदयवेलायां दशमी सङ्गता यदि। उपोष्या द्वादशी शुद्धा त्रयोदश्यान्तु पारणम्। दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः। वैष्णवेन न कर्त्तव्यं तद्दिनैकादशीव्रतम्' इत्यादिवचनेषु अरुणशब्द आदित्यवाचको बोद्धव्यः। अरुणो भास्करेऽपि स्यादित्यभिधानात्। तस्मादेकादशी त्याज्या दशमीपलमिश्रिता। उपोष्या द्वादशी शुद्धा त्रयोदश्यान्तु पारणम्' इति। यत्तु 'द्वादशद्वादशीर्हन्ति त्रयोदश्यान्तु पारणम्' इति तत्परदिने द्वादशीलाभे तां त्यक्त्वा पारणे बोध्यम्। हेमाद्रिरपि दशमीविद्धायामुपवासानुवासविधायकानि वचनानि यथाक्रमं सकाममुमुक्षुविषयकाणि। यथा कौर्मे। 'द्विस्पृशैकादशी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः। तामेवोपवसेन्मर्त्यः सकामो विष्णुतत्परः'। दशमीं द्वादशीञ्च या स्पृशति सैकादशी द्विस्पृक् सुमन्तुसत्यव्रतौ। 'दिनक्षये तु शुद्धा च द्वादशी मोक्षकाङ्क्षिभिः। उपोष्या दशमी विद्धा नोपोष्यैकादशी सदा'। पुत्रवद्गृहिमात्रेण दशमीविद्धा नोपोष्या शुद्धा द्वादश्युपोष्या। यथा पितामहः। 'एकादशीदिनक्षये उपवासं करोति यः। तस्य पुत्रा विनश्यन्ति मघायां पिण्डदो यथा। दिनक्षये तु संप्राप्ते नोपोष्या दशमी- [?]तः। यदीच्छेत् पुत्रपौत्राणामृद्धिं सम्पदमात्मनः। एका-

दश्यां यदा चक्र दिनक्षयतिथिर्भवेत् तत्रोपोष्या द्वादशी स्यात्त्रयोदश्यान्तु पारणम्'। व्यासः। 'दशमीमिश्रिता पूर्वा द्वादशी यदि लुप्यते। एकादश्यां महाप्राज्ञ उपवासः कथं भवेत्। शुद्धैकाद्वादशी राजन्नुपोष्या मोक्षकाङ्क्षिभिः। पारणन्तु त्रयोदश्यां पूजयित्वा जनार्दनम्'। भविष्ये। 'दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः। वैष्णवेन न कर्त्तव्यं तद्दिनैकादशीव्रतम्'। ब्रह्मवैवर्त्तः। 'चतस्रो घटिका प्रातररुणोदय उच्यते। यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गाम्भःसदृशः स्मृतः। त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम्। नाड़ीनां तदुभे सन्ध्ये दिवाद्यन्तसंज्ञिते'। तथा 'नन्दा शरीरं देवस्य भद्रा स्यात्माश्रयो मतः। तस्मात् सरोगं त्यक्त्वाङ्गमात्मानमुपवासयेत्'। नन्दा एकादशी भद्रा द्वादशी तथा 'वरमेकादशी त्याज्या न कार्य्या दशमी युता' इत्यरुणोदयवेधनिषेधवाक्यम्। यदा द्वादश्यां क्रियमाणाप्येकादशी दृश्यां तदा पूर्वा त्याज्या काम्यैकादशीव्रतविषयम्। 'अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते। न तत्रैकादशी त्याज्या धर्मकामार्थदायिनी' इति श्रवणादित्याह। पाश्चात्यनिर्णयामृतं भविष्योत्तरीयम्। 'अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते सा विद्धैकादशी तत्र पापमूलमुपोषणम्'। भविष्यपुराणीयमेतदिति माधवाचार्य्यः तत्रारुणोदयवेधे तु भागवतैरुपवासः कार्य्यः। सकालः स्कान्दे उक्तः। यथा 'उदयात् प्राक् चतस्रस्तु नाड़िका अरुणोदयः। तत्र स्नानं प्रशस्तं स्यात्तत् पुण्यतमं स्मृतम्' इति कविकान्तसरस्वती विष्णादर्शे वेधस्सूदये निषिद्धः 'दशम्याः प्रान्तमादाय यदोदेति दिवाकरः तेन दुष्टं हरिदिनं तद्दत्तमसुराय हि' इति स्मृतेः। अत्र दानभासुराय तु इति माधवाचार्य्यः पठति। कालमाधवी

आथर्वार्थोऽपि ब्रह्मवैवर्त्तः। 'कीदृशस्तु भवेद्वेधो योगो विप्रेन्द्र कीदृशः। योगवेधौ समाचक्ष्व याभ्यां दुष्टमुपोषणम्। चतस्रो घटिका प्रातररुणोदयनिश्चयः। चतुष्टयविभागोऽत्र वेधादीनां किलोदितः। अरुणोदयवेधः स्यात् सार्द्धन्तु घटिकाद्वयम्। अतिवेधो द्विघटिका प्रभासन्दर्शनाद्रवेः। महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते। तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्य्योदये बुधैः'। तथा 'यातुधानव्रतं योगे महावेधे तु राक्षसम्। अथासुरस्यातिवेधे मोहिते वै प्रवेशिनी' इति अनेन तत्तदेकादशीफलं तत्तदसुरः प्राप्नोतीति विशेषः। घटिका दण्डः। 'उदयात् प्राक् चतस्रस्तु नाड़िका अरुणोदयः' इति स्कान्दे नारदवचनैकवाक्यत्वात् कण्वः। उदयोपरिविद्धा तु दशम्येकादशी यदि। दानवेभ्यः प्रीणनार्थं दत्तवान् पाकशासनः'। मार्कण्डे। 'दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः। नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिनैकादशीव्रतम्। उदयात् प्राग्यदा विप्र मुहूर्त्तद्वयसंयुता। संपूर्णैकादशी ज्ञेया तत्रैवोपवसेद् गृही'। इत्यादिवचनजातात् सूर्य्योदयानन्तरविद्धा सर्वैरेव नोपोष्या। अरुणोदयविद्धा तु विष्णुवैर्नोपोष्या इत्याह। तेन जीमूतवाहनप्रभृतीनां मते सूर्य्योदयानन्तरदशमीविद्धैकादशीं परित्यज्य शुद्धां द्वादशीमुपोष्य त्रयोदश्यां पारणमिति वर्त्तुलार्थः। तथाच कालनिर्णये स्मरति। अतिवेधा महावेधा ये वेधास्तिथिषु स्मृताः। सर्वेऽप्यवेधा विज्ञेया वेधः सूर्य्योदये सति'। एवञ्च सूर्य्योदयकालीनवेधः सर्वथा त्याज्यः। अरुणोदयवेधे तु प्रतिप्रसवसत्त्वात् क्वचिद्ग्राह्यत्वमिति। अत्र गौड़ीयानां विशेषतो देशाचारात्। उदयोपरिविद्धा तु सर्वथा नोपोष्या तथाच मरीचिः। येषु स्थानेषु यच्छौचं धर्माचारश्च यादृशः।

तत्र तत्रावमन्येत धर्मस्तत्रैव तादृशः। येषु देशेषु ये देवा येषु स्थानेषु ये द्विजाः। येषु स्थानेषु यत्तोयं या तु यत्रैव मृत्तिका। सैव तत्र प्रपूज्या स्यात्तेषु कृत्यं विधीयते'। अत एव न्यायागमयोर्न निर्णायकता। तत्रायोगिनोऽसर्वज्ञस्य धर्मतत्त्वसाक्षात्कारासम्भवात्। शिष्टाचारप्रामाण्यमाह हेमाद्रिप्रबन्धे व्यासः। 'तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना नासौ मुनिर्यस्य मतं न भिन्नम्। धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पन्थाः'। स्कान्दे। 'येषां विश्वेश्वरे विष्णौ शिवे भक्तिर्न विद्यते। न तेषां वचनं ग्राह्यं धर्मनिर्णयसिद्धये'। कालमाधवीये 'यस्मिन् देशे यस्मिन् काले येषु शिष्टेषु नीरागद्वेषस्य स्वस्य प्रामाण्यातिशयबुद्धिस्तदा तादृशस्याचारस्य मुख्यत्वमिति। एतदभिप्रेत्य गुरोः शिष्यानुशासने तैत्तिरीयाः समामनन्ति अथ ते यदि धर्मविचिकित्सावृत्तिचिकित्सा वा स्यात्। ते तत्र ब्राह्मणाः सम्यगदर्शिनो युक्ता आयुक्ता अरूक्षा धर्मकामाः स्युः यथा ते तत्र वर्त्तेरन् तथा तत्र वर्त्तेथा इति। सम्यगदर्शिनः शास्त्रतत्पराः युक्तायुक्तिकुशलाः आयुक्तास्तदर्थानुष्ठाननिरताः अरूक्षाः क्रोधादिवर्जिताः धर्मकामाः जीवन्मुक्तवत् कर्मण्यौदासिन्यमकुर्वाणा इत्यर्थः अतो दशमीविद्धानिन्दाबोधकवचनानि अविशेषादृश्यनिर्मुक्तायामपि। यथा स्कन्दपुराणम्। दशम्येकादशी विद्धा गान्धारी तामुपोषिता। तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत्'। तथा 'सुराया बिन्दुना स्पृष्टं यथा गाङ्गं जलं त्यजेत्। तथा चैकादशीं रम्यां दशम्या दूषितां त्यजेत्। ये कारयन्ति कुर्वन्ति दशम्येकादशी युताम् आलोक्य तन्मुखं मर्त्यान् सूर्यदर्शनमाचरेत्। यैः कृता दशमी विद्धा मूढवाक्यात्तु मानवैः। ते गता नरकं घोरं युगानामेक-

विंशतिम्'। ब्रह्मवैवर्त्तः। 'दशमी शेषसंयुक्तां यः करोति विमूढधीः। एकादशीफलं तस्य नश्येद्द्वादशवार्षिकम्'।

तत्र संक्षेपः पारणदिने द्वादशीलाभे सर्व एव पूर्वां त्यक्त्वा खण्डामुपवसेत्। गृही पूर्वां तदन्यः परां विधवापि। यदा तु पूर्वदिने दशम्या उत्तरदिने द्वादश्यायुतैकादशी तदोत्तरामुपोष्य द्वादश्यां पारणं कुर्य्यात् परदिने द्वादश्यनिर्गमे त्रयोदश्यामपीति यदा तु सूर्य्योदयानन्तरं दशमीयुतैकादशी अथैव परदिने न निःसरति तदा तां विहाय द्वादशीमुपवसेत्। यदा तु सूर्य्योदयात् प्राक्कालीनदशमीविद्धैकादशी परदिने न निःसरति तदा तामुपवसेत्। यदा तु तथाविधा सति परदिनेऽपि निःसरति तत्परदिने च द्वादशी तदा तां विहाय खण्डामुपोष्य द्वादश्यां पारयेत्। यदा तु उभयदिने तद्विधैकादशी परदिने च न द्वादशी तदा षष्टिदण्डात्मिकां विद्धामुपोष्य परदिने द्वादश्याः प्रथमपादमुत्तार्य्य पारयेत्। वैष्णवस्तु तत्रापि शुक्लपक्षे परामुपोष्य त्रयोदश्यां पारयेदिति। सर्वस्यां कृष्णैकादश्यां वैष्णवानां सपुत्राणां गृहस्थानामप्युपवासो नित्यः। ब्राह्मणस्य तु विशेषतो नित्यः। वैष्णवेतरेषान्तु तादृशानां हरिशयनमध्यवर्त्तिनीषु कृष्णैकादशीषु उपवासो नित्यः। अपुत्रवतां गृहिणान्तु सर्वास्वेव नित्याधिकारः। काम्योपवासे तु अविशेषेणैव सर्वेषामधिकारः। नित्योपवासे मलिम्लुचादिदोषो नास्ति अष्टाब्दादधिको मर्त्त्यो ह्यपूर्णाशीतिवत्सरो नित्याधिकारी विधवायास्तु सर्वास्वेव नित्याधिकारः। अत्र मलमासादिदोषो नास्ति। यथा ज्योतिःपराशरः। अनादिदेवतार्च्चासु कालदोषो न विद्यते। नित्यास्वासयोगेन तथैवैकादशीव्रते'।

अथ दशमीनियमाः। कूर्म्मपुराणे। 'कांस्यं माषं

मसूरञ्च चनकं कोरदूषकम्। शाकं मधुपरान्नञ्च त्यजेदुपवसन् स्त्रियम्'। अत्रोपवसन्निति तद्दिने भोजनासम्भवात् सामीप्यात् पूर्वापरदिनयोर्ग्रहणं स्मृतिः। 'शाकं माषं मसूरञ्च पुनर्भोजनमैथुने। द्यूतमत्यम्बुपानञ्च दशम्यां वैष्णवस्त्यजेत्। कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं लोभं वितथभाषणम्। व्यायामञ्च व्यवायञ्च दिवास्वप्नं तथाञ्जनम्। तिलपिष्टं मसूरञ्च दशम्यां वर्जयेत् पुमान्। दशम्यामेकभक्तञ्च कुर्वीत नियतेन्द्रियः। आचम्य दन्तकाष्ठञ्च खादेत तदनन्तरम्। 'पूर्वं हरिदिनाल्लोकाः सेवध्वं चैकभोजनम्। अवनीपृष्ठशयनाः स्त्रियाः सङ्गविवर्जिताः। सेवध्वं देवदेवेशं पुराणं पुरुषोत्तमम्। सकृद्भोजनसंयुक्ता द्वादश्याञ्च भविष्यथ' अत्रैकभोजनपदम्। 'मुनिभिर्दिवरशनमुक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम्। अहनि च तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः' इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तभोजनद्वयस्यैकमात्राचरणार्थं न तु सकृदेव द्रव्यस्य गलाधःकरणं विहितमितत् प्रायश्चित्ततत्त्वे। अत्र वैष्णवग्रहणं तस्यातिशयदोषार्थम्।

अथैकादशीनियमाः। प्रातरुत्थायैकादश्यां बाह्याभ्यन्तरशौचं कुर्य्यात्। तत्प्रकारस्तु। 'उपविष्टो जपन् स्नातः स्खलप्रस्खलितादिषु। पूजायां नाम कृष्णस्य सप्तवारान् प्रकीर्त्तयेत्। पाषण्डिनो विकर्मस्थानालपेच्चैव नास्तिकान्। सम्भाष्य तान् शुचिषदं चिन्तयेदच्युतं बुधः। इदञ्चोदाहरेत् सम्यक् कृत्वा तत्प्रवणं मनः। शरीरमन्तःकरणोपजातं वाह्यञ्च विष्णुर्भगवानशेषः। शमं नयत्वस्य ममेह शर्मयोगादनन्तो हृदि सन्निविष्टे। अन्तःशुचिं वहिः शुचिं शुचौ धर्ममयोऽच्युतः। स करोतु ममैतस्मिन् शुचिरेवास्मि सर्वदा। वाह्योपजातनिरयाशौचाद्य भगवानजः। शमं नयत्वनन्तात्मा विष्णुश्चेतो

संक्षिप्त:। एतत् समाप्य जप्तव्यं पापघ्नादीनुपोषितैः'।
उपोषितैर्नियमस्थितैः। एते च मन्त्राः धर्मफलकामना-
रहितेनापि मुमुक्षुणा जप्तव्याः। अविशेषणविधानात् यथा
योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्म इति मन्त्रो द्वेषाभावेऽपि
स्यादिति निर्णीतम्। तथाहि मन्त्रस्य धर्मसाधनता प्रकाश-
सामर्थ्यलक्षणलिङ्गेनैतत्साधनकर्मणस्तत्साधनता सिद्धिर्वक्तव्या।
लिङ्गन्तु न तत्र साक्षात् प्रमाणं किन्त्वेतत् काम इदं कुर्य्या-
दिति श्रुत्यनुमापकतयैव तत्र तु इष्टसाधनतापरेण विधि-
प्रत्ययेनेष्टमेवधर्मं एतद्वाच्यमितिपादनात् अनिष्टस्य कुतो
भाव्यता। यथा स्वर्गादिसाधनस्याप्यग्निहोत्रादेर्मुमुक्षुं प्रति न
तज्जनकतेति। ततश्च प्रातः सङ्कल्पं कुर्य्यात्। तद्विधानं वराह-
पुराणे। 'गृह्णीत्वौडुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः। उपवासन्तु
गृह्णीयात् यद्वा वार्य्येव धारयेत्। 'एकादश्यां निराहारो भूत्वा
चैवापरेऽहनि। भोक्ष्येऽहं पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत।
इत्युच्चार्य्य ततो विद्वान् पुष्पाञ्जलिमथार्पयेत्' इत्युत्तरार्द्धम-
धिकं विष्णुनोक्तम्। ततस्तत्पात्रस्थजलं किञ्चित् पिबेदाच-
मनजलपानवत्रात्र दूषणम्। यथा स्कान्दे। 'रात्रिं नयेत्ततः
पश्चात् प्रातःस्नायी समाहितः। उपवासन्तु सङ्कल्प्य मन्त्र-
पूतं जलं पिबेत्'। मन्त्रस्तु कात्यायनेनोक्तः कालमाधवीये।
'अष्टाक्षरेण मन्त्रेण त्रिर्जप्तेनाभिमन्त्रितम्। उपवासफलं
प्रेप्सुः पिबेत् पात्रगतं जलम्'। अष्टाक्षरेण नारायणमन्त्रेण।
ततःप्रार्थयेत्। 'इदं व्रतं मया देव गृहीतं पुरतस्तव। निर्विघ्नां
सिद्धिमाप्नोतु त्वत्प्रसादाज्जनार्दन'। ततो विष्णुपूजनम्। तथाच
ब्रह्मपुराणम्। 'एकादश्यांसुभे पक्षे निराहारः समाहितः।
स्नात्वा सम्यग्विधानेन धौतवासा जितेन्द्रियः। संपूज्य
विधिवद्विष्णुं श्रद्धया सुसमाहितः। पुष्पैर्गन्धैस्तथाधूपैर्दीपै-

नैवेद्यकैः परैः। उपचारैर्बहुविधैर्जपहोमप्रदक्षिणैः। स्तोत्रै-र्नानाविधैर्दिव्यैर्गीतवाद्यमनोहरैः। दण्डवत्प्रणिपातैश्च जय-शब्दैस्तथोत्तमैः। संपूज्य विधिवद्रात्रौ कृत्वा चैव प्रजागरम्। कथाश्च गीतिका विष्णोर्गायन् विष्णुपरायणः। याति विष्णोः परं स्थानं नरो नास्त्यत्र संशयः'। उपचारैर्बहुविधैः षट्त्रिंश-दुपचारादिभिः।

अथ विष्णुपूजनविधिः। जमदग्निः। 'चिन्मयस्याप्रमेयस्य निष्कलस्याशरीरिणः। उपासकानां कार्य्यार्थं ब्रह्मणो रूप-कल्पना'। रूपस्थानां देवतानां पुंस्त्र्यंशादिककल्पना। तथाचाधिकारिमाह विष्णुपुराणम्। 'वर्णाश्रमाचारवता पुरु-षेण परः पुमान्। विष्णुराराध्यते पन्था नान्यत् तत्तोषकार-णम्'। मत्स्यपुराणम्। 'आरोग्यं भास्करादिच्छेद्धनमिच्छेद्-हुताशनात्। ज्ञानञ्च शङ्करादिच्छेत् मुक्तिमिच्छेज्जना-र्दनात्। अपि स्यात् सकुलेऽस्माकं सर्वभावेन यो हरिम्। प्रययौ शरणं विष्णुं प्रजेशं मधुसूदनम्'। आह्निकचिन्ता-मणौ। 'आसनाभ्यञ्जने तद्वदुद्वर्त्तननिरूपणे। सम्मार्जनं सर्पिरादिस्नपनावाहने तथा। पाद्यार्घ्याचमनीयञ्च स्नानीयं मधुपर्ककौ। पुनराचमनीयञ्च वस्त्रयज्ञोपवीतके। अल-ङ्कारी गन्धपुष्पधूपदीपौ तथैव च। ताम्बूलादिकनैवेद्यं पुष्पमाला तथैव च। अनुलेपञ्च शय्या च चामरं व्यजनं तथा। आदर्शं दर्शनञ्चैव नमस्कारोऽथ नर्त्तनम्। गीतवाद्ये च दानानि स्तुतिहोमप्रदक्षिणम्। दन्तकाष्ठप्रदानञ्च ततो देवविसर्जनम्। उपचारा इमे ज्ञेयाः षट्त्रिंशत्सुरपूजने'। वाद्यं विशेषयति योगिनीतन्त्रे। 'पूजाकाले सदा विष्णो-र्डिण्डिमं न प्रवादयेत्'। देवस्य सन्तोषमुत्पादनात् दानपदं तीर्थं पूजादक्षिणादितत्कर्मप्रशस्तम्। षोडशोपचारादीनाह

प्रपञ्चसारे। 'आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम्। मधु-पर्काचमनस्नानवसना भरणानि च। सुगन्धिसुमनोधूपदीप-नैवेद्यवन्दनम्। प्रयोजयेदर्चनायामुपचारांश्च षोडश। अर्घ्य-पाद्याचमनकमधुपर्काचमनान्यपि। गन्धादयो निवेद्यान्ता उपचारा दश क्रमात्। गन्धादयो निवेद्यान्ताः' पूजाः पञ्चोप-चारिकाः। उपचारैर्यथाशक्ति देवतामन्वहं यजेत्'। ब्रह्म-पुराणे। 'ओङ्कारादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्त्तितम्। स्वनाम सर्वसत्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते। अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत्'। गन्धपुष्पमात्रं पञ्चोपचारासम्भवे। मन्त्रनिर्णये। 'मन्त्रपाशेन देवेशि देवता नीयते ध्रुवम्। साधकस्य विना कार्य्यसिद्धिं क्वत्वा न गच्छति'। ब्रह्मपुराणम्। 'देवानां प्रतिमा यत्र तैलाभ्यङ्गक्षमा भवेत्। पलानि तस्यै देयानि अथवा पञ्चविंशतिः। अष्टोत्तरशतपलं स्नाने देयञ्च सर्वदा'। अत्र 'पञ्चकृष्णलकोमासस्ते सुवर्णस्तु षोडश। पलं सुवर्णाश्च-त्वारः' इति मनूक्तस्यष्टरत्तिकाधिकलौकिकमाषकद्वयाधिक-तोलकत्रयेण पलं भवति। तत्पञ्चविंशत्या अष्टरत्तिकाधिक-लौकिकमाषद्वयाधिकत्राशीतितोलकानि भवन्ति। एवं तथाविधाष्टोत्तरपलशतेन लौकिकषष्ठ्यधिकशतत्रये तोलकानि भवन्ति। उद्वर्त्तनविधाने आह नरसिंहपुराणम्। 'यव-गोधूमजैश्चूर्णैरुद्वर्त्त्योष्णेन वारिणा। प्रक्षाल्य देवदेवेशं वारुणं लोकमाप्नुयात्। पादपीठन्तु यो दद्यात् विल्वपत्रैर्निघर्षयेत्। उष्णाम्बुना च प्रक्षाल्य सर्वपापैः प्रमुच्यते'। शारदायाम्। 'गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रफलसर्षपैः। सदूर्वैः सर्वदेवानामर्घ्यं-मेतदुदीरितम्'। आहरन्तीत्युपक्रम्य कात्यायनः। 'मधुपर्कं दधिमधुघृतमपि हितं कांस्ये कांस्येनेति'। अपिहित-माच्छादितम्। होमसंख्यामाह देवीपुराणे। 'होमो यज्ञादि-

पूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत्। अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते'। द्रव्यमाह कात्यायनः। 'आज्यं द्रव्यमनादेशे जुह्वोतिषु विधीयते'। नरसिंहपुराणम्। 'दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्तताम्। सर्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः। अष्टाङ्गुलेन मानेन तत्प्रमाणमिहो-च्यते'। कालिकापुराणम्। 'यद्दीयते च देवेभ्यो गन्धपुष्पा-दिकं तथा। अर्घ्यपात्रस्थितैस्तोयैरभिषिच्य तदुत्सृजेत्'। शारदायाम्। 'तत्र तत्र जलं दद्यात् उपचारान्तरान्तरे'। नरसिंहपुराणम्। 'स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीय-कम्'। भविष्यदेवीपुराणयोः। 'शुचिः सुवस्त्रधृक् प्राज्ञो-मौनी ध्यानपरायणः। गतकामभयद्वन्द्वोरागमात्सर्य्यवर्जितः। आत्मानं पूजयित्वा च सुगन्धसितवाससा। सुमुहूर्त्ते यजे-द्देवान् स्वकीयासनसंस्थितान्'। सुमुहूर्त्ते पूर्वाह्नादि-काले। स्मृतिः। 'शङ्खभाण्डात्मकुम्भेश्च स्नानं दशगुणं स्मृतम्। रूप्यैः शतगुणं प्रोक्तं हेमैः कोटिगुणं स्मृतम्। एव-मर्घ्येषु नैवेद्य बलिपूजादिषु क्रमात्। पात्रान्तरविशेषेण फलस्येवोत्तरोत्तरम्। विभवे सति यो मोहान्न कुर्य्यात् विधिविस्तरम्। नैतत् फलमवाप्नोति देवद्रोहः स उच्यते'। भविष्ये। 'वसाङ्गुलविहीनन्तु न पात्रं कारयेत् क्वचित्'। स्मृतिः। 'देवानां दर्शनं पुण्यं दर्शनात् स्पर्शनं वरम्। स्पर्शना-दर्चनं श्रेष्ठं घृतस्नानमतःपरम्। अष्टकल्वो मन्त्रजपैः सुप्रसूनैः सुगन्धिभिः। प्राङ्गुर्गङ्गाजलैः स्नानं घृतस्नानसमं बुधाः'। हयशीर्षे। 'चित्रस्थं पुण्डरीकाक्षं सविलासं सविभ्रमम्। दृष्ट्वा प्रमुच्यते पापैर्जन्मकोटिसमर्जितैः'। तथा। 'अर्चकस्य तपोयोगादर्चनस्यातिशायनात्। आभिरूप्याच्च बिम्बानां देवः सान्निध्यमृच्छति'। स्वप्नेऽपि दर्शनं पुण्यवतामेव। तथाच

ब्रह्मपुराणे इन्द्रद्युम्नं प्रति भगवद्वाक्यम्। 'मद्दर्शनमपुण्यानां स्वप्नेऽपि न हि विद्यते। त्वं पुनर्दृढभक्तित्वात् प्रत्यक्षं दृष्टवानसि'। संवत्सरप्रदीपे। 'केशवार्च्चा गृहे यस्य न तिष्ठति महीपते। तस्यान्नं नैव भोक्तव्यमभक्ष्येण समं स्मृतम्'। अर्च्चा पाषाणमयशिलादिका। नरसिंहपुराणम्। 'तस्मादेकमना भूत्वा यावज्जीवप्रतिज्ञया। पूजनान्नरसिंहस्य संप्राप्नोत्यभिवाञ्छितम्'। ब्रह्मपुराणम्। 'ये पूजयन्ति तं देवं शङ्खचक्रगदाधरम्। वाङ्मनःकर्म्मभिः सम्यक् ते यान्ति परमं पदम्'। विद्याकरधृतम्। 'तर्ज्जनी मध्यसंयुक्ता द्विमयुक्ता त्वनामिका। सैव युक्ता तु दर्भेण कार्य्या विप्रेण सर्व्वदा'। विष्णुः। 'स्नात्वा सुप्रक्षालितपाणिपादवदनः शुचिर्बद्धशिखः। दर्भपाणिराचान्तः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा उपविष्टो ध्यानी देवताः पूजयेत्'। मत्स्यसूक्ते। 'शस्ताः समूला दर्भाश्च गुच्छे न चाधिकं फलम्'। हारीतः। 'मार्ज्जनार्च्चनबलिकर्म्मभोजनानि दैवेन' इति। अत्र तीर्थेनेति शेषः। वायुपुराणम्। 'दानं प्रतिग्रहो होमो भोजनं बलिरेव च। साङ्गुष्ठेन सदा कार्य्यमसुरेभ्योऽन्यथा भवेत्। एतान्येव च कर्म्माणि दानानि च विशेषतः। अन्तर्जानुविशेषेण तद्वदाचमनं नृप'। साङ्गुष्ठेनेति अङ्गुष्ठसहितेन करेणेत्यर्थः। अन्तर्जानु जानुनोर्मध्ये यथा बाहुर्भवति तथा कार्य्यमित्यर्थः। अतएव आचमने गोभिलः। 'दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा कृत्वेति'। यमः। 'इष्टं निवेदितं यद्‌ यद्दत्तं जप्तं श्रुतं तपः। यातुधानाः प्रलुम्पन्ति शौचभ्रष्टद्विजन्मनः'। स्मृतिः। 'तृषार्त्ताः पशवो वत्साः कन्यका च रजस्वला। देवता च सनिर्माल्या हन्ति पुण्यं पुराकृतम्'। गोतमः 'रात्रावुदङ्मुखः कुर्य्याद्दैवकार्य्यं सदैव हि। शिवार्च्चनं सदाप्येवं शुचिः कुर्य्यादुदङ्मुखः'। दान-

धर्म्मे विष्णुं प्रति नारदवाक्यम्। 'अभुक्ता देव कार्य्याणि कुर्वते येऽविकत्थनाः। सन्तुष्टाश्च क्षमायुक्तास्तान्नमस्यामहं विभो'। अविकत्थना अनात्मश्लाघाकारिणः। स्कन्दपुराणे। 'सर्ववाद्यमयी घण्टा केशवस्य सदा प्रिया। वादनाल्लभते पुण्यं यज्ञकोटिसमुद्भवम्'। संवत्सरप्रदीपे। 'यस्य घण्टा गृहे नास्ति शङ्खो वा पुरतो हरेः। कथं भागवतो नाम गीयते तस्य देहिनः'। तथा। सर्व्वे दोषाः प्रलीयन्ते घण्टानादे कृते हरौ'। तथा 'नदीतड़ागसम्भूतं वापीकूपह्रदोद्भवम्। गङ्गोदकं भवेत् सर्व्वं शङ्खेनैव समुद्धृतम्'। वराहपुराणे। 'अर्घ्यं कृत्वा तु शङ्खेन यः करोति प्रदक्षिणम्। प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा'। कल्पतरौ तु दक्षिणावर्त्ते विशेषमाह। 'दक्षिणावर्त्तशङ्खेन पात्रे औड़म्बरे स्थितम्। उदकं यः प्रतीच्छेत्तु शिरसा हृष्टमानसः। सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति'। औडुम्बरे ताम्रमये। स्कान्दे 'दक्षिणावर्त्तशङ्खस्य तोयेन योऽर्चयेद्धरिम्। सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति'। पूजाधारमाह गौतमीयतन्त्रम्। 'शालग्रामे मणौ यन्त्रे मण्डले प्रतिमासु च। नित्यं पूजा हरेः कार्य्या न तु केवलभूतले'। हरिरित्युपलक्षणम्। तथाच पद्मपुराणे 'शालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः। तत्र देवासुरा यक्षा भुवनानि चतुर्दश'। तत्र ब्रह्मादयो देवा इति क्वचित् पाठः अतएवास्य दाने भूचक्रदानमप्याह तत्रैव। 'शालग्रामशिलाचक्रं यो दद्याद्दानमुत्तमम्। भूचक्रं तेन दत्तं स्यात् सशैलवनकाननम्'। पूजाप्रदीपे। 'अनुक्तकल्पे मन्त्रं तल्लिखेत् पद्मं दलाष्टकम्। षट्कोणकर्णिकं तत्र वेदद्वारोपशोभितम्'। राघवभट्टधृतम्। 'शालग्रामे स्थावरे वा आवाहनविसर्जने। शालग्रामशिलादौ यन्नित्यं सन्निहितो

हरिः। गृहे लिङ्गद्वयं नार्च्यं गणेशद्वयमेव च। शक्तित्रयं तथा शङ्खं मत्स्यादिदशकाङ्कितम्। द्वौ शङ्खौ नार्चयेच्चैव शालग्रामशिलाद्वयम्। द्वे चक्रे द्वारकायान्तु तथा सूर्य्यद्वयं बुधः। एतेषामर्च्चनान्नित्यमुद्वेगं प्राप्नुयाद्गृही'। एकादश-स्कन्धेऽपि। 'उद्वासावाहने नस्तः स्थिरायामुद्धवार्चने। अस्थिरायां विकल्पः स्यात् स्थण्डिले तु भवेद्द्वयम्'। विष्णो-रर्च्चनमुपक्रम्य बौधायनः। 'प्रतिमास्थानेष्वप्सुम्नौ आवा-हनविसर्जनवर्जम्'। इति रत्नाकरे। 'स्निग्धा तु श्रीकरी नित्यं रुक्षा दारिद्र्यदायिका। कृष्णा भोगवती नित्यं स्थूला एकान्तदायदा। कपिला दहते पापं ब्रह्मचर्य्येण पूजिता'। दायदा धनदा। तथा 'व्यात्तानना तथा भग्ना विषमा बद्ध-चक्रिका। नैकचक्रं न भग्नारं दद्यूर्ण मुखकालिमम्। नृसिंह-मूर्त्तिनश्चक्रं नार्चयेच्च सदा गृही। शायिता न प्रचलते यस्मिन् देशे च संस्थिता। तस्यास्तदासनं विद्धि ततो मूर्त्तिं प्रकल्पयेत्'। तथा 'संवत्सरन्तु यः कुर्य्यात् पूजां स्पर्शन-दर्शने। विना साङ्ख्येन योगेन मुच्यते नात्र संशयः। भक्त्या वा यदि वा भक्त्या चक्रं पूजयते नरः। अपि चेत् सुदुरा-चारो मुच्यते नात्र संशयः'। लिङ्गपुराणम्। 'कामासक्तोऽपि नैवेद्य भक्तिभावविवर्जितः। शालग्रामशिलां पुत्र योऽर्च्चयेत् सोऽच्युतो भवेत्। शालग्रामशिला यत्र तत्तीर्थं योजनद्वयम्। तत्र दानञ्च होमश्च सर्वं कोटिगुणं भवेत्'। भक्तिरुपास्यत्वेन निर्णयः। भावः श्रद्धा शास्त्रार्थे दृढप्रत्ययरूपा। अन्या भक्तिरावश्यकी। तथाच भागवते। 'नालं द्विजत्वं देवत्व-मृषित्वं वा सुरात्मजाः। प्रीणनाय मुकुन्दस्य न वृत्तं न बहुज्ञता। न दानं न तपो नेज्या न शौचं न व्रतानि च। प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनम्'। वृत्तं यथा 'गुरु-

पूजा तृष्णा शौचं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः। प्रवर्त्तनं हितानाञ्च तत्सर्वं वृत्तमुच्यते'। भक्तिश्च नवधा 'श्रवणं कीर्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्। अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्। इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा'। तथा 'कथं विना लोमहर्षं द्रवता चेतसा विना। विनानन्दाश्रुकलया शुध्येद्भक्त्या विना शमः। वाग्गद्गदा द्रवते यस्य यस्य चित्तं रोदित्यभीक्ष्णं हसति क्वचिच्च विलज्ज उद्गायति नृत्यते च मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनाति'। वराहपुराणे। 'संस्मृतः कीर्त्तितो वापि दृष्टः स्पृष्टोऽथवा प्रिये। पुनाति भगवद्भक्तश्चाण्डालोऽपि यदृच्छया। एतत् ज्ञात्वा तु विद्वद्भिः पूजनीयो जनार्दनः। वेदोक्तविधिना भद्रे आगमोक्तेन वा सुधीः'। सुधीरिति पृथिवीसम्बोधनम्। तथा 'यावत् सर्वेषु भूतेषु मद्भावो नोपजायते। तावदेवमुपासीत वाङ्मनःकायकर्मभिः'। हरिवंशे वलिं प्रति भगवद्वाक्यं 'पुरुषं मन्त्रेषिणां यश्च मद्भक्तद्वेषिणस्तथा। तत्सर्वं तव दैत्येन्द्र मत्प्रसादाद्भविष्यति'। अत्राङ्गिरसो। सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम्। पुनस्तपस्वी भवति पंक्तिपावनपावनः'। गारुडे 'यद्दुर्लभं यदप्राप्यं मनसो यन्न गोचरम्। तदप्यप्रार्थितं ध्यातो ददाति मधुसूदनः'। विष्णुपुराणम्। 'ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन्। यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्त्य केशवम्'। योगियाज्ञवल्क्यः। 'ध्यात्वा प्रणवपूर्वन्तु दैवतन्तु समाहितः। नमस्कारेण पुष्पादि विन्यसेत्तु पृथक् पृथक्'। आग्नेये। 'तल्लिङ्गैः पूजयेन्मन्त्रैः सर्वं देवान् समाहितः। ध्यात्वा प्रणवपूर्वन्तु तन्नाम्ना सुसमाहितः। नमस्कारेण पुष्पादि विन्यसेत्तु पृथक् पृथक्'। मन्त्रतन्त्रप्रकाशे मन्त्रमधिकृत्य। नमोऽन्ते न नमो दद्यात् स्वाहान्ते द्विठ·

शेष च। पूजायामाहुतौ चैव सर्वत्रायं विधिः स्मृतः'।' इठः स्वाहा। स्मृतिः। पत्रत्रयान्विता दूर्वा प्रशस्ता चार्घ्यकर्मणि'। कालिकापुराणम्। 'यद्दीयते च देवेभ्यो गन्धपुष्पादिकं तथा। अर्घ्यपात्रस्थतोयेन चाभिषिच्य तदुत्सृजेत्'। विष्णुधर्मोत्तरे। 'चन्दनागुरुकर्पूरं मृगसारस्तथैव च। जातीफलं तथा दद्यादनुलेपनकारणात्। अतोऽन्यन्नैव दातव्यं किञ्चिदेवानुलेपनम्'। विष्णुधर्मोत्तराग्निपुराणयोः। 'सुमन्त्रैश्च सुरामांसी कर्पूरागुरुचन्दनैः। तथान्यैश्च शुभैर्द्रव्यैरर्चयेज्जगतीपतिम्'। कालिकापुराणे। यद्यपि देव्या इत्युपक्रम्य नैवेद्यादौ दिङ्नियम उक्तस्तथापि आकाङ्क्षया अत्राप्यन्वेति। यथा 'नैवेद्यं दक्षिणे वामे पुरतोऽपि न पृष्ठतः। दीपं दक्षिणतो दद्यात् पुरतोऽपि न वामतः। वामतस्तु तथा धूपमग्रे वा न तु दक्षिणे। निवेदयेत् पुरोभागे गन्धं पुष्पञ्च भूषणम्। दीपञ्च तथा स्थापयेच्च यथा छायां न चाश्रयेत्। विभीतकार्ककारञ्जस्नुहीच्छायां न चाश्रयेत्। स्तम्भदीपमनुष्याणामन्येषां प्राणिनां तथा' इति प्रयोगसारात्। संवत्सरप्रदीपे। 'यो हि भागवतो भूत्वा कलौ तुलसिचन्दनम्। न चार्पयति वै विष्णौ न स भागवतो नरः'। आग्नेये। 'चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमोशीरपद्मकैः। अनुलिप्तो हरिर्भक्त्या वरान् भोगान् प्रयच्छति। कालेयकं तुरुष्कञ्च रक्तचन्दनमेव च। नृणां भवन्ति दत्तानि पुण्यानि पुरुषोत्तमे'। विष्णुधर्मोत्तरे। 'अनुलिप्तं जगन्नाथं तालवृन्तेन वीजयेत्। वायुलोकमवाप्नोति पुरुषस्तेन कर्मणा। चामरैर्वीजयेद् यस्तु देवदेवं जनार्दनम्। तिलप्रस्थप्रदानस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयः'। राघवभट्टधृतं 'अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु गन्धं दद्यात् कनिष्ठया। कनिष्ठाङ्गुलिसंयुक्ता गन्धमुद्रा प्रकीर्तिता।

स्तिता' नारसिंहे। 'अपर्य्युषितनिश्छिद्रैः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्जितैः। आत्मारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः संपूजयेद्धरिम्' देवीपुराणम्। 'स्वयं पतितपुष्पाणि त्यजेदुपहतानि च'। शातातपः 'शिवे विवर्जयेत् कुन्दमुन्मत्तञ्च हरौ तथा। देवीनामर्कमन्दारौ सूर्य्यस्य तगरन्तथा'। विष्णुधर्मोत्तरे 'धर्मार्जितधनक्रीतैः यः कुर्य्यात् केशवार्चनम्। उद्धरिष्यत्यसन्दिग्धं दशपूर्वान् दशापरान्'। नारसिंहे 'मल्लिकामालती जाती केतक्याशोक-चम्पकैः। पुन्नागनागबकुलैः पद्मैरुत्पलजातिभिः। तुलसी-करवीरैश्च पलाशाबिल्वकिंशुकैः। एतैरन्यैश्च कुसुमैः प्रशस्तै-रच्युतं नरः। अर्चन् दशसुवर्णस्य प्रत्येकं फलमाप्नुयात्'। पुन्नागः पुनाङ्ग मिथिलायां प्रसिद्धः। नागो नागकेशरः। 'मारदोत्पलपाद्मैर्मालतीबकुलाशोकशेफाली नवमालिका। अम्लानतगराङ्कोच मल्लिका मधुपिण्डिका। यूथिका अष्टपदं कुन्दं कदम्बं मधुपिङ्गलम्। पाटला चम्पकं कृष्णा लवङ्गमति-मुक्तकम्। केतकं कुरुवकं विल्वं कह्लारं वारकं द्विज। पञ्च-विंशतिपुष्पाणि लक्ष्मीतुल्यप्रियाणि मे'। कुरुवकं रक्तझिण्टि-कम्। यत्तु 'सुरभीणि तथान्यानि वर्जयित्वा च केतकीम्' इति वामनपुराणवाक्यं तन्नरसिंहेतरावतारविषयम्। 'केतकी-पत्रपुष्पञ्च भृङ्गराजस्य पत्रकम्। तुलसी कृष्णतुलसी सद्य-स्तुष्टिकरं हरेः' इति नरसिंहपुराणात्। वामनपुराणे 'पारि-भद्रं पाटला च बकुलं गिरिशालिनी। तिलकं जम्बुवनजं पीतकं तगरन्त्वपि। एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्यच्युता-र्चने'। गिरिशालिनी अपराजिता। जम्बुवनजं श्वेतजबा-पुष्पम्। विष्णुधर्मोत्तरे। 'रक्ताशोकस्य कुसुममतसीकुसुमं तथा'। अतसी शणः तत्रैव 'चम्पकस्य च देयानि तथा भूचम्पकस्य च'। आग्नेये। 'पद्माम्बुसमुत्थानि रक्तानीले

तन्त्रोत्पले। सितोत्पलञ्च प्राणाख्य दयितानि सदा नृप'। तथा 'पाटला करवीरञ्च जवा जयन्तिरेव च। कुब्जकस्तगर-श्चम्पः कर्णिकारः कुरुण्टकः'। चम्पश्चम्पककुसुमम्। अत्र विशेषो मत्स्यतन्त्रे। 'गोपाले वर्जयेज्झिण्टीं वकचम्पकवासकं चम्पकं कनकचम्पकम्। तथाच स्कन्दपुराणे। 'जवाकुरु-ण्टकं वक्र' वकं कनकचम्पकम्। विवर्णं क्रिमिसन्दष्टं न देयं भजताच्युतम्'। जवा रक्तजवा कुरुण्टकं पीतझिण्टि-काम्। भविष्ये। 'पद्मानि सितरक्तानि कुमुदान्युत्पलानि च। एषां पर्य्युषिता शङ्का कार्य्या पञ्चदिनोत्तरे। तुलस्यगस्त्य-विल्वानां नास्ति पर्य्युषितात्मता'। अगस्त्यं वकम्। योगिनीतन्त्रे। 'विल्वपत्रञ्च माघ्यञ्च तमालामलकीदलम्। कह्लारं तुलसी चैव पद्मञ्च मुनिपुष्पकम्। एतत् पर्य्युषितं न स्याद् यच्चान्यत् कलिकात्मकम्'। राघवभट्टधृतम्। 'कलि-काभिस्तथा नित्यं विना चम्पकपङ्कजैः। शुष्कैर्न पूजयेद्विष्णुं पत्रैः पुष्पैः फलैरपि'। विष्णुधर्मोत्तरे। 'उग्रगन्धीन्यगन्धीनि कुसुमानि न दापयेत्। अन्यायतनजातानि कण्टकीनि तथैव च। रक्तानि यानि धर्मज्ञ चैत्यवृक्षोद्भवानि च। यानि श्मशानजातानि यानि चाकालजानि च'। तथा 'कुटजं शाल्मलीपुष्पं शिरीषञ्च जनार्दने। निवेदितं भयं रोगं निःस्वत्वञ्च प्रयच्छति। वन्धुजीवकपुष्पाणि रक्तान्यपि च दापयेत्। अनुलिप्तकुसुमदानाद्दौर्भाग्यमाप्नुयात्'। आगस्त्ये। परारोपितवृक्षेभ्यः पुष्पमानीय योऽर्च्चयेत्। अननुज्ञाप्य च तस्यैव निष्फलं तस्य पूजनम्'। एतत् द्विजेतरपरं 'द्विज-स्तृणैः पुष्पाणि सर्व्वतः स्वयमाहरेत्' इति याज्ञवल्क्यात्। देवतार्थन्तु कुसुममस्तेयं मनुरब्रवीत्' इति वचनात्। गोऽश्वमर्थेऽध्वमेवाणि वीवधनस्पतीनां पुष्पाणि स्ववदाचरेत्'

इति याज्ञवल्क्यात्। 'देवतार्थन्तु कुसुममस्तेयं मनुरब्रवीत्' इति वचनानि 'स्ववदाददीत फलानि चापरिवृक्षितानाम्' इति गोतमवचनाच्च। अत्र विशेषो ज्ञेयः। तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम्। अप्रयच्छन्निगृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति' इति स्मृतेः। 'देवोपरिधृतं मस्तकोपरिधृतम् अधोवस्त्रधृतमन्तर्जलप्रक्षालितञ्च पुष्पं दुष्टम्' इति हरिभक्तिनामके ग्रन्थे। अभिवाद्याभिवादककरस्थपुष्पादिप्रोक्षणात् कर्मत्वमिति केचित्। अतएव तयोरभिवादननिषेधमाह बौधायनः। 'समिद्वार्य्युदकुम्भपुष्पान्नहस्तो नाभिवादयेत् यच्चाप्येवं युक्तमिति'। एवं युक्तं समिदादियुक्तम्। लघुहारीतः। 'जपयज्ञजलस्थांश्च समित्पुष्पकुशानलान्। दन्तकाष्ठञ्च भैक्षञ्च वहन्तं नाभिवादयेत्'। अभिवादयेदित्यनुवृत्तौ शङ्खलिखितौ। 'न पुष्पाक्षतपाणिर्नाशुचिर्नाजपन्नदेव पित्र्यं कार्य्यं कुर्वन्निति। अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता भृष्टाधाना भवन्ति ते' इति भट्टनारायणधृतात्। अतएव अमरसिंहः। धाना भृष्टयवे स्त्रियः। ब्राह्मणागमने तु वशिष्ठः। 'जपकाले न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च। एतेषु चैवासक्तस्तु यद्यागच्छेद्द्विजोत्तमः। अभिवाद्य ततो विप्रं योगक्षेमञ्च कीर्त्तयेत्'। अत्र द्विजोत्तमपदं निषादस्थपतिवत् कर्मधारयसमासस्यैव युक्तत्वात् अपतितत्रैवर्णिकपरमिति विद्याकरः। वस्तुतस्तु विप्रपदश्रवणात्तन्मात्रपरम्। 'याचितं निष्फलं पुष्पं क्रयक्रीतञ्च निष्फलम्' इति वदन्ति। तथा 'न पुष्पच्छेदनं कुर्य्यात् देवार्थं वामहस्ततः। न दद्यात्तानि देवेभ्यः संस्थाप्य वामहस्ततः'। हारीतशातातपौ। 'समित्पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत्। शूद्रानीतैः क्रयक्रीतैः कर्म कुर्वन् पतत्यधः'। क्रये प्रतिप्रसूते ब्रह्मपुराणे 'पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्विर-

क्रयक्रिया स्मृतेः'। वीरवत् याञ्चाशून्येन विक्रेतुरुपन्यस्त-मूल्येन क्रयः। विष्णुधर्मोत्तरे 'भृङ्गराजस्य विल्वस्य वकपुष्पस्य च द्विजाः। जम्ब्वाम्रवीजपूराणां पत्राणि विनिवेदयेत्'। तथा 'पुष्पाणि यदि ते न स्युः प्रशस्तैरपि पल्लवैः। दूर्वाङ्कुरै-रपि ब्रह्मंस्तद्भावेनार्चयाच्युतम्'। वामनपुराणे। 'विल्वपत्रं शमीपत्रं भृङ्गराजस्य पत्रकम्। तमालामलकीपत्रं शस्तं केशवपूजने'। ज्ञानमालायाम्। 'पुष्पं वा यदि वा पत्रं फलं नेष्टमधोमुखम्। पुष्पाञ्जलिविधिं हित्वा यथोत्पन्नं तथार्पणम्'। लघुहारीतः। 'स्नानं कृत्वा च ये केचित् पुष्पं गृह्णन्ति वै द्विजाः। देवतास्तन्न गृह्णन्ति भस्मीभवति काष्ठवत्'। एतत्तु द्वितीयस्नानाभिप्रायकमिति रत्नाकरः। व्यक्तं मत्स्यसूक्ते। 'स्नात्वा मध्याह्नसमये न छिन्द्यात् कुसुमं नरः। तत्पुष्पस्यार्चने देवि! रौरवे परिपच्यते'। स्कान्दे। 'न धात्री सफला यत्र न विष्णोस्तुलसीवनम्। तन्म्लेच्छ-सदृशं स्थानं यत्र नायान्ति वैष्णवाः। यत्र मातृपरो मर्त्यो यत्र द्वादशिकान्नरः। तुलसी मालती धात्री तत्र विष्णुः श्रिया सह। दूर्वा दहन्ति दुःखानि धात्री हरति पातकम्। हरीतकी हरेद्रोगं तुलसी हरते त्रयम्। तुलसीं प्राप्य यो नित्यं न करोति ममार्चनम्। तस्याहं प्रतिगृह्णामि न पूजां दशवार्षिकीम्'। अतएव 'गृह्णाति तुलसीं शुष्कामपि पर्य्युषितां हरिः'। तथा 'वर्ज्यं पर्य्युषितं तोयं वर्ज्यं पर्य्युषितं जलम्। न वर्ज्यं जाह्नवीतोयं न वर्ज्यं तुलसीदलम्। तुलसी-पत्रमादाय यः करोति ममार्चनम्। न पुनर्योनिमाप्नोति मुक्तिभागी भवेच्च सः'। तथा 'समञ्जरिदलैर्युक्तं तुलसी-सम्भवैः क्षितौ। कुर्वन्ति पूजनं विष्णोस्ते कृतार्थाः कलौ युगे। स्नाने दाने तथा ध्याने प्राशने केशवार्चने। तुलसी

हरते पापं कीर्त्तने रोपणे कलौ। तुलस्यमृतनामासि सदा त्वं केशवप्रिये!। केशवार्थं चिनोमि त्वां वरदा भव शोभने। त्वदङ्गसम्भवैः पत्रैः पूजयामि यथा हरिम्। तथा कुरु पवित्राङ्गि कलौ मलविनाशिनि। मन्त्रेणानेन यः कुर्य्यात् गृहीत्वा तुलसीदलम्। पूजनं वासुदेवस्य लक्षकोटिफलं लभेत्'। राघवभट्टधृतम्। 'सद्यः पर्य्युषितं वापि निर्माल्यं नैव दुष्यति। तथान्यैर्न हरेस्तुष्टिस्तुलस्या तुष्यते यथा'। गरुड़पुराणे। 'गवामयुतदानेन यत् फलं लभते खग। तुलसीपत्रकेणैव तत् फलं कार्त्तिके स्मृतम्'। तथा 'तुलसीं विना या क्रियते न पूजा स्नानं न तद् यत्तुलसीं विना कृतम्। भुक्तं न तद् यत्तुलसीविवर्जितं पीतं न तद् यत्तुलसीविवर्जितम्'। अन्यत्रापि 'तुलसीदलसंमिश्रं यत्तोयं शिरसा वहेत्। सर्वतीर्थाभिषिक्तस्य तेन प्राप्तं फलं ध्रुवम्'। वैष्णवामृते व्यासः। 'जलक्लिन्ना भवेद् यावत्तुलसीमूलमृत्तिका। तावत्प्रीणाति भगवान् विश्वात्मा पितृभिः सह। मनःप्रसादजननी सुखसौभाग्यवर्द्धिनी। आधिव्याधिहरे नित्यं तुलसि त्वं नमोऽस्तु ते'। इति नमस्कारमन्त्रः। 'श्रियः प्रिये श्रियावासे नित्यं श्रीधरसत्कृते। भक्त्या दत्तं मया देवि गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते। श्रियं देहि यशो देहि कीर्त्तिमायुस्तथा सुखम्। बलं पुष्टिं तथा धर्मं तुलसि त्वं प्रयच्छ मे'। इत्यनेन पूजा। विष्णुधर्मोत्तरे। 'पुष्पाभावेऽपि देयानि पत्राणि च जनार्दने। पत्राभावे जलं देयं तेन पुण्यमवाप्यते। न रत्नैर्न सुवर्णैश्च न च वित्तेन भूरिणा। तथा प्रसादमायाति यथा पुष्पैर्जनार्दनः'। आगममालायाम्। 'नाक्षतैरर्चयेद्विष्णुं न तुलस्या विनायकम्। न दूर्वया यजेद् दुर्गां नास्नातकैर्दिवाकरम्'। विष्णुधर्मोत्तरे। 'धूपदः सर्वमाप्नोति दीपदः सर्वमश्नुते'

वामनपुराणे। 'दहिकाख्यं कणं दारु सिह्लकं सागुरु' सितम्। शङ्खं जातीफलं श्रीशे धूपानि स्युः प्रियाणि वै'। दहिका मांसीकणं मणिष्याख्यगुग्गुलुः। सितं कर्पूरम्। सितेति-पाठे सिता शर्करा। शङ्खो नखी श्रीशे विष्णौ। कालिका-पुराणे। 'गन्धं पुष्पं धूपदीपौ उपचारांस्तथा परान्। ज्ञातानिवेद्य देवेभ्यो नरो नरकमाप्नुयात्। न भूमौ वितरेद्धूपं नासने न घटे तथा। यथातथा धारगतं कृत्वा तं विनि-वेदयेत्'। तथा 'सर्वं सहा वसुमती सहते न त्विदं द्वयम्। अकार्य्यपादघातञ्च दीपतापं तथैव च'। तथा 'नैव निर्वा-पयेद्दीपं देवार्थमुपकल्पितम्। दीपहर्त्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत्'। विष्णुधर्मोत्तरे। 'यावदक्षिनिमेषाणि दीपो देवालये ज्वलेत्। तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते'। तथा 'यः कुर्य्यात्तेन कर्माणि स्यादसौ पुष्पितेक्षणः'। तेन देवदत्तदीपेन। विष्णुसंहितायाम्। 'घृतं तिलतैलं विना न किञ्चिद्दीपार्थे' इति। दद्यादित्युन्नीयते। नरसिंह-पुराणे। 'मोचकं पनसं जम्बु तथान्यत्कवलीफलम्। प्राची-नामलकं श्रेष्ठं मधुकोडुम्बरं तथा। यत्नपक्कमपि ग्राह्यं कदलीफलमुत्तमम्'। प्राचीनामलकं करमर्दकम्। वराह-पुराणम्। 'अपर्य्युषितपक्कानि दातव्यानि प्रयत्नतः। खण्डा-द्यादिकृतं पक्कं नैव पर्य्युषितं भवेत्' ब्रह्माण्डपुराणे'। 'ताम्बूलमुज्ज्वलं दद्यात् यो विप्रेभ्यः समाहितः। शिवाय केशवायाथ नाकलोके स पूज्यते'। श्रीभागवते। 'यद्यदिष्ट-तमं लोके यच्चापि प्रियमात्मनः। तत्तन्निवेदयेन्मह्यं तदान-न्त्याय कल्पते'। मह्यं वासुदेवाय। विष्णुसंहितायाम्। नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थे भक्ष्येष्वजामहिषीक्षीरे वर्जयेत्। पञ्चनखा-श्ववराहमांसानि चेति'। नाभक्ष्यमिति यद्यस्य यदभक्ष्यं

स्वरूपतो लशुनादि तत्तेन न देयम्। न तु रात्रौ दध्याद्यपि। पक्वान्नस्य प्रशातिरिक्तः। 'मार्गं मांसं तथा छागं श्राद्धं समनुयुज्यते। एतानि हि प्रियाणि स्युः प्रयोज्यानि वसुन्धरे'। इति वराहपुराणे भगवद्वाक्यात्। तथा 'माहिषं चाविकं छागमयाज्ञिकमुदाहृतम्। माहिषं वर्जयेन्मांसं क्षीरं दधि घृतं तथा'। देवलः। 'चाण्डालेन शुना वापि दृष्टं हविरयाज्ञिकम्। विड़ालादिभिरुच्छिष्टं दुष्टमन्नं विवर्जयेत्। अन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शात्' इति। कालिकापुराणे। 'यस्य यद्दीयते वस्त्रमलङ्कारादि किञ्चन। तेषां दैवतमुद्दिश्य कृत्वा प्रोक्षणपूजने। उत्सृज्य मूलमन्त्रेण प्रतिनाम्ना निवेदयेत्'। प्रोक्षणादिलक्षणन्तु। 'उत्तानेन तु हस्तेन प्रोक्षणं समुदाहृतम्। न्यञ्चताभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरश्चावोक्षणं स्मृतं' विष्णुधर्मोत्तरे। द्रव्याणां तत्तद्दैवतमभिधाय। 'यस्त्वन्तु सर्वदैवत्यं यदनुक्तं द्विजोत्तमाः। तज्ज्ञेयं विष्णुदैवत्यं सर्वं वा विष्णुदैवतम्'। गोतमः। 'अन्तर्जानु करं कृत्वा सकुशन्तु तिलोदकम्। फलांशमभिसन्धाय प्रदद्यात् श्रद्धयान्वितः'। योगियाज्ञवल्क्यः। 'अदृष्टविग्रहो देवो भावग्राह्यो मनोमयः। तस्योङ्कारः स्मृतो नाम तेनाहूतः प्रसीदति'। विष्णुपुराणे। 'ओङ्कारो भगवान् विष्णुस्त्रिधामा वचसाम्पतिः। तदुच्चारणतस्ते तु विनाशं यान्ति राक्षसाः। त्रिधामा चोऽउकारोकारमकाररूपाणि सामान्युत्पत्तिस्थानानि यस्य स तथा। तथा 'गत्वा गत्वा निवर्त्तन्ते चन्द्रसूर्य्यादयो ग्रहाः। अद्यापि न निवर्त्तन्ते द्वादशाक्षरचिन्तकाः'। नारसिंहे। 'सर्ववेदान्तसारार्थसंसारार्णवतारकः। गतिरष्टाक्षरो नृणामपुनर्भवकाङ्क्षिणाम्। यस्य यावांस्तु विश्वासस्तस्य सिद्धिस्तु तावती। एतावानिति नैतस्य प्रभावः परिमीयते'। तथा 'कृत्पुण्ड-

पीताम्बरधरम्। शङ्खचक्रगदाधरम्। एकाग्रमानसो ध्यात्वा विष्णुं कुर्य्याज्जपं द्विजः'। तथा 'अष्टाक्षरस्य मन्त्रस्य ऋषिर्नारायणः स्वयम्। छन्दश्च देवी गायत्री परमात्मा च देवता। नमो नारायणायेति मन्त्रः सर्व्वार्थसाधकः। भक्तानां भजतां तात स्वर्गमोक्षप्रदायकः'। जपमानसे चेति गणपाठात् व्यक्तवचने मानसे च जपशब्दार्थसिद्धिः। देवतां ध्यायन् जपं कुर्य्यात् इत्यादिना ध्यानमत्राङ्गमुक्तम्। यत्तु। 'मन्त्रार्थं चिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः'। इत्यनेन शब्दार्थयोश्चिन्तनमुक्तम्। तत्रापि जपशब्दबलात् शब्दचिन्तनं प्रधानम् अर्थचिन्तनन्त्वङ्गम्। तथाच योगियाज्ञवल्क्यः। 'वाच्यः स ईश्वरः प्रोक्तो वाचकः प्रणवः स्मृतः। वाचकेऽपि च विज्ञाते वाच्य एव प्रसीदति'। अतएव 'मनसा धारयन् मन्त्रं जिह्वोष्ठौ नैव चालयेत्। अभावे त्वक्षमालायाः कुशग्रन्थ्या च पर्व्वणा'। हारीतः। 'मन्त्रार्थज्ञो जपन् जुह्वत्तथैवाध्यापयन् द्विजः। स्वर्गलोकमवाप्नोति नरकन्तु विपर्य्यये'। नरकन्त्विति निन्दा मन्त्रार्थज्ञानप्रशंसापरा मन्त्रैकवाक्यत्वात्। न तु सर्व्वथा निषेधपरा। अन्यथा 'वेदार्थोपनिबन्धृत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम्। मन्वर्थ-विपरीता या सा स्मृतिर्न प्रशस्यते' इति बृहस्पत्युक्तविरुद्धा स्यात्। मनुस्तु क्रमाच्छ्रेष्ठमाह। 'अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा-ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः। धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः'। ग्रन्थिनो ग्रन्थसापेक्षपाठिनः। धारिणस्तद-नपेक्षपाठिनः। ज्ञानिनोऽधीतशास्त्रार्थज्ञाः। एवं 'वेदस्या-ध्ययनं सर्व्वं धर्म्मशास्त्रस्य चापि यत्। अज्ञानतोऽर्थं तत्सर्व्वं तुषाणां कण्डनं यथा' इति व्यासवचनं तथैव व्याख्येयम्। व्यवसायिनः शास्त्रार्थानुष्ठायिनः। जपविधिमाह पुरश्चरण-

चन्द्रिकायाम्। 'कनिष्ठानामिका मध्या चतुर्थी तर्जनी मता। तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्वाणो मध्यमा चैकपर्विका। पर्वद्वयं मध्यमाया जपकाले विवर्जयेत्। एवं मेरुं विजानीयात् दूषितं ब्रह्मणा स्वयम्। आरभ्यानामिकामध्यात् प्रदक्षिणक्रमेण तु। तर्जनीमूलपर्य्यन्तं जपेद्दशसु पर्वसु। अङ्गुलिर्न वियुञ्जीत किञ्चित् सङ्कोचयेत्तलम्। अङ्गुलीनां वियोगे तु छिद्रेषु स्रवते जपः। अङ्गुल्यग्रेषु यज्जप्तं तज्जप्तं मेरुलङ्घने। पर्वसन्धिषु यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्'। मन्त्रतन्त्रप्रकाशे 'तत्राङ्गुलिजपं कुर्वन् साङ्गुष्ठाङ्गुलिभिर्जपेत्। अङ्गुष्ठेन कृतं कर्म विना तदफलं भवेत्'। मन्त्रकोषे। 'हृदये हस्तमादाय तिर्य्यक् कृत्वा कराङ्गुलीः। आच्छाद्य वाससा हस्तौ दक्षिणेन सदा जपेत्'। कल्पान्तरमाह 'अनुलोमविलोमस्थैर्विन्दुयुक्ताष्टकाक्षरैः। अमेरुकैः साष्टवर्गैः कृतया वर्णमालया। प्रत्येकं वर्णयुङ्मन्त्राज्जप्ताः स्युः क्षिप्रसिद्धिदा'। तामाहुः 'अकारादिलकारान्तं पञ्चाशद्वर्णसूत्रकम्। क्षकारं मेरुसंस्थाने लकारादिविलोमतः। वर्गाष्टकविभेदेन शतमष्टोत्तरं भवेत्। वैरिमन्त्रा अपि नृणामन्ये मन्त्राश्च किं पुनः'। अकारादिलकारान्तता अनुलोमता लकाराद्यकारान्तता विलोमता क्षकारस्तु मेरुतया न संख्याघटकः। साष्टवर्गैः अकचटतपयशवर्गयुतैः। 'एकैकाक्षरितं मन्त्रं जपेदेवं फलप्रदम्'। अन्यत्र च। 'मन्त्रनाडीगतानादिक्षान्तवर्णान् विभाव्य च। अर्णं विन्दुयुतं कृत्वा अभीष्टं मन्त्रं जपेत् पुनः अकारादिषु संयोज्य तथाकादिषु च क्रमात्। तदा लिपि भवेद्वर्णमालाष्टशतसंख्यया। अनया सर्वमन्त्राणां जपः सर्वार्थसाधकः। ग्रथिता शक्तिसूत्रेण' इति तन्त्रान्तरदर्शनात्। कुण्डलिनी सूत्रत्वेन भावनीया। जपसमर्पणमाह 'गुह्याति'

[गु]ह्यगोप्ता त्वं गृहाणास्मत् कृतं जपम्। सिद्धिर्भवतु मे देव त्वत्प्रसादात् त्वयि स्थिते। मन्त्री श्लोकं पठित्वा तु दक्षहस्तेन देवपार्श्वे। मूलानुनार्घ्यतोयेन दक्षहस्ते निवेदयेत्'। अनुक्तेऽत्र:। विद्याकरधृतम्। 'सहस्रं वा शतं वापि दश वानुदिनं जपेत्। कुर्य्यादष्टाधिकं तेषामिति जप्ये विधिः स्मृतः'। तन्त्रान्तरे। 'विक्षेपादथवालस्याज्जपहोमार्च्चनान्तरा। उत्तिष्ठति तदा न्यासं षडङ्गं विन्यसेत् पुनः'। पद्मपुराणे 'अपवित्रो नग्नः शिरसि प्रावृतोऽपि वा। प्रलपन् वा जपेद् यावत्तावन्निष्फलमुच्यते'। विष्णुपुराणे। 'सर्व्ववेदेषु यत् पुण्यं सर्व्वतीर्थेषु यत् फलम्। तत् फलं नर आप्नोति स्तुत्वा देवं जनार्द्दनम्'। स्कान्दे। 'अहन्यहनि यो मर्त्यो गीताध्यायन्तु संपठेत्। द्वात्रिंशदपराधैश्च अहन्यहनि मुच्यते'। ते च अपराधा वराहपुराणे दर्शिताः। श्रीभागवते 'नानातन्त्रविधानेन कलावपि तथा शृणु। ध्येयं सदा परिभवघ्नमभीष्टदोहं तीर्थास्पदं शिवविरिञ्चिनुतं शरण्यम्। भृत्यार्त्तिहं प्रणतपालभवाब्धिपोतं वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम्। त्यक्त्वा सुदुस्त्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मीं धर्मिष्ठ आर्य्यवचसा यदगादरण्यम्। मायामृगं दयितयेप्सितमन्वधावद् वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम्। एवं युगानुरूपाभ्यां भगवान् युगवर्त्तिभिः। मनुजैरिज्यते राजन् श्रेयसामीश्वरो हरिः। स्तुत्वा प्रसीद भगवन्निति वन्देत दण्डवत्। शिरो मत्पादयोः कृत्वा बाहुभ्याञ्च परस्परम्। प्रपन्नं पाहि मामीश भीतं मृत्युभयार्णवात्' इति भगवद्वाक्यम्। स्मृतिः। 'न देवं पृष्ठतः कृत्वा प्रणामं कदाचिदाचरेत्। वरमुत्थाय कर्त्तव्यं न तथा भ्रमणञ्चरेत्'। एतद्विष्णोर्नान्यस्य। 'पश्चात् कृत्वा तु यो देवं भ्रमित्वा प्रणमेन्नरः। तस्यैहिकं फलं नास्ति न परत्र दुरात्मनः। तथा

भ्रान्त्वा चतुःपार्श्वं श्रीकृष्णं यो नमेन्नरः। साष्टाङ्गप्रणिपातेन तस्य मुक्तिः करे स्थिता'। स्मृतिः। 'प्रणम्य कृत्वा तु शङ्खेन यः करोति प्रदक्षिणम्। प्रदक्षिणी कृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा'। वामनपुराणे। 'प्रदक्षिणं यस्त्रिः कुर्य्यात् साष्टाङ्गकप्रणामकम्। दशाश्वमेधस्य फलं प्राप्नुयान्नात्र संशयः'। नारसिंहे। 'उरसा शिरसा दृष्ट्या वचसा मनसा तथा। पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः'। विष्णुधर्मोत्तरे। 'जानुभ्याञ्चैव पाणिभ्यां शिरसा च विचक्षणः। कृत्वा प्रणामं देवेशे सर्वान् कामानवाप्नुयात्'। 'के धृताञ्जलिभिर्नेमुः' इति भागवतीयात्। शिरोऽञ्जलिसंयोगोऽपि नमस्कारः स्मृतिः। 'देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिञ्चैव त्रिदण्डिनम्। नमस्कारं न कुर्य्याच्चेदुपवासेन शुद्ध्यति'। ब्रह्मपुराणे। 'यत् किञ्चित् क्रियते कर्म सदा सुकृतदुष्कृतम्। तत् सर्वं त्वयि संन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम्' इत्यनेन समर्पयेत्। भागवते। 'मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं जनार्दन!। यत् पूजितं मया देव! परिपूर्णं तदस्तु मे'। पूजानन्तरं शङ्खपूजामाह मन्त्रतन्त्रप्रकाशे। 'पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैः शङ्खं वै देववद् बुधः'। नारसिंहे 'अतःप्रभृति निर्माल्यं मा लङ्घय महामते! नरसिंहस्य देवस्य तथान्येषां दिवौकसाम्। भविष्ये 'यस्तु पूजयते देवान् ब्राह्मणो द्रव्यलोभतः। भृत्या भरतशार्दूल स याति नरकं ध्रुवम्'। भृत्या वेतनेन। देवलः 'इष्टं दत्तमधीतञ्च तस्य नाप्यात्मनातपः। प्रयच्छत्यपरेभ्यश्च धनार्थं धर्मविक्रयी'। संवत्सरप्रदीपे। 'विष्ण्वालयसमीपस्थान् विष्णुसेवा समागतान्। चाण्डालान् पतितान् वापि न स्पृष्ट्वा स्नानमाचरेत्। उत्सवे वासुदेवस्य स्नायाद् योऽशुचिशङ्कया। तादृशं कश्मलं दृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत्'।

अथ द्वादशीनियमाः। द्वादश्यामपि विष्णुपूजनम्। एकादश्यां प्रकुर्वन्ति उपवासं मनीषिणः। उपासनाय द्वादश्यां विष्णोर्यद्वदियन्तथा'। इति भविष्यपुराणात्। यद्वत् यथा द्वादश्यां विष्णूपासनाय एकादश्यामुपवासं प्रकुर्वन्ति तथा इयमपि षष्ठीयुक्ता सप्तमी उपोष्या सप्तम्यां सूर्य्योपासनायां इत्यर्थः। तत्र ब्रह्माण्डपुराणम्। 'कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं लोभं वितथभाषणम्। व्यायामञ्च व्यवायञ्च दिवास्वप्नं तथाञ्जनम्। शिला पिष्टं मसूरांश्च द्वादशैतानि वैष्णवः। द्वादश्यां वर्जयेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते। पुनर्भोजनमध्वानं यानमायासमैथुने। उपवासफलं हन्युर्दिवा निद्रा च पञ्चमी'। इतिशातातपः। 'उपवासं द्विजः कृत्वा ततो ब्राह्मणभोजनम्। कुर्य्यात्तथास्य सगुण उपवासो हि जायते'। सगुणः साङ्गः। नारायणमन्त्रजपश्च पाश्चात्यनिर्णयामृते कात्यायनः। 'मिथ्यावादं दिवास्वप्नं बहुशो जलसेवने। अष्टाक्षरं व्रती जप्त्वा शतमष्टोत्तरं शुचिः'। तथा 'मन्त्रं निवेद्य हरये निवेद्योपोषणं व्रती। द्वादश्यां पारणं कुर्य्याद्वर्जयित्वाप्युपोदकीम्'। उपोदकी पूतिकाशाकम्। कूर्मपुराणे। 'कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं हिंसां तैलमसत्यताम्। द्यूतक्रीड़ां दिवानिद्रां व्यायामं क्रोधमैथुनम्। द्वादश्यां द्वादशैतानि वैष्णवः परिवर्जयेत्'। संवत्सरप्रदीपे। 'अभ्यङ्गञ्च परान्नञ्च तैलं निर्माल्यलङ्घनम्। तुलसी चयनं द्यूतं पुनर्भोजनमेव च। वस्त्रपीड़ां तथाक्षारं द्वादश्यां वर्जयेद्बुधः। अभ्यङ्गो येन केनापि तैलं तिलतैलं माघ्यावपि निषिद्धम्। स्मृतिः। 'घृतञ्च सार्षपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम्। अदुष्टम् पक्वतैलञ्च स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यशः'। अभ्यङ्गे द्वादशीतरपरं नित्यश इति पर्ववारादावपि। वारे द्रव्यदानेनापि प्रतिप्रसवमाह स्मृतिः। 'रवौ पुष्पं गुरौ दूर्वां

भूमिं भूमिजवासरे। भार्गवे गोमयं दद्यात्तैलदोषोपशान्तये'। दद्यात्तैले इति शेषः। सूरिसन्तोषे। 'कांस्यं मांसं मसूरञ्च चणकं कोरदूषकम्। शाकं मधु परान्नञ्च त्यजेदुपवसन् स्त्रियम्'। निर्माल्य लङ्घनमन्यत्रापि निषिद्धमत्राधिकदोषकरं व्रतहानिकरं वा। चारं वस्त्रस्य। 'मन्दमङ्गलषष्ठीषु द्वादश्यां श्राद्धवासरे। वस्त्राणां चारसंयोगो दहत्या सप्तमं कुलम्'। इति यमवचनात्। 'गुर्वन्नं मातुलान्नञ्च श्वशुरान्नं तथैव च। पितुः पुत्रस्य चैवान्नं न परान्नमिति स्मृतम्। केशवार्चा गृहे यस्य नातिष्ठति महीपते!। तस्यान्नं नैव भोक्तव्यमभक्ष्येण समं मतम्'। अर्चा शालग्रामादिप्रतिमा। यद्यपि यमेन 'परपाकेन भक्तेन पुष्टस्य गृहमेधिनः। इष्टं दत्तं तपोऽधीतं यस्यान्नं तस्य तद्भवेत्। यस्यान्नेन तु भुक्तेन भार्य्यां समधिगच्छति। यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा अन्नाद्रेतः प्रवर्त्तते'। हारीतजमदग्निभ्याम्। 'ब्राह्मणान्नेन दारिद्र्यं चत्रियान्नेन प्रेष्यताम्। वैश्यान्नेन तु शूद्रत्वं शूद्रान्नेन नरकं व्रजेत्' इति परान्नं सामान्यतो निषिद्धम्। तथापि अधिकदोषकरं व्रतहानिकरं वा। वराहपुराणम्। 'अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां षष्ठ्याञ्च द्वादशीं तथा। अमावास्यां चतुर्थ्याञ्च मैथुनं योऽधिगच्छति। तिर्य्यग् योनौ समागच्छेन्मम लोकं न गच्छति'। मम विष्णोः। द्वादशीमधिकृत्य कात्यायनः। प्रातःस्नात्वा हरिं पूज्य उपवासं समर्पयेत्। अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशव!। प्रसीद सुमुखो नाथ! ज्ञानदृष्टिप्रदो भव। कृष्ण कृष्णकृपालुस्त्वमगतीनां गतिर्भव। संसारार्णवमग्नानां प्रसीद मधुसूदन'!। विष्णुधर्मोत्तरे। 'द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञकः। तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परः'। पारणस्याद्यः। स्वल्पापि द्वादशी। ननु 'त्रयोदश्यां यदा न स्याद्

दशी घटिकाद्वयम्। उपोष्या दशमीविद्धा सर्वैरेकादशी तदा' इति नारदीयवाक्यात् घटिकाद्वयमेव पारणकालः। घटिका-दण्डः। यथा ब्रह्मसिद्धान्ते। 'घटी षष्ट्या दिवानिशम्'। इति अत्र केचित् घटिकाद्वयमिति पारणकालोपलक्षणम् अन्यथा तदधिकेऽपि द्वादशीनिर्गमे प्रातर्वेलावलोकनविहाप्येका-दश्युपोष्या स्यात् न च घटिकात्रयादिषु अपि द्वित्वमस्तीति तत्रापि तद्वाक्यादर इति वाच्यं पूर्वसंख्यानाशेनैवोत्तरसंख्योत्-पादनात्। अन्यथा पशुना यजेत इत्यत्र एकत्वसंख्याविव-क्षायामपि उपात्तपश्ववयवविनाशे पश्वन्तरावयवेन सहानुष्ठानं प्रतिपद्येत। तस्माद् यथा काकेभ्यो दधि रक्षतामित्यनेन उप-घातकमात्रं लक्ष्यते तेन श्वादिभ्योऽपि रक्षत एव। तथाच भट्टपादाः। 'काकेभ्यो रक्षतामन्नमिति बालोपदेशतः। उप-घातप्रधानत्वात् श्वादिभ्यो न हि, रक्षते'। तथाच घटिकाद्वय-मित्यनेनापि पारणयोग्यकालोऽपि लक्ष्यत इत्याहुः तन्न। प्रत्यक्ष एव पूर्वसंख्याप्रत्ययनाशादुत्तरसंख्याप्रत्ययोत्पादनियमः शाब्दबोधे तु न तथा नियम इति सिद्धान्तः। पशुना यजेते-त्यत्र विधेयविशेषणत्वेन एकत्वस्य विवक्षितत्वाद्द्वित्वव्यव-च्छेदः। अत्र तु कालद्वयं त्रयं वापीत्यनयोरुक्तेः स्वल्पेति श्रवणात् जलेन पारणाश्रवणाच्च। घटिकाद्वयं न नियमः किन्तूपलक्षणम्। तथाच नारदीये। 'एकादश्याः कला ह्येका द्वादश्याश्च कलाद्वयम्। द्वादश द्वादशीर्हन्ति त्रयो-दश्यान्तु पारणम्। कलाद्वयं त्रयं वापि द्वादशी च यदा भवेत्। पारणे मरणे वापि तिथिस्तात्कालिकी स्मृता'। तात्कालिकी न तु उपवासादिवत्तिथ्यन्तरसहायतापि। तथा 'स्वल्पायामपि राजेन्द्र! द्वादश्यामरुणोदये। स्नानार्चनक्रियाः कार्या दानहोमादिसंयुताः'। गारुड़े। 'यदा स्वल्पा

द्वादशी स्यादपकर्षस्ततो भवेत्'। अपकर्षः कर्मण इति शेषः। भागवतटीकायाम्। 'कलार्द्धां द्वादशीं दृष्ट्वा निशीथा-दूर्द्ध्वमेव हि। आमध्याह्नाः क्रियाः सर्वाः कर्त्तव्याः शम्भु-शासनात्'। निशीथात् महानिशायाः। 'विशेषतो निशीथे च शुभं कर्म न शर्मणे। अतो विवर्जयेत् प्राज्ञो दानादिषु महानिशाम्' इत्यनेन निशीथमहानिशयोरेकत्वश्रुतिः पूर्ववच-नेऽरुणोदय इति श्रुतेश्च। स कालश्च स्कान्दनारदीययोः। 'उदयात् प्राक् चतस्रस्तु नाडिका अरुणोदयः'। तथा कृत्या-युधधृता स्मृतिः। 'प्रदोषे घटिकायुग्मं प्रभाते घटिकाद्वयम्। दिनवत् सर्वकर्माणि कारयेन्न विचारयेत्'। अत्रापि सामर्थ्ये कात्यायनः। 'सन्ध्यादिकं भवेन्नित्यं पारणन्तु निमित्ततः। अद्भिस्तु पारयित्वा तु नैमित्तिकान्ते भुजिक्रिया'। देवलः। 'सङ्कटेऽरिचये प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत् कथम्। अद्भिस्तु पारणं कृत्वा पुनर्नक्तं न दोषभाक्'। नक्तं नक्तव्रतम्। एतदप्युपलक्षणं सङ्कल्पविषये इत्युपक्रमात्। अद्भिः पारण-विधानात्तन्नियमः। द्वादश्यतिगमे तु नारदीयं 'त्रयोदश्यान्तु शुद्धायां पारणं पृथिवीजलम्। शतयज्ञाधिकं वापि नरः प्राप्नोत्यसंशयम्'। पारणं तुलसीमिश्रितनैवेद्येन कुर्य्यात्। तथाच स्कान्दपुराणम्। 'कृत्वा चैवोपवासन्तु भोक्तव्यं द्वादशी-दिने। नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हत्याकोटिविनाशनम्'। अस्य व्रतस्य न व्रतिनां व्रते इति विष्णुवचनादशौचेऽपि कर्त्तव्यता अत्र व्रतिनामारब्ध व्रतिनामित्यर्थतया अशौचे आरम्भो न कार्य्यः। विष्णुधर्मोत्तरे। 'असम्भाष्यान् हि सम्भाष्य तुलस्याः कलिकादलम्। आमलक्याः फलं वापि पारणे प्राश्य शुध्यति'। संवत्सरप्रदीपे। 'यस्य नाभी स्थितं पद्मं मुखे शिरसि कर्णयोः। तुलसीसम्भवं नित्यं तीर्थैस्तस्य मखैश्च

क्षिम्। युक्तो यदि महापापैः सुकृतं नार्जितं यदि। तथापि गीयते मोक्षस्तुलसी भक्षिता यदि'। विद्याकरधृतानि। 'यः कश्चिद्वैष्णवो लोके मिथ्याचारोऽप्यनाश्रमी। पुनाति सकलान् लोकान् शिरसा तुलसीं वहन्। विष्णोःशिरःपरिभ्रष्टां भक्त्या यस्तुलसीं वहेत्। सिद्ध्यन्ति तस्य कार्याणि मनसा चिन्तितान्यपि। न धारयन्ति ये मालां तुलसीकाष्ठसम्भवाम्। नरकान्न निवर्त्तन्ते दग्धाः कोपाग्निना हरेः। अरुद्राक्षधरो भूत्वा यत् यत् कर्म च वैदिकम्। करोति जपहोमादि तत् सर्वं निष्फलं भवेत्'। स्कान्दे। 'ध्यानधारणहीनोऽपि रुद्राक्षं धारयेत्तु यः। सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम्'। तथा 'कृत्वा चैवोपवासन्तु भोक्तव्यं द्वादशीदिने। नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हत्याकोटिविनाशनम्'।

अथ स्वदत्तनैवेद्यभक्षणम्। ननु दत्तस्याविनियोज्यत्वात् स्वदत्तनैवेद्यं कथं भुञ्जीतेति चेत्। वचनात्तथा यथा स्वदत्तेऽपि तस्मात् क्रयणात् स्वोपयोगः। तथाच आश्वमेधिके पर्वणि युधिष्ठिरं प्रति व्यासवचनम्। 'दत्तैषा भवता मह्यं तां ते प्रति ददाम्यहम्। हिरण्यं दीयतामेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो धरास्तु ते'। यथा वा मध्यमपिण्डभोजनं पत्न्याः। तथाच यमः। 'स्नाता वै मध्यमं पिण्डं पत्नी प्राश्नाति वाग्यता'। शङ्खलिखितौ। 'पत्नी वा मध्यमं पिण्डमश्नीयादार्त्तवस्नाता'। वायुपुराणे। 'पत्न्यै प्रजार्थं दद्याद्धि मध्यमं मन्त्रपूर्वकम्'। सामगानां मन्त्रस्तु। 'आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम्'। यथेह पुरुषः स्यात् इति। मत्स्यपुराणे। 'पत्नीन्तु मध्यमं पिण्डमाशयेद्विनयान्विताम्। आधत्त पितरोगर्भं मन्त्रः सन्तानवर्द्धनम्'। एष मन्त्रः पौराणिकत्वात् साधारणः। प्रकृते तु विष्णुधर्मोत्तरम्। 'पत्रं पुष्पं फलं तोयमन्नपानाद्य-

मोषधम्। अनिवेद्य न भुञ्जीत यदाहाराय कल्पितम् अनिवेद्य हरेर्भुञ्जन् सप्तजन्मानि नारकी'। स्मृतिः 'भक्त्या चणाचणो विष्णोः स्मृतिः सैवा स्ववेश्मनि। स्वभोज्यस्यार्पणं दानं फलमिन्द्रादिदुर्लभम्'। स्वभोज्यस्य मनूक्तवैश्वदेवाद्यवशिष्टरूपस्य। यथा 'अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्। यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत् सतामन्नं विधीयते। भुक्तवत्सु च विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि। भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टन्तु दम्पती'। अतएव स्मृतिः। 'यस्य चाग्नौ न हूयेत यस्य चाग्रं न दीयते। न तद्भोज्यं द्विजातीनां भुक्त्वा तूपवसेदहः'। शङ्खलिखितौ। 'न तदश्नीयाद्यदन्नं देवपितृमनुष्यार्थं न कुर्य्यादिति'। अत्र पित्रर्थमित्यनेन पितृबलिनित्यश्राद्धावशिष्टत्वं प्रतीयते। अतएव मार्कण्डेयपुराणे। 'देवतातिथिभृत्येषु भूतेष्वभ्यागतेषु च। अभुक्तवत्सु येऽश्नन्ति तद्वत्पितृग्निपक्षिषु। दुष्टान्नपूयनिर्यासभुजः शूचीमुखास्तु ते। जायन्ते गिरिवर्ष्माणः पश्यैते यादृशा नराः'। नरा इत्यत्र कर्मकर्त्तृतोभयप्राप्तौ कर्तृत्वमेव। 'अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्मणाम्। कर्त्तुश्चान्योन्यसन्देहे परमेकं प्रवर्त्तते' इति संक्षिप्तसारात्। ततश्च तदन्नं विष्णवे निवेद्य भोक्तव्यम्। यत्तु 'पितृशेषन्तु यो दद्यात् हरये परमात्मने। रेतोधाः पितरस्तस्य भवन्ति क्लेशभागिनः' इति भागवतोक्तं तत् पितृदत्तप्रतिग्रहीतविषयमिति। मत्स्यसूक्तम्। 'अनिवेद्य न भोक्तव्यं मत्स्यमांसादिकञ्च यत्। अन्नं विष्ठा पयोमूत्रं यद्विष्णोरनिवेदितम्'। अनेन स्वभोज्यं मत्स्यादिदेयमुक्तम्। प्रागुक्तविष्णुपुराणवचनेनानेवंविधं निषिद्धमित्यविरोधः। अतएव अयोध्याकाण्डे श्रीरामवाक्यम्। 'यदन्नः पुरुषो राजंस्तदन्नास्तस्य देवताः' इति। भागवते 'त्वयोपभुक्तस्रग्गन्ध-

बाधाऽलङ्कारचर्चिताः। उच्छिष्टभोजिनीदासास्तव मायां जये महि'। तथा हृदिरूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः। पादोदकञ्च निर्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः'। तत्रैव षष्ठस्कन्धीयपयोव्रते। 'उद्वास्य देवं स्वे धाम्नि तन्निवेदितमग्रतः। अद्यादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकामसमृद्धये'। उद्वास्य विसृज्य अत्र चित्तशुद्ध्यादिफलकथनादन्यत्रापि भोजनाग्रतः स्वदत्तनैवेद्यभक्षणमवगम्यते। अन्यथा व्रताङ्गत्वे फलानुपपत्तिः। अष्टमस्कन्धेऽपि 'गन्धपुष्पादिभिश्चार्चेद्द्वादशाक्षरविद्यया। शृतं पयसि नैवेद्यं शाल्यन्नं विभवे सति। ससर्पिः सगुड़ं दत्त्वा जुहुयान्मूलविद्यया। निवेदितं तद्भक्ताय दद्याद्भुञ्जीत वा स्वयम्'। यत्तु 'देवद्विजद्रव्यापहर्त्ताऽप्सु निमग्नोऽघमर्षणमावर्त्तयेत्' इतिसुमन्तूक्तम्। 'अपि दीपावलोकं मे नोपयुञ्ज्यान्निवेदितम्' इति श्रीभागवतीयञ्च तद्देवोपभुज्यमानद्रव्यपरम्। अतएव योगिनीतन्त्रे। 'मणिमुक्तासुवर्णानां देवदत्तानि यानि च। न निर्माल्यं द्वादशाब्दं ताम्रपात्रं तथैव च। पटौ शाटी च षण्मासं नैवेद्यं दत्तमात्रतः। मोदकं प्रहरञ्चैव यामार्द्धेन महेश्वरि!। पट्टवस्त्रं त्रिमासञ्च यज्ञसूत्रं त्र्यहः स्मृतम्। यावद्दृष्टं भवेदन्नं परमान्नं तथैव च'। विसर्जनीये देवे तु विसर्जनात्तदीयद्रव्यप्रतिपत्तिव्यवहारः। संवत्सरप्रदीपे ब्रह्मपुराणम्। 'अम्बरीष नवं वस्त्रं फलमन्नं रसादिकम्। कृत्वा कृष्णोपभोग्यञ्च सदा सेव्यं हि वैष्णवैः। अम्बरीष हरेर्लग्नं नीरं पुष्पं विलेपनम्। भक्त्या न धत्ते शिरसा चाण्डालादधिको हि सः'। तथा 'अग्निष्टोमसहस्रैश्च वाजपेयशतैस्तथा। तुल्यं फलं भवेद्देवि! विष्णोर्नैवेद्यभक्षणात्'। मत्स्यसूक्ते। 'एकान्तभक्तो देवस्य भोजनादौ मनोरमे। श्रुत्वा परेरितं नाम मुच्यते दिनकिल्बिषात्।

स्त्रीशूद्रोत्तं न शृणुयादभावे विजपेत् स्वयम्' । तत्र मन्त्रः ।
'उच्छिष्टभोजिनस्तस्य वयमुच्छिष्टकाङ्क्षिणः । येन लीला-
वराहेण हिरण्याख्यो निपातितः' । तथा 'पादोदकस्य निर्माल्यं
नैवेद्यस्य विशेषतः । महाप्रसाद इत्युक्ता ग्राह्यं विष्णोः प्रय-
त्नतः' । पादोदकग्रहणे मन्त्रः । 'कृष्ण कृष्ण महावाहो !
भक्तानामार्त्तिनाशन । सर्वपापप्रशमनं पादोदकं प्रयच्छ
मे' । तद्धारणमन्त्रः । 'अकालमृत्युहरणं सर्वव्याधिविना-
शनम् । विष्णोः पादोदकं पुण्यं शिरसा धारयाम्यहम्' ।
तत्रानुष्ठानकरणत्वेन विधानात् पूर्वसिद्धमन्त्राणामस्यैव करण-
त्वाभ्मन्त्रान्ते कर्मारम्भः । तीर्थकाण्डकल्पतरौ नरसिंहपुरा-
णम् । 'गङ्गाप्रयागगयनैमिषपुष्कराणि पुण्यानि यानि कुरु-
जाङ्गलयामुनानि । कालेन तीर्थसलिलानि पुनन्ति पापात्
पादोदकं भगवतस्तु पुनाति सद्यः' । पद्मपुराणे । 'ये पिबन्ति
नरा नित्यं शालग्रामशिलोदकम् । प्रक्षालयन्त्यसन्दिग्धं ब्रह्म-
हत्यादिपातकम्' । वशिष्ठसंहितायाम् । 'शालग्रामशिला
तोयमपीत्वा यस्तु मस्तके । प्रक्षेपणं प्रकुर्वीत ब्रह्महा स
निगद्यते' । स्मृतिः । 'नैवेद्य प्राशनात् पूर्वं देवपादोदका-
हुतिः । होतव्या जठरे वह्नौ स्वेन पाणितलेन तु' । तेन
पादोदकेनापोशानं कृत्वा प्राणाहुतिर्नैवेद्येन कार्य्या । वहृच-
गृह्यपरिशिष्टे । 'पवित्रं विष्णुनैवेद्यं सुरसिद्धर्षिभिः स्मृतम् ।
अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्ता चान्द्रायणं चरेत् । अग्राह्यं शिव-
निर्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् । शालग्रामशिलास्पर्शात्
सर्वं याति पवित्रताम्' । कालिकापुराणम् । 'यो यद्देवार्चन-
रतः स तन्नैवेद्यभक्षकः । केवलं सौरशैवे तु वैष्णवो नैव भक्ष-
येत् । समानं त्वन्यनैवेद्यं भक्षयेदन्यदेवतः' । भविष्ये ।
'निर्माल्यं लोपयोक्तव्यं रुद्रस्य तपनस्य च । उपयुज्य च

मोहात् नरके पच्यते ध्रुवम्'। अतएव पुरश्चरणचन्द्रि-
कायाम्। 'सुषुम्ना वर्त्मना पुष्पमाघ्रायोद्वासयेत् सुधीः।
निर्माल्यं शिरसा धार्य्यं सर्वाङ्गेष्वनुलेपनम्। नैवेद्यञ्चोप-
युञ्जीत दत्त्वा तद्भक्तिशालिने'। नन्दिकेश्वरपुराणे। 'दत्त्वा
नैवेद्यवस्त्राणि नाददीत कदाचन। त्यक्तव्यं शिवमुद्दिश्य
तदा दानेन तत्फलम्' इति शिवदत्ते विशेषः। स्मृतिः।
'ब्रह्मचारिगृहस्थैश्च वनस्थयतिभिः सह। भोक्तव्यं विष्णु-
नैवेद्यं नात्र कार्य्या विचारणा'। 'यत्तु यद्वन्नकारं नैवेद्यं
भुक्त्वा कृच्छ्रं यतिश्चरेत्' इति वचनं तद्विष्णुनैवेद्येतरपरम्।

अथ जलाशयोत्सर्गः। 'प्रदद्यात् सर्वभूतेभ्यो जलपूर्णं
जलाशयम्' इति मत्स्यपुराणाज्जलाशयोत्सर्गस्य सर्वभूतसम्प्र-
दानकत्वेनापकृष्टचेतनोद्देश्यकत्वाद्दुद्देश्यगतस्वामित्वाजननात्
यागत्वम्। तथाच श्राद्धविवेकः। देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागो
यागः। देवतात्वञ्च वेदमेयत्यागोद्देश्यत्वम्। उद्देश्यत्वञ्च
तस्येदमित्यारोपविषयत्वमिति। अतएव जलाशयोत्सर्गमुपक्रम्य
मत्स्यपुराणे 'प्राप्नोति तद्यागबलेन भूयः' इति यागत्वेनाभि-
हितम्। ततश्च तज्जलं स्वस्वत्वदूरीकरणेन नद्यादिवत्
साधारणीकृतम्। 'सामान्यं सर्वभूतेभ्यो मया दत्तमिदञ्ज-
लम्। रमन्तु सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनैः' इति मन्त्र-
लिङ्गादुपादानं विना कस्यापि न स्वत्वमिति। ततश्चान्य-
यागवदुत्तरप्रतिपत्तेरश्रुतत्वेन साधारणजलस्य परिग्रहमात्रेण
गीतमोक्तेन नात्र स्वामित्वश्रुतेर्यजमानस्यापि तथात्वेन
स्वामित्वात् तत्र स्नानादावदोष इति। तथाच गौतमः।
स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु। ब्राह्मणस्या-
धिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः' इति
परिग्रहोऽनन्यपूर्वस्य जलतृणकाष्ठादेः स्वीकार इति मिता-

चरा। वृत्त्यधिकारे व्यक्तमाह आपस्तम्बः। 'दायाद्यं भिलोऽप्सौ चान्यत्रापरिगृहीतम्' इति। अपरिगृहीतमन्या-स्वीकृतमस्वामिकमिति यावत्। निर्विष्टं वेतनलब्धं निर्वेशो भृतिभोगयोरित्यमरत्रिकाण्डशेषयोः।

अथ रजःस्वलासूतकिनोर्व्रतम्। पुलस्त्यः। 'एकादश्यां न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्यपि'। नारी विधवा। सधवाया निषेधात्। तथाच विष्णुः। 'पत्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत्। आयुष्यं हरते पत्युर्नरकञ्चैव गच्छति'। 'तथाच बहुकालिकसङ्कल्पो गृहीतश्च पुरा यदि। सूतके मृतके चैव व्रतं तन्नैव दुष्यति'। एतेन काम्यव्रतारम्भोऽशौचे न कार्य्यः। 'सूतके मृतके चैव न त्याज्यं द्वादशीव्रतम्'। तथा 'सूतके मृतके चैव प्रणिपत्य मनसा हरिम्। एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतन्न लुप्यते'। मृतके च नरः स्नात्वेति प्रथम-चरणे पाठो वराहपुराणे भविष्योत्तरपद्मपुराणयोः। 'एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि। सूतके मृतके वापि चान्य-स्मिन्नप्यशौचके। सर्व्वथा न परित्याज्या इच्छता श्रेय आत्मनः' तत्र यदि दैवात् परित्यक्तं देवार्च्चनादिकं तदा सूतकान्ते कुर्य्यात्। तथा मत्स्यपुराणे। 'व्रतस्यान्ते नरः स्नात्वा पूज-यित्वा जनार्द्दनम्। दानं दत्त्वा विधानेन व्रतस्य फलमश्नुते'। एकादशीमुपक्रम्य वराहपुराणम्। 'तस्मात्प्रमादे दुःखे वा सूतके मृतकेऽपि वा। स्नात्वा काम्यव्रतं कुर्य्यात् दानार्च्चन विवर्ज्जनम्'। मत्स्यपुराणम्। 'गर्भिणी सूतिका नक्तं कुमारी च रजस्वला। यदा शुद्धा तदान्येन कारयेत् क्रियते सदा' उपवासाचरणे गर्भादिपीडासम्भावनायाम्। नक्तं भोजनं कुर्य्यात्। 'उपवासेष्वशक्तस्य तदेव फलमिच्छतः। अनभ्या-सेन रोगाणां किमिष्टं व्रतमुच्यताम्' इति नारदप्रश्नानन्तर

उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते' इति मत्स्यपुराण एव ईश्वरवचनात्। स्वयमशक्ता शुद्धद्वारा पूजादि कारयेत्। आयिकमुपवासादि सदा शुद्धशुद्धिकाले स्वयं क्रियते। स्मृतिपरिभाषायामप्येवम्।

अथ उपवासानुकल्पः। मनुः। 'विश्वैश्च देवैः साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः। आपत्सु मरणाद्भीतैर्विधिः प्रतिनिधिः कृतः। प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते। न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्'। अत्र आपत्प्रतिनिध्यनुकल्पानां पर्य्यायता कालविवेकधृतवराहपुराणव्याख्यातौ। 'उपवासासमर्थस्तु किञ्चिद्भक्ष्यं प्रयोजयेत्'। तथा एकादशीमधिकृत्य स्मृतिः। 'एकभक्तेन नक्तेन भक्षन् वृद्धातुरः क्षिपेत्'। नारदीये 'अनुकल्पो नृणां प्रोक्तः क्षीणानां वरवर्णिनि। मूलं फलं पयस्तोयमुपभोग्यं भवेच्छुभम्। न त्वेवं भोजनं कैश्चिदेकादश्यां प्रकीर्त्तितम्'। एवमनुकल्पातिरिक्तम्। ब्रह्मवैवर्त्तः। 'उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रन्तु भोजयेत्। तावद्धनानि वा दद्यात् यद्भक्ताद्द्विगुणं भवेत्। सहस्रसम्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान्। कुर्य्याद्द्वादशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः'। देवीं गायत्रीम्। वायुपुराणे 'उपवासनिषेधे तु किञ्चिद्भक्ष्यं प्रकल्पयेत्। न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं भवेत्। नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु चाज्यम्। यत् पञ्चगव्यं यदि वाथ वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरञ्च'। उपवासनिषेधस्तु असामर्थ्यादपीति। तत्रापि हविष्यादिरनुकल्पः। अत्र सर्वत्र तुलसीं भक्षयेत्। 'तुलसीं विना या क्रियते न पूजा स्नानं न तद् यत्तुलसीविवर्जितम्। भुक्तं न तद् यत्तुलसीविवर्जितं पीतं न तद् यत्तुलसीविवर्जितम्' इति गारुडात्। अनुकल्पेऽपि द्वादश्यां विष्णूपासनं पारणं कर्त्त-

व्यम्। एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च। उपवासेन दानेनैवाद्वादशिको भवेत्' इति वचनात्।

अथोहव्यवस्था। अत्रैकभक्तादीनामुपवासकार्य्ये विधानात्। सोमधर्माणां फलचमसप्राप्तिरिव एषु अपि मन्त्रादिप्राप्त्यामन्त्रस्य ऊहेन प्रयोगः कार्य्यः। अतएव एकभक्तादावपि पूर्वापरदिनयोरेकभक्तादिको धर्मः कार्य्यः। यद्वा द्वादशीव्रतं खल्वेतद्भगवतो वासुदेवस्यार्च्चनं जपहोमादिकं प्रधानं कर्म उपवासादिकन्तु कर्त्तृसंस्कारकं लिङ्गात्। अङ्गभूतोपवासप्रकाशकमन्त्रो नक्तादिपक्षे निवर्त्तते व्रीहिमन्त्र इव यवेऽतोऽस्यायोग एवेति जीमूतवाहन आह स्म तन्न ऊहं प्रकृत्य न प्रकृतावपूर्वत्वादिति कात्यायनसूत्रात् प्रकृतावूहायोगात् विकृतावेवोह इति। अपूर्वोत्प्रेक्षणमूह इति तल्लक्षणात्। अत एकभक्तादीनां प्रकृतावुक्तत्वान्नोह इति। यदप्युक्तमङ्गत्वान्मन्त्रबाध इति तदपि न युक्तम्। एकोद्दिष्टे पार्वणविकृतावेवावाहनाद्यङ्ग एवोह दर्शनात्। अतएव 'एकभक्तेन यो मर्त्य उपवासव्रतञ्चरेत्। उपोष्य नक्तेन विभो' इत्यादि स्कन्दपुराणादिवचनादेकभक्तादिषु उपवासपदप्रयोगेण तद्धर्मातिदेशान्मन्त्रपाठ इति परिशेषखण्डे हेमाद्रिणाप्युक्तम्। तथाच जैमिनिः। 'उक्तं क्रियाभिधानमन्यत्र तत् श्रुतौ विधेः प्रदेशः स्यादिति'। व्रीहिमन्त्रस्य तु यवे बाधोऽनङ्गत्वात्। किन्तु प्रकृतावेव व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेतेति विकल्पेन श्रवणात् प्रकृतिविकृतिभावाभावान्नोहः। अतोऽसमवेतार्थत्वाद्बाध इति। न च हुं फडादिवत् मन्त्रस्याद्दष्टार्थतास्तु कथम् असमवेतार्थत्वाद्बाध इति वाच्यम्। यस्य सर्वा दृष्टार्थत्वासम्भवस्तस्यैव तथा कल्पनात् तथाच जैमिनिः 'अर्थाभिधानसामर्थ्यान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात् तस्मात् उत्प

संयोगोऽर्थेन नित्यसंयोगात्'। अस्यार्थः। यतोऽर्थाभिधान-सामर्थ्यान्मन्त्र शेषभावोऽङ्गभावश्च तस्मादुत्पत्तिसंयोगः। औत्-पत्तिके न मुख्यार्थेन संयोगः सम्बन्धः स्यात् कुतः नित्यसंयो-गात् तेनैव अव्यभिचारितया संयोगात्। गौणप्रत्यायनेऽपि यतो मुख्यप्रत्यायने तु गौणप्रत्ययमपेक्षते अतो मुख्येन अस्य अव्यभिचारितया संयोगः। तथा गौणे सदपि सामर्थ्यं न प्रमा-णान्तरं विना। 'आविर्भवति मुख्ये तु शब्दादेवाविरस्ति तत्। तात्पर्य्यञ्च स्वतो मुख्ये गौणार्थपरता पुनः। प्रमाणा-न्तरविज्ञेया तदभावान्न सिध्यति'। तथाच 'यस्माद्दृष्टं न लभ्येत तस्माद्दृष्टप्रकल्पनम्। लभ्यतेऽर्थस्मृतिर्दृष्टा न ततो द्वारतश्चिह। अर्थस्मृतिः प्रयोगार्था प्रयोगाच्च फलोदयः' इति दृष्टार्थसम्पत्तौ नादृष्टमिह कल्प्यते इति। अतो यस्य क्वचिद्द्रव्यदेवतादिप्रकाशकरूपदृष्टार्थतासम्भवस्तस्य मन्त्रस्य तदसम्भवे वैकल्पिकेऽर्थे बाध एव। अतएव विद्याकरः। शास्त्रावधारणवेलायां यत्र हि प्रयोजनाभावनिश्चयस्तत्रैव तदुपादानलोपः शास्त्रार्थः। यथा कृष्णले अवघातादिलोपः। यत्र तु अनुष्ठानवेलायामेव पुरुषदोषेण प्रयोजनाभावो जायते तदा प्राक् तन्निश्चयात्। शास्त्रप्रापितः पदार्थो नियमा पूर्वमात्रार्थमनुष्ठेय एव अतएव प्रकृतावपि आलस्यादिना श्रौत्रादिस्थाने तण्डुलादिषु गृहीतेषु अवघातं समाचरन्ति याज्ञिकाः पठन्ति च। 'घाते न्यूने तथा छिन्ने सावाद्य माध्यिके तथा। यज्ञमन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थसाधकाः' इति। मान्त्रिके मन्त्रसाध्ये अवघातादौ तत्काले मन्त्रपाठा-भावेऽपि यज्ञकाले मन्त्राः प्रयोक्तव्याः अस्मिंस्तु पक्षे मन्त्रार्थ-ज्ञानस्य नास्त्युपयोग इति इत्थं सम्प्रति प्रयोगानुष्ठानमाह। एवञ्च उपवासविधौ प्रकृतावेवाशक्तविषयत्वेन अनुकल्पानां

विकल्पायोगात् एकभक्तादीनां प्रतिनिधित्वमेव। तदा तु प्रतिनिधौ यथाश्रुतमन्त्रपाठः। समवेतार्थता तु गौण्या लक्षणया वेति। तथाच प्रथमाध्याये कात्यायनसूत्रम्। 'शब्दे अविप्रतिपत्तिरिति'। प्रतिनिहितद्रव्ये श्रुतशब्दः प्रयोज्यः। श्रुतद्रव्यबुद्धा प्रतिनिध्युपादानात् शब्दान्तर-प्रयोगे द्रव्यान्तरबुद्धिप्रसङ्गात्। यथा 'अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेव जलेऽपि वा' मत्स्यपुराणदर्शनात् जलाद्यन्तहोमपक्षे अग्नौ करिष्ये इत्यनूह एव प्रयोग इति। अतएव यज्ञपार्श्वः। 'तैलं प्रतिनिधिं कुर्य्याद् यज्ञार्थं याज्ञिको यदि। प्रकृत्यैव तदा होता ब्रूयाद् घृतवतीमिति' अत्र द्रव्यपदमुपलक्षणम्। एवं सर्वप्रतिनिधावेव न ऊहो न बाधः। किन्तु अविकृत एव मन्त्रः पठनीय इति एतेन यौगिकोक्तम्। 'एकभक्तेन यो विप्र उपवासव्रतञ्चरेत्' इति। उपोष्य नक्तेन विभो इत्यादिषु उप-वासपदप्रयोगान्मासमग्निहोत्रं जुहोतीतिवच्चान्तोऽतिदेशात्। प्राप्तस्य ऊहेन प्रयोग इति तथा समवेतार्थाय एकाहारादिपदं प्रयोज्यमिति हेमाद्रिणा उक्तमपि निरस्तम्। एवं नरं पञ्चत्व-मागतमिति न लिङ्गोहः स्त्रीपुंदाहस्य समविधाने प्रकृति-विकृतिभावाभावात्। न च वैभक्तिकार्थपुंस्त्वविशिष्टबोधात् स्त्रियां बाध इति वाच्यं प्राथमिकत्वाद्बलीयसः प्रातिपदि-कार्थस्य समवेतत्वेन स्त्रीपक्षेऽपि विनियोगात् किन्तु वैभक्ति-कलिङ्गस्य स्त्रियां प्रयोगसाधुतामात्रं पुंसि तु अर्थसाधुतापि। अतएव एकपाशिके देवे पशौ आम्नातस्य अदितिः पाशं प्रमुमोक्तु इति। निःसन्दिग्धार्थपाशप्रातिपदिकलिङ्गेन विनि-योगो न तु पश्वाङ्गाविना बहुवचनेन बहुपाशिकायां विकृता-वुत्कर्षः। नापि प्रकृतावेव पाशपदे अवयवलक्षणा किन्तु प्रयोगसाधुतयैव बहुवचनस्य इत्युक्तम् एवञ्च 'एतद्वः पितरो

वास इति जल्पन् पृथक् पृथक्' इति ब्रह्मपुराणे पित्रादिषु प्रत्येकं एतद्वो बहुवचनान्तमन्त्रप्रयोगात् तथानर्थक्यात् तद्विकृतावेकोद्दिष्टेऽपि बहुवचनान्तप्रयोगो न तु एकवचनान्त ऊह्यः। तद्वचनादूर्जं वहन्तीति मन्त्रे पितृनित्यादिमन्त्रान् प्रकृतौ समवेतार्थान् एकोद्दिष्टे एकवचनवदूहेत पितर-मित्यादि विकृतान् कुर्य्यात् एकस्मिन् पितरि बहुवचनस्य अस-मवेतार्थत्वात् अतएव दैवे पशौ अदितिः पाशं प्रमुमोक्तिति अदितिः पाशान् प्रमुमोक्तिति पाशमन्त्रौ एकवचनान्तबहु-वचनान्तश्रुतौ अदितिः खण्डनरहितेति देवमातेति भाष्य-व्याख्यानात् अदितिरित्येवपाठः। नैकवचनान्तस्य प्रकृतौ समवेतार्थत्वात् बहुपाशिकायां विकृतौ द्विवचनोहः कार्य्यः प्रकृतौ असमवेतार्थत्वात्। विकृतावपि तथैव युक्तत्वाभोहः बहुवचनान्तस्यैव प्रयोग इत्युक्तः। यत्तु द्वैतनिर्णये एतद इति वाक्यं पृथगिति पदं वीप्साश्रवणेन पार्वणमात्रविषयकम् एतेन तन्मन्त्रस्थबहुवचनान्तस्य पार्वण एव प्रयोगसाधुतामात्रं न तु एकोद्दिष्टेऽपि तत्र वीप्सासहितावाक्यप्रवृत्तेरिति तन्न तद्वाक्यप्राप्तौ कथं तन्मात्रलाभः प्रकृतिवद्विकृतिरिति न्याया-ल्लाभः इति चेत्तदा द्विपाशिकायां बहुवचनानूह इव अत्राप्य-नूह एव पितृपदस्य तु प्रकृतौ समवेतार्थत्वात् प्रेतैकोद्दिष्टे तत्र प्रेतपदोह इति प्रोक्तातृणां भक्ष्यः फलचमस इत्यादौ मन्त्रेतर-स्मिन् प्रोक्तात्रे विनियोगविभक्त्यर्थान्वयव्युत्पत्तेः मन्त्रे तु व्युत्-पत्तिमात्रेणार्थपरतया किन्तु प्रातिपदिकलिङ्गेनैव विनियोगः बन्धनकारिता तु पाशात् इति मोचनकर्मतापरत्वेनापि अत-एवोक्तं न विभक्तेर्वचनमिकैकं प्रयोजनमिति अतएव बहुपाशि-कायां विकृतावपि न उत्कर्षः। तथाच भट्टवार्त्तिकम्। प्रकृ-त्यर्थस्य पाशस्य विभक्त्यर्थस्य कर्मणः। उभयोः प्रकृतौ भावा-

कोत्कर्षस्य विकल्पयते' इति अस्मात् त्वमपि जातोऽसि इति सामवेमन्त्रस्य स्त्रियां बाधः पात्रवैधर्म्यात् तथाहि अस्मादिति इदमः सर्वनामत्वेन सन्निहितार्थपरत्वात् एतद्वाक्यरूपान्तर-सन्निधानात् स्वपदोपात्तलिङ्गसंख्याविशिष्टैव व्यक्तिरिदम-पदार्थः। पुमानेक इति यावत्। ततश्च प्रातिपदिकलिङ्गा-देव पुंसि मन्त्रविनियोग इति। मरं पञ्चत्वमागतमित्यादिस्तु असर्वनामत्वाञ्च सन्निधेरपेक्षा किन्तु लिङ्गसंख्यानपेक्षस्यैव प्रातिपदिकार्थता। न चैवं तदेवं संशयापन्नमिति याज्ञ-वल्कीयमन्त्रस्य स्त्रीपरीक्षायां बाधः स्यात्। एनमित्यस्य सर्वनामत्वेन अस्मात्त्वमितिवत् सन्निहितविभक्त्युपनीतपुंस्त्व-विशिष्टस्य व्यक्तिपरत्वेन पात्रवैधर्म्यादिति वाच्यम् एनमित्यस्य मानुषः शुचिमिच्छतीति स्ववाक्य एव मानुषत्वेन स्त्रिया अपि सन्निधेस्तत् परत्वात् न तु पश्चाद्भाविपुंस्त्वविशिष्टोऽर्थः अतो मानुषत्वेन स्त्रिया अपि सन्निधेस्तत् परप्रातिपदिकस्य न विभक्त्या सङ्कोचः पात्रन्यायतौल्यात्।

अथैकभक्तम्। स्कान्दे 'दिनार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते निय-मेन यत्। एकभक्तमिति प्रोक्तं रात्रौ तन्न कदाचन' इत्य-नेन अभिहितम्। नियमेन 'ब्रह्मचर्य्यं तथाशौचं सत्यमामिष-वर्जनम्' इत्यादिसामान्यव्रतधर्मेण चतुर्थचरणे तु न्यूनं ग्रास-त्रयेण तु इति देवलः। द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्येति पद्मपुराणोक्त-भोजनस्य ग्रासस्य ग्रासत्रयन्यूनतेति। अत्र च परदिनार्द्धा-तीतकाले तत्तिथ्यलाभेऽपि परदिन एव तत्समये एकभक्तं कुर्य्यात्। 'तिथौ यत्रोपवासः स्यादेकभक्तोऽपि सा तथा' इति सुमन्तुवचनेन उपवासाङ्गतिथिस्वरूपविशेषसम्बन्धिदिन एव प्रतिनिधितयैकभक्तविधानात्। स्वतन्त्रैकभक्त एव दिनार्द्ध-समयातीतकाले तत्तिथिनियम एवं नक्तादिष्वपि।

अथ नक्तव्रतम्। तथाच स्कन्दपुराणे। 'प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या सदा नक्तव्रते तिथिः। उदयात्तु तदा पूज्या हरेर्नक्तव्रते तिथिः'। नियमश्च सामान्यव्रतधर्मत्वेनोक्तं 'ब्रह्मचर्य्यं तथाशौचं सत्यमामिषवर्जनम्' इत्यादि ग्राह्यः। नक्तलक्षणञ्च भविष्यदेवीपुराणयोः। 'हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम्। अग्निकार्य्यमधःशय्यां नक्तं भोजी सदाचरेत्'। एवं नक्तव्रतस्य गुरुत्वेन प्रागुक्तवायुपुराणवचने नक्तमिति हविष्यान्नादिभोजनस्य कालपरं न तु नक्तव्रतपरं तथात्वे उत्तरोत्तरगुरुव्रतोपदेशप्रस्तावे तदनन्तरं केवलं हविष्यान्नोपदेशानुपपत्तेः।

अथ हविष्यान्नम्। स्मृतिः। 'हैमन्तिकं सितास्विन्नं धान्यं मुद्गा यवास्तिलाः। कलाय कङ्गुनीवारा वास्तूकं हिलमोचिका। षष्टिकाकालशाकञ्च मूलकं केमुकेतरत्। लवणे सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषी। पयोऽनुद्धृतसारञ्च पनसाम्रहरीतकी। तिन्तिड़ी जीरकञ्चैव नागरङ्गञ्च पिप्पली। कदली लवली धात्री फलान्यगुड़मैक्षवम्। अतैलपक्वं मुनयो हविष्यान्नं प्रचक्षते'। अत्रास्विन्नधान्यमित्यभिधानादन्यत्र स्विन्नधान्ये न दोषः। अतएव हारीतः। 'अथ सूनां व्याख्यास्यामो जङ्गमस्थावरादीन् प्राणिनः सूनयन्तीति सूनाः। ताश्च पञ्च विधा भवन्तीति उपक्रम्य चतुर्थीपर्य्यन्तमभिधाय आदीपनतापनस्वेदनभर्जनपचनादिभिः पञ्चमी तदेवं पञ्चता निरययोनीरहरहः प्रजाः कुर्वन्ति पञ्चभिः। पञ्चभिर्यज्ञैर्गृहस्थानप्रख्यं पावयन्तीति। एषामर्थः कल्पतरुकृता कृतः। सूदयन्ति प्राणैर्वियोजयन्ति। आदीपनं काष्ठादीनां तापनं तोयादेः स्वेदनं धान्यादेर्भर्जनं यवादेः पचनं तण्डुलादेः। पञ्चसूनाः पञ्चयज्ञैः सूनादोषात्पावयन्तीत्यर्थः। एतेन धान्य-

च्छेदनं गृहस्थवानप्रस्थाभ्यां कर्त्तव्यमिति प्रतीयते किन्तु तत्र धान्यस्याङ्कुरजननयोग्यतानाशादेव पापं भवति तच्चाग्निरपि पचयन्नेवंया अतएव। मनुनापि पञ्चसूनाविवरणे चुल्ली-त्युक्तम्। धान्यादौ च्छेदनविधानात् कृता कृत एव पाकप्रवि-विवेचनम्। द्विःस्विन्नतादिदोषवचनात्कृते। तद्विवृतं कात्या-यनेन। कृतमोदनशक्तादितण्डुलादिकृता कृतं व्रीह्यादिचा-कृतं प्रोक्तमिति हव्यं विधानतश्च। अतो लाजमोदकादि यथायथा पक्कमपि श्राद्धादौ दीयते। अगस्त्यसंहितायाम्५ 'दधिक्षीरं घृतं गव्यमैक्षवं गुडवर्जितम्। नारिकेलफलञ्चैव कदलीं लवलीं तथा। आम्रमामलकञ्चैव पनसञ्च हरी-तकीम्। व्रतान्तरप्रशस्तञ्च हविष्यं मन्वते बुधाः' हैमन्तिकं सितास्विन्नमित्यादिवचनानुसारादेव भोजनादौ व्यवहारः। 'हविष्येषु यवामुख्यास्तदनुव्रीहयः स्मृताः। माषकोद्रवगौरा-दीन् सर्वाभावेऽपि वर्जयेत्' इति कात्यायनवचनन्तु होम-करणात्तत्रैव नारायणोपाध्यायेन अप्येतद्वचनम् अथ हविष्यान्न-स्याग्नौ जुहुयादिति गोभिलोक्तं हव्यं स्पष्टयतीति व्याख्यातम्। एकेन 'कार्त्तिकं सकलं मासं प्रातःस्नायी जितेन्द्रियः। हविष्य-भुग् जपन् स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते' इति विष्णुवचनं हविष्येषु यवामुख्या इत्यादिवचनविरोधितमिति कल्पतरूक्तं निरस्तम्। एवञ्च 'व्रीहयो मुष्टिमात्राः स्युर्माषमुद्गा यवा अपि' इति शारदातिलकोक्तं यत्तद्विमिश्र जपहोमे माषाविहितास्तत्परि-माणपरमिति बोध्यम्। एवञ्च स्नानस्य वैदिककर्मकर्माङ्गत्वेन सामान्यव्रतधर्मत्वे सिद्धे नक्तव्रते पुनरुपादानमादरातिशया-र्थम्। स्मृतिः। 'नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थो विधिसंयुतः। यतिश्च विधवा चैव कुर्य्यात्तत् सदिवाकरम्। सदिवाकरन्तु तत्प्रोक्तमन्तिमे घटिकाद्वये। निशानक्तन्तु विज्ञेयं यामार्द्धं

प्रथमे सदा' सौरमानकालस्तु तिथितत्त्वेऽनुसन्धेयः। मार्क-ण्डेयः। 'एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च। उपवासेन दानेन नैवाद्वादशिको भवेत्'। अत्र विष्णुपूजापारणयोरङ्गा-न्तरापेक्षया प्राधान्यमवगम्यते। आनुकल्पिकेऽप्यावश्यकत्वात्।

अथ पुत्रादिप्रतिनिधिः। स्कन्दपुराणम्। 'पुत्रञ्च विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरन्तथा। एषामभावे एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत्'। गरुड़पुराणं 'भार्य्याभर्त्तृव्रतं कुर्य्याद्भार्य्या-याश्च पतिस्तथा। असामर्थ्ये द्वयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते'। वराहपुराणे 'पितृमातृपतिभ्रातृस्वसृगुर्व्वादिभूभुजाम्। उद्दि-ष्टार्थमुपोषित्वा स्वयञ्च फलभाग्भवेत्'। अत्रैव विषये कात्यायनः। दक्षिणा नात्र कर्त्तव्या शुश्रूषा विहिता च सा'। ननु प्रतिनिधौ ममेह शर्म इत्यादि मन्त्रस्थफलं कुतोऽन्वेतु इति चेत्प्रधान एव। तथाच शारीरकभाष्ये श्रुतिः। 'यां वै काञ्चनयज्ञ आशिषमाशासते यजमानायैव तामाशासते इति होवाच' इति। ब्राह्मण सर्व्वस्वे यजमानायेत्यत्र यजमानस्येति-पाठः। सरलायां सूत्रं यां वै काञ्चन-ऋत्विगाशिषमाशास्ते सा यजमानस्यैवेति। अत्र ऋत्विग्यजमानपदे प्रतिनिधि-प्रधानपरे आकाङ्क्षितत्वात्। अतएव प्रतिनिधिपुत्रादिना आयान्तु नः पितर इत्यादिरनूह एव पठ्यते वाक्यस्य काल्प-निकत्वान्न तथेति। कालमाधवीये। 'काम्ये प्रतिनिधि-र्नास्ति नित्यनैमित्तिके हि सः। काम्येषूपक्रमादूर्द्ध्वमन्ये प्रतिनिधिं विदुः'। यथानित्यं नैमित्तिकञ्च प्रतिनिधिनाप्युप-क्रम्य कारयेत् काम्ये तु स्वसामर्थ्यं परीक्ष्य स्वयमेवोपक्रम्य कुर्य्यात्। असामर्थ्ये उपक्रमादूर्द्ध्वं प्रतिनिधिनापि कारयेत्। एतच्च श्रौतकाम्यपरं स्मार्त्तकाम्यन्तु अन्य द्वारा प्युपक्रम्य कार्य्यम्। तथाच पराशरभाष्ये शातातपः 'श्रौतं कर्म स्वयं

कुर्य्यादन्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत्। अग्नौ श्रौतमप्यन्यः कुर्य्यादाचार मन्नतः'। अन्नत उपक्रमात् परतः एतच्च काम्येऽपि प्रतिनिधिविधायकं नैमित्तिकमात्रपरत्वे श्रौतस्मार्त्तभेदोपादानं व्यर्थं स्यात् तयोरविशेषादेव प्रतिनिधिलाभात्। अतएव भारतपाठादौ तथासमाचारः। स्मृत्यर्थसारे 'नाभावस्य प्रतिनिधिरभावान्तरमिष्यते'। सजातीयत्वेऽप्यभावान्तरमभावस्य प्रतिनिधिर्नेष्यते। भावस्तु कदाचिद् यथोपवासादौ ब्राह्मणभोजनादीति 'नापि प्रतिनिधातव्यं निषिद्धं वस्तु कुत्रचित्। श्रोत्रियाणामभोज्यं यद्द्रव्यं हि तदशेषतः। ग्राह्यं प्रतिनिधित्वेन होमकार्य्ये न कुत्रचित्। द्रव्यं वैकल्पिकं किञ्चिद् यत्र सङ्कल्पितं भवेत्। तदभावे सदृग्ग्राह्यं न तु वैकल्पिकान्तरम्। उपात्ते तु प्रतिनिधौ मुख्यार्थो लभ्यते यदि। तत्र मुख्यमनादृत्य गौणेनैव समापयेत्। संस्काराणामयोग्योऽपि मुख्य एव हि लभ्यते। न तु संस्कारयोग्योऽन्यो गृह्यते प्रतिरूपकः। मुख्ये कार्य्यासमर्थे तु लब्धेऽप्येतस्य नादरः। प्रतिरूपकमादाय शक्तमेवोपयुज्यते। कार्य्यै रूपैस्तथा पत्रैः क्षीरैः पुष्पैस्तथा फलैः। गन्धै रसैः सदृग्ग्राह्यं पूर्व्वालाभे परं परम्। ग्राम्याणान्तु भवेद्ग्राम्यमारण्यानामरण्यजम्। यवालाभे तु गोधूमास्तथा रेणु यवादयः। हविष्ये गोघृतं ग्राह्यं तदभावेऽपि माहिषम्। आजं वा तदभावे तु साक्षात्तैलं प्रयुज्यते। तैलाभावे ग्रहीतव्यं तैलजं तिलसम्भवम्'। तैलजं तैलभृष्टं तिलसम्भवं तिलपिष्टादि। 'तदभावे तु सा स्नेहं कौसुम्भं सर्षपोद्भवम्। वृक्षस्नेहस्तथा ग्राह्यः पूर्व्वाभावे परः परः। तदभावे गवादीनां क्रमात् क्षीरं विधीयते। तदभावे दधि ग्राह्यमलाभे तिल इष्यते। यत्र मुख्यं दधि क्षीरं तत्रापि तदलाभतः। अजादेः क्षीरदध्यादि

ष्वभावेऽपि गौणत्वम्। मुख्यासत्त्वेऽथवा यासां कार्य्यकारण-सन्ततौ' अतएव घृताभावे पूर्वं दधि ततः पयः। तथा 'सर्वत्र गौणकालेषु कर्म चोदितमाचरेत्। प्रायश्चित्तं व्याहृतिभिर्हुत्वा कर्म समाचरेत्'। मत्स्यसूक्ते। 'घृतं न लभ्यते यत्र शुष्क-क्षीरेण होमयेत्। क्षीरस्य च दधि ज्ञेयं मधुनश्च गुड़ो भवेत्'। आयुर्वेदेऽपि। 'मधु यत्र न लभ्येत तत्र जीर्णो गुड़ो भवेत्'। पैठीनसिः। 'काण्डमूलपर्णपुष्पफलप्ररोहरसगन्धादीनां सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्य्यात्। सर्वाभावे यवप्रतिनिधिर्भवतीति' काण्डं नालं प्ररोहोऽङ्कुरः। सर्वालाभे यव इति कल्पतरुः यवयव इति नारायणोपाध्यायाः। शान्तिदीपिकायां नारदीयपञ्चरात्रम्। 'अभावे चैव धातूनां हरितालं विधीयते। बीजानामप्यभावे तु यव एकः प्रशस्यते। ओषधीनामभावे तु सहदेवा प्रशस्यते। रत्नानामप्यभावे तु मुक्ताफलमनुत्तमम्। लौहानामप्यभावे तु हेमपात्रं प्रकल्पयेत्। लौहानां तैजसपात्राणाम्। न्यायप्राप्तप्रतिनिधिमधिकृत्य जैमिनिः। 'न देवताग्निशब्दक्रियाणामिति। अस्यार्थः देवताया अग्नेश्च आहवनीयादेः शब्दस्य मन्त्रस्य क्रियाया प्रयाजाद्यदृष्टार्थकर्मणश्च अदृष्टमात्रार्थकत्वेनारात् उपकारकत्वान्न प्रतिनिधिः व्रीह्यादीनान्तु सन्निपत्योपकारकाणां पुरोडाशसाधनं दृष्टमेव प्रयोजनमिति तत्र प्रतिनिधिरुचित इत्युक्तम्। परिशिष्टे 'मुख्यकाले तु मुख्यञ्चेत् साधनं नैव लभ्यते। तत्कालद्रव्ययोः कस्य गौणता मुख्यतापि वा'। तत्र भरद्वाजः। 'मुख्यकालमुपाश्रित्य गौणमप्यस्तु साधनम्। न मुख्यद्रव्यलाभेन गौणकालप्रतीक्षणम्। गौणेषु तेषु कालेषु कर्म चोदितमारभेत्। प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत्'। उत्तरमतं सिद्धान्तमिति केचित्। तदभिप्रायकं मीमांसाषष्ठाध्यायसूत्रम्। 'पौर्वा-

पर्य्येऽपि पूर्वदौर्ब्बल्यं प्रकृतिवदिति'। ज्योतिष्टोमेऽन्योन्यं सम्बध्य यज्ञशालातो बहिर्निर्गच्छतामृत्विजां विच्छेदनिमित्तं प्रायश्चित्तं श्रूयते यद्युद्गाता विच्छिन्द्यादद्क्षिणेन यजेत यदि प्रतिहोता सर्व्वस्वदक्षिणेनेति। तत्र उद्गातृप्रतिहोत्रोःक्रमेण विच्छेदे विरुद्धप्रायश्चित्तयोः समुच्चयासम्भवात्। किं पूर्वं कार्य्यम् उत वा परमिति संशये हि अनुपजातविरोधात् पूर्वमिति पूर्वपक्षे राद्धान्तः। पौर्वापर्य्ये सति निमित्तयोः पूर्वस्यैव निमित्तस्य दौर्ब्बल्यम्। उत्तरस्य पूर्वनिरपेक्षस्य तद्बाधकतया उदितत्वात् पूर्वोदयकाले उत्तरस्याप्राप्तत्वेन पूर्वेण बाध्यत्वायोगात्। उक्तं हि 'पूर्वं परमजातत्वादबाधित्वैव जायते। परस्यानन्यथोत्पादादुक्तबाधेन सम्भवः' इति प्रकृतिवदिति तथा हि प्रकृतौ क्लृप्तोपकाराः कुशाः प्रथममतिदेशेन विकृतावुपकाराकाङ्क्षिणां प्राप्ताः कल्प्योपकारतया चरमभाविभिरपि शरैर्निरपेक्षैर्बाध्यन्ते तद्वदिति अतएव शारीरकभाष्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः। ज्येष्ठत्वञ्च अनापेक्षितस्य बाध्यत्वे हेतुर्न बाधकत्वे रजतज्ञानस्य ज्यायसः शुक्तिज्ञानेन कनीयसा बाधदर्शनात् तदनपबाधने तदपबधात्मनस्तस्योत्पत्तेरनुत्पत्तेः तथाच 'पूर्वात् परं बलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम्। अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्मधियां भवेत्' इति। यदि च पूर्ववचनस्य पूर्वपक्षत्वे वैयर्थ्यं स्यात् अत उभयवचनार्थौ विवक्षणीयौ तदा विषयभेदेन व्यवस्थापनीयौ। तथाहि यत्राष्टकाश्राद्धादौ कालान्तराभावस्तत्र तत्कालानुरोधाद्विहितद्रव्यालाभेऽपि प्रतिनिहितद्रव्यमादाय मुख्यकाल एव तत्करणं न तु वचनातुपात्तस्वेच्छाकल्प्यगौणकालप्रतीक्षणम्। तथाच छन्दोगपरिशिष्टम्। 'स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्य्याद् यद्यानुकल्पिकम्। श्रपयेत्तं सवत्सायास्तरुण्यागोः पयस्य तु' इत्यादि। यत्राब्दिक-

श्राद्धादौ कृष्णैकादश्यादिगौणकालोऽस्ति तत्र मृताहादाव-शौचाभावे तदनुरोधेन उपवासादिरूपं प्रायश्चित्तं कृत्वा गौण-काले तत् कर्त्तव्यम्। तथाच लघुहारीतः। 'एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम्। अभावे पाकपात्राणां तदहः समुपोषणम्'। तथाच छन्दोगपरिशिष्टम्। 'संस्कारा अति-पत्येरन् स्वकालाच्चेत् कथञ्चन। हुत्वैतदेव कुर्वीत ये तूपनय-नादधः'। यत्र तु विनिगमकवचनाभावस्तत्र यद्यपि क्रियायाः प्राधान्यात् कालो द्रव्यं द्वयमपि गुणभूतमेव तथाप्युभयोपसंहा-रासामर्थ्ये द्रव्यादरः कालस्य सूर्य्यादिक्रियाघटितस्य कर्त्रधीन-त्वाभावादर्जनीयत्वसिद्धिः असन्निधिकत्वान्निमित्तत्वमात्रेण वहिरङ्गत्वात्। कालस्य निमित्तत्वं व्यक्तं भविष्ये 'अतः कालं प्रवक्ष्यामि निमित्तं कर्मणामिह'। द्रव्यस्य तु यागस्वरूपनि-र्वाहकत्वेन अभ्यर्हितत्वात् कर्मणः कारकत्वेनान्तरङ्गत्वाच्च। पुत्रादिप्रतिनिध्यभावे तु ब्रह्मवैवर्त्तः। 'उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रन्तु भोजयेत्। तावद्धनानि वा दद्याद् यद्भक्ताद्द्विगुणं भवेत्। सहस्रसम्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान्। कुर्य्याद्वा-दशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः'। देवीं गायत्रीम्। अत्र चान्द्रायणादौ परिसंख्या। काश्यपपञ्चरात्रे 'मच्छयने मदु-त्थाने मत्पार्श्वपरिवर्त्तने। फलमूलजलाहारी हृदि शल्यं समार्पयेत्। अत्र यो दीक्षितः कश्चिद्वैष्णवो भक्तितत्परः। निर्निमित्तमदीक्षायां न च क्षुद्व्याधिपीड़ितः। अन्नं वा यदि भुञ्जीत मूलं फलमथापि वा। अपराधमहं तस्य न क्षमामि तु काश्यप। क्षिपामि नरके घोरे कृच्छ्रत्वं मम जायते'। निमित्तं प्रारब्धचान्द्रायणादिव्रतविरोध इत्यादि दीक्षायां चकारेण प्राशनस्य विहितत्वाददीक्षायामित्युक्तम्। क्षुद्व्याधिना पीड़ितः सर्वमेतत् प्रदर्शनमात्रं शक्तौ निर्विरोध इत्यर्थः।

पञ्चादिकमप्युपलक्षणमिति जीमूतवाहनः। यत्र निमित्तं प्रारब्धचान्द्रायणादीति यदुक्तं तत्र चान्द्रायणादौ भोजनस्य चावश्यकत्वाभावात् किन्तु निमित्तं रविवाराद्युपवासपारणं जलपानरूपं दीक्षायामपि चरुप्राशनं प्राणरूपम् अन्यथा 'पुरोडाशोऽपि सोमो वा संप्राप्ते हरिवासरे। अभक्ष्येण समः प्रोक्तः किं पुनश्चाशनक्रिया' इति नारदीयं विरुध्येत तदघ्राणस्य भोजनरूपतामाह कालादर्शे श्रुतिः 'पिब्रश्माश्नेयं तत्रैवं प्राशितं भवति' इति पिब्रसुपलक्षणम्। आकाङ्क्षाया अविशिष्टत्वात् तेन एकादश्यां तदुभयोर्जलपारणं चरुशेषप्राणस्य उपवासः कार्य्यः।

अथ पारणनियमः। यद्यपि अत्र चान्द्रायणादिवत् परिसंख्यासम्भवस्तथापि पारतीरकर्मसमाप्ताविव्यस्मान्नातात्तत्परः पारणशब्दः। यद्यपि समाप्तिमात्रमभिधातुं समर्थस्तथापि उपवाससमापकभोजन एव लोकशास्त्रयोः प्रयोगात् पङ्कजादिपदवत् प्रयोगाधीनयौगिकस्तस्मादुपवासव्रतस्य चरमाङ्गम् भोजनमभिधत्ते पारणशब्दः। तथाच देवलः। 'उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्ने पारणं भवेत्। अन्यथा तु फलस्यार्द्धं धर्ममेवोपसर्पति'। धर्मो यमः। किञ्च यदि पारणमङ्गं न स्यात्तदा प्रतिनिधिविधानं नोपपद्येत तदाह स एव। 'सङ्कटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत् कथम्। अद्भिस्तु पारणं कुर्य्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकृत्'। पारणन्तु भवेत् कथमिति वर्षकृत्ये पाठः। नक्तं त्रयोदशीनक्तं भोजनव्रतमिति। प्रभक्षणस्य अशितानशितत्वेन श्रुतावभिधानात् तदुभयव्रतसिद्धिः यथा आपो वै सर्वमन्नसामशनेन अशितोऽनशितश्च भवतीति। एवञ्च 'जनस्यापि मरन्येष्ठ भोजनाद्वै वनाहृते। नित्यक्रिया निवर्त्तेत सह नैमित्तिकैः सदा' इति कालिकापुराणीयरागप्राप्तपरम्। अत

एव आदिपुराणे। 'पारणान्तं व्रतं ज्ञेयं व्रतान्ते द्विजभोजनम्। असमाप्ते व्रते पूर्वं नैव कुर्य्याद् व्रतान्तरम्'। इत्यत्र उपवास-व्रते पारणनियमात् जलेन पारणं विधाय तद्दिने उपवासादिः कार्य्यः।

अथ भैमी। विष्णुधर्मोत्तरे। 'मृगशीर्षे शशधरे माघे मासि प्रजायते। एकादश्यां सिते पक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः। द्वादश्यां षट्तिलाचारं कृत्वा पापात् प्रमुच्यते। तिलस्नायी तिलोद्वर्त्ती तिलहोमी तिलोदकी। तिलस्य दाता भोक्ता च षट्तिलो नावसीदति'। मत्स्यपुराणे। 'यद्यष्टम्यां चतुर्दश्यां द्वादश्यामथ भारत। अन्येष्वपि दिनर्क्षेषु न शक्तस्त्वमुपोषितुम्। ततः पुण्यामिमां भीमतिथिं पापप्रणाशिनीम्। उपोष्य विधि-नानेन गच्छेद्विष्णोः परं पदम्'। भीमतिथीं भैमीत्वेन ख्याता-मेकादशीम्। अथ पार्वतीमहोत्तरैकादश्युपवासः। आश्विन-शुक्लपक्षमधिकृत्य। कल्पतरौ ब्रह्मपुराणम्। 'उपवासश्च कर्त्तव्य एकादश्यां प्रजागरः। द्वादश्यां वासुदेवस्य पूजितव्यश्च सर्व्वदा'।

अथ शयनादिकालः। भविष्यनारदीययोः। 'मैत्राद्यपादे स्वपितीह विष्णोर्वैष्णव्यमध्ये परिवर्त्तते च। पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन'। मैत्रमनुराधा वैष्णव्यं श्रवणा पौष्णं रेवती। भविष्ये। 'निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम्। अन्यत्र पादयोगे तु द्वादश्यामेव कारयेत्'। इत्यत्र नक्षत्रयोगप्राप्तौ फलातिशयः। एतद्विधानं वामनपुराणे। 'एकादश्यां जगत्स्वामिशयनं परिकल्पयेत्। शेषाहिभोगपर्य्यङ्कं कृत्वा संपूज्य केशवम्। अनुज्ञां ब्राह्मणे-भ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः शुचिः। लब्ध्वा पीताम्बरधरं देवं निद्रां समानयेत्'। अनुज्ञां लब्ध्वा इत्यन्वयः। एकादशीसमये

दिवाशयनीयपरिकल्पनम्। रात्रौ द्वादशीदिने निद्रेति विष्णु-धर्मोत्तरे। 'खास्तीर्णशयनं कृत्वा शोभयेद्भोगशायिनम्। आषाढ़शुक्लद्वादश्यां विष्णुलोके महीयते। स्वास्तीर्णशयनं शोभनास्तरणयुक्तं खट्टादि। वराहपुराणे श्रीभगवानुवाच। 'अन्यत्तु संप्रवक्ष्यामि कर्म संसारमोक्षणम्। कटस्त्वकुटजश्चैव धवकोऽर्जुनकस्तथा। एभिरभ्यर्चनं कुर्य्याद्विधिदृष्टेन कर्मणा। ततः संस्थापनं कृत्वा मम मन्त्रविधिः स्मृतः। नमो नाराय-णायेत्युक्त्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत्। मेघाव्यपि मेघश्यामं सुपावतं सिच्यमानं महीमिमां निद्रां भगवान् गृह्णातु लोकनाथ वर्षा-स्विमं पश्यतु मेघवृन्दम्। भ्रात्वेव पश्येव च लोकनाथ मासा-श्चत्वारि वैकुण्ठस्य तु पश्य नाथ आषाढ़शुक्लद्वादश्यां सर्वशा-न्तिकरं शिवम्। यत्र तेन विधानेन भूमि मे कर्म कारयेत् सपुमान्न प्रणश्येत्तु संसारेषु युगे युगे'। शयने कुटजविधानात् विष्णुधर्मोत्तरीयनिषेधोऽन्यत्र। धवकः कपित्थः संस्थापनं समापनम्। भूमि इति पृथिव्याः सम्बोधनम्। 'एवमुक्तेन मन्त्रेण कृष्णं सुष्वापयेत्ततः। सुप्ते त्वयि जगन्नाथ! जगत्सुप्तं भवेदिदम्। विबुद्धे त्वयि बुध्येत जगत् सर्वं चराचरम्' इति मन्त्रेण पूजयेत्। 'प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां सितेऽहनि। कटदानं भवेद्विष्णोर्महापूजा प्रवर्त्तते'। कटदानं पार्श्वपरि-वर्त्तः। कामरूपीयनिबन्धे। 'एवं संपूज्य विधिवद्भाद्रस्य द्वादशीदिने। मन्त्रेणानेन देवेशं पार्श्वेन परिवर्त्तयेत्, वासुदेव! जगन्नाथ! प्राप्तेयं द्वादशी तव। पार्श्वेन परि-वर्त्तस्व सुखं स्वपिहि माधव!। त्वयि सुप्ते जगन्नाथे जगत् सुप्तं भवेदिदम्। विबुद्धे त्वयि बुध्येत जगदेतच्चराचरम्'। ब्रह्मपुराणे। 'एकादश्यान्तु शुक्लायां कार्त्तिके मासि केशवम्। प्रसुप्तं बोधयेद्रात्रौ श्रद्धाभक्तिसमन्वितः'।

रात्रौ प्रसुप्तमित्यन्वयः बोधनन्तु दिवैव। वाराहे। 'कौमुद्यस्य तु मासस्य या सिता द्वादशी भवेत्। अर्च्चयेद् यस्तु मां तत्र तस्य पुण्यफलं शृणु। यावल्लोका हि वर्त्तन्ते यावत् त्वञ्चैव माधवि!। मद्भक्तो जायते तावदन्यभक्तो न जायते'। कौमुदस्य कार्त्तिकस्य। माधवीति पृथिव्याः सम्बोधनम्। 'कृत्वा वै मम कर्माणि द्वादश्यां मत्परोनरः। ममैव बोधनार्थाय इमं मन्त्रमुदीरयेत्। महेन्द्ररुद्रैरभिनूयमानो भवानृषिर्वन्दितवन्दनीयः। प्राप्ता तवेयं किल कौमुदाख्या जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ!। मेघागता निर्मलपूर्णचन्द्रः शारद्यपुष्पाणि च लोकनाथ!। अहं ददानीति च पुण्यहेतोर्जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ!। एवं कर्माणि कुर्वीरन् द्वादश्यां ये यशस्विनि। मम भक्ता नरश्रेष्ठास्ते यान्ति परमां गतिम्'। अत्र मन्त्रद्वयपाठान्तरम् 'उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द! त्यज निद्रां जगत्पते!। त्वया चोत्थीयमानेन उत्थितं भुवनत्रयम्' इति सम्प्रदायागतस्तृतीयश्लोके इति वाचस्पतिमिश्राः। शयनोत्थानमन्त्रास्तु कल्पतरुप्रभृतिग्रन्थसंवादाल्लिखिताः। तदेवं द्वादश्याम एकादश्यां वा रेवत्यन्तपादयोगवशाद्दिवोत्थानं नक्षत्रयोगाभावे तु द्वादश्यामेव कारयेदिति गुरुचरणाः। जीमूतवाहनस्तु भविष्ये। 'आभाकासितपक्षेषु मैत्र श्रवणरेवती। आदिमध्यावसानेषु प्रस्वापावर्त्तबोधनम्। आभाकासितपक्षेषु आषाढ़भाद्रकार्त्तिकशुक्लपक्षेषु एषाञ्च द्वादश्यां प्राप्तौ मुख्यः कल्पः। भविष्यपुराणम्। 'निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम्। अन्यत्र पादयोगे तु द्वादश्यामेव कारयेत्'। विष्णुधर्मोत्तरे। 'विष्णुर्दिवा न स्वपिति न च रात्रौ प्रबुध्यते। द्वादश्यामृक्षसंयोगे पादयोगो न कारणम्। अप्राप्ते द्वादशीऋक्षे उत्थानशयने हरेः। पादयोगे न कर्त्तव्ये नाह्नो-

रात्रं विचिन्तयेत्'। वचनान्तरम्। 'रेवत्यन्तो यदा रात्री द्वादश्या च समन्वितः। तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवतीम्'। दिनान्ते त्रिधा विभक्तदिनतृतीयभागे दिवोत्थान-मित्यनुरोधात्। अतएव 'रात्रौ विबोधो विनिहन्ति पौरान्। स्वापो दिवा राष्ट्रकुलं नृभर्त्तुः। सन्ध्याद्वये स्वल्पफला धरित्री भवेन्नराणामपि रोगदुःखम्' इति श्रुतेः। वराहपुराणे। 'द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे। आभाकासितपक्षेषु शयनावर्त्तनादिकम्। तदेवं शयनादौ कालचतुष्टयं द्वादश्यां निशादौ नक्षत्रयोगः। तदभावेऽपि निशाद्यनादरेण तिथ्यन्तरे पादयोगः। तस्याप्यभावेऽपि सन्ध्यायां नक्षत्रमात्रयोगः तस्याप्यभावे द्वादश्यामेव सन्ध्यायामिति। विष्णुधर्मोत्तरे। 'किं तन्मैत्राद्यपादेन दशम्यंशेन यो दिवा। पौष्णशेषेण किन्तेन प्रतिपच्छयो निशि' इति दशमीप्रतिपदोर्निषेधादेकादश्यादि-पौर्णमास्यन्तानां तिथीनामभ्यनुज्ञानम्। पद्मपुराणे सर्वदेव-शयनावर्त्तनादिकमुक्तं यथा। 'प्रतिपद्धनदस्योक्ता पवित्रा-रोहणे तिथिः। श्रिया देव्या द्वितीया तु तिथीनामुत्तमा स्मृता। तृतीया तु भवान्याश्च चतुर्थी तत् सुतस्य च। पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गुहस्य च। सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाश्चाष्टमी स्मृता। मातृणां नवमी प्रोक्ता दशमी वासु-केस्तथा। एकादशी ऋषीणान्तु द्वादशी चक्रपाणिनः'। चक्र-पाणिन इति पदव्यवहार इत्यस्मात्। 'त्रयोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी। मम चैव मुनिश्रेष्ठ! पौर्णमासी तिथिः स्मृता। यस्य यस्य तु देवस्य यद्यत्तं तिथिश्च या। तस्य देवस्य यस्मिंश्च शयनावर्त्तनादिकम्'। अत्र हरिशयनाद्याषाढादिविधा-नात्तस्यापाद्यचर्य्यादन्येषामपि तथा। ज्योतिषेऽपि। 'व्रजति यदा मिथुनं विहाय कर्कं त्यक्ता राजविवर्जितां तिथिं सूर्य्यः। भवति

तदा नियतं हिराषाढ़: सुरशयनविधिर्द्वितीये माहि'। राश्चा चन्द्रेण विवर्जिताम् अमावास्याम्। पूर्वं कृष्णपक्षे मिथुने संक्रान्ते इति शेषः। हरिनाथोपाध्यायास्तु यमः। 'श्रौराश्ौ शेषपर्य्यङ्के आषाढ्यां संविशेद्धरिः। निद्रां त्यजति कार्त्तिक्यां तयोस्तं पूजयेत् सदा। ब्रह्महत्यासमं पापं क्षिप्रमेव व्यपोहति। हिंसात्मकैश्च किं तस्य यज्ञैः कार्य्यं महात्मनः। प्रस्वापे च प्रबोधे च पूजितो येन केशवः'। आषाढ़शुक्लैकादशीमारभ्य पौर्णमासी पर्य्यन्तं विष्णोर्निद्राग्रहणरूपशयनसमयः। अतएव एकादश्यां शयनमभिधाय तदादिदिनपञ्चके कर्म्म कथनं ब्रह्मपुराणे। वराहपुराणीये तु। एकादशीकालीनमन्त्रे निद्राग्रहणाभिधानम्। यमस्मृतौ पौर्णमास्यां शयनाभिधानम् आषाढ़ीपदस्यानुपाधेस्तत्रैव प्रवृत्तेः। एवञ्च ब्रह्मपुराणे। यद्यपि एकादश्यां प्रबोधनमुक्तं तथापि तदादिदिनपञ्चकमेव प्रबोधसमयः। तेन वराहपुराणे द्वादश्यां प्रबोधाभिधानम्। यमस्मृतौ कार्त्तिक्यां प्रबोधाभिधानं सर्व्वसमञ्जसमिति। एवमेव श्रीदत्तोपाध्यायाः। कल्पतरुस्तु एकादश्यामेव शयनं प्रबोधञ्च। यमस्मृतावाषाढ़ीकार्त्तिकीपदमेकादशीपरम् आषाढ़स्येयं कार्त्तिकस्येयमिति व्युत्पत्त्या न तत्प्रत्ययानुपपत्तिः। अपवादविषयके क्वचिदुत्सर्गप्रवृत्तेरित्याहुः श्रीभगवद्वाक्यम्। 'मच्छयने मदुत्थाने मत्पार्श्वपरिवर्त्तने। फलमूलजलाहारी हृदि शल्यं समार्पयेत्'। फलाहारपदमशनगर्भं तेन सर्व्वथा अनशनपरत्वम्। अत्र मलमासादिकृतविशेषो मलिम्लुचतत्त्वेऽनुसन्धेयः। विरुद्धं गुरुवाक्यस्य यदत्र भाषितं मया। तत् क्षन्तव्यं बुधैरेव स्मृतितत्त्वबुभुत्सया।

इति वन्द्यघटीयहरिहरभट्टाचार्य्यात्मज-श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य्यविरचिते तितत्त्वे स्मृ एकादशीतत्त्वं समाप्तम्।

उद्वाहतत्त्वम् ।

प्रणम्य कमलाकान्तं वागीशं जगतां प्रभुम् । उद्वाहकर्मणस्तत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः । अथ उद्वाहनिर्णयः । मनुयाज्ञवल्क्यौ । 'असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने' । दारकर्मणि भार्य्यात्वसम्पादके कर्मणि । तच्च कर्म ग्रहणरूपम् । 'सदृशानाहरेद्दारान्' इति यमवचनात् । 'अतःपरं समावृत्तः कुर्य्याद्दारपरिग्रहम्' इति संवर्त्तवचनात् भार्य्यां विन्देतेत्यादि विष्ण्वादिवचनाच्च । तेन भार्य्यात्वसम्पादकं ग्रहणं विवाहः । तस्य स्वीकाररूपज्ञानविशेषस्य समवायविषयतयोर्भेदात् वरकन्ययोर्विवाहकर्त्तृत्वकर्मत्वे अतएव कन्यापुत्त्रविवाहेषु इति विष्णुपुराणोक्तं संगच्छते । भार्य्या त्वस्य स्वरूपसद्विशेषणत्वेन नेतरेतराश्रयदोष इति विवाहसम्पादकदानादिभेदात् ब्राह्मादिभेदः अतएव 'ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलङ्कृता' इति याज्ञवल्क्यवचने सब्राह्माभिधानो विवाहो यस्मिन् उक्तलक्षणवराय आहूय यथाशक्त्यलङ्कृतकन्या दीयते इति मिताक्षरा यस्मिन्निति ग्रहण इत्यर्थः । एवञ्च 'आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् । आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्त्तितः' । इति मन्वादिवचने यद्दानपदं तद्दीयते यस्मै ग्रहणाय इति व्युत्पत्त्या कृत्यलुटौ बहुलमिति लुटासिद्धमिति । ग्रहणपरं न तु भावसाधनपरं तथात्वे दातुरेव विवाहकर्त्तृत्वापत्तेः । अत्र प्रत्ययार्थग्रहणनिमित्तीभूतप्रकृत्यर्थत्यागेनैककर्त्तृकत्वमात्रानस्य स्थितादीत्यध्याहाराद्वा । यत्त 'पाणिग्रहणिका

मन्त्रा नियतं दारलक्षणम्। तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे' इति मनुवचनं तद्विवाहगतविशेषसंस्कारार्थम् अतएव निष्ठेत्युक्तं तथाच रत्नाकरः। 'पाणिग्रहणिका मन्त्रा विवाहकर्माङ्गभूता' इति व्यक्तमाह रत्नाकरधृतो लघुहारीतः। 'तत्रापि पाणिग्रहणेन जाया त्वं कृता' हि जायापतित्वं सप्तमे पदे' इति विवाहस्तु पाणिग्रहणात् पूर्वं वृत्त एवेति। सुव्यक्तं हरिवंशीयात्रिशङ्कूपाख्याने 'पाणिग्रहणमन्त्राणां विघ्नं चक्रे स दुर्मतिः। येन भार्य्या हृता पूर्वं कृतोद्वाहा परस्य वै'। कृतोद्वाहा पाणिग्रहणात् पूर्वं हृता इत्यर्थः। 'पाणिग्रहण-संस्कारः सवर्णासूपदिश्यते। असवर्णा स्वयं ज्ञेयो विधिरुद्वाह-कर्म्मणि। शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया। वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने'। इति मनुवचनान्तरेऽपि उद्वा-हपाणिग्रहणयोः पृथक्त्वं प्रतीयते। मैथुने मिथुनशब्दवाच्य-स्त्रीपुंससाध्ये आधानपुत्रोत्पत्त्यादौ सा प्रशस्ता अतएव भट्टभाष्ये स्मृतिः। 'न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते। तया हि सहितः सर्वान् पुरुषार्थान् समश्नुते'। याज्ञवल्क्यः। लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः। यस्मात्तस्मात् स्त्रियः सेव्या भर्त्तव्याश्च सुरक्षिताः'। सापिण्ड्यमाह मत्स्य-पुराणम्। 'लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः। पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्'। एतत् प्रप-ञ्चितं शुद्धितत्त्वे। असपिण्डा च या मातुरिति चकारात् मातुरसगोत्रा च 'सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि' इति व्यासोक्तेः असगोत्रा चेति चकारात् पितुरसपिण्डा च विष्णु-पुराणे। पितृपक्षे सप्तमीनिषेधात् यथा 'सप्तमीं पितृपक्षाच्च मातृपक्षाच्च पञ्चमीम्। उद्वहेत द्विजो भार्य्यां न्यायेन विधिना नृप'!। सप्तमीं पञ्चमीं परिहृत्येति शेषः। अतएव एकपितृ-

कन्याया अपि पितृपेक्षया सप्तमवर्जनाय मनुवचने पितुरिति सार्थकं न वरापेक्षयेति शूलपाणिमहामहोपाध्यायैस्तु क्षेत्र-मात्रगोत्रस्य द्विपितृकस्य क्षेत्रजादेर्वीजिसगोत्रावर्जनाय पितु-रित्युक्तम् उद्वहेत द्विजो भार्य्यामित्यादौ भाविनि भूतवदुप-चारः। विवाहानन्तरमेव भार्य्यात्वनिष्पत्तेः न सगोत्रां न समान-प्रवरां भार्य्यां विन्देत मातृतस्त्वापञ्चमात् पितृतस्त्वासप्तमादिति विष्णुसूत्रे सप्तमीनिषेधाच्च अत्र मातृपदेन मातामहो लक्ष-णीयः। अथातोऽष्टकायां स्त्रीन् पितृतस्त्रीन् मातृतः तत्पत्नीश्चेति पितृतर्पणमिति गोभिलसूत्रे त्रीनिति पुंलिङ्गनिर्देशेन तत्-पत्नीश्चेति पृथगुपादानेन च मातृत इति मातामहपरत्ववत्। अन्यथा 'अप्रत्तानां तथा स्त्रीणां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्। प्रत्तानां भर्त्तृसापिण्ड्यं प्राह देवः पितामहः'। इति रत्नाकर-धृतकूर्मपुराणवचनान्मातुर्विवाहेन तत्पितृकुले सापिण्ड्य-निवृत्तेः भर्त्तृसापिण्ड्येन सापिण्ड्यसिद्धेः विवाहेन च तस्याः पितृगोत्रत्वनिवृत्तेः पितृसपिण्डापितृसगोत्रावर्जनादेव तत्-सिद्धेरसपिण्डा च या मातुरित्यत्र मातुरुपादानं व्यर्थं स्यात् एवमेव विवेककृतः मातामहपक्षे तु 'सापिण्ड्यं पाञ्चपौरुषम्। पञ्चमात् सप्तमादूर्द्ध्वं मातृतः पितृतः क्रमात्। सपिण्डता निवर्त्तेत सर्ववर्णेष्वयं विधिः' इति हरिनाथोपाध्यायधृत-नारदवचनात्। 'पिण्डनिवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वा' इति कल्प-तरुधृतगोतमसूत्रे पञ्चम इत्येतस्यापि मातामहपक्षविषय-त्वाच्च पिण्डनिवृत्तिरित्यत्र सापिण्ड्यनिवृत्तिरित्याचारमाध-वीये पाठः तदा व्यक्त एवार्थः एवञ्च अदत्तकन्यानां पितृपक्षे सापिण्ड्यं साप्तपौरुषं मातामहपक्षे पाञ्चपौरुषं सापिण्ड्यञ्च वैवाह्यमात्रे पूर्वोक्तविष्णुपुराणविष्णुसूत्राभ्यां 'असम्बन्धाकार्येषीं क्रिन्यां वरयेत् पञ्च मातृतः परिहरेत् सप्त पितृतः त्रीन् मातृत

पञ्च पितृतो वा' इति पैठीनसिवचनैकवाक्यत्वात् त्रीन् पञ्चे-त्यसुरादिविवाह एव विषयं क्षत्रियादिविवाहविषयं वा इति विवेककृतः असमानजातीया विवाहे त्रीनित्यादि व्यवस्थित-विकल्पित इति रत्नाकरादयः। असमानजातीया च मूर्द्धाभि-षिक्तादेः। वस्तुतस्तु त्रीनित्यादि अधिकदोषार्थम् अन्यथा 'मातृस्वसृपितृस्वसृदुहितरो मातुलसुताश्च धर्मतस्ता भगिन्यो भवन्ति ता वर्जयेत्' इति पैठीनसिवचनान्तरस्य का गतिः। एवञ्च त्रीन् मातृत इति प्रमातामह वृद्धप्रमातामह मातृबन्धु-पेक्षया सन्तानं बोद्धव्यम्। एवं मातामहापेक्षया मातृस्वसृ-दुहितृमातुलदुहित्रोस्त्रितवान्तर्गतत्वेऽपि पृथक् निषेधः प्रमा-तामहवृद्धप्रमातामहमातृबन्धुसन्तानत्रितयेभ्योऽपि अधिक-दोषाय एवं पितृपक्षेऽपि। यत्तु मातृपितृसम्बन्धा आसप्तमाद-विवाह्याः कन्या भवन्ति। आपञ्चमादन्येषां मतमिति सुमन्तु-वचने मातृकुलेऽप्यासप्तमत्वमुक्तं तद्वचनान्तरैकवाक्यतया वरं तन्मातरञ्च आदायैव गणनया बोध्यं सन्तानवर्जने तु न सप्तम-त्वम्। किन्तु वचनान्तरैकवाक्यतया मातामहादिपञ्चाना-मेव पञ्चमी ग्राह्या अन्यथा नानाश्रुतिकल्पना स्यात्। एवमा-पञ्चमादिति पैठीनस्युक्त त्रीन् मातृत पञ्च पितृतः इत्यस्य समानम् अत्रापि मातृपक्षे वरं तन्मातरञ्चादाय गणनाया न विरोधः। एतेन आसप्तमादिति पितृपक्षपरम्। आपञ्चमादिति मातृपक्षपरं 'सप्तमीं पितृपक्षाच्च मातृपक्षाच्च पञ्चमीम् इत्या-द्यनेकवचनैकवाक्यत्वादिति निरस्तम्। भवन्तीत्यनेन उभय-पक्षे स्वमतमभिधाय आपञ्चमादन्येषामित्यस्य उभयपक्षे परम-ताभिधानेनैव युक्तत्वात्। एवञ्च सुमन्तुवचने मातृकुले सप्तम-वर्जनेन अन्यवचनोक्तपञ्चमादिवर्जने मातृपदे मातामहल-क्षणा स्फुटैव। एतेन जनन्यपेक्षया वा अप्रत्तानां त्रिपौरुष-

मिति वशिष्ठोक्तासूद्राकाचीनत्रिपुरुषसपिण्डापेक्षया वरापेक्षया वा पैठीनसुक्तमातृपचपञ्चमत्वविवेचनं निरस्तम्। अतएव याज्ञवल्क्यटीकायां शूलपाणिमहामहोपाध्यायैर्मातामहस्तो-पर्थ्यधःसपिण्डसन्ततिः पञ्चमी परिहरणीयेत्युक्तम्। एवञ्च मनुवचने चकारादुक्तव्याख्यानेन मातृपितृसगोत्रावर्जनेनैव तत् सपिण्डयोर्निषेधसिद्धेर्यदसपिण्डेति पृथगुक्तं तत् सपिण्ड-कन्यापरम्पराजातया अपि पञ्चमीसप्तमीपर्य्यन्तायाः निषे-धार्थम् अतएव वक्ष्यमाणविगोत्रात् परतो यदीति प्रतिप्रसवः सार्थकः सपिण्डरूपकन्यामात्रवर्जने तु व्यर्थः स्यादिति। अत्र केवलपितृमातृशब्दाभ्यां पितृमातृसम्बन्धित्वेन पितृसपिण्ड-मातामहसपिण्डपितृबन्धुमातृबन्धुपरिग्रहात् तत्सन्ततीनां निषेधः। बन्धु निषेधे नारदः। 'आसप्तमात् पञ्चमाच्च बन्धुभ्यः पितृमातृतः। अविवाह्या सगोत्रा च समानप्रवरा तथा। सप्तमे पञ्चमे वापि येषां वैवाहिकी क्रिया। ते च सन्तानिनः सर्वे पतिताः शूद्रतां गताः'। मातृतः पितृतो बन्धुभ्य इति पञ्चमीविभक्तिर्विनिगमकाभावात् पूर्वापरावधिकार्था बान्ध-वाश्च 'पितुः पितुः स्वसुः पुत्राः पितुर्मातुः स्वसुः सुताः। पितु-र्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः। मातुर्मातुः स्वसुः पुत्रा मातुः पितुः स्वसुः सुताः। मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः'। तेन पितामहभगिनीपुत्रः पितामहीभगि-नीपुत्रः पितामहीभ्रातृपुत्रश्चेति त्रयः पितृबान्धवाः। तथा मातामहीभगिनीपुत्रो मातामहभगिनीपुत्रो मातामहीभ्रा-तृपुत्रश्चेति त्रयो मातृबान्धवा भवन्ति। अत्र च 'जमदग्नि-र्भरद्वाजो विश्वामित्रात्रिगौतमाः। वशिष्ठकाश्यपागस्त्यामुन-यो गोत्रकारिणः एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्वते' इति स्मृतेः। गोत्राणि तत्तन्नामकगोत्रभागीनि वंशपरम्परा-

प्रसिद्धमादिपुरुषब्राह्मणरूपं गोत्रं तेन काश्यपगोत्रं यस्य स काश्यपगोत्रः प्रवरस्तु गोत्रप्रवर्त्तकस्य मुनेर्व्यावर्त्तको मुनिगण इति माधवाचार्य्यः। एवञ्च यद्यपि राजन्यविशां प्रातिस्विकगोत्राभावात् प्रवराभावस्तथापि पुरोहितगोत्रप्रवरौ वेदितव्यौ तथा यजमानस्यार्षेयान् गोत्रप्रवरान् प्रवृणीतेत्युक्ता पौरोहित्यान् राजन्यविशां प्रवृणीतेति आश्वलायन इति मिताक्षरा अतएवासमानार्षगोत्रजामिति ब्राह्मणादिवर्णत्रयविषयमिति सम्बन्धविवेकः तर्हि शूद्रस्य श्राद्धादावधिकारश्रुतेः कथं गोत्रोच्चारणमिति चेत् 'गोत्रं स्वरान्तं सर्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्मणि। गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुह्यति' इति गोभिलीयदर्शनादाकाङ्क्षितत्वेन 'शूद्राणां मासिकं कार्य्यं वपनं न्यायवर्त्तिनाम्। वैश्यवच्छौचकल्पश्च द्विजोच्छिष्टस्य भोजनम्' इति मनुवचने चकारसमुच्चितगोत्रेऽपि वैश्यधर्मातिदेशात् पूर्वपुरोहितगोत्रभागित्वं प्रतीयते। तर्हि न समानगोत्रां समानप्रवरां भार्य्यां विन्देतेत्यनेन शूद्रस्यापि सगोत्रा कथं न निषिध्यते इति चेदत्रोपदिष्टातिदिष्टगोत्रस्यैव निषेधो न तु अतिदिष्टातिदिष्टशूद्रगोत्रादेः अन्यथातिदेशे क्षत्रियवैश्यमात्रोपादानं व्यर्थं स्यादिति न्यायमूलं प्रागुक्तमनुशातातपवचने द्विजातिपदञ्च सगोत्रावर्जने शूद्रस्याप्रत्ययं सपिण्डसमानोदकता तु शूद्रेऽप्यविशिष्टा अन्यथा 'पञ्चमात् सप्तमादूर्द्ध्वं मातृतः पितृतः क्रमात्। सपिण्डता निवर्त्तेत सर्ववर्णेष्वयं विधिः' इति। इतिनाक्षोपाध्यायधृतनारदवचने चातुर्वर्ण्यसाधारणं वैवाहिकसपिण्डविवेचनं व्यर्थं स्यात्। बौधायनः 'सगोत्राञ्चेदमत्वा उपयच्छेन्मातृवदेनां बिभृयादिति' सुमन्तुः 'पितृष्वसृसुतां मातृष्वसृसुतां मातुलसुतां मातृसगोत्रां समानार्षेयीं विवाह्य चान्द्रायणं चरेत् परित्यज्य चैनां बिभृयात्' इति

आचारमाधवीयमदनपारिजातयोरापस्तम्बः 'समानगोत्रप्रवरां समुद्वाह्योपगम्य च। तस्यामुत्पाद्य चाण्डालं ब्राह्मण्यादेव हीयते' समानप्रवरत्वं संख्यासंख्ययोरन्यूनानतिरिक्तत्वेन भिन्नगोत्रेऽपि समानप्रवरत्वं यथा वात्स्यसावर्णिगोत्रयोरौर्वच्यवनभार्गवजामदग्न्याप्नुवत् प्रवराः। एकगोत्रेऽपि प्रवरान्यत्वं यथा घृतकौशिकगोत्रस्य कुशिककौशिकघृतकौशिकाः प्रवराः। कौशिककुशिकबन्धुलाश्चेति प्रवराः। अतो गोत्रप्रवरयोः पृथङ्निषेध इति सगोत्रा समानप्रवरा ब्रह्मचर्यमविवाह्यस्त्रीमात्रोपलक्षणमिति 'प्रायश्चित्तविवेकः। अतोऽसवर्णाविवाहेऽपि चान्द्रायणं 'चान्द्रायणेन चैकेन सर्वपापक्षयो भवेत्' इति आपस्तम्बवचनात्। कलौ त्वसवर्णाया अविवाह्यत्वमाह बृहन्नारदीयं 'समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम्। द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा। देवरेण सुतोत्पत्तिर्मधुपर्के पशोर्वधः। मांसादनं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा। दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च। दीर्घकालं ब्रह्मचर्य्यं नरमेधाश्वमेधकौ। महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखम्। इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः'। मांसादनं गोमहिषादेः। हेमाद्रिपराशरभाष्ययोरादित्यपुराणम्। 'दीर्घकालं ब्रह्मचर्य्यं धारणञ्च कमण्डलोः। देवरेण सुतोत्पत्तिर्दत्तकन्या प्रदीयते। कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिभिः। आततायिद्विजाग्र्याणां धर्मयुद्धे निर्हिंसनम्। वानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशो विधिदेशितः। वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमघसङ्कोचनं तथा। प्रायश्चित्तविधानञ्च विप्राणां मरणान्तिकम्। संसर्गदोषः पापेषु मधुपर्के पशोर्वधः। दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रहः। शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणाम्। भोज्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थ

सेवातिदूरतः। ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पक्वान्नादिक्रियापि च। भृग्वग्निमरणञ्चैव वृद्धादिमरणं तथा'। इत्यादीनि अभिधाय 'एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः। निवर्त्तितानि कर्म्माणि व्यवस्थापूर्व्वकं बुधैः। समयश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्भवेत्' इति समयः संवित् सा च प्रतिज्ञा 'समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः' इत्यमरोक्तेः 'संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रवसंश्रवाः' इति तेनैवोक्तेः संसर्गदोषः पापेषु इत्यत्र विशेषयति पराशरः। 'त्यजेद्देशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत्। द्वापरे कुलमेकन्तु कर्त्तारन्तु कलौ युगे। कृते सम्भाषणादेव त्रेतायां स्पर्शनेन च। द्वापरे त्वर्थमादाय कलौ पतति कर्म्मणा' देशं पापियुतं एवमन्यत्रापि कर्म्मणा वधादिकर्म्मणेति माधवाचार्य्यः। वस्तुतस्तु कर्त्तारं तु इत्यनेन कर्त्तृसंसर्गनिषेधात् कर्म्मणेति सम्भाषणस्पर्शनधनग्रहणेतरगुरुसंसर्गपरम्। अतएव स्कान्दे परदाराभिगामिनमुपक्रम्य 'एतैः सह समायोगं यः करोति दिने दिने। तुल्यतां याति विप्रेन्द्र! कलौ संवत्सरे गते'। याज्ञवल्क्यटीकायां बृहस्पतिः कलावित्यधिकृत्य 'अनेकधाकृताः पुत्रा ऋषिभिर्यैः पुरातनैः। न शक्यन्तेऽधुना कर्त्तुं शक्तिहीनैरिदन्तनैः'। दत्तकपुत्रमाह याज्ञवल्क्यः 'दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत्'। तत्प्रकारमाह वशिष्ठः 'शुक्रशोणितसम्भवः पुत्रो मातापितृनिमित्तकः। यस्य प्रदानविक्रयत्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः नतु एकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्व्वेषां स्त्रीपुत्रं न दद्यात् प्रतिगृह्णीयात् वा अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्त्तुः पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् बन्धूनाहूय राजनि निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा प्रतिगृह्णीयादिति' भर्त्तुरनुज्ञया अपि पत्न्यनुमत्या दानप्रतिग्रहयोः श्रुतेः प्रतिग्रहे

कुर्व्वेति अवर्णं हतादिप्रतिज्ञावत् ब्राह्मणद्वारा होमे नाविरुद्धम्। एवं शूद्रस्यापीति एतयोर्होमाधिकारः पश्चादुपपादयिष्यते। प्रपञ्चस्तु मलिम्लुचतत्त्वेऽनुसन्धेयः। 'गोत्र रिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्त्रिमः सुतः। गोत्र रिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा' इति मनूक्तेः अत्र स्वधाशब्दः पिण्डभक्ष्यार्थकः तथाच गुणविष्णुधृता स्मृतिः स्वधा वै पितॄणामन्नमिति जनकगोत्र रिक्थग्राहित्वेन तत् पिण्डश्राद्धकर्त्तृत्वेन च प्रतिग्रहीतुरेव गोत्रादिभागित्वं दत्तकस्य प्रतीयते। कालिकापुराणे 'औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च' इत्यादीनुपक्रम्य 'पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते'। आचूडान्तं न पुत्रः सपुत्रतां याति चान्यतः। चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः। दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते। ऊर्द्ध्वन्तु पञ्चमाद्वर्षान्न दत्ताद्याः सुता नृप!। गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमं चरेत्'। औरसमाह बौधायनः। 'सवर्णायां संस्कृतायां स्वयमुत्पादितमौरसं विद्यादिति'। अलं प्रकृतमनुसरामः व्यासः। 'सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्म्मणि। जन्मनाम्नो रविज्ञानेऽप्युद्वहेदविशङ्कितः'। तेन मातामहसमानोदकाप्यविवाह्येत्यर्थः। एतदेकवाक्यतया मनुवचने चकारानुषक्तं 'मातुरसगोत्रेतिपदं मातामहासमानोदकापरम्। यत्तु 'मातुः सपिण्डा यत्नेन वर्ज्जनीया द्विजातिभिः' इति व्यासवचनान्तरं तदुयत्नेनेति ग्रहणादतिशयदोषार्थं मातृसपिण्डसन्ततिकन्या परम्परायाः पञ्चमीपर्य्यन्ताया वर्ज्जनार्थञ्च। कश्चित्तु एतद्वचनस्य असुरादिविवाहपरत्वेन तादृशविवाहे 'समानोदकापि विवाह्येत्याह तन्न प्रमाणाभावात्। मत्स्यसूक्तमहातन्त्रे 'मातुर्यन्नाम गृह्णीयात् सुप्रसिद्धमथापि वा। तन्नाम्नी या भवेत् कन्या मातृनाम्नी तु सोच्यते। प्रमा-

द्धाद्यदि यवीयात् प्रायश्चित्तं समाचरेत्। ततश्चान्द्रायणं कृत्वा तां कन्यां परिवर्जयेत्'। यत्तु 'मातृनाम्नी यदा कन्या विवाहे कुलजा हि सा। विप्रैर्नामान्तरं कार्य्यं तस्याः पित्रो-रनुज्ञया'। इति राजमार्त्तण्डीयवचनं तद्वाग्दानोत्तरज्ञाने बोध्यम् अन्यथा पूर्व्वोक्तनिषेधवैयर्थ्यापत्तेः। गृहस्थरत्नाकरे। 'त्रिविवाहं कृतं येन न करोति चतुर्थकम्। कुलानि पातयेत् सप्त भ्रूणहत्याव्रतं चरेत्'। एतद्वचनं वर्त्तमानस्त्रीविकपर-मिति वदन्ति। अत्र पितृबन्धुसप्तमीपञ्चमीपरिहारे पितृ-बन्धुमातृबन्धुविरहेऽपि तयोर्योग्यतामवलम्ब्य सप्तमीपञ्चमी-पर्य्यन्तायाः कन्यायाः परीहारः अन्यथा पितृमातामहमातृ-मातामहप्रभृतिपूर्व्वतनपञ्चत्रिपुरुषान्यतममादाय अधस्तनसप्त-पञ्चान्तर्गतायाः कन्यायाः पितृबन्धुमातृबन्धुसत्त्वे विवाहाभावः तदसत्त्वे विवाह इति महाजनविरोधः स्यात् एष एवार्थो याज्ञवल्क्यटीकायां शूलपाणिमहामहोपाध्यायैः एतेन पितु-र्मातुश्च मातामहोपरितनपुरुषेषु अपि पितृबन्धुमातृबन्धु-निपातोऽपि न विवाह इत्यनेन निर्दिष्ट इति एवञ्च पितु-र्मातुश्च मातामहकन्यान्तरसत्त्वं तस्याः परतः तत्सहितसप्तमी-पर्य्यन्तायाः परीहारः एवं बन्धन्तरेऽप्यूह्यम्। अत्र सप्तमगण-नप्रतियोगि-पितृपितृबन्धु-पञ्चमगणनप्रतियोगिमातामह-मातृ-बन्धुगोत्रमादायैव प्रतिप्रसवे त्रिगोत्रगणनम्। न तु वरगोत्रा-पेक्षया तस्य गणनायामप्रतियोगित्वात्। न वा तच्चतुष्टयगोत्रं परित्यज्य त्रिगोत्रगणनं तथात्वे शूलपाणिमहामहोपाध्या-योक्त' पञ्चमीकन्याया विवाहाभ्यनुज्ञानं नोपपद्येत। न च तदेवायुक्तमिति वाच्यं मर्य्यादाभिविधिसन्देहे कार्य्यान्वित-त्वेनाभिविधेरेव युक्तत्वात् तद्यथा 'सन्निकर्षेऽपि कर्त्तव्यं त्रिगोत्रात् परतो यदि' इति मत्स्यपुराणवचनं सन्निकर्षेऽपि

प्रतियोगिचतुष्टयापेक्षया सप्तपञ्चमाभ्यन्तरे ह्युद्धमनुरपि। 'असम्बन्धा भवेद् या तु पिण्डेनैवोदकेन वा। सा विवाह्या द्विजातीनां त्रिगोत्रान्तरिता च या'। एवं प्रतियोगिचतुष्टयापेक्षया सप्तमपञ्चमगणने पूर्वत्र यतो यतः सन्तानभेदः तं तमादाय परत्र तच्चतुष्टयमादाय गणयेत् यावत् सप्तमं यावत् पञ्चमञ्च यथा विष्णुरूपसमुच्चये 'एवमुक्तप्रकारेण पितृबन्धुषु सप्तमात्। ऊर्द्ध्वमेव विवाह्यत्वं पञ्चमात् मातृबन्धुतः। सन्तानो भिद्यते यस्मात् पूर्वजादुभयत्र च। तमादाय गणे-द्धीमान् वरं यावच्च कन्यकाम्'। वरं यावदिति तु मातामह-पक्षे सुमन्तूक्तसप्तमादिगणनस्य वरापेक्षितत्वेन तत्परम्। अत्र पूर्वजादित्युपादानात् पितृबन्ध्वपेक्षया ;पूर्वेषां षण्णां चतुर्णां प्रत्येकापेक्षया सप्तमपञ्चमोर्द्ध्वत्वं बन्धूनां परतस्तु न प्रत्येका-पेक्षया किन्तु बन्ध्वपेक्षयैव सप्तमपञ्चमोर्द्ध्वत्वं गणनायां बोध्यम् एवं यस्य सापिण्ड्यं विविच्यते तस्य तद्गणनायां पूर्वेषां षण्णां प्रत्येकापेक्षया तत्परजातसप्तान्यतमान्तर्भावः परेषां षण्णान्तु प्रत्येकापेक्षया न गणना किन्तु स्वमात्रापेक्षयैव अन्यथा स्वापे-क्षयाधस्तनाष्टमस्य स्वपुत्रापेक्षया सप्तान्तर्गतत्वात् सापिण्ड्यं स्यात् अतएव स्वापेक्षया प्राप्तनाष्टमस्य स्वपित्राद्यपेक्षया सप्तान्तर्गतत्वेऽपि न सापिण्ड्यं पिण्डतल्लेपदातृभोक्तृत्वरूप-सम्बन्धाभावात् अतएव द्वैतनिर्णयेऽपि सापिण्ड्यगणने बीजि-नमारभ्येत्युक्तम् एवं मातामहापेक्षया पञ्चमगणनेत्यपि बोध्यम् अत्र च पितृबन्धुमातृबन्धु पूर्वेषां वर्जने पितृबन्धुत्वसम्बन्ध-बीजीभूतानां पितुः पितामहादिमातामहादीनां मातृबन्धु-त्वसम्बन्धबीजीभूतानां मातुः पितामहादिमातामहादीनाञ्च पुत्रपरम्पराणामेव ग्रहणं न तु पितृमातुलपुत्रमातृमातुल-पुत्रेतरपितृबन्धुमातृबन्धुपितृप्रभृतीनां ग्रहणं सम्बन्धबीजि-

त्वायोगादिति बन्धपेक्षया गणनेऽपि पूर्वेषां तत्तत्सन्तानभेद-कानां सप्तपञ्चान्तर्गतानां पुंसामेव ग्रहणं न तूपदिष्टमातृबन्धु-पितृबन्धुमातृव्यतिरिक्तानां मातामह्यादिपितामह्यादिस्त्रीपर-म्पराणां ग्रहणम् 'आसप्तमात् पञ्चमाच्च बन्धुभ्यः पितृमातृतः' । इति नारदवचने पुंस्त्वस्य विधेयविशेषणत्वेन विवक्षितत्वात् एवमेव विवाहतत्त्वार्णवः अत्र यद्यपि पितामहस्वसृपुत्ररूप-बन्धोर्यें मातामह्याद्यास्ते पितृसपिण्डत्वेन निषिद्धास्तथापि तद्बन्धूपादानं तदपेक्षयाधस्तनसप्तमनिषेधाय एवं यद्यपि मातामहस्वसृपुत्ररूपबन्धोर्यें मातामह्याद्यास्ते मातामहसपि-ण्डत्वेन निषिद्धास्तथापि तद्बन्धूपादानं तदपेक्षयाधस्तनपञ्चम-निषेधाय यद्यपि पितुर्मातृस्वसृपुत्ररूपबन्धोर्यें मातामह्या-द्यास्ते पितुर्मातुलपुत्रस्य पितामह्याद्या एवेति पूर्ववचने पृथ-गुपादानं व्यर्थं तथापि पूर्ववदधस्तनतत्तत्सप्तमवर्जनाय एवं तद्रूपमातृबन्धुद्वयोपादानं तदपेक्षयाधस्तनतत्तत्पञ्चमवर्जनाय तथा सप्तमपञ्चममध्ये पुरुषाणां पुरुषान्तरेण विवाह्यत्वाप्रसक्तेः तत्परम्पराजातायाश्च सप्तमपञ्चमान्तर्वर्त्तिन्याः कन्याया अवि-वाह्यत्वं ज्ञेयम् अतएव मार्कण्डेयपुराणम् । 'उद्वहेत् पितृमा-त्रोस्तु सप्तमीं पञ्चमीं तथा' इत्यत्र स्त्रीत्वेन निर्देशः । सप्तमीं पञ्चमीं परित्यज्येत्यर्थः ।

एष संक्षेपः । पितृपितामह्यादीनां सप्तानां सन्ततिः सप्त-मीपर्य्यन्ता नोद्वाह्या । एवं पितृबन्धुप्रभृतिसम्बन्धघटकानां सप्तानां सन्ततिः सप्तमीपर्य्यन्ता नोद्वाह्या एवं मातामहप्रमा-तामहादीनां पञ्चानां सन्ततिः पञ्चमीपर्य्यन्ता नोद्वाह्या एवं मातृबन्धुप्रभृतिसम्बन्धघटकानां पञ्चानां सन्ततिः पञ्चमीप-र्य्यन्ता नोद्वाह्या बन्धुतन्मात्रोरसत्त्वेऽपि पितृमातामहमातृ-मातामहप्रभृत्युपरितनानां पञ्चानां त्रयाणां सप्तमीपञ्चमी-

पर्य्यन्ता गोत्राद्येति एवञ्च पितुर्मातुश्च मातामहकन्यान्तरवर्त्ती तामादाय सप्तमीपञ्चमीपर्य्यन्तायाः परीहारः एवं बन्धन्तरे-ऽप्यूह्यं. बन्धपेक्षया त्रिगोत्रगणनं परतः सर्व्वत्र। पूर्व्वतस्तु पितु-र्मातुश्च मातुलपुत्रद्रूपबन्धोरपि स्वापेक्षया अन्येषां बन्धूनां मातामहगोत्रापेक्षया त्रिगोत्रगणनं सर्व्वसामञ्जस्यं स्यात् अन्यथा पितुः पितामहदौहित्रीकन्यायाः पितामहभगिनी-पुत्रबन्धूपेक्षया त्रिगोत्रात् परायां विवाहः प्रसज्येत स चायुक्तः पितृगोत्रापेक्षया तस्यास्त्रिगोत्रमध्यवर्त्तित्वात्। एवं पितुः प्रमातामहदौहित्रीकन्यायाः पितामहीभगिनीपुत्रबन्धपेक्षया त्रिगोत्रात् परायां विवाहः प्रसज्येत स चाप्ययुक्तः पितामही-भ्रातृपुत्रबन्धपेक्षया तस्यास्त्रिगोत्रमध्यवर्त्तित्वात्। एवं मातुः प्रपितामहदौहित्रीकन्यायाः मातामहभगिनीपुत्रबन्धपेक्षया त्रिगोत्रात् परायाविवाहः प्रसज्येत स चायुक्तः। वरस्य माता-महापेक्षया तस्यास्त्रिगोत्रमध्यपातित्वात् एवं मातुः प्रमाता-महदौहित्रीकन्याया मातामहीभगिनीपुत्रबन्धपेक्षया त्रिगो-त्रात् परायाविवाहः प्रसज्येत स चायुक्तः। मातामहीभ्रातृ-पुत्रबन्धपेक्षया तस्यास्त्रिगोत्रमध्यवर्त्तित्वादिति। मातृसपत्नी-भ्रातृसन्ततेरपि न विवाह इत्याह सुमन्तुः 'मातृपितृसम्बन्धा आसप्तमादविवाह्याः कन्याभवन्ति आपञ्चमादन्येषां सर्व्वाः पितृपत्न्यो मातरस्तद्भ्रातरस्तु मातुलास्तद्दुहितरो भगिन्यस्त-दपत्यानि भागिनेयानि ताश्च अविवाह्याः अन्यथा सङ्करकारि-ण्यस्तथाध्यापयितुरेतदेवेति'। यद्यपि तेषां मातुलत्वेनार्थात् तद्दुहितृतदपत्ययोर्भगिनीत्वभागिनेयत्वे तथापि तदुपादानं तयोरेव वर्ज्जनार्थम् अन्यार्थं पुनर्वचनमिति दर्शनात् अन्यार्थं तदितरार्थमधिकार्थमिति यावत् आदिष्टत्वेन च मुख्यमातुल-तोऽजघन्यतायुक्तेति अन्यथैताः कन्याः परिणीताः सङ्कराम-

त्वाऽधर्मकारिण्यो भवन्ति इति तथाऽध्यापयितुस्त्रिवाहम-
ध्याऽध्यापयितुरेतदेव सङ्करकारित्वमेवेत्यर्थः इति रत्नाकरः
अन्यथैवत्र ताः परिणीताः इति पठितं व्याख्यातञ्च हरिना-
थोपाध्यायैः ताः कन्यका विवाहिता इति स्मृतिसारे। वस्तुतस्तु
अध्यापयितुर्गुरोस्तथा कन्यका उद्वाहिताः एतदेव सङ्करात्मका-
ऽधर्मकारित्वं भजन्त एवेत्यर्थः। अतएव आदिपर्वणि 'प्रस्थितं
विद्याबासं देवयान्यब्रवीदिदम्। गृहाण विधिवत् पाणिं
मम मन्त्रपुरस्कृतम्'। कच उवाच। 'त्वं भद्रे! धर्मतः पूज्या
गुरुपुत्री सदा मम। यथा मे सगुरुर्नित्यं मान्यः शुक्रः पिता
तव। देवयानि तथैव त्वं नैव मां वक्तुमर्हसि। गुरुपुत्रीति
कृत्वाहं प्रत्याचक्षे न दोषतः'। दोषतो दृष्टदोषतः। व्यास-
मत्स्यसूक्ते। 'समानप्रवरा वापि शिष्यसन्ततिरेव च। ब्रह्म-
दातुर्गुरोश्चैव सन्ततिः प्रतिषिध्यते'। काश्यपः। 'सप्तपौन-
र्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः। वाचा दत्ता मनोदत्ता
कृतकौतुकमङ्गला। उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका। अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च या। इत्येताः
काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत्'। कृतकौतुकमङ्गला
बद्धकङ्कणा। उदकस्पर्शिता उदकपूर्वं दत्तेति रत्नाकरः।
हारीतः। 'ज्येष्ठेऽनिर्विष्टे कनीयान् निर्विशन् परिवेत्ता
भवति परिविन्नो ज्येष्ठः परिवेदनीया कन्या परिदायी दाता
परिकर्त्ता याजकः ते सर्वे पतिता इति'। ज्येष्ठमाह देवलः।
'वह्निवर्णेषु चारित्र्याद् यमयोः पूर्वजन्मतः। यस्य जातस्य
यमयोः पश्यन्ति प्रथमं मुखम्। सन्तानः पितरश्चैव तस्मिन्
ज्येष्ठं प्रतिष्ठितम्'। अग्न्याधानप्राथम्यात् ज्येष्ठं यमजयोः न तु निषे-
कप्राथम्याज्जन्मप्राथम्यसन्देहे मुखदर्शनप्राथम्यात् ज्येष्ठं प्रति-
ष्ठितं तस्मिन् सन्तानः प्रतिष्ठितः पितरश्च प्रतिष्ठिताः। अनि-

विंष्टे चज्ञातविवाहे चज्ञताग्निहोत्रे च निष्ठाभिर्द्वयादेकादापि ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां विवाहो न कर्त्तव्यः अग्निहोत्रञ्च न कर्त्तव्यम्। कालादर्शे वार्हस्पत्यम् 'एकोदरप्रसूतानामेकस्मिन्नपि वासरे। विवाहो नैव कर्त्तव्यो गर्गस्य वचनं यथा'। मत्स्यसूक्तमहातन्त्रेऽपि। 'एकस्मिन् दिवसे चैव सोदराणां तथैव च। युग्मसुद्वाहिकं वर्ज्यं कन्यादानद्वयं तथा'। पूर्ववचने वासर इत्यत्र वत्सर इति चोड्रदेशीयाः पठन्ति व्यवहरन्ति च। छन्दोगपरिशिष्टे 'देशान्तरस्थक्लीवैकवृषणानसहोदरान्। वेश्याभिषक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः। जड़मूकान्धवधिरकुब्जकुण्ठकवामनान्। अतिवृद्धानभार्य्यांश्च कृषिसक्तान् नृपस्य च। धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्तथा। कुलटोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन्न दुष्यति। धनवार्द्धुषिकं राजसेवकं कर्षकं तथा। प्रोषितञ्च प्रतीक्षेत वर्षत्रयमपि त्वरन्। प्रोषितं यद्य शृण्वानमब्दादतिसमाचरेत्। आगते च पुनस्तस्मिन् पादं तच्छुद्धये चरेत्'। देशान्तरपरिभाषायां बृहन्मनुः। 'वाचो यत्र विभिद्यन्ते गिरिर्वा व्यवधायकः। महानद्यन्तरं यत्र तद्देशान्तरमुच्यते। देशनामनदीभेदान्निकटोऽपि भवेद् यदि तत्तु देशान्तरं प्रोक्तं स्वयमेव स्वयम्भुवा। दशरात्रेण या वार्त्ता यत्र न श्रूयतेऽथवा'। बृहस्पतिः। 'देशान्तरं वदन्त्येके षष्टियोजनमायतम्। चत्वारिंशद्वदन्त्येके त्रिंशदेके तथैव च'। मुनिद्वयवचनोक्तवागादियोजनादिभेदानां सामञ्जस्यार्थमेवं व्याख्यायते त्रितयवैशिष्ट्ये त्रिंशद्योजनाभ्यन्तरे द्वितयवैशिष्ट्ये तदुपरि चत्वारिंशद्योजनाभ्यन्तरे एकवैशिष्ट्ये चत्वारिंशद्योजनोपरि षष्टियोजनाभ्यन्तरे वाणीगिरि महानद्यन्तरित्वभेदाभावेऽपि वैदेश्यमिति धर्म्मचिन्तामणिः। क्लीवमाह कात्यायनः। 'न मूत्रं फेनिलं यस्य विष्ठा चाप्सु निमज्जति

पितृश्चोन्मादरुग्भ्यां हीनं क्लीवः स उच्यते'। एतद्वचनञ्च तथात्वः पञ्चविशेषेण इति रत्नाकरः। शूद्रतुल्यानाह मनुः। 'गोरक्षकान् वाणिजिकान् तथा कारुकुशीलवान्। प्रेष्यान् वार्द्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत्'। जड़ो विकलान्तःकरणः हिताहितावधारणाक्षम इति यावदिति मिताक्षरा। 'कुण्ठः सर्वक्रियालसः कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः' इति अमरोक्तेः अभार्य्यान् शास्त्रनिषिद्धभार्य्यासम्बन्धान् नैष्ठिकब्रह्मचारिवानप्रस्थभिक्षुस्वरूपान्। नृपस्य चेति चकारेण सन्ताजित्यनुसृष्यते। कामतः कारिणः श्रौतस्मार्त्तनिरपेक्ष्य स्वच्छन्दव्यवहारिणः। कुलटः कुलान्यटतीति परकुलाटनशील इति नारायणमहामहोपाध्यायाः तेषामयमाशयः कुलं परकुलम् अटति गच्छति प्राप्नोति यो दत्तकः स कुलटः चौरानित्यत्र पौरानिति पाठे पुरजनप्रेष्यान् धनवार्द्धुषिकादित्रयं देशान्तरस्थितञ्च ज्येष्ठं त्वरन्नपि वर्षत्रयं प्रतीक्षेत ततश्च पूर्ववचने एतान् परिविन्दन्न दुष्यति इत्युक्तम् अत्र परेलक्षणार्थत्वात् द्वितीया तत्र देशान्तरस्थकृषिसक्तनृपसक्तधनवृद्धिप्रसक्तान् प्रति वर्षत्रयादूर्द्ध्वमिति बोद्धव्यम् अत्रापि प्रोषिते यत्र त्र्यब्दप्रतीक्षणं तद्विद्याधर्मधनेतरार्थप्रोषितपरं वक्ष्यमाणवशिष्ठगौतमवचनात् अशृण्वानं प्रत्ययव्यत्ययेन अश्रूयमाणमिति परिशिष्टप्रकाशकारः अशृण्वान इति पाठस्तु रत्नाकरे प्रोषितस्य कस्याणवार्त्तामशृण्वन् वर्षं प्रतीक्ष्य परिनयनं करोति तत्र समागते ज्येष्ठे कनिष्ठः परिवेदन शुद्धये परिवेदनप्रायश्चित्तस्य कृच्छ्रपादं चरेत् एवमन्यत्रापि प्रायश्चित्तप्रकल्पनाऽन्वेष्या। वशिष्ठः 'अष्टौ दशद्वादशवर्षाणि ज्येष्ठं भ्रातरमनिर्विष्टमप्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्तीभवतीति' तत्र श्लोकौ 'द्वादशैव तु वर्षाणि ज्यायान् धर्मार्थयोगतः। न्याय्यः

प्रतीक्षितुं भ्राता श्रूयमाणः पुनः पुनः। उन्मत्तः किल्बिषी कुष्ठी पतितः क्लीव एव वा। राजयक्ष्मामयावी च न न्याय्यः स्यात् प्रतीक्षितुम्'। गोतमश्च 'द्वादशवर्षाणि प्रतीक्षणं ब्राह्मणस्य विद्यासम्बन्धे भ्रातरि चैवं ज्यायसि जवीयान् कन्याग्न्युपयमेषु षडित्येके' इति विद्यार्थं प्रोषितस्य ब्राह्मणस्य दारा अपत्योत्पादनार्थं तदभिगमने द्वादशवर्षाणि प्रतीक्षेरन्नित्युक्त्वा भ्रातरि चैवमित्यनेन सर्वमतिदिष्टम् एतेनैतदवसीयते विद्याधनधर्मार्थं गतानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां क्रमशो द्वादशदशाष्टषड्वर्षाणि क्षपणमिति प्रायश्चित्तविवेकः। रत्नाकरकृत्तु श्रूयमाणेऽभिमुखगमनं प्रव्रजिते गमनस्य निवृत्तिप्रसङ्गादित्यधिकं गौतमीयं विलिख्य प्रोषिते भ्रातरि ज्येष्ठे विवाहाग्न्याधाने तं कारयितुमभिमुखगमनं जवीयसा कर्त्तव्यं कृतसन्न्यासे च ततो निवृत्तिरिति व्याख्यातम्। शातातपः 'क्लीवे देशान्तरगते पतिते भिक्षुकेऽपि वा। योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने'। योगशास्त्राभियुक्ते। विषयात्यन्तविरक्ते इति रत्नाकरः। अतएव दक्षः 'वृत्तिहीनं मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञं परमात्मनि। एकीकृत्य विमुच्येत योगोऽयं मुख्य उच्यते'। तेन विषयानासक्तमनसा जीवपरमात्मनोरभेदचिन्तनविशेषो योग इति। छन्दोगपरिशिष्टं 'नाग्नयः परिविन्दन्ति न यज्ञा न तपांसि च। न च श्राद्धं कनिष्ठस्य या च कन्या विरूपिका' विकला या च कन्यकेति पाठः शातातपीये। नाग्नयः परिविन्दन्तीति ज्येष्ठानुमत्या यथा उशना 'ज्येष्ठभ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत्। अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं तथा'। वशिष्ठः। 'अग्रजोऽस्य यदा नाग्निरधिकार्योऽनुजः कथम्। अग्रजानुमतः कुर्य्यादग्निहोत्रं यथाविधि'। एतेन विवाहे

दत्त्वनुमत्यापि दोषायेति प्रायश्चित्तविवेकः। विवाहरूपा कन्याऽनूढा ज्येष्ठाकनिष्ठाया: सहोदराया उढाया: परिवेदनाय न भवति प्रसज्जप्रतिषेधानुपपत्त्या नञः पर्य्युदासवृत्तित्वादेतदतिरिक्तायां परिवेदनदोष इति परिशिष्टप्रकाशकार: देवलस्तत्र विषयेऽपेदिधिषु दिधिषुत्वमाह 'ज्येष्ठायां विद्यमानायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा। सा चाग्रे दिधिषुर्ज्ञेया पूर्वा च दिधिषु: स्मृता'। विद्यमानायामित्यत्र यद्यनूढायामिति लोकाचि:। प्रायश्चित्तमाह वशिष्ठ:। 'अग्रे दिधिषुपति: कृच्छ्रं द्वादश रात्रं चरित्वा निर्विशेत् तां चैवोपायच्छेत् दिधिषुपति: कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निर्विशेत' इति द्वादशरात्रं पराकरूपं निर्विशेत अन्यामुद्वहेत तां कनिष्ठां ज्येष्ठाया वराय उपयच्छेत् उपपादयेत् एवं ज्येष्ठामपि कनिष्ठाया वराय एतच्चानुमत्यर्थं शास्त्रेणोक्तं न तु तयोरभ्यभिगम:। परिवेदनाधिकारे 'न भूयस्तेनामुपगच्छेत्' इति सुमन्तुवचनात् भवदेवभट्टधृतं 'परित्यक्ता च सा पोष्या भोजनाच्छादनेन च'। अङ्गिरा: 'आवृत्ते तीर्थगमने प्रतिज्ञाते च कर्मणि। कालात्यये च कन्याया: कालदोषो न विद्यते। अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी। दशमे कन्यकाप्रोक्ता अत ऊर्द्ध्वं रजस्वला। तस्मात् संवत्सरे प्राप्ते दशमे कन्यका बुधै:। प्रदातव्या प्रयत्नेन न दोष: कालदोषत:'। कालदोषस्य विषयो राजमार्त्तण्डीये व्यक्तीभविष्यति। यम:। 'कन्या द्वादशवर्षाणि याऽप्रदत्ता गृहे वसेत्। ब्रह्महत्या पितुस्तस्य: सा कन्या वरयेत् स्वयम्'। महाभारते। 'त्रिंशद्वर्ष: षोडशवर्षां भार्य्यां विन्देत नग्निकाम्। ततोऽप्रवृत्ते रजसि कन्यां दद्यात् पिता सकृत्। महान्दोष: ह्यतोऽन्यथा विधि: सताम्'। नग्निकाऽनागतार्त्तवा अन्यथा

प्रवृत्ते रजसि पातित्यश्रवणात् 'पितुर्गेहे च या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता। भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता। यस्तु तां वरयेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः। अश्राद्धेयमपाङ्क्तेयं तं विद्याद्‌वृषलीपतिम्'। यत्तु मनुवचनम्। 'काममामरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्त्तुमत्यपि। न चैवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित्'। इति मनूक्तगुणहीनसद्भावमात्रविषयम्। अत एव गुणवतेऽष्टवर्षन्यूनापि देयेत्याह मनुः। 'उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च। अप्राप्तामपि तां कन्यां तस्मै दद्याद्‌ यथाविधि'। अप्राप्तामप्राप्तविवाहप्रशस्तकालाम्। स्मृतिः। 'सप्तसंवत्सरादूर्द्ध्वं विवाहः सार्ववर्णिकः। कन्यायाः शस्यते राजन्नन्यथा धर्मगर्हितः'। राजमार्त्तण्डीये। 'अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे च विधवा भवेत्। तस्माद्गर्भान्विते युग्मे विवाहे सा पतिव्रता। मासत्रयादूर्द्ध्वमयुग्मवर्षे युग्मे च मासत्रयमेव यावत्। विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति सर्वे व्यासादयो ज्योतिषि जन्ममासात्। आषाढ़े धनधान्यभोगरहिता नष्टप्रजा श्रावणे वेश्या भाद्रपदे इषे च मरणं रोगान्विता कार्त्तिके। पौषे प्रेतवती वियोगबहुला चैत्रे मदोन्मादिनी अन्येष्वेव विवाहिता सुतवती नारी समृद्धा भवेत्। राजभये तथा युद्धे पितॄणां प्राणसंशये। अतिप्रौढ़ा च या कन्या नानुकूल्यं प्रतीक्षते। अतिवृद्धा च या कन्या कुलधर्मविरोधिनी। अविशुद्धापि सा देया चन्द्रलग्नबलेन तु'। भुजबलभीमे। 'ग्रहशुद्धिमब्दशुद्धिं शुद्धिं मासायनर्त्तु दिवसानाम्। अर्वाक्‌ दशवर्षेभ्यो मुनयः कथयन्ति कन्यकानाम्'। दशवर्षाभ्यन्तरे शुभो ग्रहाब्दादीनां विशेषोपादानात् तदूर्द्ध्वं तावन्मात्रानियमः। अत्रैव विषये 'मङ्गल्येषु विवाहेषु कन्यासंवरणेषु च। दशमासाः प्रशस्यन्ते चैत्रपौषविवर्जिताः' इ

राजमार्त्तण्डोक्तम् 'एतदेकवाक्यतया पूर्ववचनेऽविशुद्धेस्थितावच्छिन्नविषयं न तु मलमासशुक्रास्तादिसमयाशुद्धिप्रतिप्रसवपरं तस्याः स्त्रीपुं साधारणत्वेन प्रतिप्रसवासम्भवात् ज्योतिश्चिन्तामण्यादिषु गोचराद्यशुद्धिप्रतिप्रसवसमयाशुद्धिप्रतिप्रसवयोः प्रकरणभेदेनोपादानाच्च 'कालात्ययेऽपि कन्यायाः कालदोषो न विद्यते'। इत्यङ्गिरसोक्तमपि तथैव 'उदगयने आपूर्य्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौड़कर्म्मोपनयनगोदानविवाहाविवाहः सार्वकालिकः इत्यपरे' इत्याश्वलायनवचनेऽपि सार्वकालिक इत्यनेन प्रागुक्तवचनैकवाक्यतया दशाब्दोत्तरे स्त्रीणामुदगयनादेरनियम उक्तः अतएव गर्भशुक्त्यादिप्रतिप्रसववन्मलमासादावतिप्रौढ़ा विवाहे प्रतिप्रसवः केनापि विशिष्य नोक्तः अङ्गिरोवचने आहूते तीर्थगमने इति तु 'मलमासेऽप्यनाहूतं तीर्थस्नानमपि त्यजेत्' इति दर्शनान्मलमासादिप्रतिप्रसवपरं स्मृत्यर्थसन्देहे स्मृत्यन्तरसंवादादेवार्थनिर्णय इति निबन्धारः 'भाविनोऽर्था भवन्त्येव हठेनानिच्छतोऽपि हि' इति मत्स्यपुराणोक्तावश्यभाविशुभाशुभेषु ग्रहादिदोषशान्त्यर्थं होमहिरण्यादिदानं विवाहात् प्राक्कर्त्तव्यं भगवत्या रुक्मिण्या भविष्यद्विवाहे तथा दर्शनात् यथा भागवते 'चक्रुः सामर्गयजुर्मन्त्रैर्वध्वा रक्षां द्विजोत्तमाः। पुरोहितोऽथर्वविद्वै जुहाव ग्रहशान्तये। हिरण्यरूप्यवासांसि तिलांश्च गुड़मिश्रितान्। प्रादाद्धेनूश्च विप्रेभ्यो राजा विधिविदांवरः। अतएव दीपिकायां 'ये ग्रहारिष्टिसूचकाः' इत्यनेन ग्रहाणां पूर्वसिद्धपापबोधकत्वमिति न तु पापजनकत्वम्। तथाच मत्स्यपुराणम्। 'पुरा कृतानि पापानि फलन्त्यस्मिंस्तपोधनाः। रोगदौर्गत्यरूपेण तथैवेष्टवधेन च। तद्विघाताय वक्ष्यामि सदा कल्याणकारकम्'। अतएव याज्ञवल्क्यः। 'दैवे पुरुषकारे च कर्मसिद्धिर्व्यव-

ख्तिा। तत्र दैवमभिव्यक्तं पौरुषं पौर्वदैहिकम्'। कर्म-सिद्धिः शुभाशुभकर्मसिद्धिः पूर्वकालीनदेहेन पुरुषनिष्पन्नं सुकृतं दुष्कृतञ्च फलोन्मुखीभूतं सुदैवं दुर्दैवञ्चेत्युक्तं मत्स्य-पुराणञ्च 'प्रतिकूलं तदा दैवं पौरुषेण विहन्यते। मङ्गला-चारयुक्तानां नित्यमुत्थानशालिनाम्'। पौरुषैरैहिकदैहिक-यागादिना उत्थानशालिनां कर्मारम्भवतां ततश्च अमुकस्य अमुकाया वा विवाहे ग्रहादिसूचनीयदोषोपशमनकाम इति हिरण्यदानादौ प्रयोज्यं ग्रहहोमे तु आकृष्णेनेत्यादि मन्त्राः सर्ववेदसाधारणाः पुराणोक्तत्वात् तथाच मत्स्यपुराणम्। 'आकृष्णेनेति सूर्य्याय होमः कार्य्यो द्विजन्मना। आप्याय-स्वेति सोमाय मन्त्रेण जुहुयात् पुनः। अग्निर्मूर्द्धादिवोमन्त्र-मिति भौमाय कीर्त्तयेत्। अग्ने विवस्वदुषस इति सोम-सुताय च। बृहस्पते परिदीया रथेनेति गुरोर्मतः। शुक्र-मन्योऽन्यदिति चैव शुक्रस्यापि निगद्यते। शनैश्चरायेति पुनः शन्नोदेवीति होमयेत्। कयानश्चित्र आभुवदूतीराहोरुदा-हृतम्। केतुं कृण्वन्निति कुर्य्यात् केतूनामुपशान्तये'। अत-एव भवदेवभट्टेनापि तथा लिखितम्। मत्स्यसूक्ते 'भूकम्पादेर्न दोषोऽत्र वृद्धिश्राद्धे कृतेऽपि वा'।

अथ कन्यादानाधिकारः। विष्णुः 'पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो मातामहो माता चेति कन्याप्रदः पूर्वाभावे प्रकृतिस्थः परः परः' इति प्रकृतिस्थः पातित्योन्मादादिरहितः। अप्रकृतिस्थेन पित्रादिना कृतमप्यकृतमेव तदाह नारदः। 'स्वतन्त्रोऽपि हि यत् कार्य्यं कुर्य्यादप्रकृतिं गतः। तदप्यकृत-मेव स्यादस्वातन्त्र्यस्य हेतुतः'। पितृत्वादिना स्वतन्त्रोऽपि सन् अप्रकृतिस्थत्वेन हेतुना परतन्त्रो भवति तदा तत्कृतं वाग्दानादिकमकृतमेव यदि तु विवाहो निवृत्तः तदा प्रथा-

नत्र निष्प्रयत्वेनाधिकारवैकल्यान्न तस्य पुनरावृत्तिरिति। मातुः पूर्वं मातुलो बोध्यः यथा नारदः। 'पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वानुमतः पितुः। मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बान्धवस्तथा। माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्त्तते। तस्यामप्रकृतिस्थायां कन्यां दद्युः स्वजातयः'। इत्यर्द्धमधिकं पराशरभाष्ये माधवाचार्य्येण लिखितं मातुः कन्यादातृत्वे प्रकृतिस्थत्वाभावो बोध्यः बान्धवः पितामहः विष्णुवचनैकवाक्यत्वात् एवमेव रत्नाकरः एवञ्च सकुल्यपितामहयोर्नारदोक्तक्रमो न ग्राह्यः किन्तु विष्णूक्तवक्ष्यमाणयाज्ञवल्क्योक्तक्रमो ग्राह्यः पाठक्रमाच्छाब्दक्रमस्य बलवत्त्वात् तस्यामित्यनेन मातुरुपस्थितत्वात् स्वजातय इत्यनेन मातामहमातुलेतरमातृपक्षसकुल्या उच्यन्ते। संस्कृतानामधिकारमाह याज्ञवल्क्यः। 'असंस्कृतास्तु संस्कार्य्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः। भगिन्यश्च निजादंशाद्दत्त्वांशन्तु तुरीयकम्'। असंस्कृता भ्रातरः भगिन्यश्च पूर्वसंस्कृतैरुपनीतैः। अन्यथा मन्त्रपाठानधिकारापत्तेः तुरीयकं विवाहोचितद्रव्यमिति दायतत्त्वे विवेचितम्। तत्र विवाहोचितद्रव्यदाने संस्कृतासंस्कृतभेदानुपयोगात् पूर्वसंस्कृतैरिति कन्यासंस्कार एव उपयुक्तं तथा 'पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा। कन्याप्रदः पूर्वं नाशे प्रकृतिस्थः परःपरः। अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ। गम्यन्त्वभावे दातॄणां कन्या कुर्य्यात् स्वयं वरम्। सकृत् प्रदीयते कन्या हरंस्तां चौरदण्डभाक्। दत्तामपि हरेत् कन्यां श्रेयांश्चेद्वर आव्रजेत्'। तथेत्यनेन नारदोक्तमातामहाद्याः संसूचिताः। गम्यं सवर्णत्वादिना स्वप्राप्त्यार्हं वरं स्वप्रदानेन पतिं कुर्य्यादित्यर्थः। 'दत्तात्मा तु स्वयं दत्तः' इति याज्ञवल्क्योक्तस्वयं दत्तपुत्रस्य स्वादनवत् दत्तां

वाग्दत्ताम् इयं कन्या अमुकाय दातव्येति प्रतिश्रुतामिति यावत् अत्र विशेषमाह नारदः। 'ब्राह्मादिषु विवाहेषु पञ्चस्वेषविधिः स्मृतः। गुणापेक्षं भवेद्दानमासुरादिषु च त्रिषु'। एष विधिः सकृद्दानविधिः। गौतमः। 'प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यादिति' अधर्मोऽत्र दानानर्हताप्रयोजक इति विवादरत्नाकरः। वशिष्ठः। 'कुलशीलविहीनस्य पण्डादिपतितस्य च। अपस्मारि विधर्मस्य रोगिणां वेषधारिणाम्। दत्तामपि हरेत् कन्यां सगोत्रोढां तथैव च'। नारदः। 'प्रतिगृह्य च यः कन्यामदुष्टामुत्सृजेन्नरः। विनेयः सोऽर्थदण्डेन कन्यां तामेव चोद्वहेत्'। विनेयो दण्डनीयः। ब्राह्मादीनाह याज्ञवल्क्यः। 'ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलंकृता। तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम्। यज्ञस्थायर्त्विजे दैव आदायार्षस्तु गोयुगम्। चतुर्दशप्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च षट्। इत्युक्त्वाचरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्थिने। सकायः पावयेत्तज्जः षड्वंश्यांश्च सहात्मना। आसुरो द्रविणादानाद् गान्धर्वः समयान्मिथः। राक्षसो युद्धहरणात् पैशाचः कन्यकाच्छलात्'। एकविंशतिमिति दश पूर्वान् दशापरान्। आत्मानञ्चैकविंशतिमिति मनुवचनसमानार्थकं पुनाति पित्रादीन् पापाच्चरकाच्च समुद्धरति पुत्रादीन् निष्पापान् जनयति आत्मानमपि निष्पापं करोति आदायेति गोद्वयं वराद्गृहीत्वा तेनैव सह कन्यादानमार्षः सह गोमिथुनेनेति देवलवचनात् सहधर्मं चरतामिति नियमं कृत्वा कन्यादानं कायः कः प्रजापतिर्देवताऽस्येति प्राजापत्य इत्यर्थः। याज्ञीयसंख्यानियमम्। विना धनग्रहणादासुरः अतो नार्षस्य तथात्वं कन्यावरयोः परस्परानुरागात् समयः त्वं मे भार्या त्वं मे पतिरिति निश्चयः स गान्धर्वः युद्धेति बलात्कारोपलक्षणम्। 'प्रसह्य कन्याहरणं राक्ष

विधिरिष्यते' इति मनुवचनात् छलमाह मनुः । 'सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति । स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽष्टमः' । एवम्भूतत्यागानन्तरग्रहणे ब्राह्म्याद्यष्टनामको विवाह इति वर्त्तुलार्थः । गान्धर्वादौ विधिमाह देवलः । 'गान्धर्वादिविवाहेषु विधिर्वैवाहिको मतः । कर्त्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समयेनाग्निसाक्षिकः' । क्षतयोन्या अपि संस्कारमाह याज्ञवल्क्यः । 'अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः' इति छताभ्यनुज्ञत्वादिना नियोगधर्म्मसुपक्रम्य मनुः । 'यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्यकृते पतिः । तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः । यथाविध्यभिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् । मिथोभजेताप्रसवात् सकृत् सकृदृतावृतौ' । आगर्भग्रहणात् सकृद्गमनोपदेशाच्च यस्मै वाग्दत्ता तस्यैवापत्यं भवतीति कुल्लूकभट्टः । एतच्च कन्यानुमतिसत्त्वे तदनुमत्या तु नेत्याह वशिष्ठः । 'कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियते यदि शुल्कदः । देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते । अद्भिर्वाचा प्रदत्तायां म्रियेतोर्द्धं वरो यदि । न च मन्त्रोपनीता स्यात् कुमारी पितुरेव सा' । प्राग्वचनं मनोरपि मन्त्रोपनीता पाणिग्रहणमन्त्रजन्यसंस्कारवती कुमारी पितुरेव सेति अन्यस्मै यादृशेन सम्बन्धेन पित्रा विवाह्यते तादृक् पितृसम्बन्धवती एतत्परमेव 'नोदकेन न वाचा वा कन्यायाः पतिरिष्यते । पाणिग्रहणसंस्कारात् पतित्वं सप्तमे पदे' इति यमवचनम् । कन्यायाः सकृद्दानन्तु पाणिग्रहणसंस्कारयुक्तकन्यादानविषयं कात्यायनः । 'अनेकेभ्योऽपि दत्तायामनूढायान्तु यत्र वै । वरागमश्च सर्वेषां लभेताद्यवरस्तु ताम् । पश्चाद्वरेण यद्दत्तं तस्याः प्रतिलभेत सः । तथा गच्छेत् समूढायां दत्तं पूर्ववरो हरेत्' वरो विवाहोपस्थितः तथा 'प्रदाय शुल्कं गच्छेद् यः कन्यायाः

ष्ठीधनं तथा। धार्य्या सा वर्षमेकन्तु देयान्यस्मै विधानतः।
अथ प्रवृत्तिरागच्छेत् प्रतीक्षेत समात्रयम्। अत ऊर्द्ध्वं प्रदातव्या कन्यान्यस्मै यथेच्छतः'। प्रवृत्तिरागमनवार्त्ता। मनुः। 'मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञस्तासां प्रजापतेः। प्रयुज्यते विवाहेषु प्रदानं स्वाम्यकारणम्। पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम्। तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे'। स्वस्त्ययनं कुशलेन कालातिवाहनहेतुकं करणसाधनात् कमकधारणादि ओम् स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्विति च यज्ञ प्रजापतिदैवतो वैवाहिको होमस्तत्सर्वं मङ्गलार्थम् अभिमतार्थसिद्धिर्मङ्गलं तदर्थमदृष्टार्थमिति यावत्। स्वाम्यकारणन्तु प्रदानं न तु वाग्दानं रत्नाकरकृतापि प्रदाने नैव कन्यायां वरस्य स्वाम्यं जायते कन्यादातुः स्वाम्यं निवर्त्तते इति व्याख्यातं निष्ठा भार्य्यात्वस्य समाप्तिरूपा सप्तमे पदे गतायां कन्यायामिति बोध्यम्। तदानीं गोत्रापहारमाह लघुहारीतः। 'स्वगोत्राद् भ्रश्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे। पतिगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया'। पाणिग्रहणादपि पितृगोत्रापहारमाह श्राद्धविवेके। वृहस्पतिः। 'पाणिग्रहणिका मन्त्राः पितृगोत्रापहारकाः। भर्त्तुर्गोत्रेण नारीणां देयं पिण्डोदकं ततः'। यत्तु सपिण्डनस्य गोत्रापहारित्वप्रतिपादकवचनं 'संहितायान्तु भार्य्यायां सपिण्डीकरणान्तिकम्। पैतृकं भजते गोत्रमूर्द्ध्वन्तु पतिपैतृकम्'। इति कात्यायनीयं तत् शाख्यन्तरीयं शिष्टव्यवहाराभावात्। अतएव अनुमन्त्रिता गुरु गोत्रेणाभिवादयेत इति गोभिलोक्तं सप्तपदीगमनानन्तरं पत्युरभिवादनं तत्पतिगोत्रेण कर्त्तव्यमिति भट्टनारायणेनोक्तम् एतेन पितृगोत्रेणेति सरलाभवदेवभट्टाभ्यामुक्तं हेयम्। एतत्पत्यभिवादान्त एव सामगानां विवाहः तावुभौ ततः प्रभृति-

त्रिरात्रमक्षारलवणाशिनौ ब्रह्मचारिणौ भूमौ सह शयी-यातामिति तत्सूत्रे ततः प्रभृति विवाहकर्म्मण ऊर्द्ध्वमिति भट्ट-नारायणव्याख्यानात्। अतएव तत्पत्न्यभिवादनानन्तरं भव-देवेनापि प्रायश्चित्तहोमवामदेव्यगानदक्षिणा लिखिताः। यजुर्वेदिनान्तु प्रेक्षकाभिमन्त्रणानडुच्चर्मोपवेशनान्तो विवाहः आचार्य्याय वरं ददातीति पारस्करसूत्रेण तदनन्तरं वरशब्द-वाच्यगवादिदक्षिणादानस्योक्तत्वात्। अतएव 'विवाहादिः कर्म्मगणो य उक्तो गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते। विवाहादा-वेकमेवात्र कुर्य्यात् श्राद्धं नादौ कर्म्मणः कर्म्मणः स्यादिति' छन्दोगपरिशिष्टवचने विवाहादिरिति समञ्जनीयचरुहोम-गृहप्रवेशयानारोहणचतुष्पथामन्त्रणाक्षभङ्गसमाधानार्थ-होम-चतुर्थीहोमादिशब्देन ग्रहणम्। एषु विवाहादिगर्भाधानान्त-कर्मसु एकमेव श्राद्धं कार्य्यमिति श्राद्धविवेकः। अतः सम-ञ्जनीयचरुहोमादयः साङ्गविवाहाङ्गिका इति। ततश्च नाशौचं राज्ञां राजकर्म्मणीत्यधिकृत्य न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः पूर्वसंभृ-तयोरिति विष्णुसूत्रेणारब्धविवाह एव अशौचाभावो न तु सम-ञ्जनीयचरुहोमादौ विवाहारम्भश्च वृद्धिश्राद्धं 'व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे। आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम्। आरम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतजापयोः। नान्दी-श्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिष्क्रिया' इति राघवभट्टधृतवच-नात् पाकपरिष्क्रियेति साग्निदर्शश्राद्धविषयं तत्र तस्य तदुप-रणस्य असाधारणाङ्गत्वात्। न चैवं विवाहपूर्वकृतेन नान्दी-मुखश्राद्धेन सर्वेषां श्राद्धवत्त्वात् सर्वेषामेवारम्भो भूतः इति वाच्यं विवाहार्थं कृतवृद्धिश्राद्धसमञ्जनीयादीनामारम्भकत्वा-भावात् उद्देश्यत्वगर्भकत्वादारम्भपदार्थस्य अन्यथा अन्यार्थ-वरणादावप्यारम्भः स्यात्। अक्षभङ्गाभावात् तदर्थहोमाकरणे

विवाहार्थं कृतश्राद्धेन तस्याप्यारम्भादारभ्याकरणे प्रत्यवायश्च स्यात्। अतएव अन्याधानार्थं विवाहार्थं वा कृते श्राद्धेऽशौचे तु न वैश्वदेवस्य गर्भाधानस्य वा करणम्। एवञ्च विवाहकालेऽशौचे समग्रनीयचरुहोमादयोऽशौचगते महाव्याहृतिहोमप्रायश्चित्तं कृत्वा कर्त्तव्याः। 'गौणेषु तेषु कालेषु कर्म चोदितमारभेत्। प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत्' इति भरद्वाजवचनात्। गौणकालमाह हरिहरपद्धतौ। 'यद्यागामिक्रियामुख्यकालस्याप्यान्तरालवत्। गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राशनकर्मणि' ? अन्तरालवत् मध्यकालस्यैव आर्त्तचिन्तामणिकृत्यतत्त्वार्णवयोः 'एवमागामियागीयमुख्यकालादधस्तनः। स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः'। एवञ्च सर्वास्वेवान्वाहार्य्यवन्तीति गोभिलगृह्येण 'यच्छ्राद्धं कर्मणामादौ या चान्ते दक्षिणा भवेत्। अमावास्यां द्वितीयं यदन्वाहार्य्यं विदुर्बुधाः'। इति गृह्यान्तरे नान्दीमुखश्राद्धदक्षिणयोरन्वाहार्य्यत्वप्रतिपादनात् गृह्योक्तकर्मणामाद्यन्ताङ्गत्वेन नान्दीमुखश्राद्धदक्षिणानियमाभिधानात् विवाहमात्रस्य गृह्यकर्मत्वेन तदादौ वृद्धिश्राद्धमवश्यं कर्त्तव्यं तत्राद्यविवाहे पित्रा तत् कर्त्तव्यं 'स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मणि। पिण्डानोद्वहनात्तेषां तस्याभावेऽपि तत् क्रमात्'। इति छन्दोगपरिशिष्टात् सुतसंस्कारग्रहणात् पुत्रस्य विवाहान्तरे पित्रा नाभ्युदयिकं कार्य्यम् आद्येन संस्कारसिद्धौ द्वितीयादेस्तदजनकत्वात् तथाचाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टं 'सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे सीमन्तोन्नयनसंस्कारो गर्भपात्रसंस्कारः' इति श्रुतिरिति गर्भपात्रयोरयं गार्भपात्रः गर्भस्य उदररूपस्य पात्रस्य तदाधारस्य क्रिया इति कल्पतरुः। हारीतोऽपि। 'सकृत्तु कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विजस्त्रियः। यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः संस्कृतो

भवेत्। अत्र सकृत् संस्कृतपात्रजातानां सर्वेषां संस्काराभिधानेन प्रत्येककृतजातकर्मादिसंस्काराणां सुतरां संस्कृतत्वं सकृत् कृते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायात्। पिण्डानिति श्राद्धपदं कन्यापुत्रविवाहेषु इति श्राद्धविधायकविष्णुपुराणैकवाक्यत्वात् तदेकवाक्यतया एकशेषात् सुतसंस्कारकर्मणीत्यत्र सुतपदं कन्यापुत्रपरम्। आ उद्वहनादित्यभिविधावाङ्। तस्याभावेऽपि संस्कार्य्यक्रमबाधकस्य पितुरभावेऽपि पुनरन्यः संस्कार्य्यः सपिण्डादिर्वा तत्क्रमादिति 'चित्रं कर्म यथानेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः। ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्व्वकैः'। इत्यङ्गिरसोक्तफलभागितया तस्य प्रधानस्य क्रमात्तेषां पितॄणां दद्यात्। ततश्च संस्कार्य्यपित्रादित्रयमातामहादित्रयेभ्यः श्राद्धं कुर्य्यात्। न च संस्कार्य्यपितरमादाय तेषां पितुः संप्रदानभूतानां तत्क्रमादित्यनेन पितुः प्रवेशात् पितुः प्रपितामहेतर पञ्चानामिति नारायणोपाध्यायमतं युक्तमिति वाच्यं पित्रनुवेशेन संस्कार्य्य पितृपितामहप्रपितामहानां श्राद्धे तन्मातामहपक्षस्यैव 'पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम्' इत्यनेन युक्तत्वात् न वा तेषां संस्कर्त्तृपितॄणां संस्कार्य्य पितुः पितृगणमातामहगणानां वा ग्रहणं तत्क्रमादित्यनुपपत्तेः तथाहि आद्ये संस्कर्त्तुरनुपात्तत्वेन तच्छब्दादनुपस्थितिः। द्वितीये तेषामित्यनेनैव प्रक्रान्तत्वेन तथाविधानं प्राप्त्या तत्क्रमादित्यस्यानुवादकतापत्तिरूपानुपपत्तिः एवं तस्याभावे त्विति मैथिलपाठे प्रक्रान्तव्यवच्छेदकतुकारेण द्वितीयपक्षस्य सुतरां बाधितत्वमिति। ततश्च तेषामिति निर्व्विशेषितपितृमात्रपरामर्शकमिति। एवञ्च भ्रात्रापि संस्कार्य्य देवदत्तादिपितुरिति प्रयोज्यम्। नान्दीमुखे तु छन्दोगैर्योषितां श्राद्धं न कर्त्त-

व्यम्। 'न योषिद्भ्यः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते। स्वभर्तृ-पिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता' इति छन्दोगपरिशिष्टे पर्य्युदस्तत्वात् न च अवसानदिनेतरत्र योषिद्भ्योऽपृथग्दद्यात् यतः स्वभर्तृः पिण्डांशेभ्य उभयाद्यस्त्रकदत्तेभ्य एव योषितां तृप्तिः पुरुषाणां योषिज्जीवनादौ पृथक्पिण्डादपि तृप्तिमत्त्वात् योषित्पदमपि सार्थकमिति वाच्यं तथात्वेऽवसानदिनादृते इति व्यर्थं स्यात् तथाहि परिप्राप्ते योषितां श्राद्धेऽपृथक्त्वं विधीयते किंवा अपृथक् श्राद्धं विशिष्टं विधीयते नाद्यः अमावस्यादौ योषिद्दानाप्राप्तौ कथं तदनूद्याऽपृथक्त्वमात्र-विधानं न च अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यादित्यत्र प्रेते पितृ-त्वमापन्ने सपिण्डीकरणादन्विति विष्णुपुराणीयेन योषिता-मपि पितृत्वात् श्राद्धप्राप्तिरिति वाच्यं पितृभ्यो दद्यादित्यत्र पितृपदं न प्राप्तपितृलोकमात्रपरम्। किन्तु पितृपितामह-प्रपितामहमात्रपरम् असावेतत्ते इति यजमानस्य पित्रे असा वेतत्ते इति यजमानस्य पितामहाय असावेतत्ते इति यज-मानस्य प्रपितामहायेति श्रुत्याद्येकवाक्यत्वात् 'त्रयाणामुदकं कार्य्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते। चतुर्थः सम्प्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते' इति मनुवचने त्रयाणामित्यनेन पितृपिता-महप्रपितामहानां पत्नीनिरपेक्षाणां तर्पणवद्देवतात्वावगमाच्च मातामहादिलाभस्तु 'पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा-ध्रुवम्। अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत्' इति वृद्ध-याज्ञवल्क्यवचनात् मातामहा इति तदादित्रिकपरम् इत्यादि बहुवचनान्ता गणस्य संसूचका इत्युक्तेः श्राद्धेतिकर्त्तव्यतायां मातामहादित्रिकोपादानाच्च। नान्त्यः तदा अवसानदिना-दृत इति व्यर्थं स्यात् अवसानदिने तु 'ध्रुवाणि तु प्रकुर्वीत प्रमीताहनि सर्वदा' इति छन्दोगपरिशिष्टवचनेन स्त्रीपुंसयोः

आधारत्वेन श्राद्धप्राप्त्या 'स्त्रीणामप्येवमेवैतदेकोद्दिष्टं प्रकीर्त्तितम्। मृताहनि यथान्यायं नृणां यद्वदिहोदितम्' इति मार्कण्डेयपुराणीयेन च विशेषतः श्राद्धप्राप्त्या च विशिष्टविधित्वानुपपत्तेः तस्मादवसानदिनादृत इति वाक्यस्य सार्थकत्वाय पृथक्पदमेवानुवादः न च वैपरीत्यं तथात्वे वाक्यानुवादः स्यात् अव्ययपदानुवादे तु विभक्तेर्नानुवादकतेति एवमेवैशामन्यायाचार्य्याः तस्मात् 'मातृश्राद्धन्तु पूर्वं स्यात् पितृणां तदनन्तरम्। ततो मातामहानाञ्च वृद्धौ श्राद्धं त्रयं स्मृतम्, इति शातातपवचनात् 'अन्वष्टकास्वष्टकावदग्नौ हुत्वा देवपूर्वकमेव मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै पूर्ववद्ब्राह्मणान् भोजयित्वा' इति विष्णुसूत्रात् 'मृताहनि तु कर्त्तव्या स्त्रीणामप्युत्तरक्रिया' इति विष्णुपुराणात् 'श्राद्धं सपिण्डकं कुर्य्यात् स्वसूत्रोक्तविधानतः। अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायाञ्च क्षयाहनि। मातुः श्राद्धं पृथक् कुर्य्यादन्यत्र पतिना सह' इति। वृद्धिश्राद्धे च मात्रादिगयायां पितृपूर्वकमिति तीर्थचिन्तामणिधृतवायुपुराणवचनात् वृद्धान्वष्टकाऽवसानदिनगयानिमित्तकश्राद्धहरणेषु न योगिन्द्रा इत्यादिना छन्दोगेतरोऽवसानदिनेतरत्र वृद्ध्यादौ योषिद्भ्यः पृथक्श्राद्धायासं दद्यात् छन्दोगो वृद्ध्यादौ योषिद्भ्यो न दद्यात् अवसानदिने तु छन्दोगाच्छन्दोगोभयमेव योषिद्भ्यः पृथक् दद्यादित्यर्थात् सिद्धम्। ततश्च वृद्ध्यादौ छन्दोगयोषितां कथं तृप्तिरित्याकाङ्क्षामुत्थाप्य उत्तरार्द्धान्वय इति। एतदर्थमेव स्वसूत्रोक्तविधानत इत्युक्तं सूत्रेति गृह्यशास्त्रपरम् अन्यत्रामावास्यादौ पतिना सह भोज्यं श्राद्धं कर्त्तव्यमित्येवार्थः असावेतत्त इति यजमानस्य पित्रे इति प्रागुक्तश्रुत्या श्राद्धे पत्नीनिरपेक्षपित्रादिबोधकतया 'सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत् पितृभ्यः प्रदीयते।

सर्वेष्वंशहरा माता इति धर्मेषु निश्चयः" इति स्मृत्या भर्तृदत्तांशहारकत्वबोधिकया च एकवाक्यत्वात् अन्वष्टकायान्तु साग्नेरेवाधिकारः विष्णुवचने हि कुर्व्वेत्यनेनाग्निप्राप्तेरग्नाविति ग्रहणं तन्नियमार्थं न च अनग्नौनामग्नौकरणहोमे विप्रपाण्यादिविधानादत्रापि तथेति वाच्यं प्रकृतिभूतश्राद्धविध्युक्तस्य आधारान्तरस्य विकृतिभूतश्राद्धविशेषस्य विहिताधारेण बाधात् शरमयबर्हिषा कुशमयबर्हिर्बाधवत् नकालौकिकाग्नौ होमः न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकाग्नौ विधीयते इति मनुना निषेधात्। वाचस्पतिमिश्रोऽप्येवम्। प्रागुक्तपर्य्युदासात् वृद्धिश्राद्धे छन्दोगपरिशिष्टेन 'षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनुश्राद्धदानामुपक्रमेत्' इत्युपक्रम्य चतसामेवानुष्ठानमुक्तं न तु मातृणामिति एतेन षड्भ्यः इति जीवच्छ्राद्धकविषयमिति निरस्तम्। जीवच्छ्राद्धकेण छन्दोगेतरेण पितामह्यादीनां श्राद्धे क्रियते जीवन्तमतिदद्याद्वा प्रेतायान्नोदके द्विजः" इति छन्दोगपरिशिष्टात् जीवन्तमित्यत्र निमित्तविशेषत्वेन पुंस्त्वमविवक्षितम्। अतएव लघुहारीतेनाप्युक्तं 'स्वेन भर्त्रा सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्त्रियाः। एकत्वं सा गता यस्माच्चरुमन्त्राहुतिव्रतैः। तस्मिन् सति सुताः कुर्य्युः पितामह्या सहैव तु। तस्याश्चैव तु जीवन्त्यां तस्याः श्वश्र्वेति निश्चयः'। पितुर्देशान्तरस्थायित्वे च तत्प्रतिनिधित्वेन पुत्रादिना वृद्धिश्राद्धं कर्त्तव्यं तथाच हारीतः। 'जीवति पितरि पुत्राणामर्थादानविसर्गाक्षेपेषु न स्वातन्त्र्यं कामं दीने प्रोषिते चार्त्तिं गते ज्येष्ठोऽर्थांश्चिन्तयेत्' इति अर्थान् दृष्टादृष्टप्रयोजनानि। दक्षोऽपि। 'ऋत्विक्पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः। एभिरेव हुतं यत्तु स्यात्तद्धुतं स्वयमेव हि'। स्वयं प्रवृत्तस्यापि ऋत्विक्त्वमाह विवादचिन्तामणौ नारदः। 'ऋत्विक् च

त्रिविधो दृष्टः पूर्वैर्जुष्टः स्वयंकृतः। यदृच्छया च यः कुर्य्या-द्वात्विज्यं प्रीतिपूर्वकम्'। यदृच्छया स्वेच्छया मरणादिना पितुरनधिकारे द्वितीयादिविवाहे वा विवाहाधिकारिणा स्वयमवश्यं स्वपितृभ्यः श्राद्धं कर्त्तव्यम्। 'नान्दीमुखेभ्यः श्राद्धन्तु पितृभ्यः कार्य्यमग्रतो। ततो विवाहः कर्त्तव्यः शुद्धः शुभसुतप्रदः' इति ब्रह्मपुराणे श्राद्धेन विवाहस्य शुद्धत्वाभि-धानेन तदभावादशुद्धत्वप्रतीतेः अङ्गत्वादेव जीवत्पितृकेणापि जीवन्तं विहायापरमादायावश्यं वृद्धिश्राद्धं कार्य्यं 'जीवे पितरि वै पुत्रः श्राद्धकालं विवर्जयेत्। येषां वापि पिता दद्यात्तेषामेके प्रचक्षते'। इति हारीतवचनोत्तरार्द्धेन प्रधान-माङ्गताद्यर्थं श्राद्धविधानात्तत्र पितामहाद्युद्देशमाह विष्णुधर्म्मो-त्तरं 'येषां श्राद्धं पिता कुर्य्यात्तेषामेव स कारयेत्। मन्त्रोहेण तु कर्त्तव्यं तेषां श्राद्धं नराधिप!'। स जीवत्पितृकः प्रतिनिधिना-तु अमुकपितुरित्याद्यभिलापे प्रयोज्यम्। आयान्तु नः पितरः इत्यादौ तु न तथा 'या वै काञ्चनयज्ञे ऋत्विज आशिषमाशा-सते यजमानस्यैव तामाशासत इति होवाच' इति श्रुतेः एवञ्च अङ्गत्वात् पितामहादिक्रियमाणे कन्यादाने वृद्धिश्राद्धान्युप-पद्यते। मात्रा जीवत्पित्रादित्रिकवद्वृद्धिश्राद्धं विना कन्या दीयते तदनधिकारात् तथाहि पार्व्वणाधिकारे विष्णुः 'पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव कुर्य्यात्' इति तद्विकृति-त्वाद्वृद्धिश्राद्धेऽप्यनधिकारः। 'एवं मृताहनि तु कर्त्तव्या स्त्रीणामप्युत्तरक्रिया। प्रतिसंवत्सरे राजन्नेकोद्दिष्टविधानतः' इति विष्णुपुराणीये सपिण्डनोत्तरक्रियायामेकोद्दिष्टविधाने-नान्यत्रानधिकारः। अत्र स्त्रीणामिति प्रकरणात् कर्त्तरि षष्ठी ननु एवं व्रतप्रतिष्ठादिषु स्त्री कथं ब्राह्मणान् वाचयतीति चेन्न तत्र तद्विधानात् तथाहि जुहुयाद्वाचयेदिति गोभिल-

सूत्रेण विकल्पदर्शनात् 'सूतके च प्रवासे च अशक्तौ श्राद्ध-भोजने। एवमादिनिमित्तेषु हावयेदिति योजयेत्' इति छन्दोगपरिशिष्टीये आदिशब्दात् होममात्रे हावयेदिति श्रुतेस्तथाकल्प्यते एवं शूद्रस्यापि ब्राह्मणद्वारा विवाहादौ होमाधिकारः। विष्णुधर्मोत्तरे "विवाहादिक्रियाकाले तत्-क्रियासिद्धिकारकम्। यः प्रयच्छति धर्मज्ञः सोऽश्वमेधफलं लभेत्'। आदिशब्दात् यज्ञोपनयनप्रतिष्ठादिग्रहणमिति दानवाक्यावली मनुः 'अद्भिरेव द्विजाग्र्याणां कन्यादानं प्रश-स्यते। इतरेषान्तु वर्णानामितरेतरकाम्यया'। उदककरणक-मेव ब्राह्मणानां कन्यादानं प्रशस्यते क्षत्रियादीनां पुनर्दातृ-प्रतिग्रहीत्रोर्दानग्रहणेच्छाकरणेन जलं विनापि दानं प्रशस्यते न तु जलकरणकत्वं तेषां निषिध्यते व्यवहारोऽपि यथा रत्ना-करकृद्भिस्तु कन्यावरयोः परस्परानुरागेण इति। बौधायनः 'श्रुतशीलिने विज्ञाय ब्रह्मचारिणेऽर्थिने देया' इति सब्रह्म इति ब्रह्मचारिणे अजातस्त्रीसम्पर्कायेति कल्पतरुयाज्ञवल्क्य-दीपकलिके। जातपरिणीतस्त्रीसङ्गमस्य द्वितीयविवाहे विवाहाष्टकवहिर्भावापत्तेस्तदुपादानं प्राशस्त्यार्थमिति तत्त्वं ब्राह्मणानुवृत्तौ संवर्त्तः 'तां दत्त्वा तु पिता कन्यां भूषणाच्छा-दनासनैः। पूजयन् स्वर्गमाप्नोति नित्यमुत्सववृत्तिषु'। स्वयं नित्यं चिरकालीनम् उत्सवानां वाद्यादीनां वर्त्तमानेषु सत्सु दत्त्वेति सम्बन्धः। तत्फलमाह मत्स्यपुराणम्। 'मङ्गल्यानि च वाद्यानि ब्रह्मघोषञ्च गीतकम्। कन्यार्थं कारयेद्धीमानमङ्गल्यविनाशनम्'। यमः। 'कूपारामप्रपा-कारी तथा वृक्षादिरोपकः। कन्याप्रदः सेतुकारी स्वर्ग-माप्नोत्यसंशयम्'। अतएव मत्स्यपुराणम् 'शास्त्रे युक्तमस-न्दिग्धं बहुद्वारमहाफलम्। दशपुत्रसमा कन्या यापि

स्वाच्छीलवर्जिता' अतएव। अनपत्यस्य गत्यभावस्तत्रैवोक्ता यथा। 'अनपत्यस्य लोकेषु गतिः का च न विद्यते'। भविष्योत्तरे 'कन्याश्चैवानपत्यानां ददतां गतिमुत्तमाम्'। अनपत्यानामनपत्येभ्यः प्रकृष्टां गतिं जानीयादिति शेषः। विष्णुप्रीत्यर्थमपि कन्या दीयते 'देयानि विप्रमुख्येभ्यो मधुसूदनतुष्टये'। इति वामनपुराणेन सामान्यतोऽभिधानात् विष्णुपुराणञ्च 'विशिष्टफलदा कन्या निष्कामानाञ्च मुक्तिदा'। मनुः। 'येन येन हि भावेन यद्दानं संप्रयच्छति। तेन तेन हि भावेन प्राप्नोति प्रतिपूजितः'। येन येन हि भावेन सात्त्विकराजसतामसान्यतमेन तेन तेन हि भावेन देवमानुषपशुभावेन। यमः 'परस्यानुपहत्येह दानं दद्याद्विचक्षणः। सुखोद्भवं शुभोदर्कं प्रेत्यैव लभते फलम्'। इत्येतयोर्दानमात्रे यद्दातृनिष्ठं फलं यच्च कन्यादाने प्रागुक्तं दातृनिष्ठं फलं तदौत्सर्गिकं किन्तु तत्पित्रादिनिष्ठमपि कल्प्यते। 'ततश्चोद्दिश्य पितरं ब्राह्मणेभ्यो ददौ धनम्' इति अयोध्याकाण्डे। 'रत्नवस्त्रमहीयानसर्वभोगादिकं वसु। विभवे सति विप्रेभ्यो योऽस्मानुद्दिश्य दास्यति'। इति विष्णुपुराणीयपितृगीतायाञ्च पितृनिष्ठफलजनकत्वाभिधानात् तदीयन्तु कन्यादि तदर्थं देयमाह आपस्तम्बः 'अन्तेवास्यर्थांस्तदर्थेषु धर्मकृत्येष्वेव योजयेत् दुहिता वेति। तदर्थेषु मासिकादिना तद्भोगार्थं धर्मकृत्येष्वेवेत्यदृष्टार्थमिति' अतएव व्यासः। 'आयासशतलब्धस्य प्राणेभ्योऽपि गरीयसः। एकैव गतिरर्थस्य दानमन्या विपत्तयः' एवञ्च पित्रादिनारब्धदेवगृहपुष्करिण्यादि तद्धनस्वामिना तदर्थं देयं तदाह विवादरत्नाकरे कात्यायनः 'सुस्थेनार्त्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्मकारणात्। अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः'। एवञ्च मुमुर्षुदत्तस्य यद्दानोपसर्गत्वाभिधानं

स्वधर्मार्थेतरदानपरम्। एवञ्च शास्त्रदेशितं फलं प्रयोक्तरीति-न्यायेन पित्रादयो न व्यावर्त्तन्ते। तेषामपि शास्त्रदेशित-फलभागित्वात् किन्तु वेतनेन प्रवर्त्तमाना होमदेवपूजातड़ा-गादिषु ऋत्विकस्थपतिखनित्रप्रभृतयो न फलभागिनः। अतएव ऋत्विक्विषयिका श्रुतिः दीक्षितमदीक्षिता दक्षिणा-दिभिः क्रीता ऋत्विजोयाजयेरन्निति इतरेषामपि लोकव्यव-हारादेव धनार्थित्वमात्रम्। काश्यपः। 'शुल्केन ये प्रयच्छन्ति स्वसुतां लोभमोहिताः। आत्मविक्रयिणः पापा महाकिल्विष-कारिणः। पतन्ति नरके घोरे घ्नन्ति चासप्तमं कुलम्। गमना-गमने चैव सर्वः शुल्कोऽभिधीयते'। गमनागमने पारितोषिक-द्रव्यमादाय कन्याप्रदानार्थं कन्यापितृवेश्मयातायाते अत्र लोभ-मोहिता इत्यनेन स्वार्थं न ग्राह्यं कन्यार्हणार्थन्तु ग्रहणे न दोषः 'यासां नाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः। अर्हणं यत् कुमारीणामानृशंस्यं हि केवलम्'। आनृशंस्यमनुकम्पा अतएव मनुः। 'आददीत न शूद्रोऽपि शुल्कं दुहितरं ददत्' एवञ्च रत्नाकरधृतयमवचने यत् शूद्रसम्प्रदानकदानमुक्तं तत् कन्यादानविषयकमपि तद्यथा 'शूद्रे समगुणं दानं वैश्ये द्विगुणमुच्यते। क्षत्रिये षड्गुणं प्रोक्तं विप्रे दशगुणं स्मृतम्'। अत-एव मदनपारिजाते भरद्वाजः 'साधारणं स्यात्त्रिविधं विदुस्तत्र क्रमागतम्। प्रीतिदानं तथैवात्र प्राप्तञ्च सह भार्य्यया। अवि-शेषेण वर्णानां सर्वेषां त्रिविधं धनम्'। यत्तु 'चतुरो ब्राह्मण-स्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः। राक्षसं क्षत्रियस्यैक-मासुरं वैश्यशूद्रयोः'। इति मनुना प्रशस्तत्वेनाभिहितं तदपि प्रागुक्तकन्यार्हणार्थविषयम्। याज्ञवल्क्यः। 'दत्तां कन्यां हरन् दण्ड्यो व्ययं दद्याच्च सोदयम्। मृतायां दत्तमा-दद्यात् परिशोध्यो भयव्ययम्'। वाचा दत्तां कन्यां कारण-

मन्तरेण हरन् दण्ड्यो भवति यच्च वरेण दत्तं हिरण्यादिकं तत् सवृद्धिकं कन्यापिता दद्यात् वाग्दत्तायां मृतायां वरो दत्तमादद्यात् उभयव्ययं परिशोध्य यदवशिष्टमिति। दक्षः। 'मातापितृविहीनन्तु संस्कारोद्वहनादिभिः। यः स्थापयति तस्येह पुण्यसंख्या न विद्यते'। मत्स्यसूक्ते 'वलिकर्मणि यात्रायां प्रवेशे नववेश्मनः। महोत्सवे च मङ्गल्ये तत्र स्त्रीणां ध्वनिः शुभः'। ध्वनिः हुलुहुलुध्वनिः। दाक्षिणात्यास्तु 'आसने शयने दाने भोजने वस्त्रसंग्रहे। विवादे च विवाहे च क्षुतं सप्तसु शोभनम्'। अन्यत्र तु विष्णोरित्यधिकृत्य विष्णुधर्मोत्तरं 'नामसंकीर्त्तनं नित्यं क्षुत्प्रस्खलितादिषु। वियोगं शीघ्रमाप्नोति सर्वानर्थो न संशयः' अतएव विष्णुपुराणम्। 'स्मृते सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते। पुरुषं तमजं नित्यं व्रजामि शरणं हरिम्'। विष्णुधर्मोत्तरे 'नासंवृतमुखः कुर्य्याद्धास्यं जृम्भां तथा क्षुतम्'। श्रीपतिरत्नमालायाम्। 'आज्ञया नरपतेर्द्विजन्मनां दारकर्ममृतसूतकेषु च। बन्धमोक्षमखदीक्षणेष्वपि चौरमिष्टमखिलेषु च चोडुषु'। क्षौरं क्षुरिकर्म तेन स्त्रिया अपि नखकृन्तनम्। महाभारते 'रात्रौ दानं न शंसन्ति विना चाभयदक्षिणाम्। विद्यां कन्यां द्विजश्रेष्ठादीपमन्नं प्रतिश्रयम्'। अभयदक्षिणाम् अभयदानं तथाच रामायणं 'पर्य्याप्तदक्षिणस्यापि नाश्वमेधस्य तत्फलम्। यत्फलं याति सन्न्यासे रक्षिते शरणागते'। अकरणे निन्दामाह महाभारते 'प्राणिनं बध्यमानं हि यः शक्तः समुपेक्षते। स याति नरकं घोरमिति प्राहुर्मनीषिणः'। प्रतिश्रयं प्रवासिनामाश्रयम्। विवाहे रात्रौ दानान्तरमप्याह देवलः 'राहुदर्शनसंक्रान्ति विवाहात्ययवृद्धिषु। स्नानदानादिकं कुर्य्युर्निशि काम्यव्रतेषु च'। ज्योतिःसारसंग्रहे 'विवाहे तु

दिवाभागे कन्या स्यात् पुत्रवर्जिता। विवाहमलदग्धा सा नियतं स्वामिघातिनी'। व्यासः। 'संपूज्य गन्धपुष्पाद्यै-र्ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचयेत्। धर्मे कर्मणि मङ्गल्ये संग्रामा-द्भुतदर्शने'। गन्धादौ तु विशेषमाह विष्णुधर्मोत्तरे 'माल्यानु-लेपनादय' न प्रदद्यात्तु कस्यचित्। अन्यत्र देवताविप्र-गुरूणां भृगुनन्दन'। धर्मे कर्मणीति सप्तमी निर्देशाद्दसुख-कर्मणि स्वस्तिभवन्तो ब्रुवन्त्विति ब्रूयात्। यमः 'पुण्याह-वाचनं दैवे ब्राह्मणस्य विधीयते। एतदेव निरोङ्कारं कुर्य्यात् क्षत्रियवैश्ययोः। सोङ्कारं ब्राह्मणे ब्रूयान्निरोङ्कारं महौ-पतौ। उपांशु च तथा वैश्ये शूद्रे स्वस्ति प्रयोजयेत्'। सौभाग्यतिलकमाह मत्स्यपुराणम्। 'गोरोचनं सगोमूत्रं शुल्क गोशकृतं तथा। दधिचन्दनसंमिश्रं ललाटे तिलकं न्यसेत्। सौभाग्यारोग्यकृद् यस्मात् सदा च ललिताप्रियम्'। ललिता परमेश्वरी। तत्र कन्यावरयोर्माल्याद्युत्सवेन सहितं सांमुख्याचरणमाह हरिवंशः 'आशीर्भिर्वर्द्धयित्वा तु देवर्षिः कृष्णमब्रवीत्। अनिरुद्धस्य वीर्य्याढ्यो विवाहः क्रियतां विभो!। जम्बूलमालिकां द्रष्टुं वाञ्छा हि मम जायते'। तामाह हारावली 'जम्बूलमालिकाकन्यावरयोर्मुखचन्द्रिका'। मुखदर्शनमिति रभसः वाक्ये तु 'अयसोमार्कग्रहणसंक्रान्त्यादौ सुतीर्थके'। इत्यग्निपुराणीयदाननिमित्तोक्तस्ये सोमग्रहण-ऽपि अयेति श्रवणादन्यत्र रात्रावपि अयेत्युक्तेयम्। अहः पदस्याहोरात्रपरत्वादविरुद्धम्। विवाहादिसंस्कारकर्मणि सौरेणैव वाक्यम् 'आब्दिके पितृकृत्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः। विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः' इति पितामह-वचनात् 'तिथिकृत्ये च कृष्णादिं व्रते शुक्लादिमेव च। विवा-हादौ च सौरादिं मासं कृत्ये विनिर्दिशेत्'। इति रत्नाकर-

धृतब्रह्मपुराणवचनाच्च सौरः सूर्य्यसंक्रमः। विनिर्दिशेत् उल्लिखेत्। सौरे रविराश्युल्लेखोऽपि 'संक्रान्तिविहिते कृत्ये संक्रान्तिः परिकीर्त्तिता। मासोल्लेखश्चेतरस्मिन् रविराशि-स्थितिस्तथा' इति गारुड़ात्। संक्रान्तिनिमित्तके संक्रान्तिः कीर्त्तिता। उल्लेखनीयत्वेन कथिता अत्रैव चान्द्रमासोल्लेखश्च मासपदस्य तत्रैव शक्तेः। इतरस्मिन् संक्रान्तिविहितेतर-कर्मणि। संक्रान्तेः सौरत्वेन सौरकर्मणीति यावत्। तत्र रविराशिस्थितिरुल्लेखनीया। तथेति मासोल्लेखोऽपि इत्यर्थः। कल्पतरुरत्नाकरयोर्गृह्यपरिशिष्टं 'कन्यां वरयमानानामेष धर्मो विधीयते। प्रत्यङ्मुखा वरयन्ति प्रतिगृह्णन्ति प्राङ्-मुखाः। वरयन्ति गोत्रप्रवराभिधानपूर्वकं ददति प्रति गृह्णन्ति इति श्रवणात्। अतएव दानधर्मोत्तरे 'सर्वत्र प्राङ्-मुखो दाता ग्रहीता च उदङ्मुखः। एष दानविधिर्दृष्टो विवाहे तु विपर्य्ययः'। विपर्य्यय इति प्रत्यङ्मुखः संप्रदाता प्रतिग्रहीता प्राङ्मुखः। तथाच प्राहः 'प्राङ्मुखाभिरूपाय वराय शुचिसन्निधौ। दद्यात् प्रत्यङ्मुखः कन्यां चणे लक्षण-संयुतं'। इति भवदेवभट्टीयसम्बन्धविवेके। प्रवराभिधान-माह मत्स्यपुराणं 'तुलापुरुषदाने च तथाच हाटकाचले। कन्यादाने तथोत्सर्गे कीर्त्तयेत् प्रवरादिकम्' इति हरिशर्म-धृताश्वलायनवचनं शिवदत्तप्रपौत्री विष्णुदत्तपौत्री हरिदत्त-पुत्री यज्ञदत्ता कन्या शिवमित्रप्रपौत्राय विष्णुमित्रपौत्राय राममित्रपुत्राय रुद्रमित्राय तुभ्यं संप्रददेति इष्टार्थत्वात् पुंवचसां श्लप्रत्ययार्थो विवक्षा तेन संप्रददे इत्येव प्रयोगः न संप्रददेति। तथाच व्यासः 'नामगोत्रे समुच्चार्य्य प्रदद्यात् श्रद्धयान्वितः। परितुष्टेन भावेन तुभ्यं संप्रददे इति' नाम-प्रदेशमाह विष्णुपुराणं 'ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमे-

ऽहनि। देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मवर्मादिसंयुतम्। नर-
माचष्टे इति नराख्यं नरनामस्त्राख्यवन्मूलविभुजादिभ्यश्चेति
क इति जिनेन्द्रबुद्धिः अन्यतोऽपि चेति इति वररुचिः। देव-
पूर्वं देवात् पूर्वं तच्च 'विशिष्टं' शर्मयुक्तं शर्मा देवश्च विप्रस्य
वर्मत्राता च भूभुजः। भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य
कारयेत्' इति यमवचनेऽपि समुच्चयलब्धः 'शर्मान्तं ब्राह्मणस्य
स्यात्' इति शातातपीयेन शर्मान्तता च। एवं 'षष्ठेऽन्नप्राशनं
मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले' इति मनुवचनात् चूड़ा कार्य्या
यथा कुलमिति याज्ञवल्क्यवचनात् 'देशानुशिष्टं कुलधर्ममग्र्यं
स्वगोत्रधर्मं न हि संत्यजेच्च' इति वामनपुराणवचनाच्च।
संस्कारमात्रेण कुलधर्मानुरोधेन कालान्तरेऽपि मङ्गलविशेषा-
चरणम्। शूद्राणां नामकरणे वसुघोषादिपद्धतियुक्तनाम-
त्वञ्च बोध्यम्। देव्यन्तास्तु स्त्रियः स्मृता इति द्विजातिस्त्री-
परं 'शूद्रीदासान्तकाः स्मृता' इति वचनात् तत्पक्षराच्च
पुंयोगाज्जातेश्चेति ईप्रत्ययेन दास्यन्तता शूद्रे शिष्टव्यवहारो-
ऽपि तथा यत्तु सर्ववर्णस्त्रीपरं देव्यन्ता इति तन्न प्रकरणात्
द्विजातिपुंयोगबाधाच्च शर्मणी वर्मणीप्रयोगस्तु न व्यवहार्य्यः
देवपूर्वं नराख्यं स्यादित्यस्य तत्परत्वानौचित्यात् एवमेव
कुल्लूकभट्टः तेन वाक्येऽपि तथा कल्पना। अहं पदप्रयोगस्तु
'अहमस्मै ददानीति एवमाभाष्य दीयते' इति छन्दोगपरि-
शिष्टे तथादर्शनात् ददानीति परगामिनि फले ददे इति
आत्मगामिफले वाच्यम्। 'देवं गुरुं गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधि-
देवताः। सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्वं समुदीरयेत्'। इति
राघवभट्टधृतप्रयोगसारदर्शनेन स्वर्गकाम्यत्वादिना सिद्धोऽधि-
कारो येषां तानित्यनेन जीवतां श्रीशब्दादित्वं नास्ति मृता-
नान्तु न तथेति शिष्टाः। श्राद्धादौ फलभागिनां गोत्रा-

'आधिसीमोपनिक्षेपजड़बालधनैर्विना। तथोपनिधिराजस्त्री-श्रोत्रियाणां धनैरिह'। आधिर्बन्धकद्रव्यम् उपनिक्षेपस्तु वासनस्थमनाख्याय समुद्रं यद्विधीयते' इति। नारदोक्तः। 'वासनं निक्षेपाधारभूतं सम्पुटादिकं समुद्रं ग्रन्थ्यादियुतं जड़ोबुद्धिविकलः बालोऽप्राप्तषोड़शवर्षः उपनिधिः प्रीत्या भोगार्थमर्पितः। ततश्च आध्यादिभिर्जड़ादिधनैश्च विनाऽन्यानि धनानि उक्तभोगकाले स्वामिनो नश्यन्ति एतानि तु स्वामि-नो न नश्यन्ति न वा भोक्तुर्भवन्ति'। मिताक्षरायां स्मृतिः। 'द्वारमार्गक्रियाभोगजलवाहादिषु क्रिया। भुक्तिरेव तु गुर्वी स्यान्न दिव्यं न च साक्षिणः'। याज्ञवल्क्यः। 'आगमो ह्यधिको भोगाद्विना पूर्वक्रमागतात्। नागमः कारणं तत्र भुक्तिः स्तोकापि यत्र न। आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्त-स्तमुद्धरेत्। न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी। योऽभि-युक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तमुद्धरेत्। न तत्र कारणं भुक्ति-रागमेन विना कृता'। भूम्यादावागमः पूर्वपुरुषक्रमाना-गतभोगाद् बलवान् अतः क्रमागतभोग आगमाद् बलवान्। तथाच बृहस्पतिः। 'अनुमानात् गुरुः साक्षी साक्षिभ्यो लिखितं गुरु। अव्याहता त्रिपुरुषी भुक्तिस्तेभ्यो गरीयसी'। त्रिपुरुषभोगमाह व्यासः। 'प्रपितामहेन यद्भुक्तं तत्पुत्रेण विना च तम्। तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भोगस्त्रिपुरुषः। पिता पितामहो यस्य जीवेच्च प्रपितामहः। त्रयाणां जीवतां भोगो विज्ञेयस्त्वेकपुरुषः' आगमोऽपि बलवान्न भवति यत्र स्तोकापि भुक्तिर्नास्ति। तथाच नारदः। 'विद्यमानेऽपि लिखिते जीवत्स्वपि च साक्षिषु। विशेषतः स्थावराणां यन्न भुक्तं न तत् स्थिरम्' इति दीपकलिका। यत्र वादिनौ स्वस्वागमबलप्रवृत्तौ आगमयोश्च पूर्वापरभावो नास्ति तत्र यस्य

भुक्तिस्तस्यागमो बलीयान् न तु अन्यस्येत्यर्थं इति मिताक्षरा। अर्थायामागमपौर्वापर्य्यनिश्चयस्तत्र 'सर्वेष्वेव विवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया। आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा'। इति याज्ञवल्क्यवचनान्निर्णयः। आगमस्त्विति आसम्यक् गम्यते प्राप्यते स्वीक्रियते येन स आगमः क्रयादिरिति व्यवहारमातृका। आगमः साक्षिपत्रादिकमिति दीपकलिका। आगमो धनोपार्जनोपायः क्रयादिरिति मैथिलाः। तत्रान्येनाभियुक्तस्तत्कूटतामुद्धरेत्तत्पुत्रपौत्रौ नागममुद्धरेतां किन्तु भुक्तिरेव। तत्र प्रमाणं विशेषयति बृहस्पतिः। 'आहर्त्ता शोधयेत् भुक्तिमागमञ्चापि संसदि। तत्सुतो भुक्तिमेवैकां पौत्रादिषु न किञ्चन'। इदं शूलपाणिधृतं तत् पुत्रादिनं किञ्चनेति मैथिलधृतम्। आहर्त्ता अर्जनकर्त्ता अत्र पुत्रस्य भुक्तिशोधनमात्रम्। भुक्तिशोधनमाहतुर्व्यासकात्यायनौ। सागमो दीर्घकालश्च निच्छिद्रोऽन्यरवोज्झितः। प्रत्यर्थिसन्निधानश्च भोगः पञ्चाङ्ग इष्यते'। इष्यते प्रमाणत्वेन सागमः क्रयादियुक्तः। एष च भूमिविषयकविंशतिवर्षधनविषयकदशवर्षान्यूनकालभोगपरः। योऽभियुक्त इत्यादि यो भोगे क्रियमाणे परेणाभियुक्तः सन् परतोऽमृतः स्यात्तागममुद्धृतवान् तदा तत्पुत्रादिरागममुद्धरेत्। तथाच नारदः। 'अथारूढविवादस्य प्रेतस्याव्यवहारिणः। पुत्रेण सोऽर्थः संशोध्यो न तु भोगो निवर्त्तयेत्' विवादे सति शेषः। भोगः केवलभोगः। तथाच स एव। 'आदौ तु कारणं दानमध्ये भुक्तिस्तु सागमा' इति एष स विवादभोगः षष्ट्यब्देतरपरः। तथाविधभोगस्यागमं विनापि प्रामाण्यात्। तथा व्यासः। 'वर्षाणि विंशतिं भुक्ता स्वामिना व्याहृता सती। भुक्तिः सा पौरुषी भूमेर्द्विगुणा तु द्विपौरुषी। त्रिपौरुषी तु त्रिगुणः न तत्रान्वेष्य

आगमः'। एतद्वचनमसमक्षभोगविषयकमिति समक्षविंशति-वर्षाभोगविषयकवचनेनाविरोधः। एतादृक् स्मृत्युक्तकाल एव। कात्यायनः। 'स्मार्त्तकाले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते। अस्मार्त्ते त्वागमाभावात् क्रमात्त्रिपुरुषागता'। षष्टिवर्षैक-पुरुषभुक्तौ त्रिपुरुषभुक्तिव्यपदेशस्य फलमाह न तत्रेत्यादि। अतएव नारदः। 'अन्यायेन तु यद्भुक्तं पित्रा पूर्वतमैस्त्रिभिः। न तत् शक्यमपाकर्त्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतम्'। अन्यायेनेत्यत्रा-नागममिति शूलपाणिधृतपाठः। तुरप्यर्थः पित्रा सह पितर-मादाय त्रिभिरित्यर्थः। यत्तु 'अनागमन्तु यो भुङ्क्ते बहू-न्यब्दशतानि च। चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् पृथिवी-पतिः'। इति तस्य वचनं दण्डविधायकं न तन्मुख्यार्थपरं धर्मशास्त्रविरोधात् तदाह स एव। 'यत्र विप्रतिपत्तिःस्यात् धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः। अर्थशास्त्रार्थमुत्सृज्य धर्मशास्त्रार्थ-माचरेत्'। एवमेव शूलपाण्युपाध्यायाः। वस्तुतस्तु अना-गममिति दण्डविधायकवचनं स्त्रीधननृपधनपरम्। 'स्त्रीधनञ्च नृपेन्द्राणां न कदाचन जीर्य्यति। अनागमं भुज्यमानमपि वर्षशतैरपि' इति स्वत्वनिषेधकवचनान्तरैकवाक्यत्वात्। यत्र विप्रतिपत्तिः स्यादिति वचनस्याप्येतदुदाहरणम्। यत्रैकस्य जयेऽवधार्य्यमाणे मित्रलब्धिरपरस्य जयेऽवधार्य्यमाणे धर्म-लब्धिस्तत्र। 'हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्वरायतः। अतो यतेत तत्प्राप्ताविति वेदविदां मतम्' इति। याज्ञवल्क्योक्तार्थ-शास्त्रार्थमुत्सृज्य क्रोधलोभविवर्जित इति। धर्मशास्त्रार्थ-मवलम्ब्य व्यवहारं पश्येत् अतएव 'सभ्येनावश्यवक्तव्यं धर्मार्थ-सहितं वचः'। इति कात्यायनोक्तं भवदेवभट्टास्तु व्यासवचनं प्रतिवादिनोऽसन्निधाने पुरुषैकद्वयभोगाभिप्रायम्। त्रैपुरुष-भोगस्य तत्रैव प्रमाणत्वादित्याहुः।

अथ भुक्तिस्वत्वापवादः। बृहस्पतिः। 'भुक्तिस्त्रैपुरुषी सिद्धेदपरेषां न संशयः। अनिवृत्ते सपिण्डत्वे सकुल्यानां न सिद्ध्यति। अस्वामिना च यद्भुक्तं गृहक्षेत्रापणादिकम्। सुहृद्वन्धुसकुल्यस्य न तद्भोगेन हीयते। विवाह्यश्रोत्रियैर्भुक्तं राज्ञामात्यैस्तथैव च। सुदीर्घेणापि कालेन तेषां तत्तु न सिद्ध्यति'। आपणो विक्रयस्थानं विवाह्यो जामाता।

अथ युक्तिः। नारदः। 'उल्काहस्तोऽग्निदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिश्च घातकः। केशाकेशि गृहीतश्च युगपत्पारदारिकः। कुद्दालपाणिर्विज्ञेयः सेतुभेत्ता समीपगः'। तथा। 'कुठारहस्तश्च वनच्छेत्ता प्रकीर्त्तितः। प्रत्यक्षचिह्नैर्विज्ञेयो दण्डपारुष्यकृन्नरः। असाक्षिप्रत्यया ह्येते पारुष्ये तु परीक्षणम्'। प्रत्यक्षचिह्नैः रुधिराक्तखड्गादिभिः। पारुष्ये वाक्पारुष्ये। शङ्खः 'लोप्त्रहस्तश्च चौरः' इति नारदः। 'अभीक्ष्णं देश्यमानोऽपि प्रतिहन्यान्न तद्वचः। त्रिचतुःपञ्चकृत्वो वा परतोऽर्थं तमावहेत्'। यदा धनिकेनाधमर्णिकस्त्रिचतुःपञ्चकृत्वो वा त्वं मे ऋणं धारयसीति पुनः पुनर्देश्यमानोऽपि न तद्वाक्यं प्रतिहन्ति तदोत्तरकालमनेनाभ्युपगतोऽयमर्थ इत्यवधार्य्य तमर्थमृणिकाय दापयेदित्यर्थः।

अथ शपथः। नारदः। 'युक्तिष्वप्यवसन्नासु शपथैरेनमर्दयेत्। अर्थकालबलापेक्षमग्न्यम्बुसुकृतादिभिः'। एवं विचार्य्यमाणमर्थम् अर्दयेत् पीडयेन्निर्णयेदित्यर्थः। अर्थस्य विवादास्पदस्य बलं बहुत्वभावः कालस्य च बलं पुण्यापुण्यत्वं तदपेक्षं यथा स्यादित्यर्थः। दुर्वाकरत्वस्य पुण्यादिस्पर्शस्य चाग्रे दर्शनीयत्वात्। अत्र मयैतत् कृतं नवेति प्रतिज्ञामुच्चार्य्य अग्नौ जले वा हस्तं प्रक्षिपेत्। एतन्मिथ्यात्वे मम सुकृतं नश्येदिति वा ब्रूयात्। नतु अग्निपरीक्षां जलपरीक्षां वा

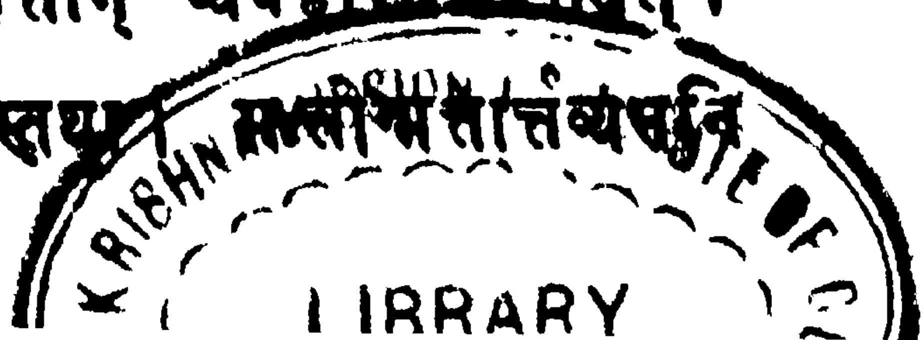
कुर्य्यात् इत्यभिप्रायवर्णनं युक्तं तस्यामहाभियोगविषयकत्वेन शपथसमभिव्याहारानर्हत्वात्। सुकृतादिभिरित्यादिना दुर्वा-सत्याभ्युपगमः। तथाच विष्णुः। 'सर्वेष्वेवार्थजातेषु मूल्यं कनकं प्रकल्पयेत्। तत्र कृष्णलोने शूद्रं दुर्वाकरं शापयेत्। द्विकृष्णलोने तिलकरं त्रिकृष्णलोने जलकरं चतुःकृष्णलोने स्वर्णकरं पञ्चकृष्णलोने सीतोद्धृतमहीकरं सुवर्णार्द्धोने कोशो देयः शूद्रस्य यथासमये विहिता क्रिया तथा द्विगुणेऽर्थे राजन्यस्य त्रिगुणेऽर्थे वैश्यस्य चतुर्गुणेऽर्थे ब्राह्मणस्येति'। कृष्णलः काञ्चनरत्तिका तन्मूल्यादूने कृष्णलोने एवमन्यत्र। मनुः। 'सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः। गोवीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः। पुत्रदारस्य वाप्येवं शिरांसि स्पर्शयेत् पृथक्'। ब्राह्मणेन मयैतत् कृतं न कृतं वेति प्रतिज्ञामुच्चार्य्य सत्यमिति वक्तव्यम्। तथैव क्षत्रियेण वाहनायुधं स्प्रष्टव्यं तथैव वैश्येन गोवीजकाञ्चनानामन्यतमं स्प्रष्टव्यं शूद्रेण तु पूर्वोक्तं सर्वमेव स्प्रष्टव्यं तेषां वृथाकृतस्पर्शानां पातकहेतुत्वात् पातकशब्देन निर्देशः। हलायुधोऽप्येवम्। दैवक्रियाविषयमाह नारदः। 'अरण्ये निर्जने रात्रावन्तर्वेश्मनि साहसे। न्यासापहरणे चैव दिव्या सम्भवति क्रिया'। बृहस्पतिः। 'देवब्राह्मणपादांश्च पुत्रदारशिरांसि च। एते तु शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणे। साहसेष्वभिशापे च दिव्यानि तु विशोधनम्'। अत्र शपथदिव्ययोः पृथक्त्वप्रतीतेः। शपथेन दिव्यधर्माः किन्तु वैधे कर्मणि तत्र शौचार्थं स्नानाचमनादिमात्रं कार्य्यम्। दिव्यानि तु दिव्यतत्त्वे कथितानि नात्र लिखितानि। अत्राभियुक्तेन शपथः कर्त्तव्य इत्युत्सर्गः। उभयेच्छयाभियोक्तापीत्याह नारदः। 'अभियोक्ता शिरोवर्त्ती सर्वत्रैव प्रकीर्त्तितः। इच्छयान्यतरः कुर्य्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः'। इतरः

शपथकर्त्तृभिन्नः। तथा कात्यायनः। 'आचतुर्दशकादह्नो यस्य नो राजदैविकम्। व्यसनं जायते घोरं स ज्ञेयः शपथे शुचिः'। व्यसनमापत् घोरमतिपीड़ाकरं तथाच कोशाधिकारि यस्य पश्येदित्यनुवृत्तौ विष्णुः। 'रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं राजातङ्कमथापि वा। तमशुद्धं विजानीयात् तथाशुद्धं विपर्य्ययात्'। कात्यायनः। 'तस्यैकस्य न सर्वस्य जनस्य यदि सम्भवेत्। रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दद्यात् दमञ्च सः। ज्वरातिसारविस्फोटगूढ़ास्थिपरिपीड़नम्। नेत्ररुग्गलरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते। शिरोरुग्भुजभङ्गश्च दैविका व्याधयो नृणाम्'। तस्यैकस्येति न तु देशव्यापकमरणादिः। मनुः। 'न वृथा शपथं कुर्य्यात् स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुधः। वृथा हि शपथं कुर्वन् प्रेत्य चेह च नश्यति। कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ष्ये तथेन्धने। ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम्'। कामिनीष्विति रहसि कामिनीसन्तोषार्थं वृथा शपथ एवं विवाहसिद्ध्यर्थं गोग्रासार्थम् आवश्यकहोमेन्धनार्थं ब्राह्मणरक्षार्थमङ्गीकृतधनादौ। यमः। 'वृथा तु शपथं कृत्वा कीटस्य बधसंयुतम्। अनृतेन च युज्येत बधेन च तथा नरः। तस्मान्न शपथं कुर्य्यान्नरो मिथ्यावधेप्सितम्'। कीटस्येति प्राणिमात्रोपलक्षणं तद्बधपापेन वृथा शपथकर्त्ता युज्यत इत्यर्थः।

अर्थनिर्णयः। तत्र नारदः। 'यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत्। अन्यथा वादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः। स्वयमभ्युपपन्नोऽपि स्वचर्य्यावसितोऽपि सन्। क्रियावसन्नोऽप्यर्हति परं सभ्यावधारणम्। सभ्यैरवधृतः पश्चात् स शास्यः शास्त्रमार्गतः'। यस्य वादिनः प्रतिवादिनो वा साक्षिण इत्युपलक्षणम्। साक्षिलिखितभुक्तिशपथानां मध्ये-

ऽन्यतमप्रमाणं यस्य प्रतिज्ञायाः सत्यत्वप्रतिपादकं स एव जयी अन्यथा पराजित इति प्रत्येतव्यम्। स्वयमभ्युपपन्नः आत्मनैवाङ्गीकृतस्वपराजयः स्वचर्य्यावसितः कम्पस्वेदवैवर्ण्यादिना पराजितत्वेनावधृतः क्रियावसन्नः साक्ष्यादिना प्राप्तपराजयः परमनन्तरं सभ्यावधारणमर्हति सभासदां मिथिलानामयं पराजित इति। निर्णयमर्हति आकाङ्क्षति स शास्त्रविधिना शास्यः। निर्णयस्य फलमाह बृहस्पतिः। 'प्रतिज्ञाभावनाद्वादी प्राड्विवाकादिपूजनात्। जयपत्रस्य चादानात् जयी लोके निगद्यते'। जयपत्रस्य लिखनप्रकारमाह स एव। 'यदृत्तं व्यवहारेषु पूर्वपक्षोत्तरादिकम्। क्रियावधारणोपेतं जयपत्रेऽखिलं लिखेत्। पूर्वोत्तरक्रियायुक्तं निर्णयान्तं यदा नृपः। प्रदद्याज्जयिने पत्रं जयपत्रं तदुच्यते'। कात्यायनः। 'अर्थिप्रत्यर्थिवाक्यानि प्रतिसाक्षिवचस्तथा। निर्णयश्च तथा तस्य यथाचारधृतं स्वयम्। एतद् यथाक्षरं लेख्यं यथापूर्वं निवेशयेत्। सभासदश्च ये तत्र धर्मशास्त्रविदस्तथा'। ततश्च भाषोत्तरे क्रिया च यत्र साक्ष्यादिकं निर्णयो जयपराजयावधारणं निर्णयकालावस्थितमध्यस्थास्तेत्यादिकं सर्वं लेखनीयं निरूपणस्य सम्यक्त्वप्रदर्शनार्थं तथाहि भाषोत्तरलिखनं हेत्वन्तरेण पुनर्न्यायप्रत्यवस्थाननिषेधार्थं न हि न गृहीतमिति मिथ्योत्तरेण पराजितस्य पुनः परिशोधितं मयेति प्रत्यवस्थानं सम्भवति। प्रमाणलिखनन्तु पुनः प्रमाणान्तरेण न्यायनिषेधार्थम्। तदाह कात्यायनः। 'क्रियां बलवतीं त्यक्ता दुर्बलात् योऽवलम्बते। न जयेऽवधृते सभ्यैः पुनस्तां नाप्नुयात् क्रियाम्। निर्णीते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत्। लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत्। यथा पक्केषु धान्येषु निष्फलाः प्रावृषो गुणाः। निर्णीतव्यवहाराणां प्रमाणम-

फलस्तथा'। निर्णयोत्तरकृत्यमाह मनुः। 'अथ ऽपव्ययमानन्तु कारणेन विभावितम्। दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशञ्च शक्तितः'। अपव्ययमानम् अपलपन्तं कारणेन साक्ष्यादि-प्रमाणेन। याज्ञवल्क्यः। 'ज्ञात्वापराधं देशञ्च कालं बलम-थापि वा। वयः कर्म च वित्तञ्च दण्डं दण्ड्येषु दापयेत्' मनुः। 'तीरितं चानुशिष्टञ्च यत्र क्वचन सम्भवेत्। कृतं तद्धर्मतो विद्यात् न तत् भूयो निवर्त्तयेत्'। अनुशिष्टसाक्ष्यादि-निर्णीतम् अतएव तीरितं प्राड्विवाकादिभिः समापितम्। तद्विवादपदं पुनर्न निवर्त्तयेदित्यर्थः। यत्र तीरितानुशिष्टयो-रप्यधर्मकृतत्वं मत्वा पराजयी पुनर्द्विगुणं दण्डमङ्गीकृत्य प्रत्यवतिष्ठते। तत्र पुनर्न्यायदर्शनमाह नारदः। 'तीरितं चानुशिष्टञ्च यो मन्येत विधर्मतः। द्विगुणं दण्डमादाय तत् कार्य्यं पुनरुद्धरेत्'। असद्विचारे तु विचारान्तरमाह स एव। 'असाक्षिकन्तु यद्‌दृष्टं विमार्गेण च तीरितम्। असम्मत मतैर्दृष्टं पुनर्दर्शनमर्हति'। असाक्षिकमित्यप्रमाणकोपलक्ष-णम्। याज्ञवल्क्यः 'दुर्द्दृष्टांस्तु पुनर्द्दृष्ट्वा व्यवहारान्नृपेण तु। सभ्याः स जयिनो दण्ड्या विवादाद्द्विगुणं दमम्। साक्षिसभ्याव-सन्नानां दूषणे दर्शनं पुनः। स्वचर्य्यावसितानान्तु नास्ति पौनर्भवो विधिः'। साक्षिवचनेन सभ्यावधारणेन च प्राप्ताव-सादानां पुनर्न्यायदर्शनं स्वव्यापारेण विरुद्धभाषादिना प्राप्तावसादानान्तु नास्ति पुनर्न्यायः। बृहस्पतिरपि। 'पला-यनानुत्तरत्वादन्यपक्षाश्रयेण च। हीनस्य गृह्यते वादो न स्ववाक्यजितस्य च'। मनुः। 'बलाद्दत्तं बलाद्भुक्तं बलाद्या लिखितञ्च यत्। सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान् मनुरब्रवीत्'। याज्ञवल्क्यः। 'बलोपाधिविनिर्वृत्तान् व्यवहारान्निवर्त्तयेत्। स्त्रीनक्तमन्तरागारवहिर्ग्रामकृतांस्तथा। मत्तोन्मत्तार्त्तव्यसनि

बालभीतादियोजितः। असम्बन्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिद्धति'।
उपाधिश्छलमिति शूलपाणिः। उपाधिर्भयादिरिति विज्ञानेश्वरः। तन्मते भीतादियोजित इत्युक्तवचनेन पौनरुक्त्यम्।
बहिर्ग्रामः बहिर्देशः। मत्तो मद्यादिना उन्मत्तो वातादिना व्यसनी द्यूताद्यासक्तः। असम्बन्धो वादिनियुक्तव्यतिरिक्त उदासीनः। आदिपदादस्वतन्त्रदासपुत्रादेर्ग्रहणम्। तथाच नारदः। 'स्वतन्त्रोऽपि हि यत् कार्य्यं कुर्य्यादप्रकृतिं गतः। तदप्यकृतमेवाहुरस्वातन्त्र्यस्य हेतुतः। कामक्रोधाभिभूता वा भयव्यसनपीड़िताः। रागद्वेषपरीताश्च ज्ञेयास्त्वप्रकृतिं गताः। तथा दासकृतं कार्य्यमकृतं परिचक्षते। अन्यत्र स्वामिसन्देहाच्च दासः प्रभुरात्मनः। पुत्रेण च कृतं कार्य्यं यत् स्यादच्छन्दतः पितुः। तदप्यकृतमेवाहुर्दासपुत्रौ च तौ समौ'। एतच्च कुटुम्बभरणातिरिक्तविषयं 'कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहारं यमाचरेत्। स्वदेशे वा विदेशे वा तं ज्यायान्न विचालयेत्' इति मनुवचनात् कुटुम्बमवश्यभरणीयम्। अध्यधीनः परतन्त्रपुत्रदासादिः। व्यवहारमृणादिकं ज्यायान् स्वतन्त्रः न विचालयेत् अनुमन्येत। तथाच नारदः। 'स्वातन्त्र्यन्तु स्मृतं ज्येष्ठे ज्यैष्ठं गुण वयः कृतम्। अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः। अस्वतन्त्रः स्मृतः शिष्य आचार्य्यस्य स्वतन्त्रता। अस्वतन्त्राः स्त्रियः सर्वाः पुत्रादामाः परिग्रहाः। स्वतन्त्रस्तत्र तु गृही यस्य तत् स्यात् क्रमागतम्। गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेयः अष्टमाद्वत्सरात् शिशुः। बाल आषोड़शाद्वर्षात् पोगण्डोऽपि निगद्यते। परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते। जीवतोर्न स्वतन्त्रः स्याज्जरयापि समन्वितः। तयोरपि पिता श्रेयान् वीजप्राधान्यदर्शनात्। अभावे वीजिनो माता तदभावे च पूर्वजः'। परिग्रहा अनु-

जीविप्रभृतयः। तथाच बृहस्पतिः। 'पितृव्यभ्रातृपुत्रस्त्री-दासशिष्यानुजीविभिः। यद् गृहीतं कुटुम्बार्थे तद् गृही दातुमर्हति' कात्यायनः। कुटुम्बार्थमशक्तेन गृहीतं व्याधितेन वा। उपप्लवनिमित्तञ्च विद्यादापत् कृतन्तु तत्। कन्यावैवाहिकञ्चैव प्रेतकार्य्ये च यत् कृतम्। एतत् सर्वं प्रदातव्य कुटुम्बेन कृतं प्रभोः'। प्रभोरिति कर्त्तरि षष्ठी तेन प्रभुणा दातव्यमिति रत्नाकरः। बृहस्पतिः। 'यः स्वामिना नियुक्तोऽपि धनायव्ययपालने। कुसीद कृषिवाणिज्ये निसृष्टार्थस्तु स स्मृतः। प्रमाणं तत् कृतं सर्वं लाभालाभव्ययोदयम्। स्वदेशे वा विदेशे वा स्वामी तन्न विसंवदेत्'।

इति श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य्यविरचिते स्मृतितत्त्वे व्यवहारतत्त्वं समाप्तम्।

शुद्धितत्त्वम्।

प्रणम्य सच्चिदानन्दं जगतामीश्वरं हरिम्। शुद्धितत्त्वानि तत्प्रीत्यै वक्ति श्रीरघुनन्दनः। सहानुगमनं नार्य्या योगसिद्धिनयस्तथा। नानाफलं तथैकस्मादाद्याधादेकफलं क्वचित्। अशौचसङ्करो वृद्धिः स्वल्पस्य गुरुसङ्करात्। दिनद्वयत्रयाभ्याञ्च पूर्वाशौचसमापनम्। अशौचान्तदिने कृत्यं जननेऽपि च मुण्डनम्। अन्याशौचस्य मध्ये तु जातकर्म्मादिकाः क्रियाः। गर्भस्रावे तथा शौचं स्त्रियां बालेऽथ सद्गुणे। कलौ तत्प्रतिषेधश्च पक्षिणीलक्षणन्तथा। विदेशस्थस्य चाशौचं सपिण्डादेरशौचकम्। त्यागस्तत्र च सत्यादेरशुचिग्राह्यनिर्णयः।

अशौचं मृत्युभेदेन सद्यः शौचमनन्तरम्। शवानुगमनाशौच मङ्गास्पृश्यत्वनिर्णयः। द्रव्यशुद्धिविचारश्च सूतिकास्पर्शने पितुः भर्त्तुः सपत्न्याश्चाशुद्धिरेकाहमरणद्वये। मुमूर्षुमृतकृत्यादि तथापर्णनरक्रिया। उदकादिक्रिया तत्र प्रेतस्नाने व वाससः। एकत्वं द्वित्वमन्यत्रादेयः सम्बन्धवाचकः। प्रेतक्रियाय सम्बुद्धिर्यजुषां तर्पणे सदा। गोत्रोक्तिर्न सगोत्रोक्तिः शोका पनोदनादिकम्। पिण्डोदकादिदानञ्च रात्रावपि च स क्रिया। अशौचान्तद्वितीयाहः कृत्यं दानं वृषत्यजिः। प्रेत क्रियासु संक्षेपादधिकारिविनिर्णयः। सपिण्डादिभिदाशौच संक्षेपोऽन्त्येष्टिपद्धतिः। निरूप्यन्तेऽत्र संक्षेपात् सतां मुद मभीप्सता।

अथ सहानुगमनम्। अङ्गिराः। 'मृते भर्त्तरि या नारी समारोहेद्धुताशनम्। साऽरुन्धती समाचारा स्वर्गलोके महीयते। तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च यानि लोमानि मानवे तावन्त्यब्दानि सा स्वर्गे भर्त्तारं यानुगच्छति। व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते बिलात्। तद्वद्भर्त्तारमादाय तेनैव सह मोदते। मातृकं पैतृकञ्चैव यत्र कन्या प्रदीयते। पुनाति त्रिकुलं नारी भर्त्तारं यानुगच्छति। तत्र सा भर्त्तृपरमा परा परमलालसा। क्रीडते पतिना सार्द्धं याव दिन्द्राश्चतुर्दश'। भर्त्तृपरमा भर्त्ता परमो यस्याः सा तथा परा परमलालसेत्यत्र स्तूयमानाप्सरोगणैरिति व्यासेन पठितम्। 'ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वापि यो नरः। तं वै पुनाति सा नारी इत्याङ्गिरसभाषितम्। साध्वीनामिव नारीणामग्निप्रपतनादृते। नान्यो धर्मो हि विज्ञेयो मृते भर्त्तरि कर्हिचित्'। या नारीत्युपादानात् सहमरणाभावपक्षोऽपि सूचितः नान्योधर्म इति तु सहमरणस्तुत्यर्थम्। तथाच

विष्णुः। 'मृते भर्त्तरि ब्रह्मचर्य्यं तदन्वारोहणं वा' इति। ब्रह्मचर्य्यं मैथुनवर्जनं ताम्बूलादिवर्जनञ्च यथा प्रचेताः। 'ताम्बूलाभ्यञ्जनञ्चैव कांस्यपात्रे च भोजनम्। यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्'। अभ्यञ्जनमायुर्वेदोक्त-पारिभाषिकम्। यथा 'मूर्द्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्ग-सङ्गतम्। स्रोतोभिस्तर्पयेद्गात्रं अभ्यङ्गः स उदाहृतः। तैल-मल्पं यदङ्गेषु न च स्याद्गात्रतर्पणम्। सामार्ष्टिः पृथगभ्यङ्गो मस्तकादौ प्रकीर्त्तितः'। स्मृतिः। 'एकाहारः सदा कार्य्यो न द्वितीयः कदाचन। पर्य्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम्। गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैव कार्य्यस्तया पुनः। तर्पणं प्रत्यहं कार्य्यं भर्त्तुस्तिलकुशोदकैः'। एतत्तु तर्पणं पुत्त्र-पौत्त्राद्यभावविषयमिति मदनपारिजातः। 'वैशाखे कार्त्तिके माघे विशेषनियमञ्चरेत्। स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णो-र्नामग्रहं मुहुः'। अत्र साध्वीमाह हारीतः। 'आर्त्तार्त्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशा। मृते म्रियेत या पत्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता'। इति छन्दोगपरिशिष्टीयमिति कल्प-तरुः'। साध्वीप्रसादेन लोकधारणमप्याह मत्स्यपुराणम्। 'तस्मात् साध्व्यः स्त्रियः पूज्याः सततं देववज्जनैः। तासां राज्ञा प्रसादेन धार्य्यते च जगत्त्रयम्'। महाभारते। 'अव-मत्य च याः पूर्वं पतिं दुष्टेन चेतसा। वर्त्तन्ते याश्च सततं भर्त्तृणां प्रतिकूलतः। भर्त्रनुमरणं काले याः कुर्वन्ति तथा-विधाः। कामात् क्रोधात् भयान्मोहात् सर्वाः पूता भवन्तु ताः'। अत्र च ऐहिकब्रह्मघ्नपतेर्दाहनिषेधात् जन्मान्तरीय-तत्पापवत एव सहमरणेनोद्धारः। ब्रह्मपुराणे। 'देशान्तर-मृते पत्यौ साध्वी तत्पादुकाद्वयम्। निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसम्। ऋग्वेदवादात् साध्वी स्त्री न भवेदात्म-

घातिनी। अशौचे निवृत्ते तु श्राद्धं प्राप्नोति शास्त्रवत्' ऋग्वेदवादात् 'इमानावीरविधवा' इत्यादिमन्त्रात्। एवञ्च अङ्गिरो ब्रह्मपुराणवचनपर्य्यालोचनया। ब्राह्मण्यादिसकल भार्य्याणां स्वगतभर्त्तृगतफलविशेषार्थिनीनां गर्भवती बाला पत्यादिव्यतिरिक्तानां सहमरणानुमरणयोरधिकार इति विवादकल्पतरुरत्नाकरौ। तत्र ब्राह्मण्याद्यनुमरणाधिकारो ऽसङ्गतस्तस्यास्तन्निषेधात्। तथाच मिताक्षरायां देवबोध कृतयाज्ञवल्क्यटीकायाञ्च गौतमः। 'पृथक्चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति'। तस्माद् ब्राह्मणाः सहमरणमेव इतरासान्तूभयमिति कल्पतरुरत्नाकरशुद्धिचिन्तामणिषु पादुकाद्वय मिति दर्शनात् पादुकादिकमित्यपपाठः किन्तु पादुकाद्वय मित्युपलक्षणम् उशनसा विप्रेतरासां द्रव्यविशेषमनुपादाय पृथक्चित्यारोहणमात्रोक्तेः। यथोशनाः 'पृथक्चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति। अन्यासामेव नारीणां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृतः'। मदनपारिजातोऽप्येवम्। शिष्टाचारोऽपि तथा। कृत्यतत्त्वार्णवे वृहन्नारदीयम्। 'बालापत्याश्च गर्भिण्यो ह्यदृष्टऋतवस्तथा। रजस्वला राजसुते नारोहन्ति चितां शुभे'। राजसुते इति सगरमातुः सम्बोधनम्। वृहस्पतिः। 'बालसम्बर्द्धनं त्यक्त्वा बालापत्या न गच्छति। रजस्वला सूतिका च रक्षेद्गर्भञ्च गर्भिणी'। एवमन्यतश्चेद् बालसम्बर्द्धनं स्यात्तदा तस्या अप्यधिकारः। व्यासः। 'दिनैकगम्यदेशस्था साध्वी चेत् कृतनिर्णया। न दहेत् स्वामिनं तस्या यावदागमनं भवेत्'। भविष्यपुराणे। तृतीयेऽह्नि उदक्याया मृते भर्त्तरि वै द्विजाः। तस्यानुमरणार्थाय स्थापयेदेकरात्रकम्'। तस्य भर्त्तुः तथा 'एकां चितां समासाद्य भर्त्तारं यानुगच्छति। तद्भर्त्तुर्यः क्रिया कर्त्ता स तस्याश्च क्रियाञ्चरेत्'। एतच्च

पिण्डदानपर्य्यन्तम् । 'यस्याग्निदाता प्रेतस्य पिण्डान् दद्यात् स एव हि' इति वायुपुराणैकवाक्यत्वात् । ब्रह्मपुराणे 'श्राव-येद् भर्त्तृजायान्तु स्वभर्त्तृकुलपामिमाम् । चितामारोपयन् प्राज्ञः प्रमृते धर्ममुत्तमम् । इमाः पतिव्रताः पुण्याः स्त्रियो याया: सुशोभनाः । सह भर्त्तृशरीरेण संविशन्तु विभावसुम् । एवं श्रुत्वा ततो नारी श्रद्धाभक्तिसमन्विता । पितृमेधेन यज्ञेन इष्ट्वा स्वर्गमवाप्नुयात्' प्रमृते भर्त्तरि इति शेषः पितृमेधेन यज्ञेन चितारोहणरूपेण । पादुकाद्वयग्रहणपूर्वकानुमरणे-ऽपि सह भर्त्तृशरीरेणेत्यनूहः प्रयोज्यः । देशान्तरमृते पत्या-वित्यादिना शरीरप्रतिनिधित्वेन तदीयद्रव्यविधानात् प्रति-निधौ च यथाश्रुतमन्त्रपाठमाह कात्यायनः । 'शब्दे विप्रति-पत्तिः' इत्येतद्विवृतमेकादशीतत्त्वे । न च 'अग्निजलप्रवि-ष्टानां भृगुसंग्रामदेशान्तरमृतानां गर्भाणां जातदन्तानां मरणे त्रिरात्रेण शुद्धिः' इति काश्यपवचनात् सह मृताया अप्यग्नि-प्रवेशेन त्रिरात्राशौचं तत्रैव तस्याः पिण्डदानमिति वाच्यम् । प्रागुक्तब्रह्मपुराणे पृथक्चितिसमारोहणमात्रे त्र्यहाशौच-विधानात् अन्यत्र भर्त्तृतुल्याशौचप्रतीतेः सहमरणे काश्यपोक्त-त्रिरात्राशौचाङ्गीकारेऽपि तस्याशौचस्य वृद्धा पत्यशौचकाला-वधिस्थायित्वम् । 'अन्तर्दशाहे स्याताञ्चेत् पुनर्मरणजन्मनी । तावत् स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत् स्यादनिर्दशम्' इति मनूक्ता-शौचसङ्करे पराशौचस्य पूर्वाशौचकालावधिस्थायित्वप्रतीतेः । ततश्च यथाशौचकालसङ्कोचे तन्मध्य एव सङ्कल्प्य पिण्डदानं तथाशौचकालवृद्धावपि यावदशौचं यथाक्रमं दश पिण्डा देया इति । अतएव जिकनीयान्त्येष्टिविध्यनुमरणविवेकयो-र्व्यासः । 'पुंस्थितं पतिमालिङ्ग्य प्रविशेद् या हुताशनम् । तस्याः पिण्डादिकं देयं क्रमशः पतिपिण्डवत्' । विष्णुः ।

'अन्विता पिण्डदानन्तु यथा भर्त्तुर्दिने दिने। तदन्वारोहिणी यस्मात् तस्मात् सा नात्मघातिनी'। अत्रानु: सहार्थः पति मालिङ्ग्येत्यनेनैकवाक्यत्वात् स्वाम्यशौचाभ्यन्तरे पृथक्चिता मृतायास्त्र्यहेण पिण्डदानं स्वाम्यशौचापगमे तु श्राद्धम्। 'अन्विताया: प्रदातव्या दश पिण्डास्त्र्यहेण तु। स्वाम्यशौच व्यतीते तु तस्याः श्राद्धं विधीयते' इति जिकनधृतपैठीनसि वचनात्। अग्निपुराणस्येदमिति शूलपाणिः। अत्रानु पश्चादर्थ:। अतीते तु भर्त्तृशौचे पादुकाद्वयमुपादाय ज्वल दग्निप्रवेशे त्र्यहाशौचव्यवस्थया पिण्डदानं चतुर्थदिने श्रा पूर्वोक्तब्रह्मपुराणवचनात्। यत्र तु भर्त्तुः संग्रामहतत्वादिन सद्यः शौचं तत्र पृथक्चितामृताशौचस्य पूर्वोक्तब्रह्मपुराणवच नात् त्रिरात्रत्वेन बहुकालव्यापित्वेनाधप्रवृत्तिमत्त्वात् तेनैव पूर्वा शौचस्य व्यपगमात् तत्र भर्त्तुरपि त्र्यहेण पिण्डदानं तथापि एकचितारोहणे भर्त्तृशौचव्यपगमात् शुद्धिः। संश्रितं पति मालिङ्ग्येति अन्विता पिण्डदानमिति पूर्वोक्तवचनाभ्याम् अग्नि प्रवेशे सुमन्तुना सद्यःशौचविधानाच्च। यथा 'भृग्वग्निजल संग्रामदेशान्तरस्थसंन्यासनशनाशनिमहाध्वनिकानाम् उदक क्रिया कार्य्या सद्यःशौचं भवति' इति। भृगुरुच्चदेशः महा ध्वनिकः पुण्यार्थं हिमालयावधिकमहापथगमनेन संपादित मरणः। न चैतत् सद्यः शौचं नित्य वेदाध्यापकैरग्निहोत्र भिश्च एकाहाशौचिभिश्च कर्त्तव्यमिति हारलतादत्तविषयत्वेन नैतद्विषयकमिति वाच्यं तन्मात्रविषयकत्वे प्रमाणाभावात सामान्यमुखप्रवृत्ततया वचनान्तरसंवादितया चैतद्विषयक मिति अन्यथा काश्यपोक्तत्रिरात्राशौचमपि अग्निजलसंग्राम प्रविष्टानां प्रमादादेव मरण इति हारलतादर्शनादनुमरण विषयकं न स्यात् तस्मात् काश्यपवचनं ब्रह्मपुराणसमान

विषयकमिति सुमन्तुवचनञ्च संग्रामस्तम्भस्य सहगमनविषयकमपीति। न च अत्र योगसिद्ध्यधिकरणविरोधान्न समुच्चितफलसिद्धिरिति वाच्यम्। योगसिद्ध्यधिकरणे हि यः पुत्रकामो यः पशुकाम इत्यादिना यज्ञक्रतूनुपक्रम्य एकस्मै वा कामायान्ये यज्ञक्रतव आक्रियन्ते सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमासावित्युक्तं तत्र तत्तद्विधिवाक्येषु निरपेक्षफलश्रुतेः कामनाभेदाच्च कर्त्रैक्यं ततश्च सर्वशब्देन प्रकृतवाचिना निरपेक्षाणामेव पुत्रादिफलानां दर्शपौर्णमाससम्बन्धेऽवगते प्रयोगभेदादेव भवतु तत्र तत्तत्फलसिद्धिः तथाच तदधिकरणसिद्धान्तसूत्रं योगसिद्धिर्वा अर्थस्योत्पत्त्ययोगित्वादिति। अस्यार्थः। वाशब्दः सिद्धान्तद्योतनार्थः सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमासावित्यत्रार्थस्य-तत्तत्फलस्य योगेन प्रयोगभेदेन सिद्धिः उत्पत्त्ययोगित्वात् सर्वशब्दानुकर्षणीयानां यः पुत्रकामो यः पशुकाम इत्यादावुत्पत्तिवाक्ये फलानां युगपदसम्बन्धात्। न चार्थस्य नानाविधस्य उत्पत्त्ययोगित्वात् महेन्द्रादितत्तल्लोकवासादीनाम् एकदोत्पत्त्यसम्भवादिति व्याख्यानं युक्तमिति वाच्यं तड़ागोत्सर्गादौ एकस्मात् कर्मणः क्रमिकनानाफलोक्तेः। तथाच मत्स्यपुराणम्। 'एतान्महाराजविशेषधर्मान् करोति योऽथामतिशुद्धबुद्धिः। स याति रुद्रालयमाशु पूतः कल्पाननेकान् दिवि मोदते च। अनेकलोकान् समहस्तपादीन् भुक्त्वा परार्द्धद्वयमङ्गनाभिः। सहैव विष्णोः परमं पदं यत् प्राप्नोति तद्द्यागबलेन भूयः'। तथेहापि सर्वनाम पदाभावादार्थवादिकफलानि समुच्चितान्येव कामनाविषयो लाघवात् आर्थवादिकसमुच्चितनानाफलविषयकविधिरप्येक एव कल्प्यते लाघवात् न हि निमित्तसाधारण्ये बाधकं विना नैमित्तिकानां पर्य्यायता सम्भवति वह्निसामीप्याद्दाहप्रकाशयोः पर्य्यायताया अदर्शनात् तस्मात् सकृदनुष्ठितेन

कर्मणा यथैकं फलं निष्पाद्यते तथा बाधकं विना फलान्तरमपि विनिगमकाभावात्। ज्योतिष्टोमादेस्तु यष्टिवर्षावच्छिन्नफलश्रुतेः पृथगनुष्ठानादेव पृथक्फलसिद्धिः अन्यथा यष्टिसंख्याद्यभिधानं व्यर्थं स्यात्। यत्र तु कर्मफले कालविशेषो नोक्तस्तत्रापि तत् कर्मसंपादकानुरूपेण कालविशेषो बोध्यः फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत् परिमाणतः फलविशेषः स्यादिति न्यायात्। तेषां कर्मणां लोकवत् कृष्यादिकवत्। तथाच मत्स्यपुराणे। 'पौरुषं दैवसम्पत्त्या काले फलति पार्थिव। त्रयमेतन्मनुष्याणां पिण्डितं स्यात् फलावहम्। कृषेर्वृष्टिसमायोगाद् दृश्यन्ते फलसिद्धयः। तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन' पौरुषं पुरुषसाध्य ऐहिकक्रियाद्वन्द्वं दैवं सुखाद्युत्पादनोन्मुखीभूतादृष्टं पूर्वजन्मना कृतं तथाच याज्ञवल्क्यः। 'तत्र दैवमभिव्यक्तं पौरुषं पूर्वदैहिकम्'। अभिव्यक्तं फलोन्मुखीभूतं काले तत्तत् काले तत्कार्य्यजननोन्मुखीभूते अतएव सर्वैर्निबन्धृभिर्बाधकं विना एकस्मात् प्रायश्चित्तात् नानापापध्वंस इत्युक्तम्। तथा वृषोत्सर्गजलाशयोत्सर्गदुर्गापूजा तन्माहात्म्यपाठगङ्गास्नानादिषु एकशास्त्रोक्तमिलितफलवाचकपदयुक्तानि सङ्कल्पवाक्यान्युक्तानि तथाच भवदेवभट्टाः। 'एकस्मै वा कामायान्ये यज्ञक्रतव आह्रियन्ते' इति संकीर्त्य सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमासाविति प्रयोगभेदविधानाद् भवतु तत्र पृथगनुष्ठानसाध्यत्वं ब्रह्मवधप्रायश्चित्ते तथाभूतं पृथगनुष्ठानसाध्यत्वप्रतिपादकवचनाभावात् अनेकफलानाञ्च तन्त्रेण दशहरान्यायेन एककामनाविषयत्वसम्भवात् तन्त्रत्वमित्याहुः हरिनाथोपाध्यायास्तु वृषोत्सर्गफलान्युद्दिश्य एतानि च अर्थवादिकफलानि समुच्चितान्येव कामनाविषयः पुरुषविशेषणत्वस्य कल्पत्वात्

तथाच मिलितानामेककामनाविषयत्वकल्पना अग्नीषोमयोरिव देवतात्वे लाघवन्यायस्य विशिष्टत्वादित्याहुः। अथवा यत्र तारा चौरधौयीत तस्य पितरो घृतकुल्याः मधुकुल्याः वा चरन्ते इत्यत्रापि वैकल्पिकान्वयोपगमे जातेष्टिनयभङ्गप्रसङ्गात् लाघवाद्दिकल्पेऽष्टदोषाच्च एकस्य कार्य्यस्य नियोज्याकाङ्क्षायां सकलार्थवादोपस्थितफलकाम एक एव नियोज्यः स्वीकृतस्तथाचापीति। अथानुत्पन्नब्रह्महत्यादिपतिकाया-स्तत्पूतत्वरूपफलबाधात् तत्तत्कामनाविरहेण अनधिकारः स्यादिति चेत् उक्तयुक्त्या समुच्चितफलसिद्धेरनन्यथासिद्धार्थवादबलेन सन्दिग्धपापध्वंसकामनाया एवाधिकारो मङ्गलवत्। सति जन्मान्तरीये तादृशपातके, संसर्गादिकृते वा तद्ध्वंसोऽपि जायते असति तु न तथाप्रतियोगिरूपसहकारिविरहात् निर्विघ्नस्य कृतमङ्गलवत्। महादाननिर्णयोऽप्येवम्। एवं दशहरादावपि अतएव विश्वामित्रेण पापसन्देहेऽपि प्रायश्चित्तमुक्तं यथा 'कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि शुद्ध्यभ्युदयकारणम्। प्रकाशे वा रहस्ये वा संशयेऽनुक्तकेऽस्फुटे'। अनुक्तकेऽतिपातकाद्यष्टान्यतमत्वेन विशेषतोऽनुक्तके प्रकीर्णक इति यावत् अस्फुटे अज्ञाते। वस्तुतस्तु मिलितफलदानयोग्यानामपि श्राद्धादिकर्मणां प्रत्येकफलसम्पादकत्वं तथाहि अथेतमनुः 'श्राद्धशब्दं कर्म प्रोवाच प्रजानिःश्रेयसार्थम्' इति आपस्तम्बोक्तादिविशिष्टफलार्थिनः केवलरागिणः केवलमुमुक्षोरपि प्रत्येकफलसिद्धिः साङ्गाद्धि वैदिककर्मण इष्टसम्पादकत्वनियमात्। तथाच मार्कण्डेयपुराणं 'पितृन्नमस्ये दिवि ये च मूर्त्ताः स्वधाभुजः काम्यफलाभिसन्धौ। प्रदानशक्ताः सकलेप्सितानां विमुक्तिदा येऽनभिसंहितेषु'। अनभिसंहितेषु काम्यफलेषु इति शेषः। अतएव मदयश्च इत्याहुः-

पुष्टिकामो वेति समस्तपदोपात्तानामपि प्रत्येकफलकामना-सम्बन्ध इति भूपालः। एवञ्च 'ऋग्भ्यां ताभ्यां तिलव्रीहि-गोधूमयवकल्पितम्। हविः प्रजुहुयान्नित्यं वासरेष्वेकविंशती' इति बौधायनवचने तिलादीनां सति सम्भवे समुच्चयः असति विकल्प इति कर्मविपाके विश्वेश्वरभट्टाः। एवञ्च समाधिना स्वदेशस्थ मृतस्य धृतराष्ट्रस्य पर्णोटजाग्निना देहदाहकाले तत्पत्न्या गान्धार्य्या अग्निप्रवेशदर्शनादिदानीं काष्ठादिस्वतस्य मृतस्यापि पत्युस्तत्पत्न्याः सहमरणं सङ्गच्छते। श्रीभागवते तदुक्तम्। 'दह्यमानोऽग्निभिर्देहे पत्युः पत्नी सहोटजे। बहिःस्थिता पतिं साध्वी तमग्निमनुवेक्ष्यति'। अनुवेक्ष्यति अग्निप्रवेशनं करिष्यतीति युधिष्ठिराय नारदस्य भविष्यत् कथनम्। 'दयितं यान्यदेशस्थं मृतं श्रुत्वा पतिव्रता। समारोहति शीघ्राग्नौ तस्याः शिवं निबोधत' इति व्यासवचनादिना सहमरणानुमरणयोर्नित्यकाम्यनैमित्तिककाम्यत्वेन मलमासादावपि कर्त्तव्यता 'नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथायथा। तथातथैव कार्य्याणि न कालस्तु विधीयते' इति दक्षवचनात्।

तदयं प्रयोगः। पुत्रादिना स्वगृह्योक्तविधिना अग्नौ दत्ते ज्वलितायां भर्तृचितायां सहगन्त्री साध्वी स्नाता परिहितधौतवासोयुगा कुशहस्ता प्राङ्मुखी उदङ्मुखी वा दैवतीर्थेनाचान्ता तिलजलकुशत्रयमादाय ओम् तत्सदिति ब्राह्मणेनोच्चारिते नारायणं संस्मृत्य नमोऽद्य अमुके मासि अमुके पक्षेऽमुकतिथौ अमुकगोत्रा श्रीमती अमुकी देवी अरुन्धतीसमाचारत्वपूर्वकस्वर्गलोकमहीयमानत्वमानवाधिकरणकलोमसमसंख्याब्दावच्छिन्नस्वर्गवासभर्तृसहितमोदमानत्वमातृपितृश्वशुरकुलत्रयपूतत्वचतुर्दशेन्द्रावच्छिन्नकालाधिकरणकाप्

दीर्घचक्षुःग्रमानत्वपतिसहितक्रीड़मानत्व-ब्रह्मघ्न-कृतघ्न-मित्रघ्न-पतिपूतत्वकामा भर्त्तृज्वलच्चितारोहणमहं करिष्ये इति अनु-मरणे तु भर्त्तृज्वलच्चितारोहणमित्यत्र ज्वलच्चिताप्रवेशेन भर्त्रनुमरणमिति सङ्कल्प्य अष्टौ लोकपाला आदित्यचन्द्रा-निलाग्न्याकाशभूमिजलहृदयावस्थितान्तर्यामि-पुरुषयमदिन-रात्रिसन्ध्याधर्मा यूयं साक्षिणो भवत ज्वलच्चितारोहणेन भर्त्तृ-शरीरानुगमनमहं करोमीति अनुमरणे तु भर्त्तृशरीरानुगमन-मित्यत्र भर्त्रनुमरणमित्युच्चार्य्य ज्वलच्चिताग्निं त्रिःप्रदक्षिणी-कृत्य ओम् इमा नारी रविधवाः सपत्नीरञ्जनेन सर्पिषा संविशन्तु अनश्वरोऽनमीरा सुरत्ना आरोहन्तु जलयोनिमग्ने इति ऋग्वेदोक्तमन्त्रे 'ओम् इमाः पतिव्रताः पुण्याः स्त्रियो याया: सुशोभनाः । सह भर्त्तृशरीरेण संविशन्तु विभावसुम्' इति पौराणिके मन्त्रे च ब्राह्मणेन पठिते नमो नम इत्युच्चार्य्य ज्वलच्चितां समारोहेत् । आपस्तम्बः । 'चितिभ्रष्टा तु या नारी मोहाद्विचलिता भवेत् । प्राजापत्येन शुद्धेत्तु तस्माद्धि पापकर्मणः' । प्रायश्चित्तनिर्णयधृते स्मृतिः । एकचित्यां समारूढौ दम्पती निधनङ्गतौ । पृथक्श्राद्धं तयोः कुर्य्या-दोदनन्तु पृथक् पृथक्' । विद्याकरधृता स्मृतिः । एकाहेन मृतानान्तु बहूनामथवा द्वयोः । तन्त्रेण श्रपणं कृत्वा पृथक् श्राद्धं प्रवर्त्तयेत्' । यत्तु 'यदा नारी विशेदग्निं स्वेच्छया पतिना सह । अशौचमुदकं तस्याः सह भर्त्रेति निश्चितम् । तिथ्यन्तरमृतायास्तु पृथक् श्राद्धं न विद्यते' । इति चतुर्भुज-भट्टाचार्य्यधृतवचनाद्भिन्नतिथिमृताया अपि पत्युस्तत्तिथौ श्राद्धमिति हरिदासतर्काचार्य्याः तन्न अस्य वचनस्यामूलत्वात् समूलत्वेऽपि श्राद्धपदं पिण्डपरम् । एकोद्दिष्टं मृताहनीति शत-वचनविरोधात् ।

अथाशौचसङ्करः। मनुः 'अन्तर्दशाहे स्यातां चेत् पुनर्मरणजन्मनी। तावत् स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत् स्यादनिर्दशम्' इत्यनेन परजातस्य पूर्वजाताशौचसमानकालीनाशौचस्य सङ्कोचं विना शुद्धेरजन्यत्वात् पूर्वाशौचकालेन पराशौचकालस्य सङ्कोचोऽस्तु स्वल्पकालीनाशौचस्य तु वृद्धिं विनापि पूर्वाशौचस्थितेरशुद्धिर्भविष्यतीति तत्र कथं सम्भवमरणे वृद्धिवक्ता इति चेत्र शङ्खेन तथोक्तत्वात् यथा 'समानाशौचं प्रथमे प्रथमेन समापयेत्। असमानं द्वितीयेन धर्मराजवचो यथा'। प्रथमार्द्धपतितं सजातीयाशौचं प्रथमेन समापयेत् अत्र प्रथमार्द्धपतितत्वेन विशेषोऽपकृष्टमदाशौचविषयः। अपकृष्टमदाशौचमुत्कृष्टेतेन शुध्यति। अथ चेत् पञ्चमीं रात्रिमतीत्य परतो भवेत्। अपकृष्टमदाशौचं तदा पूर्वेण शुध्यति' इति कूर्मपुराणवचनात् एकस्मादशौचजन्मन ऊर्द्ध्वं परतः कृष्णवच्छास्त्रे व्यवहार इति न्यायात् तेनाशौचकालमध्ये अल्पापकृष्टमदाशौचं तदा तेनापकृष्टमता द्वितीयेन शुद्धिः। अस्यापवादमाह। अथ चेदिति परतोऽशौचकालावधेः प्रातिलोम्येन पञ्चमीं रात्रिमतिक्रम्य यदि भवति पूर्वाशौचप्रथमार्द्ध इति यावत्तदा प्रथमेन शुद्धिरिति शङ्खवचनैकवाक्यत्वात् अन्यथा क्रमिकापरत्वस्यातीत्येत्यनेन लब्धत्वात् परत इत्यस्यानर्थक्यापत्तेः अपकृष्टमस्त्वन्तु सपिण्डजननाशौचापेक्षया स्वपुत्रजननाशौचस्य सपिण्डमरणापेक्षया पितृमातृभर्त्तृमरणाशौचस्य च यतः स्वपुत्रजनने स्नानात् पूर्वमङ्गास्पृश्यत्वमन्यत्र न तथा। मातृपितृभर्त्तॄणां महागुरुत्वात्तेषां मरणे द्वादशरात्रमक्षारलवणाशनं सपिण्डमरणे त्रिरात्रं यथा कूर्मपुराणं 'सूतके तु सपिण्डानां संस्पर्शो नैव दुष्यति। सूतकं सूतिकाश्चैव वर्जयित्वा नृणां पुनः'। सूतकं पितरं नृणां

संसर्गकर्तृणाम्। संवर्त्तः। 'जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचे-लन्तु विधीयते। माता शुद्ध्येद्दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः'। शुद्धेरत् स्पर्शमात्रे उत्तरवाक्ये तथा दर्शनात्। सपिण्डमरणं प्रकृत्याश्वलायनः। 'त्रिरात्रमक्षारलवणाशा-शिनः स्युर्द्दशरात्रं महागुरुष्विति'। महागुरूनाह विष्णुः। 'त्रयः पुरुषस्य महागुरवो भवन्ति पितामाताचार्य्यश्चेति' आचार्य्यश्च 'उपनीय ददद्वेदमाचार्य्यः स उदाहृतः' इति याज्ञवल्क्योक्तः। तन्मरणे त्रिरात्राशौचित्वेन नैतादृङ्नियमः। पत्युर्महागुरुत्वमाह रामायणे सीतां प्रति अनसूयावाक्यम्। 'नातो विशिष्टं पश्यामि बान्धवं वै कुलस्त्रियाः। पतिर्बन्धु-र्गतिर्भर्त्ता दैवतं गुरुरेव च'। शातातपः। 'गुरुरग्निर्द्वि-जातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः। पतिरेको गुरुःस्त्रीणां सर्वत्राभ्यागतो गुरुः' इति अत्रैकपदेन दत्तस्त्रीणां पितृमातृ-व्यावृत्तिः। अत्राशौचस्याघवृद्धिमद्विशेषणेन तद्रहितेऽपि अशौचमात्रे पूर्वापरार्द्धपतितत्वेन व्यवस्था मैथिलोक्ता ज्ञेया। अतएव नवमदिनाभ्यन्तरपातिनि तुल्याशौचे तु प्रथमेन समा-पनं बौधायनोक्तम्। यथा 'अथ चेद्दश रात्राः सन्निपतेयुराद्यं दशरात्रमानवमाद्दिवसात्'। दशरात्रा इति 'शुद्ध्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः। वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो-मासेन शुद्ध्यति' इति मनूक्तस्वस्वजात्युक्ताशौचपरम्। आन-वमादिति च तत्तदुपान्त्यदिनपरम् एवं पञ्चमीं रात्रिमित्यपि स्वस्वजात्युक्ताशौचार्द्धपरं 'समानाशौचं प्रथमे प्रथमेन समा-पयेत्' इत्येकवाक्यत्वात्। अत्राद्यं दशरात्रमित्याद्यपदमेक-परं तथाच पूर्वाशौचपूर्वार्द्धे समानाशौचपाते पूर्वेण उपान्त्य-दिनाभ्यन्तरे चेत् तदा परेण अन्त्यदिने महागुरुनिपातेऽपि दिनद्वयादिवृद्धिरिति मिश्राःतत्र आद्यपदस्यैकार्थत्वे अथवा-

पत्तेः 'पञ्चदशाहे स्नाताश्चेत् पुनर्मरणजन्मनी' इति जननाशौचमध्य इति 'अथ चेद्दशरात्राः सन्निपतेयुः' इति समानं लघुचाशौचमित्यादिमनुविष्णुबौधायनलघुहारीतवचनानामेकवाक्यतया उपान्त्यदिनमध्ये अशौचान्तरपाते पूर्व्वेणैव शुद्धिः। अन्यथा अघवृद्धिमदाशौचमित्यादिवचने अघवृद्धिपदस्यानर्थक्याच्च। असमानमिति असमानं पूर्व्वजातं जननाशौचं द्वितीयेन मरणाशौचकालेन समापयेत्। 'सूतके मृतकं चेत् स्यान्मृतके सूतकं तथा। मृतेन सूतकं गच्छेन्नेतरत् सूतकेन तु' इति लघुहारीतवचनैकवाक्यत्वात्। एवञ्च यदि जननस्य परभाविनापि मरणेन समापनं तदा स्वल्पकालीनस्यापि पूर्व्वभाविना दीर्घेण सुतरां समापनम्। शङ्खवचनस्य समानं लघुचाशौचमिति पारिजातपाठे सुतरां तथैवार्थः। विष्णुः। 'जननाशौचमध्ये तु यद्यपरं जननं स्यात्तदा पूर्व्वाशौचव्यपगमे शुद्धिः। रात्रिशेषे दिनद्वयेन प्रभाते दिनत्रयेण मरणाशौचमध्ये ज्ञातिमरणेऽप्येवमिति'। रात्रिशेष इति पुंनपुंसकयोः शेष इत्यमरोक्तेः शेषशब्दस्यास्त्रीलिङ्गत्वात् स्त्रीलिङ्गविशेषणत्वेऽपि न स्त्रीलिङ्गत्वम्। तेन रात्रिःशेषोऽवशिष्टो यत्र तत्राशौचान्त्यदिने इत्यर्थः। अहःशेषे द्विरात्रकमित्यनेनानवमाद्दिवसादित्यनेन चैकवाक्यत्वात्। प्रभाते तद्दिवसीयोत्तरप्रभातेऽरुणोदयात्प्रभृति सूर्य्योदयप्राक्काले। 'प्रभातायाञ्च शर्व्वर्य्यां भास्करेऽनुदिते तथा' इति विष्णुधर्म्मोत्तरवचनात्। उदयमाह गृह्यसंग्रहे। 'रेखामात्रञ्च दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितम्। उदयं तं विजानीयाद्धोमं कुर्य्याद्विचक्षणः'। अत्र सर्व्वैर्निबन्धृभिर्दशमदिनादधिकेन दिनद्वयेनेति व्याख्यानाद्दिनद्वयेन पूर्व्वाशौचस्यापि समापनम्। अन्यथा परांशौचसमापकात्वे स्वनिमित्तावध्येव दिनद्वयं स्यात् न

विध्यनुवादवैषम्यभिया नान्त्यदिनपरिग्रह इति वाच्यं दिनद्वयस्य पराशौचमात्रकालत्वेन प्रागप्राप्तत्वेन दशमदिनस्यानुवादानुपपत्तेः। किन्तु पूर्वाशौचस्यान्त्यदिनमादाय दिनद्वयाशौचाभिधाने अन्त्यदिनस्य पूर्वाशौचकालत्वेन प्राप्तत्वात् तदंशेऽनुवादकत्वम् अपरदिनस्य च अप्राप्तत्वात्तदंशे विधित्वमिति विध्यनुवादवैषम्यादधिकेन व्याख्यानं सङ्गच्छते। न च पूर्वाशौचव्यपगमे दिनद्वयेनेति व्याख्यानान्न तथात्वमिति वाच्यं तथा मरणाशौचदशमदिने मृतस्य तद्दिने पिण्डोदकदानं न स्यात्तस्य स्वाशौचविधानात्। विष्णुः 'यावदशौचं तावत् प्रेतोदकं पिण्डमेकञ्च दद्युः' इति पूर्वाशौचव्यपगमे इत्यस्यानुषङ्गकल्पने प्रमाणाभावाच्च। 'मरणादेव कर्त्तव्यं संयोगो यस्य नाग्निना। दाहादूर्द्ध्वमशौचं स्याद् यस्य वैतानिको विधिः'। इति शङ्खोक्तस्य निमित्तीभूतमरणसत्त्वे मरणादिनिश्चयात् नैमित्तिकाशौचस्यावश्यं भावस्य बाधापत्तेश्च। वैतानिकः श्रौतोहोमः अग्निपदं तदग्निपरं तेन निरग्नेः स्मार्त्ताग्नेश्च मरणादेवाशौचम्। तस्माद्दशमदिनजातं परनिमित्त स्याप्यशौचजनकं दिनद्वयेनेति पूर्वाशौचं वर्द्धयेत् पराशौचस्य ज्ञापकं वाच्यं 'अन्तर्दशाहे स्यातास्चेत् पुनर्मरणजन्मनी। तावत् स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्दशम्' इति मनुना पराशौचस्य पूर्वाशौचकालावधिस्थायित्वेन नियमितत्वात्। रात्रिशेषे दिनद्वयेनेत्यनेन पूर्वाशौचस्याधिकदिनद्वयावस्थानं वाच्यम् अन्यथा यावत्तत्स्यादनिर्दशमित्यनेन विरोधः स्यात्। अथवा यावत्तत्स्यादनिर्दशमिति समानं लघुचाशौचं पूर्वेणैव विशुद्ध्यति इति रात्रिशेषे दिनद्वयेनेति वचनानामेकवाक्यतया पूर्वाशौचस्याधिकदिनद्वयावस्थानं वाच्यम् अन्यथा कल्पनागौरवं स्यात् प्रथमोत्पन्न-

निमित्तजनितपापाभिव्याप्तकालाभ्यन्तरे द्वितीयनिमित्तोत्पत्तौ प्रथमपापमेवाभिवर्द्धते आद्यपापद्वितीयपापनिमित्ताभ्याम-घान्तरजननं वा उभयथापि द्वयोरधिकारिणोस्तदत्यय-काल एव अशौचान्तकाल इति मिश्राः। अतएव पूर्वा-शौचान्तदिनकृत्यमपि द्वादशदिने क्रियते। तत्करणादेव च शुद्धिः तथाच आदिपुराणे 'यस्य यस्य तु वर्णस्य यद्यत् स्यात् पश्चिमं त्वहः। स तत्र वस्त्रशुद्धिञ्च गृहशुद्धिं करोत्यपि। समाप्य दशमं पिण्डं यथाशास्त्रमुदाहृतम्। ग्रामाद्वहिस्ततो गत्वा प्रेतस्पृष्टे च वाससी। अन्त्यानामाश्रितानाञ्च त्यक्त्वा स्नानं करोत्यपि। श्मश्रुलोमनखानाञ्च यत्त्याज्यं तत्त्यजत्यपि। गौरसर्षपकल्केन तिलतैलेन संयुतः। शिरःस्नानं ततः कृत्वा तोयेनाचम्य वाग्यतः। वासो युगं नवं शुभ्र-मव्रणं शुद्धमेव च। गृहीत्वा गां सुवर्णञ्च मङ्गलानि शुभानि च। स्पृष्ट्वा संकीर्त्तयित्वा तु पश्चाच्छुद्धो भवेन्नरः'। पश्चिमं त्वहः अशौचान्तिमदिनं गृहशुद्धिं प्राक्तनपाकभाण्डत्याग उपलेपनादिना त्याज्यं त्यागार्हं यत् सदा त्याज्यं तत् इत्यर्थः। यथा मिताक्षरायां 'मुण्डयेत् सर्वगात्राणि कक्ष-वक्षःशिखावर्हिः'। क्रममाह वराहपुराणम्। 'श्मश्रुकर्म कारयित्वा नखच्छेदमनन्तरम्'। गोभिलः 'केशश्मश्रुलोम-नखानि वापयीत शिखावर्जम्'। अशौचाधिकारे आप-स्तम्बः। 'अनुभाविनाञ्च परिवापनम्' इति अनुपश्चाद् भव-न्तीति अनुभाविनः कनिष्ठास्तेषामेव पुरुषाणां वापनमिति रत्नाकरादयः। तत्र श्रीपतिरत्नमालायां जननाशौचे मुण्डन-विधानात्। तथा 'आज्ञया नरपतेर्द्विजन्मनां दारकर्ममृत-सूतकेषु च। बन्धमोक्षमखदीक्षणेष्वपि चौरमिष्टमखिलेषु चोडुषु'। तस्मादनुभाविनां स्वाशौचमनुभवतां 'कृतकेशनख-

श्मश्रुदीक्षः शुक्लाम्बरः शुचिः' इति मनूक्तप्राप्तमुण्डनानां समावृत्तानामपि सर्वाशौचे मुण्डनम्। यत् पुनरापस्तम्बः। 'न समावृत्तावपेयुरन्यत्र वौहारादित्येके। अथापि ब्राह्मणम् एष रिक्तो वाऽनपिहितस्तस्यैव तदेव पिधानं यच्छिखेति'। केचिदाचार्य्या मन्यन्ते वौहारात् दर्शपौर्णमासाङ्गयागविशेषादन्यत्र समावृत्ता गृहस्था न वपेयुः। अत्र प्रमाणं तथापीति ब्राह्मणं मन्त्रेतरवेदभाग इति माधवाचार्य्याः एष गृहस्थः अनपिहित आवरणशून्यः सन् रिक्तस्तुच्छो भवतीत्यर्थः यस्य यच्छिखा तदेव पिधानं तेन वौहारादिकं विना न गृहस्थः शिरो मुण्डयेदित्येकेषां मतमिति तत् काम्यपरम्। यथा दानधर्मे 'केशश्मश्रुधारयतामग्रा भवति सन्ततिः'। एवं केशश्मश्रुधारिणामशौचे पितृमातृमरण एव मुण्डनम्। तथा विष्णुः। 'प्रयागे तीर्थयात्रायां पितृमातृवियोगतः। कचानां वपनं कार्य्यं वृथा न विकचो भवेत्' इति। अतएव आदिपुराणे यथाव्यमुक्तम्। मङ्गलान्यादर्शघृतप्रदीपप्रभृतीनि शुभानि दोषरहितानि। पिण्डदानमन्त्यजेभ्यो वासो दानञ्चाद्यक्रियाधिकारिणः। अन्यत् सर्वमशौचिमात्रस्य परदिनेऽपि स्नानादिगवादिस्पर्शब्राह्मणस्वस्तिवाचनैर्विनाप्यशौचस्थितिः। तथाच देवलः। 'अघाहःसु निवृत्तेषु सुस्नाताः कृतमङ्गलाः। आशुच्यादिप्रमुच्यन्ते ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य च'। अस्य वक्ष्यमाणव्याख्यानात् सर्वं स्फुटीभविष्यति। मङ्गलान्याह देवलः। 'लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः। हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः। एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्चयेत्तु यः। प्रदक्षिणन्तु कुर्वीत तस्य चायुर्न हीयते'। अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलं तद्धेतुतया ब्राह्मणाद्यपि। गोप्रणामे ब्रह्मपुराणम्। 'सदा गावः प्रणम्यास्तु मन्त्रेणानेन

पार्थिव। नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च। नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः। मन्त्रमेतमुदीर्य्यैव गोदानफलमाप्नुयात्'। भविष्ये। गामालभ्य नमस्कृत्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणम्। प्रदक्षिणी कृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा। गवामस्थि न लङ्घेत मृतौ गन्धं न वर्जयेत्। यावदाघ्राति तद्गन्धं तावत्पुण्येन युज्यते'। विष्णुः। 'गोमूत्रं गोमयं क्षीरं सर्पिर्दधि च रोचना। षडङ्गमेतन्माङ्गल्यं पवित्रं सर्वदा गवाम्'। षडङ्गं षट्प्रकारकम्। अत्र वैदिककर्मानर्हत्वप्रयोजकसंस्कारविशेषरूपमशौचं वैदिककर्माहत्वप्रयोजकसंस्काररूपं शौचम्। न च अशौचाभाव एव शुद्धिर्न संस्कारविशेष इति वाच्यम् अघानां यौगपद्ये त्विति न वर्द्धयेदघाहानि इत्येताभ्यामशौचे पापपर्य्यायाघपदप्रदर्शनात् अशौचपदस्य यथाभावरूपत्वं तथा। 'देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम्। आयान्ति तस्मात्तदहः पुण्यं पूज्यञ्च सर्वदा'। इत्यादित्यपुराणीयेन शौचे पुण्यपददर्शनात् शौचस्यापि भावरूपता प्रतीयते। तदहरित्यविच्छिन्ननाड़ीपर्य्यन्तपरम्। तथाच दानदर्पणे वराहपुराणं 'यावत् कालं सुते जाते न नाड़ी छिद्यते पुनः। चन्द्रसूर्य्योपरागेण तमाहुः समयं समम्'। कृत्यचिन्तामणौ देवलः 'जाते पुत्रे पिता श्रुत्वा सचेलं स्नानमाचरेत्। ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दत्वा बालं विलोकयेत्'। एतेन 'सूतके तु मुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः। कृत्वा सचेलं स्नानन्तु शुद्धो भवति तत्क्षणात्। अन्याश्च मातरस्तद्वत्तद्गेहं न व्रजन्ति चेत्'। इति आदिपुराणवचने मुखं दृष्टेति विशेषणात् पुत्रजन्मनि पितुर्यत् स्नानमुक्तं तन्मुखदर्शनानन्तरमेवेति हारलतोक्तं हेयम्। एवं विदेशस्थस्य पितुः पुत्रजन्मश्रवणे तन्मुखदर्शनावधि अशुद्धत्वं स्यात् किन्तु आदि-

पुत्रस्य मुखादर्शनानन्तरं पुनः स्नानार्थम्। अथाख्याचेति चकारेण युवा इति प्राप्तौ तद्वदिति पितृतुल्यतार्थं तेन यथा पितुः स्नानादस्पृश्यतानिवृत्तेः सूतिकास्पर्शे तत्समानकाला-स्पृश्यत्वञ्च। 'मातुरेव सूतकं तां स्पृशतः पितुर्नेतरेषाम्' इति सुमन्तुवचनादत्र सूतकमस्पृश्यत्वं तथा सूतिकासपत्नीनां शेषम् अतस्तद्गृहगमनं तत् स्पर्शोपलक्षणम्। तासु मातृ-पदप्रयोगोऽप्येतदर्थक इति अत्र मातुरेवेत्येवकारेणान्येषां बालकादीनां स्पृश्यता यदा प्रतीयते। ततश्च अत ऊर्द्ध्वमस-मानजननमाद्दशरात्रादिति गोभिलसूत्रेण नाडीच्छेदात् परतो मातुरस्पर्शाभावो दशरात्रावधि प्रतीयत इति तेन 'माता शुध्येद्दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः' इत्यनेन प्राप्तस्य मातु-रस्पृश्यत्वस्य नाडीच्छेदोत्तरत्वमप्राप्तं विधीयते लाघवा-दन्यथा अश्रुतकल्पनापत्तिः स्यादेवञ्च नाडीच्छेदात् प्राङ्मातुः स्पर्शे दोषाभावः। एवमेव भट्टनारायणचरणाः। गर्गः। 'श्रुत्वा पुत्रस्य वै जन्म कृत्वा वेदोदिताः क्रियाः। अच्छिन्ननालं पश्येत्तं दत्त्वा रक्तं फलान्वितं' रागप्राप्तदर्शनेऽपि 'पुन्नाम्नो नर-काद् यस्मात् त्रायते पितरं सुतः। मुखसन्दर्शनेनापि तदुत्पत्तौ यतेत सः'। इति पुत्रस्योक्तनरकनिस्ताराय 'ऋणमस्मिन् सन्नयति अमृतत्वञ्च विन्दति पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चे-ज्जीवतो मुखम्' इति वशिष्ठोक्तऋणापनयनाय च यत् पश्ये-दिति नियमविधानं तदकृतपुत्रकार्य्यपुत्रपरं सत्पुत्रस्तु मुख-दर्शनं विनापि नरकनिस्तारकः। तथाच विष्णुपुराणम्। 'सत्पुत्रेण तु जातेन वेणोऽपि त्रिदिवं ययौ। पुन्नाम्नो नरकात् त्रातः स तेन सुमहात्मना'। तेन सुपुत्रेण मृतवेणदक्षिणकर-मन्थनजातेन पृथुना। ब्रह्मपुराणेऽपि 'समुत्पन्नेन भो विप्राः सत्पुत्रेण महात्मना। त्रातः स पुरुषव्याघ्रः पुन्नाम्नो नरका-

सदा'। पिण्डदातृत्वमात्रेण पितुरानृण्यमाहुः शङ्खलिखित-पैठीनसयः। 'यत्र क्वचन जातेन पिता पुत्रेण नन्दति। तेन च अनृणतां याति पितॄणां पिण्डदेन वै'। विष्णुधर्मोत्तरेऽपि 'देवानाञ्च पितॄणाञ्च ऋषीणाञ्च तथा नरः। ऋणवान् जायते यस्मात्तस्मात् मोक्षे यतेत् सदा। देवानामनृणो जन्तुर्यज्ञैर्भवति नारद। अल्पवित्तश्च पूजाभिरुपवासव्रतै-स्तथा। श्राद्धेन प्रजया चैव पितॄणामनृणो भवेत्। ऋषीणां ब्रह्मचर्य्येण श्रुतेन तपसा तथा'। पुन्नाम्नो नरकाद् यस्मा-दित्यादिकन्तु पुत्रोत्पत्तिस्तावकम्। न च तद्रूपस्य पुत्रत्वा-भावपरम्। दशास्यां पुत्रानाधेहीति श्रुतौ बहवः स्युर्यदा पुत्रा इत्यादि स्मृतौ च औरसमात्रे पुत्रपदप्रयोगविधानात्। अन्यथा 'श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी। अविरोधे सदा कार्य्यं स्मार्त्तं वैदिकवत् सदा' इति जाबालोक्तं श्रुतेर्बल-वत्त्वं बाध्येत। क्षेत्रजातादौ तु पुत्रपदं गौणमेव। 'क्षेत्र-जादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान्। पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः' इति मनूक्तेः कनकं बालकेनापि धार-णीयं सर्वरत्नपवित्रदेवात्मकत्वात्तथाच रामायणे महाभारते च परशुरामं प्रति वशिष्ठवाक्यं 'सर्वरत्नानि निर्मथ्य तेजोराशि-समुत्थितम्। सुवर्णमेभ्यो विप्रेन्द्र रत्नं परममुत्तमम्। एत-स्मात् कारणाद्देवगन्धर्वोरगराक्षसाः। मनुष्याश्च पिशाचाश्च प्रयता धारयन्ति तत्'। तथा 'तस्मात् सर्वपवित्रेभ्यः पवित्रं परमं स्मृतम्'। तथा 'अग्निर्वै सकला देवाः सुवर्णञ्च तदा-त्मकम्। तस्मात् सुवर्णं ददता दत्ताः स्युः सर्वदेवताः'। तस्मात्तत् पादादौ न धार्य्यं देवतात्मकत्वादिति प्रसङ्गादुक्तम्। विष्णुधर्मोत्तरे। 'सूतिकावासनिलया जन्मदानाम देवता। तस्यां यागनिमित्तार्थं शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता। षष्ठेऽह्नि

त्वग्नियागन्तु जन्मदानाञ्च कारयेत्'। अत्र यागनिमित्तार्थ-मित्युपादानात् तत्कर्मण्येव शुद्धिर्नान्यस्मिन्। अत्र कारये-दित्यन्यगोत्रजाभिप्रायेण तात्कालिक शुद्धौ पुत्रजन्मेति श्रुतेः। तथान्याशौचमध्येऽपि जातकर्मषष्ठीपूजे कर्त्तव्ये तथाच मिता-क्षरायां परिशेषखण्डे प्रजापतिः। 'अशौचे तु समुत्पन्ने पुत्र-जन्म यदा भवेत्। कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचाद्वि-शुध्यति'। अत्र पुत्रजन्मेति श्रुतेः शूद्रस्याप्यधिकारः। एवं षष्ठदिनकृत्येऽपि पुत्ररक्षायाः कर्त्तव्यत्वादतः प्रागुक्तादित्य-पुराणे द्विजन्मनामित्युपलक्षणम्। ततश्च शुद्ध्यशुद्ध्योः संस्कार-रूपत्वेनैकपुरुषस्यैकदोभयस्थितिर्घटते। अशुद्धेर्भावरूपत्वे शुद्धेस्तदभावरूपत्वेनैवं विरोधात्। अतएव शङ्खः 'ततः श्राद्धमशुद्धौ तु कुर्य्यादेकादशे तथा। कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः' अशुद्धौ चतुर्थाहादौ कथमशुद्धौ श्राद्धं कालाशौचस्याधिकारिविशेषणत्वादत आह कर्त्तुस्तात्कालि-कीति श्राद्धविधानाक्षेपात्तन्मात्रनिष्ठा शुद्धिः कल्प्यते। स पुनरशुद्ध एव कर्मान्तर इति श्राद्धविवेकः। एवं शुद्धेर्भाव-रूपत्वे अशौचस्य तदभावरूपत्वेऽपि विरोधः। तथात्वे अशौचसङ्करोऽपि न स्यात् एकस्मिन् शुद्ध्यभावरूपे अशौचे सति अपरस्य तद्रूपस्य तदानीं तत्पुरुषीयशुद्धिरूपप्रतियोग्यन्तरा-भावादनुत्पत्तेः तस्मात् शुद्ध्यशुद्ध्योर्भावरूपत्वम्। यदा तु सपिण्डमरणाशौचदशमदिने अपर सपिण्डमरणे पूर्वाशौचस्य दिनद्वयवृद्ध्या एकादशद्वादशदिने वा पित्रादिमरणं तदा पूर्वाशौचद्वादशाहेन बहुकालव्यापिना गुरुणा लघुकाल-व्यापिनः परतराशौचस्य शुद्धिः। 'अघानां यौगपद्ये तु ज्ञेया शुद्धिर्गरीयसा' इति देवलवचनादत्र च प्रथममृतपितृकेण स्वाशौचैकादशाह एव कृत्यं द्वितीयमृतपितृकेण पराह्णपतित-

त्वेन पितृमरणावध्येकादशाह एव कृत्यं वृद्धीभूतदिनद्वयाभ्य-न्तरे तृतीयमृतपितृकेण पूर्वमृतत्रयोदशाह एव कृत्यं सपिण्ड-मात्रेण तु पूर्वमृतत्रयोदशाह एव कृत्यं कर्त्तव्यमिति प्रथममृत-पितृकेण तु एकादशाहद्वादशाहान्यतरमृतस्य तदवधि दशा-हाशौचमेव कर्त्तव्यमिति। ततश्च अशौचवित्तयास्तद्वितीय-दिनकृत्यं शय्यादानादि अत्रापि संगच्छते। पूर्वाशौचपरार्द्ध-पराशौचपूर्वार्द्धमृतपितृकस्य तृतीयाशौचनिवृत्तिकाल एव शुद्धिः। पूर्वपरार्द्धमृतपितृकयोर्द्वितीयाशौचनिवृत्तिकाल एव शुद्धिः 'परतः परतः शुद्धिरघवृद्धौ विधीयते। स्याच्चेत्पञ्च-तमादह्नः पूर्वेणाप्यनुशिष्यते' इत्यत्र परतः परतः इत्यव-धारणार्थत्वात् अन्यथा वैयर्थ्यत्वात्। एवं पूर्वार्द्धे निमित्ता-न्तरपाते परार्द्धे उभयोर्ज्ञाने गुरुणः परनिमित्तस्यापि पूर्व-निमित्ताशौचकालेनैव शुद्धिः विगतन्तु विदेशस्थमिति वक्ष्य-माणवचनात्। अथ सर्वस्मृतिप्रबलमनुस्मृतौ अन्तर्दशाह इति श्रवणाद् यदि निमित्तस्य मरणादेः कालमध्ये निमित्ता-न्तरमुत्पद्यते तदा पूर्वनिमित्तकालमात्रमशौचम्। ततश्च कालद्वारा निमित्तयौगपद्यमेव शुद्धिप्रयोजकं न तु नैमित्तका-शौचद्वारा यौगपद्यमपि इति। इत्यञ्च पूर्वनिमित्ते ज्ञाते-ऽज्ञाते वा परनिमित्तं पूर्वनिमित्तकालादुपरि स्वावधिदशाहा-भ्यन्तरे श्रुतमपि न अशौचं जनयति तस्य तत्कालीनाशौचं प्रति अनिमित्तत्वात् इत्यश्चाश्रुतपूर्वनिमित्तस्य तत्कालमध्यपाति-द्वितीयनिमित्तश्रवणे यत्तदवध्यशौचाचरणं तद् भ्रान्त्यैवेत्याहुः तच्चिन्त्यम्। मरणादिसम्बन्धित्वेन सर्ववर्णसाधारणकालस्य बोधकाभावादशौचान्तर्भावेनैव तद्बोधनम्। अतएव मनुनैव 'न वर्द्धयेदघाहानि' इत्युक्तं ततश्च मरणादिसम्बन्धि स्वस्वा-शौचाह परं दशाहपदमवश्यं वाच्यं ततश्च लाघवात्

स्वव्यापारत्वाच्चाशौचद्वारैव निमित्तानां साङ्कर्य्यं फलोपधायकं वाच्यम् अशौचरूपव्यापारानुबन्धेन प्रथमस्य मरणादेस्तदासत्त्वात्। तथाच शङ्खः। 'समानाशौचं प्रथमे प्रथमेन समापयेत्'। एतच्च अशौचसाङ्कर्य्यं वक्ष्यमाणोशनोवचने स्फुटीभविष्यति। अतएव सर्व्वनिबन्धभिरथाशौचसङ्कर इति प्रतिज्ञया निर्दिश्यत इति अन्तर्दशाह इति कालोपादानन्तु तत्कालाभ्यन्तर एव अशौचसाङ्कर्य्यार्थं न तु तदनन्तरं स्नानादेः प्रागपि अशौचसाङ्कर्य्यमिति प्रतिपादनार्थम् एतदपि पश्चात् स्फुटीभविष्यति। यत्र तु पूर्व्वजातं निमित्तं पश्चाज्ज्ञातं पश्चाज्जातञ्च पूर्व्वं ज्ञातं तत्र निमित्तज्ञानजन्याशौचपौर्वापर्य्यमगणयित्वैवाशौचस्वरूपयोग्यनिमित्तकालपौर्वापर्य्यादेवाशौचव्यवहारार्थञ्चेति। ततश्च जननं मरणञ्च दशाहाद्यशौचं प्रति स्वरूपसन्निमित्तं फलोपधायकञ्च तदवधारणे अपि दातृग्रहीत्रोश्च सूतके सति चान्तरा 'अविज्ञाते न दोषः स्याच्छ्राद्धादिषु कथञ्चन। विज्ञाते भोक्तुरेव स्यात् प्रायश्चित्तादिकं क्रमात्' इति ब्रह्मपुराणात् यदा तु स्वीयमशौचं दाता न जानाति भोक्ता च जानाति तदा लोभात् भुञ्जानस्य भोक्तुः प्रायश्चित्तम् अशौचन्तु दातृतुल्यं तच्च क्रमादशौचोत्तरकालं कर्त्तव्यमित्यर्थः। एवञ्च 'श्रुत्वा देशान्तरस्थे जननमरणे अशौचशेषेण शुद्ध्येत्' इति विष्णुवचने अशौचशेषेण इत्यस्याशौचयोग्याहः शेषेणेत्यर्थाद्दिदेशस्थाशौचस्य जातनिमित्तत्वात् स्वरूपयोग्यत्वम् अन्यथाशौचशेषेणेत्यनुपपन्नं स्यात् श्रुत्वेत्युपादानेन च तत्कालमध्ये श्रवणात् फलोपधानं ततश्च पूर्व्वनिमित्तकाले निमित्तान्तरपाते स्वरूपसत्साङ्कर्य्यं वृत्तं पूर्व्वनिमित्तकालाभ्यन्तरे उभयश्रवणे साङ्कर्य्यस्य कार्य्यं न तु पूर्व्वनिमित्तकालोत्तरश्रवणेऽपि किन्तु अश्रुतपूर्व्वनिमित्तकाले

समानं लघु वा निमित्तं जातं पूर्वनिमित्तकालादुपरि स्वकाले श्रुतमशौचं जनयत्येव अत एवम्भूतविषये यत्तदवध्यशौचाचरणं तद्भ्रान्त्यैवेति यद्विमृष्टं तन्न शोभनं तथात्वे तु पूर्वाशौचकालोत्तरं यत्तद्दिन पिण्डदानवृषोत्सर्गादिकृतं परकाले पूर्वजातसङ्करज्ञानेन तस्य अयथाकालकृतत्वात् कस्यचित् पुनःकरणप्रसङ्गः। कस्यचिद्वैफल्यं तत्कालीनसन्ध्याद्यकरणनिमित्तप्रायश्चित्तप्रसङ्गश्च स्यात्। देशान्तरीयाशौचनिमित्तान्तरशङ्कया बहुवित्तव्ययायाससाध्यवृषोत्सर्गाद्यनुष्ठानञ्च न स्यात् तस्मादविज्ञाते न दोषः स्यादित्यविशेषात् सङ्करेऽपि प्रसज्जतीति। अतएव 'शवानां यौगपद्ये तु ज्ञेया शुद्धिर्गरीयसा' इत्यत्र लक्षणां विनापि सङ्गतिरिति। एवं शवानुगमनप्रयुक्ताशौचयोः शूद्रदहनादिब्राह्मणपितृमरणयुक्ताशौचयोरशुच्यन्नभोजनजाशौचयोर्दशाहाद्युपरि संवत्सराभ्यन्तरे मरणश्रवणप्रयुक्ताशौचयोरपि साङ्कर्य्यं मन्तव्यम्। अन्यथा तत्रानध्यवसायः स्यात् अतएव वाचस्पतिमिश्रेण प्रथमजनिताघसत्त्वे परं निमित्तं जातमपि येन तदा न ज्ञातं तस्य न सङ्करः द्वितीयस्य तं प्रति तदा पण्डत्वात्। तस्य क्रमिकप्राप्तमशौचद्वयमित्युक्तम्। जननमरणनिमित्तावधारणन्तु भ्रमप्रमासाधारणं छन्दोगपरिशिष्टे मृतभ्रान्त्या पर्णनरदाहे पश्चादागतस्य शान्त्यभिधानात् यथा 'एवं कृते मृतभ्रान्त्या यद्यागच्छेत् पुमान् क्वचित्। कुर्य्यादायुष्मतीमिष्टिं पुनराधाय पावकम्'। एतच्च साग्नेर्निरग्नेस्तु सामान्यस्वस्त्ययनं हरिपूजादिकम्। अतएव विष्णुपुराणीयस्य स्यमन्तकोपाख्याने गद्यम्। तस्य जीवतः कथमेतावन्ति दिनानि शत्रुक्षये व्याक्षेपो भवतीति कृताध्यवसाया द्वारकामागत्य हतः कृष्णः इति कथयामासुः तद्बान्धवाश्च तत्कालोचितमखिलमुपरत-

क्रियाकलापश्चक्रुः। तत्र च अस्य युध्यमानस्यातिश्रद्धया दत्त-विशिष्टपात्रोपयुक्तान्नादिना कृष्णस्य बलप्राणपुष्टिरभूदिति। एवं स्वरूपयोग्यतामादायैव अथ चेद्दशरात्राः सन्निपतेयुराद्यं दशरात्रम् आनवमाद्दिवसादिति बौधायनीयेऽपि दशरात्र-सन्निपाताभिधानं सङ्गच्छते। अन्यथा प्रथमदिनातिरिक्ते फलोपहितदशरात्रान्तरानुपपत्तेः। न च प्रथमदिन एव तथेति वाच्यम् आनवमादित्यनुपपत्तेः आद्यं दशरात्रमित्यभि-धानस्य वैयर्थ्यं स्यादिति। एवं परजातस्य दशरात्रत्ववत् पूर्वजातस्य तन्मध्ये मरणेऽपि तदशौचस्य फलानुपहितदश-रात्रत्वेऽपि स्वरूपयोग्यतया दशरात्रत्वं तेन सहसङ्करं पर-शौचस्य पूर्वाशौचकालावधिस्थायित्वाद् यथा तत्र पूर्णपूर्व-शौचान्तदिने पूर्णाशौचनिमित्तान्तरपाते दिनद्वयादिरूप-तद्वृद्धौ मध्यजाताशौचस्यापि स्थितिः तथा यत्र सपिण्डजन-नाशौचकालमध्ये सपिण्डान्तरजननं भूतं तत्र पूर्वजातस्यान्त-रामरणे पूर्वाशौचनिवृत्त्यापराशौचस्य निवृत्तिः न तु पर-जातस्य तन्मध्ये मरणेऽपि पूर्वाशौचस्य निवृत्तिः तस्य स्वाधीन-स्थायित्वात् एवमेव शुद्धितत्त्वार्णवे। यत्र दशमदिने सपिण्ड-जननान्तरं भूतं तत्र तद्दिने पूर्वजातमरणे सपिण्डानां सद्यः शौचं 'बालस्त्वन्तर्दशाहे तु प्रेतत्वं यदि गच्छति। सद्य एव विशुद्धिः स्यान्नाशौचं नैव सूतकम्' इति शङ्खोक्तेः पूर्व-जातस्य मातापित्रोस्तु स्वजात्युक्तस्वपुत्रजननाशौचकालेन शुद्धिः। जातमात्रस्य बालस्य यदि स्यान्मरणं पितुः। मातुश्च सूतकं तत् स्यात् पिता त्वस्पृश्य एव च' इति कूर्मपुराणात्। परजातस्य पितुःस्वपुत्रजननावधि पूर्णाशौचकालेन शुद्धिः पराशौचपातित्वात् परजातपुत्रकन्यामातुश्च विंशत्यहमासाभ्यां शुद्धिः। सूतिकां पुत्रवतीं विंशतिरात्रेण स्नातां सर्वकर्माणि

कारयेत् मासेन स्त्रीजननीमिति पैठीनसयुक्त बहुकालीना-शौचत्वात् पूर्वजातकन्यामरणे तु मातृपितृसपिण्डानां सद्यः शौचम्। 'आजन्मनस्तु चूड़ान्तं यत्र कन्या विपद्यते। सद्यः शौचं भवेत्तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः' इति ब्रह्मपुराणोक्तेः पर-जातकन्यामरणे तु पितृसपिण्डयोर्वर्द्धितदिनद्वयसहितपूर्वा-शौचान्तादेव शुद्धिः तन्मातुस्तु मासाशौचभागितया पूर्वाशौचा-वधिस्थायित्वाभावेन सपिण्डसाधारण्याभावात् सद्यः शौचम् आजन्मनस्तु इति प्रागुक्तेः। एवञ्च असमान द्वितीयेनेति प्रागुक्तशङ्खवचने यन्मरणस्य शुद्धिहेतुत्वमुक्तं तज्जननाशौच-कालापेक्षया समानदीर्घकालव्यापकाशौचजनकत्वेन बोध्यम्। अन्यथा दीर्घकालीनाशौचस्य स्वकालशुद्धिं प्रति दीर्घकाली-नत्वरूपं गुरुत्वं बाधित्वा समानलघुकालीनाशौचयोस्तु दीर्घकालीनत्वरूपगुरुत्वासम्भवेन तदबाधित्वा मरणमात्रस्य गुरुत्वे प्राप्ते बाधकापेक्षानपेक्षतया विधिवैरूप्यापत्तेर्वाक्यभेदः स्यात्। तथाच दीर्घकालाशौचकालाच्छुद्धिमाह मिताक्षरायाम् उशनाः। 'स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद् यदि। न तु पूर्वेण शुद्धिः स्यात् स्वकालेनैव शुद्ध्यति' इति 'दशा-हाभ्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य बान्धवैः। शावाशौचं न कर्त्तव्यं सूत्याशौचं विधीयते' इति मिताक्षराधृतवृद्धमनुवचनात् 'मातुश्च सूतकं तत् स्यात् पिता त्वस्पृश्य एव च' इति कूर्म-पुराणवचनाच्च 'मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेत्' इत्यस्य 'मृतेन सूतकं गच्छेन्नेतरत् सूतकेन तु' इत्यस्य च सामान्यविषयत्वे व्यभिचारः। तथाच जननाशौचमध्ये मरणा-शौचपाते अधिककालव्यापकेन जननाशौचेन शुद्धिः। कुबेर-धृतवृद्धमनुरपि 'शावस्योपरि शावे तु सूतकोपरि सूतके। शेषाहोभिर्विशुद्धिः स्यात् उदक्यां सूतिकां विना' अत्र

शावमात्रसूतकमात्राभिधानात् त्रिरात्रादिसङ्करेऽपि पूर्वाशौचशेषाहेण शुद्धिः। तथा एकदिनपातितुल्यमरणाशौचद्वये यावदशौचं सर्वगोत्रास्पृश्यत्वं यथा 'सर्वं गोत्रमसंस्पृश्यं तत्र स्यात् सूतके सति। मध्येऽपि सूतके दद्यात्पिण्डान् प्रेतस्य तृप्तये। मरणं यदि तुल्यं स्यान्मरणेन कथञ्चन। अस्पृश्यन्तु भवेद्गोत्रं सर्वमेव हि बान्धवम्' इत्यादिपुराणवचनात्। एवञ्च तदन्तिमदिने आत्यन्तरमरणे न दिनद्वयादिवृद्धिः किन्तु महागुरुनिपाते इति ध्येयम् अतएव 'समानं लघु चाशौचं पूर्वेणैव विशुद्ध्यति' इति हारलता। एतेन सजातीयत्र्यहाशौचसङ्करमात्रे 'अघवृद्धावशौचन्तु पश्चिमेन समापयेत्' इति यमवचनेनोत्तरव्यपगमात् शुद्धिरिति मिश्रोक्तं निरस्तम् अघवृद्धावित्यस्य प्रागुक्ताघवृद्धिमदाशौचविषयत्वात् स्नानमात्रापनेयाङ्गास्पृश्यत्वयुक्तत्रिरात्रस्य एकरात्राङ्गास्पृश्यत्वयुक्तत्रिरात्रेण गुरुणैव शुद्धिः। 'अघानां यौगपद्ये तु ज्ञेया शुद्धिर्गरीयसा' इति देवलवचनैकवाक्यत्वात् एवं जननमरणत्रिरात्रयोः साङ्कर्य्ये मरणत्रिरात्राच्छुद्धिः 'मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेत्' इति देवलवचनान्तरात्। उदक्यां सूतिकां विनेत्यत्रेदं वीजम्। उदक्याशौचस्य मरणजननाशौचभिन्नत्वं सूतिकाशौचस्य वहुकालव्यापित्वम् अतएव कूर्मपुराणे तुल्यकालाशौचमुपक्रम्य मरणाच्छुद्धिरुक्ता यथा। 'यदि स्यात् सूतके सूतिर्मृतके च मृतिर्भवेत्। शेषेणैव भवेच्छुद्धिरहःशेषे द्विरात्रकम्। मरणोत्पत्तियोगे तु मरणाच्छुद्धिरिष्यते'। शेषेण पूर्वाशौचशेषाहेण अहःशेषे संपूर्णाशौचान्तदिने आनवमाद्दिवसादित्येकवाक्यत्वात्। अत्र जननस्य तुल्यकालीनमरणेन शुद्ध्यभिधानाम्मनुवचनेन पुनर्मरणजन्मनीत्यत्र पुनः शब्दो मरणमात्रेणान्वितो न तु जन्मनाप्यव्यावर्त्तकत्वात्।

जननाशौचतुल्यकालीनमरणाशौचस्य गुरुत्वाभिधानमल्पा- स्पृश्यत्वादिना नैयायिकं न तु वाचनिकं गौरवात्। एतेन मरणसम्बन्धि सद्यः शौचादिना दशाहजननाशौचनिवृत्ति- र्वाचनिकमिति मैथिलमतमपास्तम् एवमेव हारलतादयः। ततस्तु पुत्रवत्या विंशतिरात्राशौचान्तदिने पत्युर्मरणे बहु- कालीनाशौचकालेन यथा शुद्धिस्तथा सपिण्डद्वयजननजात- त्वाद्दशाहान्तदिने पितुर्मातुर्भर्त्तुर्वा मरणे तेनैव शुद्धिः एव- मन्यत्र एवं मृतजाते तु अजातदन्तत्वेन मरणस्य स्वल्प- कालीनाशौचस्य निमित्तत्वात् जननाशौचमेव दशाहं तथा मिताक्षरायां पारस्करः। 'गर्भे यदि विपत्तिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत्'। दशाहमिति स्वस्वजात्युक्ताशौचपरम् एतच्च नवमादिमासमृतजात विषयम्।

अथ गर्भस्रावाशौचम्। तत्र कूर्मपुराणम्। 'अर्वाक् षण्मासतः स्त्रीणां यदि स्यात् गर्भसंस्रवः। तदा माससमै- स्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते। अत ऊर्द्ध्वन्तु पतने स्त्रीणां स्याद्दशरात्रकम्। सद्यः शौचं सपिण्डानां गर्भस्रावाच्च वा ततः। गर्भच्युतावहोरात्रं सपिण्डेऽत्यन्तनिर्गुणे। यथेष्टा- चरणे ज्ञाते त्रिरात्रमिति निश्चयः'। दशरात्रकमिति स्वस्व- जात्युक्ताशौचकालपरम्। तथा च आदित्यपुराणम्। 'षण्मा- साभ्यन्तरं यावत् गर्भस्रावो भवेद् यदि। तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते। अत ऊर्द्ध्वं स्वजात्युक्तमशौचं तासु विद्यते'। गर्भस्रावाच्च वा तत इति तच्छब्देन सन्निधानादत ऊर्द्ध्वमित्युक्तषण्मासोत्तरकालः परामृश्यते। षण्मासोपरि सगुणानां सद्यः निर्गुणानामेकाहः अत्यन्तनिर्गुण यथेष्टा- चरणज्ञातीनां त्रिरात्रम्। एवञ्च 'जातमृते मृतजाते वा सकुल्यस्य त्रिरात्रम्' इति हारीतवचनं यथेष्टाचरणविषयम्।

जातमृत इति जातदिन एव मरणे त्रिरात्रम्। तथाहि 'क्षीणान्तु पतितो गर्भः सद्योजातोमृतोऽथवा। अजातदन्तो मासैर्वा मृतः षड्भिर्गतैर्बहिः। वस्त्राद्यैर्भूषितं कृत्वा निःक्षिपेत्तन्तु काष्ठवत्। खनित्वा शनकैर्भूमौ सद्यः शौचं विधीयते' इति ब्रह्मपुराणे अनद्विवर्षपर्य्यन्तमृतशरीरप्रतिपत्तौ विशेषाभावेऽपि यद्विशेषकालोपादानं तत्तत्कालेऽशौचविशेषज्ञापनाय। एवञ्च यथा 'अजातदन्तो मासैर्वा मृतः षड्भिर्गतैर्बहिः' इत्यनेन दन्तजन्मकालस्य षण्मासानन्तरत्वसूचनाद्दन्तजननात् सद्य इति कूर्मपुराणेन षण्मासाभ्यन्तरे सद्यः शौचं षण्मासोत्तरन्तु अन्यदशौचं तथा सद्योजातोमृत इत्यत्र सद्य एव जातो जीवन्नुत्पन्नः सद्योमृतः जन्मसमानेऽहनि मृत इत्यर्थेन जातस्य सप्तमाष्टममासीयस्य जन्मदिनमरणादेव त्र्यहाशौचं तदुत्तरदिनादौ तु नवममासादिजातमृतवद् वेदितव्यम्। एतेन जन्मावधि त्रिरात्राभ्यन्तरमरण एव त्रिरात्रमिति निरस्तं प्रमाणाभावात्। अत्र विशेषमाह मरीचिः। 'गर्भस्रुत्यां यथामासमचिरे तूत्तमे त्र्यहः। राजन्ये तु चतूरात्रं वैश्ये पञ्चाहमेव च। अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्त्तिता'। यथामासमिति माससमसंख्यदिवसानतिक्रमेण यावन्मासीयो गर्भस्तावन्माससमसंख्यानि दिनानीत्यर्थः। एष च प्रथममासादिषण्मासपर्य्यन्तं अचिरे द्वितीये मासि। तथाच यमः 'गर्भमासा अहोरात्रं त्र्यहं वा गर्भसंस्रवे' इत्यत्र गर्भमासागर्भमाससमसंख्यदिवसा बहुवचननिर्द्देशात् तृतीयमासात् प्रभृति षण्मासपर्य्यन्तम् अहोरात्रं प्रथममासीयगर्भस्रावे त्र्यहं वेति परिशेषात् द्वितीयमासीयगर्भस्राव इति मासद्वये तु यद्वर्णस्य दिनद्वयाद् यावद्दिनमधिकं मरीच्युक्तं तद्दैवपित्र्यकर्मानधिकारार्थं तथाहि 'रात्रिभिर्मासतुल्याभि-

अत्यन्त्ये वर्जयेद् गेहमित्येवं मनुरब्रवीत्'। द्वाभ्यां मासाभ्यां माससंदंशपाठात् अन्त्यो म्लेच्छ: अत्यन्त: श्वपाक: इति वाचस्पतिमिश्रा:। यम:। 'द्विजस्य मरणे वेश्म विशुद्ध्यति दिनत्रयात्। दिनैकेन वहिर्भूमिरग्निप्रेक्षणलेपनै:'। यथोक्तकालानन्तरकर्त्तव्यमाह संवर्त्त:। 'गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्तस्थशवदूषिते। प्रोत्सृज्य मृण्मयं पात्रं सिद्धमन्नं तथैव च गृहादपास्य तत् सर्वं गोमयेनोपलेपयेत्। गोमयेनोलिप्याथ छागेनाघ्रापयेद् बुध:। ब्राह्मणैर्मन्त्रपूतैश्च हिरण्यकुशवारिभि:। सर्वमभ्युक्षयेद्वेश्म तत: शुद्ध्यत्यसंशय:'। अतमन्त्रानादेशे गायत्री देवल:। 'पञ्चधा वा चतुर्द्धा वा भूरमेध्या विशुद्ध्यति। दुष्टा द्विधा त्रिधा वापि शुद्ध्यते मलिनैकधा। दहनं खननं भूमेरुपलेपनवापने। पर्जन्यवर्षणञ्चापि शौचं पञ्चविधं स्मृतम्। प्रसूते गर्भिणी यत्र म्रियते यत्र मानुष:। चण्डालैरुषितं यत्र यत्र विन्यस्यते शव:। विण्मूत्रोपहतं यच्च कुणपो यत्र दृश्यते। एवं कश्मलभूयिष्ठ भूरमेध्येति कथ्यते। कृमिकीटपदक्षेपैर्दूषिता यत्र मेदिनी वप्रया कर्षणै: क्षिप्ता वान्तैर्वा दुष्टतां व्रजेत्। नखदन्ततनूजत्वक्तुषपांशुरजो मलै:। भस्मपङ्कतृणैर्वापि प्रच्छन्ना मलिना भवेत्। वापनं मृदन्तरेण पूरणम् उषितं वास: वप्रा घनीभूतश्लेष्मादि चतुर्द्धादौ पञ्चानां मध्ये यथासम्भवं ग्रहणम् अङ्गिरा:। 'शौचं सहस्ररोमाणां वाय्वग्न्यर्केन्दुरश्मिभि: रेत:स्पृष्टं शवस्पृष्टमाविकं नैव दुष्यति'। सहस्ररोमाणकम्बलानाम्। विष्णु:। 'नाभेरधस्तात् प्रबाहुषु च कायिकैर्मलै:। सुराभिर्मद्यैर्वोपहतो मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य अतन्द्रितशुद्ध्येदन्यत्रोपहतो मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य स्नानेन चक्षुष्युपहत उपोष्य स्नात्वा पञ्चगव्येन दशनच्छदोपहतश्चेति'। प्रबाहु

कफोणेरधो भागः। पञ्चगव्येन प्राशितेन शुद्धेरदिति शेषः।
मलान्याह मनुः 'वसाशुक्रमसृङ्मज्जामूत्रविट्कर्णविण्नखाः।
श्लेष्माश्रुदूषिकास्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः'। बौधायनः।
'आददीत मृदोऽपश्च षट्सु पूर्वेषु शुद्धये। उत्तरेषु च षट्स्वद्भिः केवलाभिर्विशुध्यति' विशेषयति मनुः। 'देहाच्चैव च्युता मलाः'। देवलः। 'मानुषास्थिवसां विष्ठामार्त्तवं मूत्ररेतसी। मज्जानं शोणितं वापि परस्य यदि संस्पृशेत्। स्नात्वापमृज्य लेपादीनाचम्य स शुचिर्भवेत्। तान्येव स्वानि संस्पृश्य पूतः स्यात् परिमार्जनात्। अत्र स्पर्शनं विनोपमार्जनासम्भवात्तदनन्तरमेव स्नानाचमने कर्त्तव्ये पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलवत्त्वात्। ततश्च परमलविशेषस्पर्शे प्रक्षालनस्नानाचमनम् आत्ममलस्पर्शे प्रक्षालनाचमनमात्रम्। विष्णुः। 'मृतं द्विजं न शूद्रेण निर्हारयेन्न शूद्रं द्विजेन'। यमः। 'यस्यानयति शूद्रोऽग्निं तृणकाष्ठहवींषि च। मन्यते ह्येष धर्मोऽस्ति स चाधर्मेण लिप्यते'। अशक्तावपि चितायां ब्राह्मणैरेव तृणादिकं देयम्। श्रीभागवतीयतृतीयस्कन्धकापिलेये। 'तथा पापीयसा नीतस्तरसा यमसादनम्। योजनानां सहस्राणि नवतिं नव चाध्वनः। त्रिभिर्मुहूर्त्तैर्द्वाभ्यां वा नीतः प्राप्नोति यातनाः'। द्वाभ्यामतिपापस्य तेन गमनागमनानुरोधात् द्वादशदण्डादर्व्वागिति दाहः। मरणानन्तरकर्मणि प्राचीनावीतित्वादिकमाह मनुः 'प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा। पित्र्यमानिधनात् कार्य्यं विधिवद्दर्भपाणिना' इति याज्ञवल्क्यः। 'ऊनद्विवर्षं निखनेन्न कुर्य्यादुदकं ततः'। छन्दोगपरिशिष्टम्। 'दुर्बलं स्नापयित्वा तं शुद्धचेलाभिसंवृतम्। दक्षिणाशिरसं भूमौ बर्हिष्मत्यां निवेशयेत्। घृतेनाभ्यक्तमाप्लाव्यं सुवस्त्रमुपवीतिनम्। चन्दनोक्षितसर्वाङ्गं सुमनोभिर्विभूषयेत्। हिरण्य-

शकलान्यस्य चिप्त्वा छिद्रेषु सप्तसु। मुख्येष्वथ पिधायैनं निर्हरेयुः सुतादयः। आमपात्रेऽन्नमादाय प्रेतमग्निपुरःसरम्। एकोऽनुगच्छेत्तस्यार्द्धमर्द्धं पथ्युत्सृजेद्भुवि। अर्द्धमादहनं प्राप्त आसीनो दक्षिणामुखः। सव्यं जान्वाच्य शनकैः सतिलं पिण्डदानवत्। अथ पुत्त्रादिराप्लुत्य कुर्य्याद्दारुचयं महत्। भूप्रदेशे शुचौ देशे पश्चाच्चित्यादिलक्षणम्। तत्रोत्तानं निपात्यैनं दक्षिणाशिरसं मुखे। आज्यपूर्णां स्रुचं दद्याद्दक्षिणाग्रं नसि स्रुवम्'। घृताक्तस्याप्लावने विशेषमाह वराहपुराणम्। 'दक्षिणाशिरसं कृत्वा सचेलन्तु शवं तथा। तीर्थस्यावाहनं कृत्वा स्नपनं तत्र कारयेत्। गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलोच्चयाः। कुरुक्षेत्रञ्च गङ्गाञ्च यमुनाञ्च सरिद्वराम्। कौशिकीं चन्द्रभागाञ्च सर्वपापप्रणाशिनीम्। भद्रावकाशां शरयूं गण्डकीं पनसां तथा। वैणवञ्च वराहञ्च तीर्थं पिण्डारकं तथा। पृथिव्यां यानि तीर्थानि सरितः सागरांस्तथा। ध्यात्वा तु मनसा सर्वे मृतस्नानं गतायुषम्। देवाश्चाग्निमुखाः सर्वे गृहीत्वा तु हुताशनम्। गृहीत्वा पाणिना चैव मन्त्रमेतमुदीरयेत्'। ओं 'कृत्वा तु दुष्कृतं कर्म जानता वाप्यजानता। मृत्युकालवशं प्राप्य नरं पञ्चत्वमागतम्। धर्माधर्मसमायुक्तं लोभमोहसमावृतम्। दहेयं सर्वगात्राणि दिव्यान् लोकान् स गच्छतु। एवमुक्त्वा ततः शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम्। ज्वलमानं तथा वह्निं शिरःस्थाने प्रदापयेत्। चातुर्वर्णेषु संस्थानमेवं भवति पुत्त्रिके'। दुर्बलं गतप्राणम्। स्नापयित्वा शुद्धेन वाससा। सर्वं शरीरमाच्छाद्यास्तीर्णकुशायां भूमौ दक्षिणाशिरसं स्थापयेत्। ततो घृतेनाभ्यज्य गयादीनीत्यादि सागरांस्तथेत्यन्तान् सर्वांश्चिन्तयित्वा पुनः स्नापयेत्। अत्र सुपांसुपित्यनेन

सर्वं इति द्वितीयार्थे प्रथमा। वस्त्रान्तरं परिधाय उपवीत-मुत्तरीयञ्च दत्त्वा चन्दनादिनोपलिप्य मुखेषु मुखसम्बन्धिषु कर्णनासिकानेत्रद्वयमुखात्मकेषु सप्तच्छिद्रेषु सप्तसुवर्णखण्डकान् प्रक्षिपेत्तदभावे कांस्यादिखण्डिका मुखे निधाय कांस्यसुवर्ण-मणिविद्रुममित्यादि पुराणात्। वस्त्रान्तरेणाच्छाद्य निर्हं-रेयुः। अग्निपुरःसरमिति साग्निपरम्। तस्यान्नस्यार्द्धमर्द्ध-पथे त्यजेत्। आदह्यतेऽस्मिन्निति आदहनं श्मशानं तत्रास्तः पुत्रादिरग्निदाता आप्लावनं कृत्वा वामं जान्वाच्य भूमिं नीत्वा दक्षिणामुख उपविशति तिलसहितं अपरमन्नार्द्धं पिण्डदानेतिकर्त्तव्यतयोत्सृजेदित्यनुषङ्गः। पिण्डदानेति-कर्त्तव्यता च प्राचीनावीतित्वम् उपवीतवदुत्तरीयधारणञ्च। तथाच विद्याकरधृतं 'यथा यज्ञोपवीतञ्च धार्य्यते च द्विजो-त्तमैः। तथा सन्धार्य्यते यत्नादुत्तराच्छादनं शुभम्'। अत्र यथा द्विजोत्तमैः सव्यापसव्यत्वादिना उपवीतं धार्य्यते तथो-त्तराच्छादनमपि। अत्र यथा यज्ञोपवीतधारणे उत्तमत्वम-विवक्षितं क्षत्रियविशोस्तत्सम्भवात्तथोत्तरीयधारणे द्विजोत्तम-त्वमप्यविवक्षितं स्त्रीशूद्रयोरपि द्विजोपवीतधारणवत् उत्त-रीयधारणाचारात् 'विकच्छः कच्छशेषश्च मुक्तकच्छस्तथैव च। एकवासा अवासाश्च नग्नः पञ्चविधः स्मृतः' इति हरिशर्म-धृतगोभिलादेकवस्त्रस्य सामान्यतो नग्नत्वाभिधानात्तत्परि-हाराय द्विवस्त्रोपयोगित्वाच्च स्त्रियास्तु अथ पत्न्याचारम् अनु-क्रमिष्याम इत्युपक्रमे स्नात्वा वाससी परिधायेति हारीतेनोप-देशाच्च। अतएव विवाहप्रकरणीयगोभिलसूत्रस्थप्रावृतां यज्ञो-पवीतिनीमित्यत्र स्त्रिया उपवीता भावे यज्ञोपवीतधारणवत् कृतोत्तरीयामिति भट्टभाष्यव्याख्यानादत्राप्यपसव्यतायाः युक्त-त्वाच्च। 'अपसव्यं ततः कृत्वा वस्त्रयज्ञोपवीतके' इति ब्रह्म-

पुराणेऽपि वस्त्रस्याप्यपसव्यत्वदर्शनाच्च। एतेन स्त्रियास्तु द्विवस्त्रत्वमात्रं न तु अपसव्यकरणमपि तथैव छन्दोगाचारकल्पे 'प्रतिहस्तकलिखनादिति' श्राद्धचिन्तामण्युक्तं निरस्तम्। मत्स्यपुराणं 'धारयेदथ रक्तानि नारी चेत् पतिसंयुता। विधवा तु न रक्तानि कुमारी शुक्लवाससी'। परिधानप्रकारमाहतुः शङ्खलिखितौ। 'न नाभिं दर्शयेत् कुलवधूरागुल्फाभ्यां वासः परिदध्यात् न स्तनौ विवृतौ कुर्य्यादिति' वासोविन्यासविशेषस्तु देशाचारादेवावगन्तव्यः। रत्नाकरोऽपि एवम्। शिरोऽवगुण्ठनमाह ऋष्यशृङ्गः। 'गृहमेध्या भवेन्नित्यं भूषणानि च पूजयेत्। नित्यस्नानकृतां वेणीमर्चयेत् पुष्पवाससा'। गृहमेध्या गृहकृत्यपरा पूजयेन्मार्जनादिभिः संस्कुर्य्यादित्यर्थः। नित्यस्नानानन्तरकृतामिति रत्नाकरः। ततः पुत्रादिः स्नानं कृत्वा दारुचयं कुर्य्यात् शुचिभूप्रदेशे चितायोग्यलक्षणं पञ्चधा भूसंस्काररूपं कुर्य्यात्। तत्र प्रथममाकरशोधनं ततो गोमयेनोपलेपनं ततः खड्गस्फ्योक्तरेखाकरणं रेखामार्जनं रेखाभ्युक्षणञ्च एतच्च निरग्नेरपि। 'यद्युपेतो भूमिजोषणादि समानमिति' पारस्करसूत्रात्। उपेत उपनीतः जोषणं जुषीप्रीतिसेवनयोरिति धात्वनुसारात् सेवनं तेन भूमिजोषणं भूसंस्कार इति हारलता। तेनोपनीतमात्रस्य दाहे भूसंस्कार इति। चितायां दक्षिणाशिरसं कुणपमधोमुखं सामगं पुमांसं न्यसेत् छन्दोगपरिशिष्टेन दक्षिणाशिरस्त्वाभिधानात्। ननु छन्दोगपरिशिष्टोक्तत्वात् यदि सामगानां दक्षिणाशिरस्त्वं तर्हि उत्तानदेहत्वं कथं नाद्रियते। उच्यते। उत्तानदेहत्वस्य स्रुवादिपात्रन्यासानुरोधित्वेन तन्निवृत्तिर्युक्ता दक्षिणाशिरस्त्वस्य चावनिकत्वान्निरग्निविषयत्वमपि। नार्य्यास्तु उत्तानदेहत्वं भथादिपुराणे 'सगोत्रजैस्तु नीत्वा तु चितामारो-

चितामारोप्यते शवः । अधोमुखो दक्षिणादिक्चरणस्तु पुमानिति । उत्तानदेहा नारी तु सपिण्डैरपि बन्धुभिः' । दक्षिणादिक्चरण इत्यनेनोत्तरशिरस्त्वं यत् तत् सामगेतरपरम् । हारलतापि एवम् । ततो देवाश्चाग्निमुखाः सर्वे हुताशनं गृहीत्वा एनं दहन्त्विति मनसा ध्यात्वा 'चाण्डालाग्नेरमेध्याग्नेः सूतिकाग्नेश्च कर्हिचित् । पतिताग्नेश्चिताग्नेश्च न शिष्टैर्ग्रहणं स्मृतम्' इति देवलपर्य्युदस्तेतरमग्निं गृहीत्वा कृत्वा तु दुष्करमिति मन्त्रौ पठित्वा प्रदक्षिणं कृत्वा दक्षिणामुखः शिरस्थाने दद्यात् । स्त्रीदाहेऽपि नरमित्येव पाठः इत्युक्तमेकादशीतत्त्वे । विष्णुपुराणे । 'न हूं कुर्य्याच्छवञ्चैव शवगन्धो हि सोमजः'। आदिपुराणे 'निःशेषस्तु न दग्धव्यः शेषं किञ्चित्त्यजेत्ततः । गच्छेत् प्रदक्षिणाः सप्त समिद्भिः सप्तभिः सह । देयाः प्रहाराः सप्तैव कुठारेणोल्मुकोपरि । क्रव्यादाय नमस्तुभ्यमिति जप्यं समाहितैः । नावेक्षितव्यः क्रव्यादो गन्तव्या च ततो नदी' । प्रदक्षिणा गतिरिति शेषः । समिधां प्रक्षेपमाह प्रचेताः । 'दग्ध्वा शवं ततस्त्वेवं प्रादेशाः काष्ठिकास्तथा । सप्त प्रदक्षिणीकृत्य चैकैकान्तु विनिक्षिपेत्' । तेन प्रादेशप्रमाणाः सप्तकाष्ठिका गृहीत्वा चिताग्निं सप्तवारान् प्रदक्षिणीकृत्य सप्तकाष्ठिका एकैकक्रमेण चिताग्नौ प्रक्षिपेत् । ततः कुठारेण क्रव्यादाय नमस्तुभ्यमिति मन्त्रजपं कुर्वद्भिश्चिताग्न्युज्ज्वलद्दारूपरि सप्तप्रहारा देयाः मन्त्रपाठस्तु सकृदेव । एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सकृदेव मन्त्र वचनं कृत्वेति भट्टभाष्यधृतवचनात् । दर्भजूटिकाहोमे तु अतएव वर्हिषः कुशमुष्टिमादायाज्ये हविष्षि वा त्रिरवदध्यात् अग्राणि मध्यानि मूलानि इति च त्यक्तं रिहाना व्यन्तुवय इति गोभिलेन स्वाममैदकथनादेकद्रव्येऽपि कर्मावृत्तौ मन्त्रावृत्तिरिति भट्टभाष्यम् ।

तत: 'कोष्ठे तु जठराग्निस्तु क्रव्यादोऽमृतभक्षणे' इति गोभि-लीयपरिभाषितं क्रव्यादमग्निं पश्यद्भिर्वक्ष्यमाणाश्वलायनवच-नात् वामावर्त्तेन स्नातुं नदी गन्तव्या। प्रचेता:। 'नग्नदेहं दहेन्नैव किञ्चिद्देयं परित्यजेत्'। देयं शवसम्बन्धिवस्त्रादिकं श्मशानवासिचाण्डालादिभ्यो दद्यात्। मिताक्षरायां 'सूति-कायां मृतायान्तु कथं कुर्वन्ति याज्ञिका:। कुम्भे सलिल-मादाय पञ्चगव्यं तथैव च। पुण्यगर्भिरभिमन्त्र्यापो वाचा शुद्धिं लभेत्तत:। तेनैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्य्याद् यथा-विधि। पञ्चभि: स्नापयित्वा तु गव्यै: प्रेतां रजस्वलाम्। वस्त्रान्तरावृतां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकम्'। पुण्यगर्भिरापो-हिष्ठीयवामदेव्यादिभिरिति स्मृत्यर्थानुसार:। एवं गर्भवत्यां मृतायाम् उदरभेदेन गर्भं नि:सार्य्य स्थानान्तरे क्षिपेत्। स्त्रीणान्तु पतितो गर्भ इत्यादि ब्रह्मपुराणे सामान्यतो गर्भ-प्रतिपत्तिविधानात्। स्मृति:। 'नागदष्टो नरो राजन् प्राप्य मृत्युं व्रजत्यध:। अधोगत्वा भवेत् सर्पो निर्विषो नात्र संशय:। एतन्मोक्षाय तद्बन्धु: पुत्रादिर्मासि भाद्रके। नक्तं कुर्वीत सप्तम्यां शुक्लपक्षे प्रयत्नत:'। यम: 'दशाहाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातोयेऽस्थिमज्जति। गङ्गायां मरणे यादृक् तादृक् फलमवाप्नुयात्'। स्मृति:। 'आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पति-तानां तथा क्रिया। तेषामपि तथा गङ्गातोये संस्थापनं हितम्'। कौर्म्मे 'यावन्त्यस्थीनि गङ्गायां तिष्ठन्ति पुरुषस्य च। तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते'। आदिपुराणं 'मातु:कुलं पितृकुलं वर्जयित्वा नराधम:। अस्थीन्यन्यकुलो-त्थस्य नीत्वा चान्द्रायणाच्छुचि:'। एतच्च धनग्रहणादिना। 'अस्थीनि मातापितृपूर्वजानां नयन्ति गङ्गामपि ये कदा-चित्। सद्भावकस्यापि दयाभिभूतास्तेषान्तु तीर्थानि फल-

प्रदानि'। अत्र सद्भावकस्य शुद्रभावस्यान्यकुलजस्यापि कृपातिशयाद्धर्मबुद्धा अस्थिप्रक्षेपे पुण्याभिधानात्। अत्रैव विधिमाह। 'भागीरथी यत्र यत्रास्ति तीर्थे कुलद्वये चापि यदा विपन्नः। तदा तदा तत्र च तस्य भक्त्या भावेन चास्थीनि विनिक्षिपेच्च। स्नात्वा ततः पञ्चगव्येन सिक्त्वा हिरण्यमध्वाज्य तिलैश्च योज्य। ततश्च मृत्पिण्डपुटे निधाय पश्यन् दिशं प्रेतगणोपगूढ़ाम्। नमोऽस्तु धर्माय वदन् प्रविश्य जलं स मे प्रीत इति क्षिपेच्च। उत्थाय भास्वन्तमवेक्ष्य सूर्यं प्रदक्षिणां विप्रमुखाय दद्यात्'। उत्तरार्द्धेऽस्थित्यागानन्तरं स्नानविधाय-कमैथिलपाठो युक्तः। स यथा 'स्नात्वा तथोत्तीर्य्य च भास्कर-ञ्च दृष्ट्वा प्रदद्यादथ दक्षिणाञ्च। एवं कृते प्रेतपुरस्थितस्य स्वर्गे स्थितिः स्याच्च महेन्द्रतुल्या'। प्रेतगणोपगूढ़ां दक्षिणां दिशम्। ओम् नमोऽस्तु धर्मायेति गङ्गाजलप्रवेशमन्त्रः। स मे प्रीतो भवतु इत्यस्थिप्रक्षेपमन्त्रः इत्यनिरुद्धभट्टः।

अथास्थ्यलाभे पर्णनरदाहः। आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम्। 'अस्थिनाशे पलाशवृन्तानां त्रीणि षष्टिशतानि च। पुरुष-प्रतिकृतिं कृत्वाऽशीत्यर्द्धन्तु शिरसि ग्रीवायां दश योजयेत्। उरसि त्रिंशतं दद्याद्विंशतिं जठरे तथा। बाहुभ्याञ्च शतं दद्यात् दद्यादङ्गुलिभिर्दश। द्वादशार्द्धं वृषणयोरष्टार्द्धं शिश्न एव च। ऊरुभ्याञ्च शतं दद्यात्त्रिंशतं जानुजङ्घयोः। पादा-ङ्गुलीषु च दश एतत् प्रेतस्य लक्षणम्। ऊर्णासूत्रेण संवेष्ट्य यव-पिष्टेन लेपयेत्'। आदिपुराणं 'तदलाभे पलाशोत्थैः पत्रैः कार्य्यः पुमानपि। शतैस्त्रिभिस्तथाषष्ट्या शरपत्रैर्विधानतः'। तदलाभे-ऽस्थ्यलाभे। अत्र पलाशपत्रशरपत्रयोस्तुल्यत्वेनोपादानात् आश्व-लायनसूत्रेऽपि प्रतिकृतौ शरपत्रस्य लाभः। अत्राचाराद् योग्य-त्वाच्च शरपत्रैः पुत्तलकं कृत्वा शिरःप्रभृतिषु पलाशपत्राणि

टेयानि ततो वेष्टनमूर्णासूत्रेण लेपनं यवपिष्टेनेति। अत्राशौचाभ्यन्तरे दाहे शेषाहेन शुद्धिः तदुत्तरपर्णनरदाहे तु त्रिरात्रम्। 'एवं पर्णनरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्' इत्यादिपुराणात्। यज्ञपार्श्वः 'पुनश्चेदुपलभ्येरन् तदस्थीनि कदाचन। तदलाभे पलाशस्य सम्भवे हि पुनः क्रिया'। हि यस्मात्तदलाभेऽस्थ्यसंप्राप्तौ पलाशस्य तत्कृतपुत्तलकस्य दाहक्रिया पुनरपि सम्भवे लाभेऽस्थिदाहक्रिया विहिता तस्माद् यदि पुनरस्थीनि प्राप्यन्ते तदा पुनर्दाहत्रिरात्राशौचे कर्त्तव्ये न पुनः पिण्डादिदानं वक्ष्यमाणयुक्तेः। 'अशौचानन्तरं चेत् स्याद्दाहः पर्णनरस्य च। ब्राह्मणाच्छुद्ध्यन्ति च तथा सन्निकृष्टाः सगोत्रजाः'। दर्शे दहेत्। 'पर्णनरं दहेन्नैव विना दर्शं कथञ्चन। अस्थ्यलाभे तु दर्शेऽपि ततः पर्णनरं दहेत्' इति दीपकलिकायां सुमन्तुवचनात्। दर्शे इत्यत्र अष्टम्यामिति क्वचित् पाठः। अष्टमी कृष्णा सन्देहे पितृकर्मणि कृष्णपक्षप्राधान्येनोक्तेः। 'नरं पर्णं दहेन्नैव प्राक् त्रिपक्षात् कथञ्चन। त्रिपक्षे तु गते दद्यात् दर्शे प्राप्ते त्वनग्निकः'। इत्यशौचव्यपगमे बोध्यम्। यथा शुद्धिरत्नाकरे यमः। 'अशौचमध्ये तु यत्नेन दाहयेदुक्तयावृता। कृष्णपक्ष इत्यत्राशौचव्यपगमे बोध्यः। कृष्णपक्षे पञ्चदश्यामष्टम्यां वा समाहितः। एकादश्यां विशेषेण ततः प्रभृति सूतकम्। त्रिरात्रं सर्ववर्णानामेषधर्मो व्यवस्थितः' इति वायुपुराणे 'पर्णनरं दहेन्नैव प्राक् त्रिपक्षात् कथञ्चन। पितृहा मातृहाष्टम्यान्नैव दर्शे दहेत यदि'। विष्णुः। 'त्रिपक्षे तु गते पर्णनरं दद्यादनग्निकः। त्रिपक्षाभ्यन्तरे राजन्! नैव पर्णनरं दहेत्। तदूर्द्ध्वमष्टमीं प्राप्य दर्शं वापि विचक्षणः'। दहेदिति शेषः। अशौचाभ्यन्तरे यदि दाहं न कुर्य्यात् तदा मरणदिनावधि त्रिपक्षा

न्तरं दाहः कार्य्य इत्यर्थः। इति हरिदासतर्काचार्य्याः। 'पर्णं नरं दहेन्नैव विना दर्श्ं कदाचन। अस्थामलाभे दर्शे तु ततः पर्णनरं दहेत्'। इति दीपकलिकायां सुमन्तुवचना-द्दर्शे दाहः। इत्यत्राष्टमीति क्वचित् पाठः। यमः त्रिपक्षा-भ्यन्तरे राजन्! नैव पर्णनरं दहेत्। तदूर्द्ध्वमष्टमीं प्राप्य दर्शं वापि विचक्षणः। अष्टमीत्यत्र कृष्णाष्टमीत्यर्थः। पितृकर्म्मणि कृष्णपक्षप्राधान्येनोक्तेः इति हरिदासतर्काचार्य्यलिखनात्। एतच्चाशौचव्यतिरिक्तविषयम्।

अथोदकादिदानम्। पारस्करः 'संप्रयुक्तं मैथुनञ्च याचे-रन्नुदकं करिष्याम' इति कुरुध्वं माचैवं पुनरित्यशतवर्षे प्रेते कुरुध्वमेवेतरस्मिन्निति प्रार्थिते सर्व्वे ज्ञातयो भावयन्ति आसप्तमात् पुरुषात् दशपुरुषाद्वा समानग्रामवासे यावत् सम्बन्धमनुस्मरेयुरेकवस्त्राः प्राचीनावीतिनः सव्यस्यानामिकया अप आलोड्य। 'ओम् अपनः शोशुचदघमिति दक्षिणाभि-मुखा निमज्जन्ति प्रेतायोदकं सकृत् प्रसिञ्चन्त्यञ्जलिना असा-वेतत्त इति' संप्रयुक्तं सम्यक्प्रयोगकुशलम् उत्तरदानाभिज्ञ-मिति यावत् मिथुनं स्त्रीपुंसौ तत्सम्बन्धिमैथुनं श्यालकादिकम्। उदकं करिष्याम इति याचेरन् प्रत्युत्तरमाह कुरुध्वं मा चैवं पुनरित्यशतवर्षे प्रेते कुरुध्वमेवेतरस्मिन्निति। ततः सर्व्वे स्नानादिक्रियां भावयन्ति यावत् सम्बन्धमनुस्मरेयुः एककुल-जाता वयमिति यावत् स्मरणं भवतीति तावदपीयं स्नानादि-क्रिया यथा स्नानादि कर्त्तव्यं तदाह एकवस्त्र इत्यादिना अत्रै-कवस्त्रत्वविधानादन्यत्र स्नाने द्विवस्त्रत्वं प्रतीयते। तथाच समुद्रकरधृतगोभिलीयसन्ध्यास्नानादिसूत्रभाष्ये गोतमः। 'एक-वस्त्रेण यत् स्नानं शूच्या विद्धेन चैव हि। स्नानन्तु न भवेत्तस्य क्रिया च परिहीयते'। कात्यायनीयस्नानसूत्रविवरणेऽपि

नैकवस्त्रः स्नायादितिवचनम्। वृहन्नारदीये 'देवार्चा चमन स्नानव्रतश्राद्धक्रियादिषु। न भवेन्मुक्तकेशश्च नैकवस्त्रधरस्तथा' विद्याकरवाजपेयिनापि यज्ञोपवीतस्यैव वस्त्रकारित्वेऽपि अव स्त्रत्वात् स्नानकाले स्थिते तस्मिन् वस्त्रेऽपि गृह्णीते न वासोभिः सहाजस्रमिति निषेधानवकाशः। 'नग्नःकौपीन-वासाश्च विवासाः स्नाति यो नरः। वृथा स्नानं भवेत्तस्य निराशाः पितृदेवताः'। इति याज्ञवल्क्यवाक्यञ्च दृश्यत इत्यु-क्तम् अतएव सांख्यायनगृह्ये 'सवस्त्रोऽहरहराप्लुत्यानुदको-ऽन्यद्वस्त्रमाच्छादयेत्' इति। सवस्त्र इति द्वितीयवस्त्र-प्राप्त्यर्थम् एकवस्त्रस्य नग्नत्वप्रतिषेधेन प्राप्तत्वादिति ब्रह्मदत्त-भाष्यमिति कल्पतरुः। अत्रानुदकश्रुत्या 'स्नातः शिरोनाव-धुनुयान्नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेत्' इति विष्णूक्तं स्नानशाटीपाणिभ्या-मिति विशेषणीयम्। 'स्नातो नाङ्गानि मार्जयेत् स्नानशाट्या न पाणिना' इति विष्णुपुराणीयैकवाक्यत्वात्। प्रेतस्नाने प्रथमं परिहितवस्त्रं प्रक्षाल्य तदेव परिधाय स्नातव्यम्। यथादिपुराणम् 'आदौ वस्त्रञ्च प्रक्षाल्य तेनैवाच्छादितैस्ततः। कर्त्तव्यं तैः सचेलन्तु स्नानं सर्वमलापहम्', ततः प्राचीना-वीतिनो दक्षिणामुखाः। ओम् अपनः शोशुचदघमित्यनेन मन्त्रेण वामहस्तानामिकया अप आलोड्य स्नातव्यमिति हारलता याज्ञवल्क्यदीपकलिकाहरिशर्मसुगतिसोपानप्रभृ-तयः असावेतत्ते इति असाविति सम्बोधनान्तनामोपलक्षणम् असाविति नाम गृह्णीयादिति कात्यायनदर्शनात्। अत्रा-साविल्युपादानाददःपदप्रयोग एव नामोहो नतु विरूपाक्षजपा-दाविदं कर्म करिष्यामि इत्यादौ अतएव भवदेवभट्टादिभि रसावित्यत्रोह उक्तो नेदमित्यादौ। तेनामुकगोत्र प्रेतामुक देवशर्मन्नेतत्ते तिलोदकं तृप्यस्वेति यजुर्वेदिनां प्रयोगः।

यद्यपि तृप्यस्वेति न वाचनिकं तथापि 'अमुकामुकगोत्रस्तु प्रेतस्तृप्यत्विदं पठन्' इति ब्रह्मपुराणे गोत्रनामानुवादादि तर्पयामीति चोत्तरमिति छन्दोगपरिशिष्टे च तृप्तिपदप्रयोगात् सम्बोधनानुबन्धयोग्यत्वाच्च अत्रापि तथा कल्प्यते। यद्यप्यसावित्यसंबुद्धिप्रथमान्तोऽपि सम्भवति तथा पितेति युष्मत्पदप्रयोगात् संबुद्ध्यन्तता प्रतीयते तस्य संबुद्ध्यमानार्थवाचित्वात् अन्यथा अनन्वयापत्तेः। छन्दोगपरिशिष्टम्। 'अथानवेक्ष्यमित्याप: सर्व एव शवस्पृशः। स्नात्वा सचेलमाचम्य दद्युरस्योदकं जले। गोत्रनामानुवादादि तर्पयामीति चोत्तरम्। दक्षिणाग्रान् कुशान् दत्त्वा सतिलांस्तु पृथक् पृथक्। अनवेक्ष्यं चिताग्न्यवेक्षणं यथा न स्यात्तथा अप आगत्य पारस्करोक्तविधिना स्नात्वा तर्पयेयुः। विशेषमाह गोत्रेति अनुवादपदेन मरणादनुपश्चाद्वादो वदनं यस्य तत्तथेत्यन्वयात् प्रेतान्तनामगोत्राभ्यामिति शातातपीयदर्शनाच्च प्रेतपदमभिधीयते तेन गोत्रादि पूर्वं प्रतीकं तर्पयामीति परम् एतेन सम्बन्धार्पकपदनिवृत्तिरवसीयते प्रेतत्वेन देवतात्वात्। पितृपदस्थाने प्रेतपदम्। प्रेतश्राद्धेऽपि सम्बन्धवाचकपित्रादिपदमनभिधाय विष्णुना 'प्रेतान्तनामगोत्राभ्यां दत्ताचमनोदकेष्विति'। आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टेनापि 'पितृशब्दं न युञ्जीत पितृहा चोपजायते' इत्युक्तम् एतत् प्रेतश्राद्धमिति गोभिलवचनात् प्रेतपदत्वेन देवतात्वात् पितृपदस्थाने प्रेतपदविधानादुत्सर्गवाक्ये मन्त्रे च पितृपदनिवृत्तिरवसीयते इति न्यायमूलकवचनमिदम् अतो न सांवत्सरिके तत्पदनिवृत्तिप्रसङ्गः। अतएव प्रेतपिण्डोऽप्यस्य विषय इति श्राद्धविवेकः। गोत्रनामानुवादादीत्यत्र पाठक्रमाम्नातः परं न प्रेतपदं किन्तु नागृहीतविशेषणाबुद्धिर्विशिष्य उपजायत इति न्यायाम्नातः पूर्वं तन्न्यायस्य कथं

बलवत्त्वमिति चेत् श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रावृत्तिकाः क्रमा इति जैमिनिसूत्रे पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलवत्त्वात्। सम्बन्धवाचकपदस्थलाभिषिक्तत्वाच्च इति। तथाचोक्तं मिश्राचार्य्यपृथिवीधरधृतविष्णुसूत्रम् 'अपः सर्वे सवर्णिनो गत्वा पितृपदस्थाने प्रेतपदोहेन द्वितीयान्तं तर्पयेयुः। पितृशब्दोच्चारणेन पितृहा भवति' इति शातातपः 'प्रेतात्मनामगोत्राभ्यामुत्सृजेदुपतिष्ठताम्' इति प्रेतात्मेति तत्पुरुषः न बहुव्रीहिः सर्वजघन्यत्वात् तेन प्रेतात्मनामगोत्रश्चेति समासः एतद्वचनाच्चितापिण्डदाने उपतिष्ठतामिति पितृदयितायामप्युक्तम्। एतेन प्रेतकार्य्ये सम्बन्धार्पकपदप्रयोगो मैथिलोक्तो हेयः एतेन अमुकगोत्रं प्रेतममुकदेवशर्म्माणं तर्पयामीति सामगानां प्रयोगः। अत्र प्रेततर्पणे सतिलांस्त्विति विशेषोपादानात् सूर्य्यादिवारेऽपि तिलैरेव तर्पणं प्रतीयते। व्यक्तमाह मदनपारिजातधृता स्मृतिः। 'अयने विषुवे चैव संक्रान्त्यां ग्रहणेषु च। उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे युगादौ मृतवासरे। सूर्य्यशुक्रादिवारे च न दोषस्तिलतर्पणे'। तथा 'तीर्थे तिथिविशेषे च कार्य्यं प्रेते च सर्वदा'। तिथिविशेषे अमावास्यादशहरादौ। अत्र दक्षिणाङ्गुष्ठसहितमध्यमादिना वामहस्ते तिलदानं 'वामहस्ते तिलान् दत्त्वा जलमध्ये तु तर्पयेत्। मुक्तहस्तन्तु कर्त्तव्यं न मुद्रां तत्र दर्शयेत्' इति विद्याकरधृतवामहस्त इति सप्तम्यन्तश्रवणात् 'तिलान् संमिश्रयेज्जले' इति तिलाधिकरणमुपक्रम्याभिधानाच्च। सव्येन तिलाग्राह्या इत्यत्रापि वामहस्ते ग्राह्या इत्यर्थः। सव्येनेति स्थाल्या पचतीति वदधिकरणे तृतीया विवक्षातो हि कारकाणि भवन्तीत्युक्तेः। मुद्रा अङ्गुष्ठतर्जन्यात्मकयोगरूपा तिलग्रहणार्थेति शेषः। ननु यथा छन्दोगानां द्वितीयान्तवाक्यं प्रेततर्पणप्रक्रा

ख्यात् प्रेततर्पणपरं तथा यजुर्वेदिनां सम्बोधनान्तवाक्यमपि तत्परमस्तु मेवं छन्दोगानां गोभिलेन शर्मा तर्पणकर्मणीति सामान्यतोऽभिधानात्तथास्तु यजुर्वेदिनान्तु स्वशाखायां प्रात्य-ह्रिकतर्पणे प्रकृतावनुक्तमपि सम्बोधनान्तवाक्यं तद्विकृतीभूत-प्रेततर्पणीयेनासावेतत्त इत्यनेन निर्णीयते। तथा ज्योति-ष्टोमे द्वादशशतगोदक्षिणाविभागोऽनुक्तो विकृतीभूत सत्रे शते-नार्द्धिनो दीक्षयन्तीत्यादिना निर्णीयते इति तद्विभागं मनु-रप्याह 'सर्वे षामर्द्धिनो मुख्यास्तदर्द्धे नार्द्धिनोऽपरे। तृतीयिन-स्तृतीयांशाश्चतुर्थांशैकपादिनः'। श्रौतकात्यायनोऽपि 'अथ द्वादशद्वादशाद्येभ्यः षट्षट् द्वितीयेभ्यश्चतस्रश्चतस्रस्तृतीयेभ्य-स्तिस्रस्तिस्र इतरेभ्यः' इति षोड़शानाम् ऋत्विजां चतुरश्चतुरः कृत्वा चत्वारो वर्गा इति अतोन गोभिलोक्ताश्रयणम्। किन्तु स्वशाखाश्रयणम्। तदाश्रयणे 'स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य पर-शाखाश्रयन्तु यः। कर्त्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तस्य तु यत्-कृतम्' इति कात्यायनेन दोषाभिधानात्। व्यक्तमाह ब्राह्मण-सर्वस्वे जातूकर्णः। 'प्रमीतपितृकस्तु उशन्तस्त्वेत्यावाह्य नामगोत्रे समुच्चार्य्य यावतां पितृकार्य्यमसावेतत्त उदकमिति पितॄन् पितामहान् प्रपितामहान् एकैकं त्रीं स्त्रीन् जलाञ्ज-लीन् दद्यादिति' ततश्च प्रात्यहिकतर्पणे अमुकगोत्र पितर-मुकदेवशर्मंस्तृप्यस्वैतत्ते तिलोदकं स्वधेति यजुर्विदां प्रयोगः। अञ्जलित्रयदाने त्वनुवृत्तस्योपादानिकत्वाभावेन त्यागायो-गादेतत्ते तिलोदकमिति निर्देशासम्भवादेकमन्त्रकानेकहोमे मन्त्रावृत्तिवत् करणत्वात् प्रत्यञ्जल्येव वाक्यं न तु वाचस्पति-मिश्रोक्तं सकृद्वाक्यं क्वचिदगत्येव स्वत्वसम्भावनया भावि-द्रव्यत्यागो न तु श्रुतिसम्भवेऽपि। अथात्र देवपदप्रयोगे किं मानम् उच्यते। 'ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि।

देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मवर्मादिसंयुतम्' इति विष्णुपुराणा-
द्वादशेऽहनीति सङ्करेणाशौचान्ते तदानीं नामकरणे बोध्य-
मिति प्रागुक्तं नरमाचष्टे इति नराख्यं नरनामस्याख्यमिति-
वत् विभुजादित्वात् कप्रत्ययेन सिद्धं देवपूर्वं देवात् पूर्वं तच्च
विशिष्टं शर्मयुतम्। तस्मान्ते 'शर्मवर्म्मादिकं कार्यं शर्मा
तर्पणकर्मणि। शर्मणोऽक्षय्यकाले तु पितॄणां दत्तमक्षयम्'
इति गोभिलदर्शनात्। 'शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्याद्वर्मान्तं
क्षत्रियस्य तु। धनान्तञ्चैव वैश्यस्य दासान्तञ्चान्त्यजन्मनः'
इति शातातपीयाच्च। शृणाति हिनस्त्यशुभमिति मन्प्रत्ययात्
शर्मेति सिद्धं देवपदं विप्राणां नाममात्रसम्बन्धम्। 'शर्म
देवश्च विप्रस्य वर्मत्राता च भूभुजः। भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दास
शूद्रस्य कारयेत्' इति कल्पतरुकुल्लूकभट्टधृतयमवचनात्
अत्रापि चकारात् समुच्चयः। यत्तु 'शर्मेति ब्राह्मणस्योक्तं
वर्मेति क्षत्रियस्य च। गुप्तदासात्मकं नाम प्रकुर्य्यात् वैश्य
शूद्रयोः' इत्यत्रेति पदस्वरसेन यद्यपि शर्मपदात्मकमेव नामाव
गम्यते इति द्वैतनिर्णये पूर्वपक्षवर्णनं तद्विष्णुपुराणीयैतद्व
चनप्रागवस्थितस्य। ततश्च नाम कुर्वीत इत्याद्युक्तवचनस्यान
भिज्ञानात्। किन्तु शर्मेति वचनं शर्मवर्मादिसंयुतमित्यस्य
विशेषकमिति। एतेनामुकदेवशर्मा प्रेत इत्यादि मैथिलान
वाक्यरचना हेया नाम्नद्दीतेत्यादि न्यायविरोधात्। यत्त
विष्णुपुराणोक्तदेवपदादिरहितत्वाद्गोभिलोक्तशर्मन्नित्यादिनिर्दे
शरहितत्वाच्च। गोत्रनामाभुवादीत्याद्यनेकवचने गोत्रशब्द
दर्शनात् गोत्रपदमेवोच्चार्य्यं न तु पितृदयिताकल्पतरुश्राद्ध
विवेकोक्तं गोत्रपर्य्यायकमपि सगोत्रपदम् एवं श्राद्धेऽपि तथा
गोभिलः। 'गोत्रं स्वरान्तं सर्वत्र गोत्रस्याक्षय्य कर्मणि
गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुह्यति' इति। एवमि

श्रीदत्तादयः। आश्वलायनः। 'सव्यावृतो व्रजन्त्यनवेक्षमाणा यत्रोदकमवहं भवति तत् प्राप्य सकृदुन्मज्ज्यैकं जलाञ्जलि-मुत्सृज्य तस्य नामगोत्रे गृहीत्वा उत्तीर्थ्यान्यानि वासांसि परिधाय सकृदेवानापीड्य उदग्दशानि विसृज्यासते' इति। सव्यमावर्त्तन्त इति सव्यावृतः अग्निमिति शेषः। अवहमिति यत्र देशे नद्याः स्रोतो नास्ति तत्र स्नातव्यमिति हारलता-प्रभृतयः। तेनाशौचिनोऽपि नद्यारजोयोगेऽपि नदीमज्जनं न निषिद्धम्। सकृदुन्मज्जनसामर्थ्यात् सकृदुन्मज्जनमायाति अनापीड्य आसम्यक्प्रकारेण पीड़नमकृत्वा ईषत्पीड़ियत्वे-त्यर्थः उदग्दशानि तथा त्यज्यानि वस्त्राणि यथोदीच्यां दशाः पतन्ति। शङ्खलिखितौ। 'प्रेतस्य बान्धवा यथा वृद्धपुरः-सरमुदकमवतीर्य्य नोद्वर्षयेरन्नपः प्रसिञ्चेरन्' इति। जले वृद्धपुरःसरमवतरणं जलादुत्थानञ्च बालपुरःसरम्। बौधा-यनेन तथोक्तत्वात्। नोद्वर्षयेरन् तस्मिन् स्नाने मलापकर्षणं न कुर्य्युरित्यर्थः। एवञ्च मरणे। 'यथा बालं पुरस्कृत्य यज्ञोपवी-तान्यपसव्यानि कृत्वा तीर्थमवतीर्य्य सकृन्निमज्ज्य प्रेतार्थमुदक-मुत्सृज्य तत एवोत्तीर्य्याचामन्ति' इति बौधायनवचने। यथा बालं पुरस्कृत्येत्यस्योत्तीर्य्येत्यनेन सम्बन्धः न तु अवतीर्य्ये-त्यनेन तत्र वृद्धपुरःसरोक्तत्वात्। ततश्च जलादुत्थानं बाल-पुरःसरमेवेति हारलता। अपसव्यानि अपसव्यानीत्यर्थः। अतएव अस्मादेवोदकात्। आतुरे विशेषयति यमः। 'आतुरे स्नानमापन्ने दशकृत्वस्त्वनातुरः। स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदातं ततः शुद्ध्येत् स आतुरः'। पैठीनसिः 'मृतं मनसा ध्यायन् दक्षिणा-मुखस्त्रीनञ्जलीन् दद्यात् शावप्रभृत्येकादशाहे विरमेदिति'। त्रीनिति'। प्रेतोपकारार्थम्। एकादश इत्यशौचापगमपरम्। एतद्विरमणं पुष्पातिरिक्तपरम्। 'स्नानञ्चैव महादानं स्वाध्याय

स्वान्यतर्पणम्। प्रथमाब्दे न कुर्वीत महागुरुनिपातने'। इति स्कन्दपुराणीयनिषेधेऽन्येति विशेषणात्। पितृतर्पणमिति पाठे पितृपदं प्रामपितृलोकपरं तेन च तथैवार्थः। 'पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य मासिकं श्राद्ध एव च। श्राद्धं प्रतिरुचौ चैव माता-पित्रोर्मृतेऽहनि। असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत्' इति जावालोक्तावपि पितृयज्ञं पितृतर्पणं निर्वर्त्याहरहः क्रियमाणेऽम्बुघटश्राद्ध इति श्राद्धविवेककृतादिभिर्व्याख्यातत्वाच्च।

अथ शोकापनोदनादि। याज्ञवल्क्यः। 'कृतोदकान् समुत्तीर्णान् मृदुशाद्वलसंस्थितान्। स्नातानपनुदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः। मानुष्ये कदलीस्तम्भे निःसारे सारमार्गणम्। यः करोति स सम्मूढो जलबुद्बुदसन्निभे। पञ्चधा सम्भृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः। कर्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिवेदना। गन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्दैवतानि च। फेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति। श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः। अतो न रोदितव्यञ्च क्रिया कार्य्या विधानतः। इति सञ्चिन्त्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः। विदश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारि वेश्मनः। आचम्याथाग्निमुदकं गोमयं गौरसर्षपान्। प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाश्मनि पदं शनैः। प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शिनामपि। इच्छतां तत्क्षणाच्छुद्धिं परेषां स्नानसंयमात्' इति स्नातानिति तर्पणानन्तरं पुनः स्नानविधानार्थम्। तथाच छन्दोगपरिशिष्टम्। 'एवं कृतोदकान् सम्यङ्मृदुशाद्वलसंस्थितान्। आप्लुत्य पुनराचान्तान् वदेयुस्तेऽनुयायिनः' तर्पणानन्तरं प्रेषिताः। 'ततः स्नानं पुनः कार्य्यं गृहशौचञ्च कारयेत्'। पञ्चधा सम्भृतः पृथिव्यादिपञ्चभूतात्मकतया निर्मितः पञ्चत्वमागतः पुनः पृथिव्यादिरूपतां प्राप्तः। विदश्य

दन्तैः खण्डयित्वा अग्निस्पर्शो वक्ष्यमाणमन्त्रेण कार्य्यः। शिलायां पादन्यासोऽपि वक्ष्यमाणमन्त्रेण कार्य्यः। उक्त-प्रवेशनादिकं यत् कर्म तत् प्रेतसंस्पर्शिनामपि कार्य्यं परेषाम् असपिण्डानान्तत्क्षणाच्छुद्धिमिच्छतान्तत् स्नानसंयमात् स्नानात् प्राणायामात् इति दीपकलिका। शङ्खलिखितौ। 'उत्तीर्य्य प्रेतस्पृष्टान्युत्सृज्य वासांसि परिधाय इतराणि गृह-द्वारे तस्मै प्रेताय पिण्डं दत्त्वा पश्चाद्दूर्वाप्रवालगोमयमज-मग्निं वृषञ्चालभ्य प्रविशन्तो घृतगौरसर्षपैर्मूर्द्धानमङ्गानि चालभेरन्। शस्त्रपाणयो भवेयुर्यथोक्तकालनियमाः'। इति आलभ्य स्पृष्ट्वा वैजवापः। 'शमीमालभन्ते शमी पापं शमय-त्विति अश्मानमालभन्ते अश्मेव स्थिरो भूयासमिति अग्नि-मग्निर्नः शर्म्म यच्छत्विति छ्योगित्यन्तरा गामजमुपस्पृशन्तः क्रीत्वा लब्ध्वा वा प्राप्य गृहमेकान्नमलवणमेकरात्रं दिवा भोक्तव्यं त्रिरात्रं कर्म्मोपरमणमिति'। वृषच्छागयोर्मध्ये स्थित्वा छ्योगिति मन्त्रेण द्वावपि स्प्रष्टव्यौ गृहं प्राप्य उपवासात्यन्ता-शक्तेन क्रीत्वा लब्ध्वा वा एकान्नमलवणं लवणरहितमेक-रात्रम् एकाहोरात्रं तत्रापि दिवा भोक्तव्यम्। कर्म्मोप-रमणमङ्गसंवाहनतैलाभ्यङ्गमार्जनादित्यागः। छन्दोगपरि-शिष्टम्। 'एवमुक्त्वा व्रजेयुस्ते गृहं बालपुरःसराः। स्नाना-ग्निस्पर्शनाभ्यासैः शुद्ध्येयुरितरे कृतैः'। एवं शोकापनोदनान्ते सपिण्डसगोत्राभ्यां इतरे सर्व्वे सम्बन्धरहितास्त्रिर्निमज्य वार-त्रयमग्निं स्पृष्ट्वा शुद्धा भवन्ति। हारीतः। 'न प्रेतस्पर्शिनो ग्रामं प्रविशेयुरानक्षत्रदर्शनाद्रात्रौ चेदादित्यस्य ब्राह्मणानु-मत्या वेति अशक्तौ ब्राह्मणानुमतिं गृहीत्वा प्रविशेयुः'। आश्वलायनः। 'नैतस्यां रात्रावन्नं पचेयुस्त्रिरात्रमक्षारलव-णाशिनः स्युर्द्वादशरात्रं महागुरुष्विति'। नान्नं पचेयुरित्यने-

नोपवासः सूचितः। 'अवसन्तरे ब्राह्मनश्नन्तः' इति वक्ष्यमाणवशिष्ठवचनात् त्रिरात्रमिति सपिण्डपरम्। अक्षारलवणं क्षारमृत्तिकादिजातलवणभिन्नम्। तत्तु सैन्धवं सामुद्रं च। यथा ब्रह्मपुराणे। 'सैन्धवं लवणञ्चैव यच्च सामुद्रकं भवेत्। पवित्रे परमे ह्येते प्रत्यक्षेऽपि च नित्यशः'। पृथक्तयोपलभ्यमानं लवणं प्रत्यक्षलवणं न तु व्यञ्जनादिसंस्कारकम्। संस्कारप्रत्यक्षयोर्भेददर्शनात्। तथा कालिकापुराणम्। 'मरीचं पिप्पलं कोषं जीरकन्तन्तुभं तथा। संस्कारे च समक्षे च महादेव्यै निवेदयेत्'। तन्तुभः सर्षपः। 'वनमुद्गे सर्षपे च द्वौ तन्तुभकदम्बकौ' इति अमरकोषात्। तन्तुना भातीति तन्तुभ इति टीकापि। महागुरुषु मातापितृपतिषु कर्मोपदेशिन्यां देवलः। 'अन्यश्राद्धं परान्नञ्च गन्धं माल्यञ्च मैथुनम्। वर्जयेत् गुरुपाते तु यावत् पूर्णो न वत्सरः'। पारस्करभाष्ये बृहस्पतिः। 'पितुर्य्युपरते पुत्रो मातुःश्राद्धान्निवर्त्तते। मातर्य्यपि च वृत्तायां पितुःश्राद्धादृते समाम्'। ऋत इति मातुःश्राद्धादित्यत्राप्यन्वेति। अन्यथा पूर्वार्द्धवैयर्थ्यापत्तेः। समां संवत्सरं यावत् निवर्त्तते अन्यश्राद्धादिति शेषः। अन्यश्राद्धमपि प्राप्तपितृलोकश्राद्धपरम्। 'प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत्। नापि दैवं न वा पैत्रं यावत् पूर्णो न वत्सरः'। इति देवीपुराणात्। तेन प्रेतश्राद्धान्न निवृत्तिः। तथाच कालिकापुराणम्। 'महागुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चिन्न चाचरेत्। आर्त्विज्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च श्राद्धं देवयुतञ्च यत्'। एतच्च देवपक्षयुतश्राद्धवर्जनम् अमावास्यादिमृताहक्रियमाणसदेवश्राद्धेतरपरं सर्वसामञ्जस्यात्। देवक्रियां तथेति देवलीये पाठः। शौचविषये वशिष्ठः। 'अवसन्तरे ब्राह्मनश्नन्त आसीरन्' इति अवसन्तरे उपवेश-

नादौ पीठादिनिषेधात्। अघनिमित्तेन कटादिविधानादघ-स्रस्तरः कटादिरिति। अशक्तविषये रत्नाकरे विशेषमाहापस्तम्बः। 'भार्य्याः परमगुरुसंस्थायां चाकालमभोजनं कुर्वीरन्निति'। संस्था मरणम् आकालं यत्र काले मरणं भूतं परदिने तत्कालपर्य्यन्तम्। आदिपुराणे। 'अशौचमध्ये यत्नेन भोजयेत्तु सगोत्रजान्'। विष्णुपुराणम्। 'शय्यासनोपभोगश्च सपिण्डानामपीष्यते। अस्थिसञ्चयनादूर्द्ध्वं संयोगो न तु योषिताम्'। तथा 'दातव्योऽनुदिनं पिण्डः प्रेताय भुवि पार्थिव। दिवा च भक्तं भोक्तव्यममांसं मनुजर्षभ'। अत्र सपिण्डानां पिण्डदानार्हदिवसपर्य्यन्तममांसभक्षणश्रुतेः। मत्स्यमांसानि न भक्षयेयुराप्रदानादिति गोतमसूत्रेऽपि आप्रदानादिति पदम् एकादश्यामयुग्मान् भोजयेत् मांसवदिति कात्यायनसूत्रोक्ताद्यश्राद्धीयमांसदानार्हदिनोपलक्षणम्।

अथ पिण्डोदकादिदानम्। पारस्करः। 'प्रेताय पिण्डं दत्त्वावनेजनदानं प्रत्यवनेजनेषु नामग्रहणं मृण्मये तां रात्रिं विहायसि क्षीरोदके निदध्युः। प्रेतात्र स्नाहि पिब चेदं क्षीरमिति उच्चार्य्येति'। अत्र दानशब्देन पिण्डदानमुक्तं बहुवचनात्। तेनावनेजनपिण्डदानप्रत्यवनेजनेषु नामग्रहणं नाम गृहीत्वा प्रेतपिण्डानुष्ठानं समाप्य विहायसि रात्रौ क्षीरोदके। प्रेतात्र स्नाहि पिब चेदं क्षीरमित्युच्चार्य्य निदध्युः। आदिपुराणे। प्रथमेऽहनि यो दद्यात् प्रेतायान्नं समाहितः।* यत्नान्नवसु चान्येषु स एव प्रदद्यादपि। मृण्मयं भाण्डमादाय नवं स्नातः सुसंयतः। लगुडं सर्वदोषघ्नं गृहीत्वा तोयमानयेत्। ततश्चोत्तरपूर्वस्यामग्निं प्रज्वालयेद्दिशि। तण्डुलप्रसृतीं तत्र प्रक्षाल्य दापयेत् स्वयम्। सपवित्रैस्तिलैर्मिश्रां केशकीटविवर्जिताम्।

द्वारोपान्ते ततः क्षिप्त्वा शुद्धां वा गौरमृत्तिकां तत्पृष्ठे प्रस्त
दर्भान् याम्याग्रान् देशसम्भवान्। ततोऽवनेजनं दद्या
संस्मरन् गोत्रनामनी। तिलसर्पिर्मधुक्षीरैः सचितं तमिमे
हि। दद्यात् प्रेताय पिण्डन्तु दक्षिणाभिमुखस्थितः। फल
मूलगुड़क्षीरतिलमिश्रन्तु कुत्रचित्। अर्घ्यैः पुष्पैस्तथा धू
दीपैस्तोयैः सुशीतलैः। ऊर्णातन्तुमयैः शुद्धैर्वासोभिः पिण्ड
मर्चयेत्। प्रयाति यावदाकाशं पिण्डाद्वाष्पमयी शिखा
तावत्तत्सम्मुखस्तिष्ठेत् सर्वं तोये ततः क्षिपेत्। दिवसे दिव
देयः पिण्ड एवं क्रमेण तु। सद्यःशौचेऽपि दातव्याः सर्वेऽ
युगपत्तथा। त्र्यहाशौचे प्रदातव्याः प्रथमे त्वेक एव हि
द्वितीयेऽहनि चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि। एकस्तोयाञ्जलि
स्त्वेवं पाञ्चमिकश्च दीयते। द्वितीये द्वौ तृतीये त्रीन् चतुर्थे
चतुरस्तथा। पञ्चमे पञ्च षष्ठे षट् सप्तमे सप्त एव हि
अष्टमेऽष्टौ च नवमे नव वै दशमे दश। येन स्युः पञ्चपञ्चा
शत्तोयस्याञ्जलयः क्रमात्। तोयपात्राणि तावन्ति संयुक्तानि
तिलादिभिः'। अत्राह्नः पदमहोरात्रपरम्। 'राहुदर्शनसंक्रान्ति
विवाहात्ययवृद्धिषु। स्नानदानादिकं कुर्य्युर्निशिकाम्यव्रते
ष'। इति देवलवचनेऽत्यये मरणे रात्रावपि स्नानदाना
दिविधानात् एवमेव श्राद्धविवेकः। अतएव प्रागुक्तविष्णुपुराण
वचनेऽनुदिनमिति दिवा चेति पृथगुक्तं पिण्डदानेऽनुदिन
मित्यत्र दिनपदश्रवणात् दिनपदमहोरात्रपरम्। भोजनं
दिवा चेति दिवापदं सूर्य्यावच्छिन्नकालपरम्। अन्यथा पूर्व
त्रापि तथात्वे दिवाचेति पौनरुक्त्यापत्तेः। एतेन दिवसपद
श्रवणाद्रात्रौ पिण्डो न देय इति मैथिलमतमपास्तम्। पञ्च
दशमदिनपर्य्यन्तं प्रतिदिनं पिण्डदानाभिधानात्। 'पिण्ड
यज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम्' इति याज्ञवल्क्यीयदिन

त्रयपिण्डदानावश्यकार्थमङ्गास्पृश्यत्वेऽपि तद्दानार्थञ्चेति हार-लतादयः। स एवेत्येवकारात् प्रथमपिण्डदातैव दशपिण्ड-दानेऽधिकारीति दर्शयति। तेन पुत्त्रादेरसन्निधाने यद्यन्येन प्रथमपिण्डो दत्तस्तदा दशाहमध्ये पुत्त्रादेरागमनेऽपि दाशा-हिकपिण्डदानं पुत्त्रादिना न कर्त्तव्यम्। पुत्त्रादिस्तु दाशा-हिकपिण्डदानातिरिक्तं सर्वं कुर्य्यादिति हारलता। आश्व-लायनगृह्यपरिशिष्टम्। 'असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान्। प्रथमेऽहनि यो दद्यात् स दशाहं समाप-येत्'। न च भरतदत्तपिण्डानन्तरम्। 'ऐङ्गुदं वदरीमिश्रं पिण्याकं दर्भसम्भवे। न्युप्य पिण्डांस्ततो राम इदं वचनम-ब्रवीत्। इदं भुङ्क्ष्व महाराज प्रीतो यदशना वयम्। यदन्नः पुरुषो राजंस्तदन्नाः पितृदेवताः' इति अयोध्याकाण्डे राम-पिण्डदानश्रवणात् प्रधानाधिकारिणापि दशपिण्डा देया इति वाच्यम्। तत्र भरतश्चेत् प्रतीतः स्याद्राज्यं प्राप्येदमुत्तमम्। 'प्रेतार्थं यत् स मे दद्यात् मा मां तत् समुपागमत्' इति अयो-ध्याकाण्डे दशरथशापात् तत्कृतमकृतमिति पुनस्तत्करणम्। न च प्रतीत्यभावात् कथं तस्य दानमिति वाच्यं 'कुरु प्रसादं धर्मज्ञ कैकय्या भरतस्य च। सपुत्त्रां त्वां त्यजामीह यदुक्ता कैकयी त्वया'। इति सीतापरीक्षानन्तरं रघुनाथप्रार्थनानु-पपत्तेः अन्यत्र तु स एवेत्येवकारेणान्याधिकारिनिवृत्तेः। अद-द्यात्वपीत्यत्रापिरवधारणे अव्ययानामनेकार्थत्वात्। अतएवा-पिशब्दो बहुतरेषु एव आदिपुराणवचनेषु निश्चयार्थ इति हारलता तेन स एव दद्यादित्येवार्थः। पुत्त्राद्यसन्निधाने येन सगोत्रादिना दाहसंस्कारः कृतस्तेनैव दाशाहादिकं प्रेतकर्म कर्त्तव्यम्। प्रागुक्तासगोत्रः सगोत्रो वेति वचना-दिति प्रव्रज्याध्याये मिताक्षरा अतएव कर्मोपदेशिन्यां वायु-

पुराणम्। असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान्। यस्याग्निदाता प्रेतस्य पिण्डं दद्यात् स एव हि'। अत्रेदं वीजम् आरब्धपूर्वक्रियस्य तत्समापनस्यावश्यकत्वमिति वक्ष्यमाणाधिकारिप्रकरणस्थविष्णुपुराणवचनात्। एवञ्च हारलतायां येन प्रथमः पिण्डोदत्त इति तत्प्रतिपादकवचनञ्च पूर्वक्रियारम्भप्रदर्शनपरम्। किञ्च 'सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि षोड़श। पृथक्नैव सुताः कुर्य्युः पृथगद्रव्या अपि क्वचित्'। इति लघुहारीतेन मध्यक्रियायाः पृथङ्निषेधात् सुतरां पूर्वक्रियासु तथैव युक्तत्वाच्च अन्यथा सर्वपुत्राणामपि प्रत्येकं पिण्डदानापत्तेः अत्रेदं वीजं पूर्वक्रियाया आतिवाहिकदेहत्यागोत्तरदेहान्तरजननं मध्यक्रियाया अपि प्रेतत्वपरिहारोत्तरदेहान्तरजननं ततश्चैकदैव तत्सिद्धौ पुनस्तत्करणं वचनाभावेऽनर्थकम्। तथाच विष्णुधर्मोत्तरम्। 'तत्क्षणादेव गृह्णाति शरीरमातिवाहिकम्। ऊर्द्ध्वं व्रजन्ति भूतानि त्रीण्यस्मात्तस्य विग्रहात्'। त्रीणि भूतानि तेजो वाय्वाकाशानि पृथिवी जले तु अधोगच्छतः। तत्क्षणात् मृत्युक्षणात्। तथा 'आतिवाहिकसंज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव। केवलं तन्मनुष्याणां नान्येषां प्राणिनां क्वचित्'। तथा 'प्रेतपिण्डैस्तथा दत्तैर्देहमाप्नोति भार्गव। भोगदेहमिति प्रोक्तं क्रमादेव न संशयः। प्रेतपिण्डा न दीयन्ते यस्य तस्य विमोक्षणम्। श्माशानिकेभ्यो देवेभ्य आकल्पं नैव विद्यते। तत्रास्य यातना घोरा शीतवातातपोद्भवाः। ततः सपिण्डीकरणे बान्धवैः स कृते नरः। पूर्णे संवत्सरे देहमतोऽन्यं प्रतिपद्यते। ततः स नरके याति स्वर्गे वा स्वेन कर्मणा'। तथाच वायुपुराणं पूरकेण तु पिण्डेन देहो निष्पाद्यते यतः। 'कृतस्य करणायोगात् पुनर्नावर्त्तयेत् क्रियाम्'। अतएवातिवाहिक-

द्वेषपरित्यागाय तत्कालीनकर्मासमर्थपुत्रसत्त्वेऽपि अन्येन दाहादि क्रियते। 'पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैर्नृप। संघातान्तर्गतैर्वापि राज्ञा वा धनहारिणा। पूर्वाः क्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः'। इति विष्णुपुराणवचनेन 'मित्रबन्धुसपिण्डेभ्यः स्त्रीकुमारीभ्य एव च। दद्याद्वै मासिकं श्राद्धं संवत्सरमतोऽन्यथा'। इत्यापस्तम्बवचनेन च सामान्यतोऽधिकारप्रतिपादनात्। अतएव पित्रादेरौर्द्ध्वदेहिकस्य कर्मणोऽसंस्कृतपुत्रस्य करणे प्राशस्त्यमाहापस्तम्बः। 'असंस्कृतः सुतः श्रेष्ठो नापरो वेदपारगः' इति। अतएव बृहस्पतिः। 'सवर्णाजोऽप्यगुणवान्नार्हः स्यात् पैतृकधने। तत्पिण्डदाः श्रोत्रिया ये तेषान्तदभिधीयते'। अगुणवान् गुणविरोधिदोषवान्। 'तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता। अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः'। शङ्खापस्तम्बौ। 'अपपात्रितस्य रिक्थपिण्डोदकानि निवर्त्तन्ते' इति। अपपात्रितः अत्युत्कटदोषेण ज्ञातिभिर्भिन्नोदकीकृतः पितृधनाद्यनधिकारीत्यर्थः। एवञ्च 'पुत्त्रेषु विद्यमानेषु नान्यत् वै कारयेत् स्वधाम्'। इति ऋष्यशृङ्गवचनं समर्थपुत्त्रपरं विदेशस्थादिना वर्षाभ्यन्तरकर्मासमर्थज्येष्ठपुत्त्रसत्त्वेऽपि प्रेतत्वपरिहाराय कनिष्ठपुत्त्रेण षोडशश्राद्धं कर्त्तुमुचितम्। 'मृते पितरि पुत्रेण क्रिया कार्य्या विधानतः। बहवः स्युर्यदा पुत्त्राः पितुरेकत्र वासिनः। सर्वेषान्तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत् कृतम्। द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत्'। इति मरीचिवचनमपि समर्थज्येष्ठपरम्। अन्यथा तत्प्रेतत्वप्रतिबन्धकालान्तरासहिष्णुवृद्धिकर्म न स्यात्। ज्येष्ठस्याच 'ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्त्री भवति मानवः। पितॄणामनृणश्चैव स तस्मात् सर्व्वमर्हति' इति मनूक्तेः सर्वांशोत्पन्नत्वमात्रं न ग्राह्यम्। तत्र विभाग-

प्रकरणीयत्वात् । किन्तु आपेक्षिकज्येष्ठपरम् । 'यमयोश्चैकगर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता' इति मनुवचनानन्तरात् । 'ज्येष्ठं गुणवय: कृतम्' । इति मिताक्षराधृतदक्षवचनाच्च । अतएव 'नवश्राद्धं सपिण्डत्वं श्राद्धान्यपि च षोड़श । एकेनैव तु कार्य्याणि संविभक्तधनेष्वपि' इति मिताक्षराधृत दक्षवचनेऽविशेषादेकेनैवेत्युक्तं पिण्डमिश्रणमिति अत: षोड़शान्तर्गतसपिण्डीकरणश्राद्धेन न पौनरुक्तमिति । एतेन 'श्राद्धानि षोड़शापाद्य विदधीत सपिण्डताम्' इत्यपि व्याख्यातम् अतएव श्रीरामाप्राप्तिशङ्कया भरतेनाद्यादिश्राद्धं कृतम् । तथाच अयोध्याकाण्डे 'समतीते दशाहे तु कृतशौचो विधानत: । चक्रे द्वादशिकं श्राद्धं त्रयोदशिकमेव च । ददौ चोद्दिश्य पितरं ब्राह्मणेभ्यो धनन्तथा । महार्हाणि च रत्नानि गाश्च वाहनमेव च । यानानि दासीर्दासांश्च वेश्मानि सुमहान्ति च । भूषणानि च मुख्यानि राज्ञस्तस्यौर्द्ध्वदेहिके । त्रयोदशाहेऽतीते तु कृते चानन्तरे विधौ । समेता मन्त्रिण: सर्वे भरतं वाक्यमब्रुवन् । गत: स नृपति: स्वर्गं भर्त्तासीद् यो गुरुश्च न: । प्रव्राज्य दयितं पुत्रं रामं लक्ष्मणमेव च । त्वमद्य भव नो राजा धर्मतो नृवरात्मज:' । दशाहपदमशौचकालोपलक्षणम् । द्वादशिकं द्वादशाहेन वृत्तं त्रयोदशाहविधेयमित्यर्थ: । एवं त्रयोदशिकं चतुर्दशाहविधेयमित्यर्थ: । इति श्राद्धविवेक: । न च यत्र देशान्तरादावनुमिति द्रव्यसंश्लेषयोरभावस्तत्र पृथगेव श्राद्धम् अन्यथा प्रत्यवायपरिहारो न स्यादिति श्राद्धविवेकोक्तं युक्तमिति वाच्यम् । 'पृथङ्नैव सुता: कुर्य्यु: पृथगद्रव्या अपि क्वचित्' । इत्युपदेशात् पृथक्करणनिषेधात् सर्वेषान्तु मतं कृत्वेति द्रव्येण चाविभक्तेन इति विशेषणद्वयश्रवणात् पृथक्करणविध्यन्तरकल्पनापत्ते: ।

शुद्धिप्रकाशे। 'निवर्त्तयति यो मोहात् क्रियामन्यनिवर्त्तिताम्। विधिघ्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते। तस्मात् प्रेतक्रिया येन केनापि च कृता यदि। न तां निवर्त्तयेत् प्राज्ञः सतां धर्ममनुस्मरन्' इति वायुपुराणाच्च। सर्वेषान्तु मतं कृत्वेति द्रव्येण च अविभक्तेन इत्यनेन तेषामेतदेव कर्त्तव्यमिति प्रतिपादितं न तु तदभावे पृथक्करणविधायकं विध्यन्तरकल्पनापत्तेः। अतएव संवत्सरप्रदीपे हलायुधेनोक्तम्। यदि वैमात्रेयकनिष्ठोऽग्निमान् ज्येष्ठो निरग्निस्तदा कनिष्ठेन दर्शादर्वाक् सपिण्डने कृते सपिण्डनं ज्येष्ठेन पुनर्नावर्त्तनीयं पृथक्करणनिषेधात्। एवं कनिष्ठस्य वृद्धिनिपातेऽपि बोध्यम् इति श्राद्धचिन्तामणौ एतच्च विदेशस्थज्येष्ठे तु बोध्यं स्वदेशस्थे तु ज्येष्ठे तद्द्वारैवापकृष्य कनिष्ठेन कर्म कर्त्तव्यमिति। शुद्धिचिन्तामणौ तु यद्यपि 'अकृत्वा प्रेतकार्य्याणि प्रेतस्य धनहारकः। वर्णानां यद् वधे प्रोक्तस्तद् व्रतं नियतश्चरेत्' इति एकवचनेन सर्वेषामेव पुत्राणां प्रेतश्राद्धकर्त्तृत्वमायाति। तथापि स्वीयस्वीयधनदानद्वारा तत्कारयितृत्वम्। सर्वेषान्तु मतं कृत्वेति लघुहारीतमरीचिवचनादित्युक्तम्। प्रत्याब्दिक एव पृथक्करणमाह लघुहारीतः। 'प्रत्यब्दमितरे कुर्य्युरेकोद्दिष्टं पृथक्सुताः। यावन्त एव पुत्राः स्युः पिण्डास्तावन्त एव हि'। इतरे प्रेतकार्य्याधिकार्य्यन्ये। 'कन्या वैवाहिकञ्चैव प्रेतकार्य्यञ्च यत् कृतम्। तत् सर्वं हि प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं प्रभोः' इति कात्यायनवचने प्रभोरिति कर्त्तरि षष्ठी। तेन प्रभुणा दातव्यमित्यर्थः। इति रत्नाकरव्याख्यानात्तद्दायितव्यद्रव्यदानादपि प्रत्यवायानुदयः। किञ्च पृथङ् नैव सुताः कुर्य्युरिति श्रवणात् सर्वेषान्तु मतं कृत्वेत्यत्र सर्वेषां पुत्राणां मतमयेदं श्राद्धं भवत्विति मतं ज्ञानं कृत्वेति व्याख्या-

नाच्च। येन च षोड़शश्राद्धं क्रियते तेन सर्व्वसुतार्थाभिसन्धा-नेन तत् क्रियते इति प्रतिनिधिनापि तत्करणं सिद्धम्। न च यस्य प्रतिनिधिस्तेन तदकरणे कथं प्रतिनिधित्वमिति वाच्यम्। 'ऋत्विक् च त्रिविधो दृष्टः पूर्व्वजुष्टः स्वयं कृतः। यदृच्छया च यः कुर्य्यादार्त्विज्यं प्रीतिपूर्व्वकम्' इति विवादरत्नाकरकल्प-तरुरत्नाकरविवादचिन्तामणिशान्तिदीपिकाधृत-नारदयज्ञपा-र्श्ववचने यजमानेन प्रतिनिधित्वाकरणेऽपि तृतीया ऋत्विजः स्वेच्छया तद्दर्शनात्। पूर्व्वैः पूर्व्वपुरुषैः। तद्भेदप्रयोजनन्तु तत्रैव। 'ऋत्विक्याज्यमदुष्टं यस्त्यजेदनपकारिणम। अदुष्टम् ऋत्विजं याज्यो विनेयौ तावुभावपि। क्रमागतेष्वेष धर्म्मो वृतेष्वृत्विक्षु च स्वयम्। याद्दच्छिके तु संयोज्ये तत्त्यागे नास्ति किल्विषम्'। विनेयौ दण्डनीयौ संयोज्ये प्रेषणार्हे ऋत्विजि। 'परिसमुह्योपलिप्योल्लिख्योद्धृत्याभुक्ष्याग्निमुप-समाधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य्य प्रणीय परिस्तीर्य्यार्थ-वदासाद्य पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीश्च संस्कृत्यार्थवत् प्रोक्ष्य निरु-प्याज्यमधिश्रित्य पर्य्यग्निं कुर्य्यात्। स्रुवं प्रतप्य दर्भैश्च संमृज्याभुक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यादाज्यमुद्वास्योत्पाप्य उत्-पूयावेक्ष्य प्रोक्षणीः पूर्व्ववदुपयमन् कुशानादाय समिधोऽभ्या-धाय पर्य्युक्ष्य जुहुयात्' इति कात्यायनेन परिसमूह्योपक्रम-पूर्णहोमपर्य्यन्तव्यापारकलापस्यैककर्तृत्वप्राप्तावपि आरब्धक-र्म्मर्त्विजि विनष्टे ऋत्विगन्तरेण तत् कर्म्मसमापनोक्तेः। तथाच याज्ञवल्क्यः। 'जिह्मं त्यजेयुर्निर्लोभमशक्तोऽन्येन कारयेत्। अनेन विधिराख्यात ऋत्विक्कर्षककर्म्मिणाम्'। जिह्मं कुटि-लम्। व्यक्तमाहतुः शङ्खलिखितौ। तत्र चेदनुप्राप्ते सवने ऋत्विङ् म्रियते तत्र किं कार्य्यमिति जिज्ञासायां तस्य सगोत्रः शिष्यो वा तत्कार्य्यमनुपूरयेत् तथा चेदवान्ववस्तौ

ऽन्यमृत्विजं वृणुयादिति। अनुयाते प्रारब्धे सवने यज्ञे एवं प्रेतकार्य्यं प्रथमाधिकारिणाऽन्येनापि शेषः समाप्यते। तदाह वृहस्पतिः। 'एवं क्रियाप्रवृत्तानां यदि कश्चिद्विपद्यते। तद्बन्धुना क्रिया कार्य्या सर्व्वैर्वा सहकारिभिः'। न च सत्रे यथैकापचारे कर्म्ममध्ये एव सर्व्वेषां समुत्थानं कर्म्मसमापनमुक्तं तद्वदत्रापीति वाच्यम्। तत्र फलस्य स्वर्गतत्वेन तथा सिद्धान्तितम्। अत्र परगतत्वेऽन्येनापि तस्य समापनमिति। अथ द्वितीयाधिकारिणापि प्रेतत्वपरिहाराय कर्म्मादिकालविहित-सङ्कल्पं विना कथं क्रियत इति चेन्न षोड़शश्राद्धानां नित्यत्वात् प्रथमाधिकारिणापि तत्सङ्कल्पो न क्रियते। तन्नित्यत्वमाह छन्दोगपरिशिष्टं 'ध्रुवाणि तु प्रकुर्व्वीत प्रमीताहनि सर्व्वदा। द्वादशप्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिके तथा। सपिण्डीकरणञ्चैव इत्येतत् श्राद्ध षोड़शम्'। ध्रुवाणि आवश्यकानि। अतोऽशौचादिशङ्कया भविष्यदुर्गोत्सवादौ यद्वरणादिकं करोति तत् कर्म्मकाले स्वयं प्रवर्त्तनवत् प्रवर्त्तनाय न तु तत एव तदानीं प्रतिनिधिर्भवति किन्तु कर्म्मकाले स्वयमेव तदर्थं कर्म्म क्रियते। अन्यथा शुचि तत्कालजीवित्वेनाधिकारात् तदानीमधिकाराभावात् कथं प्रतिनिधिविधानमिति। अतएव शङ्खलिखितौ। 'राज्ञां पुरोहितोऽमात्यः शुद्धिस्तस्य तदाश्रया'। नृपतीनामात्मप्रतिनिधीभूतपुरोहितत्वेन नृपतेरशौचे पुरोहितस्याशौचाभावात् नृपतेः शान्तिकपौष्टिकं पुरोहितेन स्वीयशुद्ध्या कर्त्तव्यमिति हारलताप्रभृतयः। एवञ्चेदशौचिद्रव्येण कथं क्रियत इति चेत् शुद्धिकाले तदर्थोपकल्पितत्वात्। तथाच यमः। 'देवे भये समुत्पन्ने प्रधानाङ्गे विनाशिते। पूर्व्वसङ्कल्पिते चैव सद्यःशौचमिष्यते'। समाङ्गराज्यस्य प्रधानाङ्गे राजनि। किञ्चि-

इमंकार्य्यं पुष्करिण्यादिकर्त्तुं पूर्वाशौचकाले धने सङ्कल्पिते पृथक्कृते तस्मिन् कार्य्ये अशौचं नास्तीति हारलताकृत्य- चिन्तामणौ। 'विवाहोत्सवयज्ञेषु अन्तरामृतसूतके। पूर्व- सङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति' इति। प्रथमपिण्ड- कर्त्तृत्वनियमवत् प्रथमपिण्डद्रव्यनियममप्याह शुनःपुच्छः। 'प्रथमेऽहनि यद्द्रव्यं तदेव स्यात् दशाह्निकम्'। विष्णुः। 'याव- दशौचं तावत् प्रेतस्योदकं पिण्डमेकञ्च दद्युः' इति यावत्ताव- दित्यभिधानादशौचाभ्यन्तर एव पिण्डदानं मुख्यम्। दैवा- त्तदकरणे मध्यमक्रिया पूर्वकाले कर्त्तव्यम्। 'यद्दागामि- क्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत्। गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्मणि' इति वचनेन प्राप्तपूर्वक्रियस्यैव मध्यम- क्रियाभागित्वावगमात् अन्तरालवत् मध्यकालस्यैव। तदा- गामिक्रियामुख्यकालस्य गौणकालत्वमिति यद्देति पक्षा- न्तरम्। जलसमीपे पिण्डदानमुक्तं स्वल्पमत्स्यपुराणे। 'प्रेती- भूतस्य सततं भुवि पिण्डं जलन्तथा। सतिलं सकुशं दद्यात् वहिर्जलसमीपतः'। ऋष्यशृङ्गः। 'न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीत प्रेत- पिण्डे दशाह्निके। भाषेतैतच्च वै पिण्डं यच्चदत्तस्य पूर- कम्। यस्य न ज्ञायते गोत्रं पिण्डं नाम्ना तु निर्वपेत्'। दाशाह्निकग्रहणादेकादशाह्निकश्राद्धे स्वधाप्रयोगोऽस्तीति हारलता। न च स्वधापितृहविर्दानमन्त्र इति प्रेतस्य पितृ- त्वाभावात् कथं तत् प्रयोग इति वाच्यम्। पित्रे तु द्विगुणा दर्भा इतिवत् पितृपदस्य प्रमीतवचनत्वात्। 'दानं प्रति- ग्रहो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म च। प्रेतपिण्डक्रियावर्ज्जं सूतके विनिवर्त्तते' इति शङ्खवचनेनापि पितृपदस्य मृतमात्र- परत्वेन प्रेतपिण्डस्यापि पितृकर्मत्वात्तद्वर्जनमुपपद्यते। अन्यथा प्रसक्त्यभावात् प्रतिप्रसववैफल्यापत्तेः। 'पितृयज्ञ

निर्वर्त्त्य मासिके श्राद्ध एव च'। इति पूर्व्वोक्तप्रेततर्पणेऽपि पितृयज्ञपदप्रयोगाच्च। एवञ्च प्रेतश्राद्धेऽपि भूस्वामिपितृभ्यो-ऽग्रदानं सङ्गच्छते। अत्र भाषणविधावेतत् पिण्डं यन्नदत्तस्य पूरकमित्येतावन्मात्रश्रुतेः। शिरःपूरकमित्यादिविशेषोल्लेखे प्रमाणं नास्ति। न च 'शिरस्त्वाद्येन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते सदा। द्वितीयेन तु कर्णाक्षिनासिकान्तु समासतः। गलांसभुजवक्षांसि तृतीयेन यथा क्रमात्। चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभिलिङ्गगुदानि च। जानुजङ्घे तथा पादौ पञ्चमेन तु सर्व्वदा। सर्व्वमर्म्माणि षष्ठेन सप्तमेन तु नाड़यः। दन्तलोमाद्यष्टमेन वीर्य्यञ्च नवमेन तु। दशमेन च पूर्णत्वं तृप्तताक्षुद्विपर्य्ययः'। इति ब्रह्मकूर्म्मपुराणीयं वाक्यं प्रमाण-मिति वाच्यम्। तद्वाक्येन तत्तत्पिण्डदानात्तत्तदङ्गकरणं विधीयते। भाषतेतिवदुल्लेखानभिधानात् पूर्णत्वं तृप्तताक्षु-द्विपर्य्ययः इत्यत्र पूर्णत्वपूरणानुपपत्तेः। पूर्णत्वपूरणयोरेकार्थ-त्वात्। 'प्रेतपिण्डैस्तदा दत्तैर्देहमाप्नोति भार्गव'। इति विष्णुधर्म्मोत्तरे देहश्रुतेर्देहपूरकमिति प्रयोगोपपत्तेश्च। तस्मात् अनिरुद्धभट्टाद्युक्तः केवलपूरकप्रयोगो युक्त इति। तोयैः सुशी-तलैरित्युक्तस्य विधानमाह 'एकस्तोयाञ्जलिस्त्वेवं पात्रमेकञ्च दीयते'। इत्यादिना लाघवात्पृथग्दानं तत्र तोयाञ्जलेरुप-स्थितत्वात् लाघवात् पात्रमपि तदाधाररूपं न तु भिन्नम्। अतएव तोयपात्राणि तावन्तीत्युपसंहृतम्। तदप्यामसृण्मय-यम् 'अशुच्यशुचिना दत्तमाममृच्छकलादिना' इति वक्ष्य-माणात्। आममृच्छकलादिना अशुचिद्रव्यमित्यर्थः तद्दानञ्च तूष्णीमाह शुनःपुच्छः। 'फलमूलैश्च पयसा शाकेन च गुड़े न च। तिलमिश्रन्तु दर्भेषु पिण्डं दक्षिणतो हरेत्। द्वार-देशे प्रदातव्यं देवतायतनेषु वा। तूष्णीं प्रत्येकं पुष्पञ्च धूप-

दीपौ तथैव च'। तूष्णीं प्रत्येकमिति मृण्मयामपात्रस्थजला-ञ्जलिमिति। हारलता। तेन प्रत्येकपदं कर्मणि व्युत्पन्नम्। अतोऽत्र मैथिलानां वाक्यरचना हेयैव। यदप्युक्तम् इदञ्च पात्राञ्जल्योर्दानम्। पिण्डोपरि एव द्वितीये द्वावित्यादिना तत्पिण्डस्यैवाधारत्वकथनात्। न च द्वितीयदिनादिकं तदर्थः सद्यःशौचादौ बाधापत्तेः सद्यस्त्र्यहाशौचे पिण्डदानस्याप्युप-क्रमादिति वाचस्पतिमिश्रेण तदयुक्तं द्वितीय इत्यादावपि द्वितीयेऽहनि चत्वार इति पूर्ववचनेऽहश्रुतेः तत्रापि विशेष्य-त्वेन तदेवान्वेति न तु पिण्डे इति। अतएव मिताक्षरायां प्रचेताः। 'दिने दिनेऽञ्जलीन् पूर्णान् प्रदद्यात् प्रेतकार-णात्। तावद्वृद्धिश्च कर्त्तव्या यावत् पिण्डः समाप्यते' प्रतिदिनमञ्जलीनाञ्च वृद्धिः कार्य्या यावद्दशमः पिण्डः समाप्यते इति अतएव भुवि पिण्डं जलन्तथा इति माल्यं प्रागुक्तमपि। तथाच प्रचेताः। 'गृहद्वारे तस्मै प्रेताय पिण्डं निर्वपेयु भूमौ माल्यं पानीयं दीपञ्चोपलिप्तायामिति' सद्यस्त्र्यहा-शौचयोस्त्वगत्या पिण्डदानसङ्कलनवन्मृण्मयपात्रदानसङ्कलन-मिति यदप्युक्तं पुष्पादिदानसाहचर्य्याद्गृणोक्तवस्त्रदानं तूष्णी-मिति। तन्न 'पिण्डयज्ञावृतादेयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम्'। इति याज्ञवल्क्येन पिण्डपितृयज्ञेतिकर्त्तव्यतातिदेशात् पिण्ड-पितृयज्ञे च गोभिलेन 'सव्येनैव पाणिना सूत्रतन्तुं गृहीत्वा अपसव्यविपूर्वस्यां कर्ष्वां पिण्डे निदध्यात् पितुर्नाम गृहीत्वा असावेतत्ते वासो ये चात्र त्वामनुयांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा' इति सूत्रन्तन्तुषु वासः प्रयोगात् वाक्यरचनाविधानाच्च नववस्त्र-दानं मन्त्रा तूष्णीमिति। अपसव्यं पितृतीर्थेन। तथाच भट्टभाष्ये गृह्यान्तरम्। 'तर्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अपसव्यं अपसव्यं वा तेन पितृभ्यो निदधातीति'। अतएव मनुना पितृ-

तीर्थे अपसव्यपदमुक्तम्। यथा 'प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा' इति मरीचिः। 'प्रेतपिण्डं बहिर्दद्यात् मन्त्रदर्भविवर्जितम्। प्रागुदीच्यां चरुं कृत्वा सुस्नातः सुसमाहितः'। अत्र दर्भमन्त्रवर्जनं चूडाकरणकालेऽप्यकृतचूडानाम् उपनयनकालेऽप्यकृतोपनयनानां कन्यानामनूढानाञ्च। अन्यथा हारीतवचने तत्तद्देपादानं व्यर्थं स्यात्। असंस्कारा इत्यनेनैव सर्वेषां प्राप्तत्वात्, यथा हारीतः। 'अकृतचूडा ये बाला ये च गर्भाद्विनिःसृताः। मृता ये चाप्यसंस्कारास्तेषां भूमौ प्रदीयते'। ये च गर्भाद्विनिःसृता इति स्नेहाद्दाहपक्षे। यमः 'अनूढा या मृता कन्या तस्या भूमौ प्रदीयते' पिण्ड इति शेषः। अन्येषान्तु आदिपुराणाद्दर्भेषु एव। अत्रापि वेदीकरणमाह ब्रह्मपुराणम्। 'ततो दक्षिणपूर्वस्यां कार्य्या वेदी तथा दिशि। हस्तमात्रा तथा भूमिश्चतुरङ्गुलमुच्छ्रिताः। पिण्डनिर्वपणार्थाय रमणीया विशेषतः'। प्रागुदीच्यामैशान्याञ्चरुं कृत्वा इत्यनेन छन्दोगपरिशिष्टोक्तचरुपाकविधिर्लभ्यते। यथा 'स्वशाखोक्तश्चरुः स्विन्नोऽप्यदग्धोऽकठिनः शुभः। न चातिशिथिलः पाच्यो न च वीतरसो भवेत्'। वीतरसोऽगालितमण्डः। इति नारायणोपाध्यायाः। स्वशाखोक्तश्चरुः स्विन्न इति पाठान्तरम्। सुस्नातः सशिरस्कस्नातः। दशाहपिण्डदाने आदिपुराणोक्तत्वात् पक्षान्तरमाह पारस्करः। 'प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिण्डाः समाहितैः। द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसञ्चयनन्तथा। त्रींस्तु दद्यात् तृतीयेऽह्नि वस्त्रादि क्षालयेत्तथा' वस्त्रादिक्षालयेदिति प्रागुक्तक्षौरादिसमस्ताशौचान्तकृत्यपरम्। दशाहपिण्डदाने सामगादिभिः स्वशाखिककर्मविशेषाभावे पौराणिकवत् पारशाखिकमपि गृह्यते। 'यन्नाम्नातं स्वशाखायां परोक्तमवि-

रोधि च। विहङ्गिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादि कर्मवत्' इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तेः। ऋग्वेदिनान्तु 'अनुदकमधूपञ्च गन्धमाल्यविवर्जितम्। निनयेदश्मनि पूर्वं ततः श्राद्धं प्रकल्पयेत्'। इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टवचनान्मृण्मयपात्रस्थ उदकाञ्जलिगन्धादिरहितं प्रस्तरोपरि पिण्डदानमिति विशेषः। मत्स्यपुराणम्। 'तस्मान्निधेयमाकाशे दशरात्रं पयस्तथा। सर्वपापोपशान्त्यर्थमध्वश्रमविनाशनम्'। पयःशब्दात् जलं दुग्धञ्च प्रतीयते। पारस्करीये तथा दर्शनात् पारस्करीये तां रात्रिमित्यभिधानादेकरात्रमावश्यकं दशरात्रन्तु जलदुग्धदानं फलातिशयार्थम्। अशौचे दिवाभोजननियमात्। तदन्तरमप्येतद्रात्रौ दीयते सद्यः शौचे तु द्वे सन्ध्ये सद्य इत्यादुरित्युक्तकाले युगपद्दशपिण्डा देयाः। स्वाशौचकाले पिण्डदानानुरोधात्। अतएव 'पिण्डः शूद्राय दातव्यो दिनान्यष्टौ नवाथवा। सम्पूर्णे तु ततो मासि पिण्डशेषं समापयेत्' इति प्रचेतो वचने सम्पूर्ण मास इति पदं लक्षणया मासान्तिमदिनपरमिति सर्वैर्निबन्धृभिर्व्याख्यातम्। कालादर्शकर्मोपदेशिनीप्रभृति ग्रन्थेषु शातातपः। 'भर्त्तुः पिण्डप्रदाने तु साध्वी स्त्री चेद्रजस्वला। वस्त्रं त्यक्त्वा पुनः स्नात्वा सैव दद्यात्तु पूरकम्'। भवेन्नारी रजस्वलेतिपाठो व्यासवचने श्राद्ध एव पश्चाद्दो गतमिनोक्तः। यथा 'अपुत्रा तु यदा भार्य्या संप्राप्ते भर्त्तुराब्दिके। रजस्वला भवेत् सा तु कुर्य्यात्तत् पञ्चमेऽहनि' अतएव छन्दोगपरिशिष्टे 'अशुच्यशुचिना दत्तमामस्रुक्कलादिना। अनिर्गतदशाहास्तु प्रेतारक्षांसि भुञ्जते' इति सामान्यतोऽशुचिना दत्तमित्यभिहितम्। अशुचिनदीरजस्वलात्वेन दुष्टमपि जलम्। तथाच। 'उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च। चन्द्रसूर्य्यग्रहे चैव रजो दोषो

न विद्यते'। अतएव रजस्वलाशुद्ध्युत्तराशौचाद्दासस्त्व एवाशौचकालानुरोधात्। तन्मध्येऽपि तथा पिण्डदानव्यवहार इति। एवमवाग्दत्तायाः कन्याया एकाह्नेन दशपिण्डदानानुरोधात्। एकाहाशौचं निबन्धृभिः कल्प्यते तथाच ऋष्यशृङ्गः। 'अपुत्रस्य च या पुत्री सापि पिण्डप्रदा भवेत्। तस्य पिण्डान् दशैतान् वा एकाह्नेनैव निर्वपेत्'। दशैतान् वेति वाकारो 'दत्तानाञ्चाप्यदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता। चतुर्थेऽहनि तास्तेषां कुर्व्वीरन् सुसमाहिताः'। इत्यादिपुराणोक्तत्रिरात्रापेक्षया व्यवस्थितविकल्पार्थः। अत्रादत्तानामित्यत्र 'तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता। अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः'। इत्यनुसारेण ईषदर्थे नञ् ऋष्यशृङ्गवचनानुरोधात्। तेन वाग्दत्तेति गम्यते। अतएव कृतचूड़कन्या वाग्दानपर्य्यन्तमेकाहेन दश पिण्डान् दद्यात् वाग्दानोत्तरकाले तु त्रिरात्रेण इति हारलताप्रभृतयः। तद्द्वयवस्थायां वासना चेयम्। पूर्वोक्तादिपुराणवचनात् कन्याया मरणे पितुर्वाग्दानपूर्वापरयोरेकाहत्र्यहविधानात्तस्या अपि पितृमरणे तथैवेति। एवञ्च यन्मरणे यदशौचं तन्मरणे तदशौचं बाधकाभावात् कल्प्यते। तथाच आदिपुराणे। 'मातामहानां दौहित्राः कुर्वन्त्यहनि चापरे। तेऽपि तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्वदा। जामातुः श्वशुराश्चक्रुस्तेषान्तेऽपि च संयताः। मित्राणां तदपत्यानां श्रोत्रियाणां गुरोस्तथा। भागिनेयसुतानाञ्च सर्वेषान्त्वपरेऽहनि। श्राद्धकार्य्येषु प्रथमं स्नात्वा कृत्वा जलक्रियाम्'। अपरेऽहन्यशौचकालादिति शेषः। एवं द्वितीयेऽहनीति देवलः। 'भर्त्तृगुर्वोरशौचं स्यान्मृत्युप्रसवकारणम्। कारणाद्गच्छति प्रेष्यं तदाशुध्यं न तान् व्रजेत्'। भर्त्तृसम्बन्ध्यशौचं प्रेष्याणाम्। गुरुसम्बन्ध्यशौचं शिष्याणां

योग्यत्वात्। भर्तृसम्बन्ध्याशौचे विशेषमाह कारणादिति कारणादेकत्र वासात्। बृहस्पतिः 'दासान्तेवासिभृतकाः शिष्याश्चैकत्रवासिनः। स्वामितुल्येन शौचेन शुद्धयन्ति मृतसूतके'। अन्तेवासिनमाह नारदः। 'संशिल्पमिच्छन्नाहर्त्तुं बान्धवानामनुज्ञया। आचार्य्यस्य वसेदन्ते कालं कृत्वा सुनि-
१ चितम्'। विप्रस्य दासत्वं निषेधयति कात्यायनः। 'त्रिषु वर्णेषु विज्ञेयं दास्यं विप्रस्य न क्वचित्। समवर्णे तु विप्रस्य दासत्वं नैव कारयेत्'। तदाशुच्यं प्रेष्यसम्बन्ध्यशौचं भर्तृगामि न भवतीति अनेनापि तथा कल्प्यते। अन्यथा तन्निषेधो न स्यात् प्रसक्त्याभावादिति रत्नमाला भट्टाचार्य्यचरणाः। न च प्रेते राजनि स ज्योतिरिति राजमरणे प्रजानां सज्योतिविधानात् प्रजामरणेऽपि राज्ञस्तथाशौचापत्तिरिति वाच्यं राज्ञान्तु सूतकं नास्तीति पराशरेण निषिद्धत्वात्। न चैतद्व्यवहारप्रदर्शनमात्रपरं तन्मात्रपरत्वे प्रमाणाभावात्। किन्तु राजत्वेनैव यदशौचं प्रेते राजनि स ज्योतिरित्यादिना प्रजानां विहितं तत् प्रजामरणेऽपि तेषां तत्प्राप्तौ राजत्वेनैव राज्ञान्तु सूतकं नास्तीति विहितं 'कारणादिच्छति प्रेष्यं तदाशुच्यं न तान् व्रजेत्' इति वत्। 'निवासे राजनि प्रेते तदहः शुद्धिकारणम्। महीपतीनां नाशौचं हतानां विद्युता तथा' इति याज्ञवल्क्यवचने पूर्वार्द्धेन राजमरणे प्रजानामशौचविधानात् प्रागुक्तत्वेऽपि तेषां प्रकुर्वन्तीतिवत्तन्मरणे राज्ञामशौचप्राप्तौ महीपतीनामित्यनेन तन्निषिध्यते। एवञ्च राज्ञ क्षत्रियत्वादिना यदशौचं तस्य नेदं सामान्यतो बाधकम्, किन्तु तत्रापि राजत्वनिमित्तकव्यवहारादिदर्शनेऽशौचाभावपरमपि 'नाशौचं राज्ञां राजकर्मणि' इति विष्णुसूत्रानुरोधात्। यत्तु दत्तानां भर्तृगृहावस्थानेऽप्येकाहे दशपिण्ड

दानमुक्तं हारलताकल्पतरुभ्यां प्रमाणं न विद्मः किन्तु दत्तानामित्यत्र ता इत्यनेन सम्प्रदत्तामात्राणां वाग्दत्तानाञ्च त्र्यहाशौचं प्रतीयते त्र्यहेणैव पिण्डदानमुक्तम्। 'पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूढ़ानान्तु कथं भवेत्। त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान्मनुः' इत्युक्तेर्दत्तानामित्यनेन पितुर्यत्त्रिरात्रं विहितं तत् पिण्डदातृत्वेनैव अन्यथा दत्तानां भर्त्तुरेवहीत्यनेन विशेषवचनाभावे पितृपक्षेऽशौचनिवृत्त्यनुपपत्तेः अशौचान्तदिनकृत्यमशौचसङ्करे प्रसङ्गादुक्तमिति नेह वितन्यते।

अथाशौचान्तान्तद्वितीयदिनकृत्यम्। देवलः। 'अघाहःसु निवृत्तेषु सुस्नाताः कृतमङ्गलाः। आशुच्यादिप्रमुच्यन्ते ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य च'। मङ्गलं स्वशाखोक्तशान्त्युदकगोहिरण्यादिस्पर्शमाह मनुः। 'विप्रः शुद्ध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम्। वैश्यःप्रतोदं रश्मीन् वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः'। कृतक्रियोऽशौचकालोत्तरं कृतस्नान इति मिताक्षरा। समाप्तदशाहकृत्यमिति हारलता। अघाहःस्वित्यनेन एकादशाहादेरशौचान्तद्वितीयाहत्वं सूचितम् एवम् एकादशाहादौ स्नानादेः पूर्वमशौचान्तरपाते न साङ्कर्य्यार्थञ्च। अतएव तत्रान्तदशाह इत्युक्तं सुस्नाता इत्यादिना विप्रः शुद्ध्यत्यपः स्पृष्टेत्यादिना यथाशक्ति समुच्चयविकल्पाभ्यां तत्तत्कारणेन वैदिककर्मार्हतेति। ततश्च सशिरस्कमज्जनमाचं कृत्वाचम्य मङ्गलं कृत्वा वर्णक्रमेण जलादिकं स्पृष्ट्वा वैधस्नानादि कुर्य्यात्। 'अशौचे तु व्यतिक्रान्ते स्नातः प्रयतमानसः। उदङ्मुखान् भोजयेच्च आसीनान् सुसमाहितान्। मन्त्रोहश्चात्र कर्त्तव्यस्तथैकवचनेन च' इति विष्णुधर्मोत्तरात्। यत्तु संवर्त्तवचनं 'दशाहात्तु परं सम्यक् विप्रोऽधीयीत धर्मवित्। दानञ्च विधिवद्देयमशुभात्तारकं हि तत्' इत्यत्राशुभं नाशौचं तस्य कालादिना निवृत्तत्वात्।

किन्तु अशौचकालोत्पन्नपञ्चशूनाजन्यपापपरं पञ्चशूना च 'पञ्चशूना गृहस्थस्य चुल्लीपेषण्युपस्करः। कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते याश्च वाहयन्' इत्यनेनोक्ता। मत्स्यपुराणे। 'अशौचान्तद्वितीयेऽह्नि शय्यां दद्यात् विलक्षणाम्। काञ्चनं पुरुष तद्वत् फलवस्त्रसमन्वितम्। संपूज्य द्विजदाम्पत्यं नानाभरणभूषणैः। वृषोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो देया च कपिला शुभा'। अशौचान्तादित्यत्राविशेषाद्द्वाहमरणतच्छ्रवणजन्याशौचानां ग्रहण नानाभरणभूषणैरित्यत्र भूषणपदं क्रियापरम्। अतो न पौनरुक्त्यम्। द्विजदम्पती पूजयित्वा काञ्चनं प्रेतप्रतिकृतिरूप पुरुषं कृत्वा फलवस्त्रयुतं शय्यायामारोप्य भूषितद्विजदम्पतीभ्यां शय्यां दद्यादिति हारलताकृतः। तेषामयमाशयः सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि नेष्यते इत्युपस्थितं द्विज विहाय पात्रान्तरकल्पने गौरवात्। न च तद्वदित्यनेन काञ्चन पुरुषदानस्यापि स्वतन्त्रकर्मत्वं स्यादिति वाच्यम्। तस्य प्रेतवदित्यर्थात्। न च तस्यानुपस्थितिरिति वाच्यं प्राकरणिकत्वेन शीघ्रोपस्थितेः। अशौचान्तादित्यत्रापि तथा अन्यथा अन्याशौचान्ते अन्यस्यापि कर्म स्यात्। अतएवोक्त प्रेतप्रतिकृतिरूपमिति। तेनैतद्विशिष्टमेकं कर्म। अथ व्युत्क्रमयोजनेति चेत् 'श्वः कर्त्तास्मीति निश्चित्य दाता विप्रान्निमन्त्रयेत्। निरामिषं सकृद्भुक्त्वा सर्वसुप्तजने गृहे' इतिवद्भवतु स्पष्टमाह पद्मपुराणम्। 'संपूज्य द्विजदाम्पत्यं नानाभरणभूषणैः' इत्यन्तं मत्स्यपुराणेन तुल्यमभिधाय 'उपवेश्य च शय्यायां मधुपर्कं ततो ददेत्' इति भविष्योत्तरेऽपि। 'कार्य्यस्तु पुरुषो हैमस्तस्यां संस्थापयेच्च तम्। पूजयित्वा प्रदातव्या मृतशय्या यथोदिता'। अतएव कर्मत्रयभेदाय चकारद्वयमुत्तरार्द्धेऽभिहितम्। ततः शय्यादानकाञ्चनपुरुषदानद्विज

व्रतकालसंख्याम् आत्मनो व्रतम् आत्मसम्बन्धित्वेन आत्मकर्तृकत्वेनेति यावत् आदिशेत् उल्लेखं कुर्य्यात्। भवदेवभट्टेनापि तथा लिखितं यदप्युक्तम्। अद्येत्याद्यमुककामो रुद्रदैवतं वृषमेनं युवानमित्यादि लौकिकपदमन्त्राभ्यां वृषोत्सर्गवाक्यमिति तन्न वचनं विना परस्परान्वयबोधाय लौकिकपदविशिष्टमन्त्रोल्लेखे मानाभावात्। तथाचानुषङ्गाधिकरणे पार्थसारथिमिश्राः। 'वेदेन लौकिकः शेषो न सम्यो निष्प्रमाणकः'। माधवाचार्य्यः। 'वेदाकाङ्क्षा पूरणीया वेदेनेत्यनुषञ्जनम्। अन्यशेषोऽपि बुद्धिस्थो लौकिकस्तु न तादृशः'। तस्मादाकाङ्क्षितत्वेनापि वैदिकमेवानुषज्यते। न तु लौकिकमध्याह्रियते इति वदतापि वैदिकमन्त्रस्य वचनाभावे लौकिकवाक्येनान्वयः। अन्यथा भूःस्वाहेत्यादौ तथात्वापत्तेः। 'अष्टाभिर्धेनुभिर्युक्तश्चतसृभिरनुक्रमात्। त्रिहायणीभिर्धन्याभिः सुरूपाभिः सुशोभितः। सर्वोपकरणोपेतः सर्वशस्यचरो महान्। उत्स्रष्टव्यो विधानेन श्रुतिस्मृति निदर्शनात्'। इति ब्रह्मपुराणोक्तधेनुयुक्तत्वसर्वोपकरणोपेतत्वाद्युल्लेखापत्तेः। अत्र धेनुपदं वक्ष्यमाणगुर्विण्य इति विशेषणञ्च शाखान्तरीयं कात्यायनसूत्रे वत्सतरीश्रुतेः। यथा पयस्विन्याः पुत्रो यूथे च रूपवान् स्यात्। तमलङ्कृत्य यूथमुख्याश्चतस्रो वत्सतर्य्यस्ताश्चालङ्कृत्य एतं युवानं पतिं वो ददानि तेन क्रीडन्तीश्चरथ प्रियेण मानः साप्तजनुषासुभगारायष्पोषेण समिषा मदेम इत्येतयैव ऋचोत्सृजेरन्निति। न चैतदनुसारेण वत्सतरीचतुष्टययुक्तमिति वृषविशेषणं वाच्यम्। तथात्वे तादृशं वृषमिति विशिष्टे वो युष्माकं वत्सतरीणां पतिमित्यनेनान्वयापत्तेः। प्रागुक्तदोषाच्च। न च कात्यायनीय एवकारश्रुतेः केवलमन्त्रेणोत्सर्गः न तु वाक्येन इति वाच्यम्।

एतयैवेत्युक्तैवकारेण सजातीयत्वेन सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म इति न्यायप्राप्तस्य कामधेनुनैयतकालिककल्पतरुष्टतविष्णुसूत्रस्य जगन्मन्तरस्य निवृत्तिः। न वाक्यस्य अतएव पितृदयितापरिशिष्टप्रकाशशूलपाणिकृतपरिशिष्टदीपकलिकाप्रभृतिषु मन्त्राभिधानपूर्व्वकवाक्येन वृषोत्सर्गं इत्युक्तम्। एवञ्चेन्मन्त्रस्य करणत्वमुपपन्नम्। अन्यथा इदानीत्यनेन मन्त्रान्तरेणोत्सर्गात् तथात्वम्। मन्त्रान्ते कर्मसन्निपात इति न्यायस्याप्यबाधः। यन्त्रान्ते सम्प्रदानमिति सरलाष्टतकाठकश्रुतेरप्यबाधः। व्यक्तमाश्वापस्तम्बः। 'मन्त्रान्ते कर्मादीनि सन्निपातयेदिति'। समग्रं मन्त्रं पठित्वा कर्म कारयेदित्यर्थः। इति कर्मविपाकः। एवञ्चामुकाकम इति। सोपकरणवत्सतरीचतुष्टययुक्तं वृषमिति चाभिलप्य उत्सर्गः सङ्गच्छते। ततश्च ब्राह्मणेन पठिते मन्त्रे शूद्रस्यापि वाक्येनोत्सर्ग इति। एवं प्रधाने स्वामिफलयोगाद् गुणे प्रतिनिधिः परार्थत्वादिति परिभाषापि सङ्गच्छते। एवं वर्षासु रथकारा आदधीत इति प्रत्यक्षश्रुत्या रथकारस्य मन्त्रपाठपूर्व्वकाग्निस्थापनरूपाधाने बोधिते तत्र विद्याप्रयुक्तिरस्तु इह तु स्मार्त्ते कर्मणि प्रत्यक्षश्रुत्यभावात्। न तथा किन्तु लक्षणेनाप्यन्त्यजन्मन इति स्मृत्या शूद्रस्य प्रधाने वृषत्यागेऽधिकाराय श्रुतिरबाधितविषयैकैव कल्प्यते न तु मन्त्रपाठायापि कल्प्यते। यथा पितृभ्यो दद्यादित्यत्र बहुवचनेन साहित्यप्रतीतावपि न चतुर्थ्यां सहितानां देवतात्वं कल्प्यते। किन्तु अत्र पितरो देवता इत्यापस्तम्बवचने देवता इति बहुत्वस्य पृथग्भिवेशितत्वेन प्रत्येकदेवतात्वस्य प्रतीतस्य अबाधेन पितॄणां प्रत्येकं देवतात्वं कल्प्यते। पितृभ्य इति साहित्यन्त्वभिधानक्रियापेक्षयेत्युक्तम्। तद्वदत्रापि। 'अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते'। इत्याद्याभावेनैव प्रधानाधिकारत्वं

ह्रूयते। मनुरपि शूद्रस्य मन्त्रवर्जनकर्मानुष्ठानमाह। 'धर्मे-
प्सवस्तु धर्मज्ञाः सतां वृत्तिमनुष्ठिताः। मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति
प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च। ये पुनः शूद्राः स्वधर्मं वेदिनो धर्म-
प्राप्तिकामास्त्रैवर्णिकाचारमनिषिद्धमाश्रितास्ते नमस्कारेण
मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत्' इति याज्ञवल्क्यवचनात्। नम-
स्कारमात्रेण मन्त्रेण मन्त्रान्तररहितेन पञ्चयज्ञादिकुर्वाणाम्
प्रत्यवायमाप्नुवन्ति ख्यातिञ्च लोके प्राप्नुवन्ति इति कुल्लूकभट्टः।
वत्सतरीयुक्तवृषोत्सर्गस्य प्रधानत्वादादित्यपुराणेऽपि मन्त्रं
विना तावन्मात्रमुक्तम्। यथा 'मुञ्चन्ति वृषभं ये च नील-
मेव सुशोभनम्। लाङ्गूलाकर्षसर्वाङ्गं शृङ्गयुक्तं सुशोभनम्।
कार्त्तिक्यां मुच्यते यस्तु दत्त्वा पापाग्रसंशयः। त्रिवर्षास्तथा
गुर्विण्यो दद्याद्गावो वृषस्य च'। एवञ्च ब्राह्मणद्वारा मन्त्र-
पाठोपपत्तेः। 'न स्त्रीणामधिकारोऽस्ति श्राद्धेषु पार्वणादिषु।
कन्यादाने वृषोत्सर्गे ह्यधिकारो भवेद्ध्रुवम्'। इति वचनात्
ब्राह्मणादि स्त्रीणामप्यधिकारः। शिवपुराणे 'स्त्रियः शूद्राश्च
म्लेच्छाश्च ये चान्ये पापयोनयः। नमस्कारेण मन्त्रेण तदेव
फलमाप्नुयुः' इत्यादि छन्दोगपरिशिष्टादौ कर्त्तृविशेषानभि-
धानेन सर्वाधिकारित्वप्रतीतेः। एवमेव सुमतिसोपानप्रभृ-
तयः। कृष्णेनाप्यन्त्यजस्य न इति वर्णप्रशंसामात्रपरम्।
वृषोत्सर्गेऽनुपनीतस्याप्यधिकारः। 'न ह्यस्य विद्यते कर्म
किञ्चिदामौञ्जिबन्धनात्। अन्यत्रोदककर्मस्वधापितृसंयुतेभ्यः'
इति कल्पतरूद्धृतवशिष्ठवचनेन प्रतिप्रसवात् मन्त्रार्थस्तु हे वत्-
सतर्य्यो वो युष्माकम् एनं युवानं पतिं स्वामिनं ददामीत्युक्तं
मार्थयामि तेन वृषेण सह क्रीडन्तीः खेलयन्त्यश्चरथ भ्रमथ
हे वत्सतर्य्यो यूयमपि मानः नास्मत् स्वत्वविषया करिष्यथ
किन्तु मया त्यक्तव्याः। वयं वृषस्य वत्सतरीणाञ्च त्यागेन

रायण्योषेण धनसमृद्धरा सामजनुषा समजन्मव्यापकेन ईशा पत्येन च सम्मदेम हृष्टा भवाम सुभगा लोकस्य प्रिया इति सम्मदेम इति भविष्यत् सामीप्ये वर्त्तमान इति पाणिनिस्मर-णाद्भविष्यदर्थे वर्त्तमानः। नीलवृषलक्षणमाह यज्ञः। 'लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डरः। श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते'। वत्सतरीर्विशेषयति स्मृतिः। 'चतस्रो लोहिता पत्नी पार्श्वाभ्यां नीलपाण्डरे। पृष्ठतस्तु भवेत् कृष्णा वृषभस्य तु मोचने'। यूपमाह स एव। 'चतुर्हस्तो भवेद् यूपो यज्ञवृक्षसमुद्भवः। वर्त्तुलः शोभनः स्थूलः कर्त्तव्यो वृषमौलिकः'। भविष्ये। 'विल्वस्य वकुलस्येव कलौ यूपः प्रशस्यते। शुक्लवासाः शुचिर्भूत्वा ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य च। कौत्तयेद्भारतञ्चैव तथा स्यादक्षयं हविः' इति दानधर्म-स्थवृषोत्सर्गप्रकरणीयवचनात्। अक्षयहविष्कामेन स्वस्ति-वाचनानन्तरं भारतनामोच्चार्य्यम्। 'यद्रात्रौ कुरुते पापं ब्राह्मणस्त्विन्द्रियैश्चरन्। महाभारतमाख्याय पूर्वां सन्ध्यां विमुञ्चति' इति चादित्यपुराणोक्तप्रातर्महाभारतोच्चारणवत्। राढ़देशीयप्रभृतयस्तु विराटपर्वाच पाठयन्ति। अत्र ब्रह्मा-दिवरणेऽमुककर्मकर्त्तुं त्वामहं वृणे इति न युक्तम्। एक-कर्त्तृक एव तुमो विधानात्। एवं कृताकृतावेक्षण ब्रह्मकर्म कर्त्तुं ब्रह्मत्वेन इति मैथिलानां वाक्यरचना सर्वथा दुष्टा। करणेन विशेषस्य ब्रह्मकर्मणोऽनुक्तत्वात् ब्रह्मत्वेनेत्यस्य वैयर्थ्यात्। भिन्नकर्तृकत्वेन तुमोऽसम्भवाच्च। तस्मात् ब्रह्म-कर्मकरणाय इत्येव वरणे निर्देश्यम्। अत्र सर्वशाखाधिकार-न्यायेन गुणोपसंहारन्यायेन च अविरुद्धसकलाङ्गोपसंहारः कर्त्तव्य इति।

अथ प्रेतक्रियाधिकारिणः। धर्मप्रदीपसंवत्सरप्रदीपयोः

'आग्नः कृतचूड़स्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च'। एतच्च पुत्रेतरपरम्। 'असंस्कृतः सुतः श्रेष्ठो नापरो वेदपारगः'। इति दायभागधृतात्। अन्यथा सुतत्वेन विशेषोपादानं व्यर्थं स्यात्। श्राद्धेऽनुपनीतस्य मन्त्रपाठाधिकारमाह मनुः। 'नाभिव्याहारयेद् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते। शूद्रेण हि समस्तावद् यावद्वेदे न जायते'। अभिव्याहारयेत् वदेदिति यावत्। स्वार्थे णिच् अत्र प्रथमतो ज्येष्ठपुत्रः। यथा मरीचिः। 'मृते पितरि पुत्रेण क्रिया कार्य्या विधानतः। बहवः स्युर्यदा पुत्राः पितुरेकत्र वासिनः। सर्वेषान्तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत् कृतम्। द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत्'। तदभावे यथाक्रमं कनिष्ठपुत्रपौत्रप्रपौत्राः। तथाच विष्णुपुराणम्। 'पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वद्वा भ्रातृसन्ततिः। सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियार्हो नृप जायते'। एतच्च षोड़शश्राद्धपर्य्यन्तम्। तथाच छन्दोगपरिशिष्टम्। 'पितामहः पितुः पश्चात् प्रेतत्वं यदि गच्छति। पौत्रेणैकादशाहादि कर्त्तव्यं श्राद्धषोड़शम्। नैतत् पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवांश्चेत् पितामहः'। सपिण्डीकरणपर्य्यन्तमपृथक्कर्त्तव्यमाह लघुहारीतः 'सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि षोड़श। पृथक् नैव सुताः कुर्य्युः पृथक्द्रव्या अपि क्वचित्'। एषामभावे पत्नी तथाच शङ्खः। 'पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया। तदभावे तु पत्नी स्यात्तदभावे सहोदरः। भार्य्यापिण्डं पतिर्दद्यात् भर्त्रे भार्य्या तथैव च'। इति अपुत्रधनं पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगामीत्यादिविष्ण्वादिवचनेन धनाधिकारश्रुतेः। तदभावे इति प्रपौत्रपर्य्यन्ताभावपरं पार्वणपिण्डदातृत्वेन धनाधिकारित्वेन च तेषां बलवत्त्वात्। 'अपुत्रा स्त्री यथा पुत्रः पुत्रवत्यपि भर्त्तरि। पिण्डं दद्यात् जलञ्चैव जन्ममात्रस्तु पुत्रिणी

इति विमूलं समूलत्वेऽपि बालदेशान्तरितपुत्रसद्भावविषय-मिति श्राद्धविवेकप्रभृतयः। पत्न्यभावे कन्या। 'अपुत्रस्य तु या पुत्री सैव पिण्डप्रदा भवेत्। तस्य पिण्डान् दशैवैता-नेकाहेनैव निर्वपेत्' इति ऋष्यशृङ्गवचनात् 'गोत्र ऋक्थानुगः पिण्डः' इति मनुवचनेन दत्ताद्यपेक्षया तस्यावलवत्त्वात्। कन्याभावे यथाक्रमं वाग्दत्तादत्तादौहित्राः 'दत्तानां चाप्यदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता। चतुर्थेऽहनि तास्तेषां कुर्वीरन् सुसमाहिताः'। इति ब्रह्मपुराणवचनात्। ननु 'दुहिता पुत्रवत् कुर्य्यान्मातापित्रोश्च संस्कृता। अशौच-मुदकं पिण्डमेकोद्दिष्टं सदा तयोः' इति शङ्खवचनात्। पुत्रानन्तरमेव दुहित्रधिकारश्रुतेः। इति चेन्न पत्न्याः प्रथमं धनाधिकारश्रुतेः। यथा याज्ञवल्क्यः। 'पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा। तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः स-ब्रह्मचारिणः। एषामभावे पूर्वेषां धनभागुत्तरोत्तरः' इति। तथा 'मातामहानां दौहित्राः कुर्वन्त्यहनि चापरे'। इति ब्रह्मपुराणात्। 'पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः। तयोर्हि मातापितरौ संभूतौ तस्य देहतः'। इति मनुवचनेन 'पौत्रदौहित्रसंयुक्ता ये तथा चिरजीविनः। प्रियङ्कराश्च ज्ञातीनां ते नराः स्वर्गगामिनः'। इति विष्णुधर्मोत्तरेण पौत्रतुल्यत्वाभिधानाच्च। तेन यथा पुत्राभावे पौत्रस्तथा-दुहित्रभावे दौहित्रः। न च दत्तकन्यादौहित्राभ्यां प्राक् सगोत्रत्वात् सोदराधिकार इति वाच्यम्। गोत्रवत्त्वापेक्षया पिण्डदानादेर्धनसाध्यत्वात् ऋक्थग्राहिणो दुहितृदौहित्रयो-र्बलवत्त्वात्। अतएव दुहितृधनाधिकारे तद्वचनेन स्तोप-वासस्वर्थं हेतुरित्याहापस्तम्बः। 'अन्तेवास्यर्थांस्तदर्थेषु धर्मकृत्येषु प्रयोजयेत् दुहिता वेति तदर्थेषु मासिकादिना

तद्योगार्थं धर्मकृत्येषु अदृष्टार्थमिति'। गोत्र ऋक्थानुगः पिण्डः इति मनूक्तेः। 'अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा। उन्मत्तजड़मूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः'। इति मनूक्तानां 'पितृद्विट्पतितः षण्ढो यश्च स्यादौपपातिकः। औरसा अपि नैतेऽंशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः'। इति नारदोक्तानाञ्च भागानधिकारिणां पिण्डदानानधिकारः। जात्यन्धबधिरौ जन्मप्रभृति अन्धबधिरौ निरिन्द्रियाः पङ्ग्वादयः। श्रौतस्मार्त्तकर्मानधिकारिणो गृह्यन्ते इति रत्नाकरः। तथाच वृद्धशातातपः। 'चाण्डालं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शवहारकम्। सूतिकां सूयिकां नारीं रजसा च परिप्लुताम्। श्वकुक्कुट-वराहांश्च ग्राम्यान् संस्पृश्य मानवः। सचेलं सशिरः स्नात्वा तदानीमेव शुध्यति'। व्यङ्गः पाण्यादिविकलः। व्यङ्गोन्मत्तयोः सदाचारहीनत्वात् अस्पृश्यतेति प्रायश्चित्तविवेकः। श्रौतस्मार्त्त-क्रियानधिकारित्वं सदाचारहीनत्वञ्च मूत्रपुरीषाद्यशौचाप-नयनासमर्थत्वेनेति बोध्यम्। सूयिका प्रसवकारयित्री पितृ-द्विट् पोषणोद्दिष्टैहिकविमुखः। औपपातिकः उपपातकैः संसृष्टः। उपपातकीति प्रकाशकारपाठेऽपि स एवार्थः। अपपात्रित इति पाठे तु राजवधादिदोषेण बान्धवैर्यस्य घटाप-वर्जनं कृतमिति कल्पतरुः। व्यक्तं याज्ञवल्क्येन 'न ब्रह्म-चारिणः कुर्य्युरुदकं पतिता न च। पाषण्डमाश्रितास्तेनाः व्रात्या न विकर्मणः। गर्भभर्त्तृद्रुहश्चैव सुरापाश्चैव योषितः'। पाषण्डं वेदबाह्यधर्मः। स्तेनाः सततं चौर्य्यवृत्तयः। व्रात्याः षोडशवर्षपर्य्यन्तमप्राप्तोपनयनाः। विकर्मणः आलस्येना-श्रद्धालुतया स्वधर्माननुष्ठायिनः। व्यङ्गत्वादिना स्वधर्मानु-ष्ठानासमर्थाश्च बोध्या इति 'कश्चित् क्षिपति सत्पुत्रो दौहित्रो वा सहोदरः। गृहीत्वास्थीनि तत्रस्य नीत्वा तोये विनिः-

क्षिपेत्'। इत्यादिपुराणे क्रमदर्शनादत्रापि दौहित्राभावे सोदरः पूर्वोक्तशङ्खवचनेऽप्येवं क्रमो बोध्यः। अत्र ज्येष्ठः कनिष्ठयोरविशेषात् नानुजस्य तथाग्रज इति छन्दोगपरिशिष्टं कनिष्ठभ्रातृसद्भावविषयं तयोरभावे तथाविधौ वैमात्रेयौ। 'भ्रातुर्भ्राता स्वयं चक्रे तद्भार्य्या चेन्न विद्यते। तस्य भ्रातृसुतश्चक्रे यस्य नास्ति सहोदरः'। इति ब्रह्मपुराणाद्वैमात्रेयस्यापि एकजातत्वेन भ्रातृत्वात्। देशान्तरस्थक्लीवैकवृषणान् सहोदरानित्यादि छन्दोगपरिशिष्टेन परिवेदने वैमात्रेयस्य भ्रातृत्वप्रसक्तावसहोदरानित्यनेन प्रतिप्रसवाच्च। पितृव्यपुत्रादौ भ्रातृपदप्रयोगो गौणः। गुणश्च वीजिपुरुषापेक्षया समानसंख्यजनकजन्यत्वमिति। धनिपुत्रादिपिण्डत्रयदातुः सोदरपुत्रस्य धनिपित्रादिपिण्डत्रयदातृत्वाद्वैमात्रेयस्य धनाधिकारित्वेन बलवत्त्वाच्च। ततश्च सहोदर इति पूर्वोक्तानुरोधात् वैमात्रेयपरमपि अन्यथा सहोदराभावे वैमात्रेयसत्त्वे वैमात्रेयपुत्राधिकारापत्तेः। तेन वैमात्रेयाभावे सोदरवैमात्रेयभ्रातृक्रमवत् सोदरपुत्रस्तदभावे वैमात्रेयपुत्रः। तस्मात्भोग्यपिण्डदातृतया धनाधिकारित्वेन बलवत्त्वात् तस्यातिदिष्टपुत्रत्वाच्च। तदभावे पिता। 'पुत्रो भ्राता पितावापि मातुलो गुरुरेव च। एते पिण्डप्रदा ज्ञेयाः सगोत्राश्चैव बान्धवाः' इति प्रचेतो वचनात्। 'न पुत्रस्य पिता दद्यात्' इति छन्दोगपरिशिष्टम्। भ्रातृपुत्रपर्य्यन्तसद्भावविषयम्। तदभावे माता। 'पुत्रो भ्रातापिता वापि इत्यत्रापिशब्देन मातुः समुच्चयात्। पितरौ भ्रातरश्चैवेत्यादौ धनाधिकारे तथा दर्शनाच्च। अत एव श्राद्धविवेके पितुरभावे तुल्यन्यायतया मातापीत्युक्तमिति। तदभावे पुत्रवधूः। तथाच शङ्खः। भार्य्यापिण्डं पतिर्दद्यात् भर्त्रे भार्य्या तथैव च। श्वश्र्वादेश्च स्नुषा चैव तदभावे द्विजो-

त्तमः’। चत्रादिपदात् श्वशुरादेरपि परिग्रहः। तत्र सुताल्वा-भावात् द्विजोत्तम इत्यत्र सपिण्डक इति मैथिलानां पाठः। स च अपदोपात्तसपिण्डविशेषाभावे ‘अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्’ इति धनाधिकारे तथा दर्शनादत्रापि सन्नि-धितारतम्येन मातृपुत्रवधूः पौत्रीपौत्रवधूः प्रपौत्रीप्रपौत्रवधूः पितामहः पितामही पितृव्यादयः सपिण्डाश्चाधिकारिणः। पुत्राभावे सपिण्डा इति वक्ष्यमाणवचनात्। शङ्खवचनस्थमैथिल-पाठाच्च तदभावे समानोदकाः। सपिण्डसन्ततिर्वापि इति वक्ष्यमाणात्। सपिण्डसन्ततिः समानोदका इत्यर्थः। तदभावे सगोत्राः सगोत्रास्तेनेति गोत्र ऋक्‌थानुमः पिण्ड इत्युक्तत्वात्। एषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिरिति वक्ष्यमाणाच्च। तदभावे मातामहः। ‘मातामहानां दौहित्राः कुर्वन्त्यहनि चापरे। तेऽपि तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्वदा’ इति ब्रह्मपुराणात्। तदभावे मातुलः तदभावे भागिनेयः ‘मातुलो भागिनेयस्य स्वस्रीयो मातुलस्य च’ इति शातातपीय-पाठक्रमात् तदभावे सन्निधिक्रमेण मातामहसपिण्डाः। तदभावे मातामहसमानोदकाः। तथाच विष्णुपुराणम्। ‘सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियार्हा नृप जायते। एषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिः। मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बन्धा ये जलेन वा’ इति वचनात्। तदभावे श्वशुरः तदभावे जामाता ‘जामातुः श्वशुरास्तु तेषां तेऽपि च संयताः’ इति ब्रह्म-पुराणपाठक्रमात् तदभावे पितामहीभ्राता। ‘भागिनेय-सुतास्तथा सर्वेषामपरेऽहनि। आद्यं कार्यञ्च प्रथमे स्नात्वा कृत्वा श्राद्धक्रियाम्’ इति ब्रह्मपुराणात्। अपरेऽहनि इत्यत्रा-शौचान्त्यदिनस्येति शेषः। तदभावे यथाक्रमं शिष्यर्त्विगा-चार्याः। गौतमेन ‘पुत्राभावे सपिण्डाय मातृसपिण्डा वा

शिष्या वा दद्युः तदभावे ऋत्विगाचार्य्यौ' इत्युक्तत्वात्। तदभावे सुहृत्पितृसुहृदौ मित्राणां तदपत्यानामिति ब्रह्मपुराणपाठक्रमात् तदभावे एकग्रामवासी। 'संहतानमतेर्वापि कार्य्या प्रेतस्य सत्क्रिया' इति विष्णुपुराणात् तदभावे तद्धनं गृहीत्वा यः कश्चित् सवर्णः। 'उच्छन्नबन्धु ऋक्थाद्वा कारयेदवनीपतिः' इति विष्णुपुराणात्। शौद्रदैहिकमधिकृत्य विष्णुपुराणं 'ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां न करोति कदाचन। कामाल्लोभाद्भयान्मोहात् कृत्वा तज्जातितामियात्'। स्त्रियास्तु यथाक्रमं पुत्त्रपौत्त्रप्रपौत्त्राः विष्णुपुराणे पुत्त्रः पौत्त्रः प्रपौत्त्रो वेत्यविशेषश्रुतेः। तदभावे कन्या। अपुत्त्रस्य च या पुत्त्री तस्योद्देश्यगतलिङ्गाविवक्षया स्त्रीपुंसाधारणत्वात् धनाधिकारित्वाच्च तदभावे वाग्दत्ता दत्तानामपि अदत्तानामित्यत्रापि पितृपदस्य मातृपदोपलक्षणत्वात्। तदभावे दत्ता 'दुहिता पुत्त्रवत् कुर्य्यान्मातापित्रोश्च संस्कृता' इति मनुवचनात्। तदभावे दौहित्रः प्रागुक्तब्रह्मपुराणे तथा दर्शनात्। पौत्त्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः। तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः'। इत्यनेन यथा पुत्त्राभावे पौत्त्रः तथा दुहित्रभावे दौहित्रः इति प्रागेव उक्तत्वात्। 'मातुलो भागिनेयस्य स्वस्रीयो मातुलस्य च। श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामहस्य च। एतेषां चैव भार्य्याभ्यः स्वसुर्मातुः पितुस्तथा। पिण्डदानन्तु कर्त्तव्यमिति वेदविदां स्थितिः' इति वृद्धशातातपवचनेन मातामह्याश्च साक्षात् दौहित्रेण पिण्डदानश्रुतेः धनाधिकारित्वाच्च। दौहित्राभावे सपत्नीपुत्त्रः। तस्य पुत्त्रत्वस्मरणात्। यथा मनुः। ०सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्त्रिणी भवेत्। सर्वास्तास्तेन पुत्त्रेण प्राह पुत्त्रवतीर्मनुः'। एकपत्नीनामिति एकः पति-

र्योसामिति अत्र सपत्नीपुत्रस्य पुत्रत्वातिदेशात् तत्सत्त्वेऽपि स्त्रीणां सपिण्डनं मैथिलैरुक्तं तन्न 'पुत्रेणैव तु कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः। पुरुषस्य पुनस्त्वन्ये भ्रातृपुत्रादयोऽपि ये'। इति लघुहारीतवचने एवकारेणातिदिष्टपुत्रनिषेधात्। अतएवोत्तरार्द्धे भ्रातृपुत्रोपादानं सङ्गच्छते। अन्यथा पुंसां तत्र पुत्रत्वातिदेशात् पुत्रत्वेनैव प्राप्तेः भ्रातृपुत्रोपादानं व्यर्थं स्यात्। तमाह मनुः। 'भ्रातॄणामेकजातनामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत्। सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत्'। एकजातानामेकपितृमातृजातानां तथाच वृहस्पतिः। 'यद्येकजाता वहवो भ्रातरः स्युः सहोदराः। एकस्यापि सुते जाते सर्वे ते पुत्रिणो मताः'। एतन्न्यायमूलं तदिति चेन्न आदिपदग्राह्येषु। 'भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा। सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्य्यादभ्युदयं ततः'। इति लघुहारीतोक्तेषु न्यायानुपपत्तेः। भ्राता वेति वाशब्दात् तत् पूर्वेषां दौहित्रान्तानां तदपेक्षया प्रधानाधिकारिणां समुच्चयः। अतएव सपिण्डत्वेनैव भ्रातृवत् पुत्रयोरधिकारसिद्धौ पृथगुपादानं प्राधान्यज्ञापनार्थम्। पुत्रत्वातिदेशफलन्तु पुन्नामनरकनिस्तारः। अतस्तत्सत्त्वे चेत्रजाद्यकरणञ्च। तथाहि 'पुन्नाम्नो नरकाद् यस्मात्त्रायते पितरं सुतः। मुखसन्दर्शनेनापि तदुत्पत्तौ यतेत सः'। इति मनुवचने पुन्नामनरकत्राणाय पुत्रोत्पादनं विहितम्। तच्च फलं यद्यतिदिष्टपुत्राभ्यां भ्रातृसपत्नीजाभ्यां निष्पन्नं तदासिद्धे इच्छाविरहात् तदुपायान्तरपुत्रप्रतिनिधीभूतचेत्रजादेर्नोपादानम्। पुत्रोत्पादनन्तु तदापि कार्य्यं पुत्रसत्त्वेऽपि पुत्रान्तरेच्छाविधानेन तत्कर्त्तव्यताप्रतीतेः। यथा मत्स्यपुराणम्। 'एष्टव्या वहवः पुत्रा यद्यप्येको गयां व्रजेत्। यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत्'।

एवमेव कल्पतरुपारिजातशूलपाणिमहामहोपाध्यायरत्नाकरवाचस्पतिमिश्रादयः। स्त्रीणामपि पुत्रात् पुन्नामनरकनिस्तारणमाहतुः रत्नाकरे शङ्खलिखितौ। 'आत्मा पुत्र इति प्रोक्तः पितुर्मातुरनुग्रहात्। पुन्नाम्नस्त्रायते पुत्रस्तेनापि पुत्रसंज्ञितः'। पूर्वोक्तलघुहारीतवचने पुत्रेणेति तत्सत्त्वमात्रविवक्षितम्। 'सपिण्डीकरणन्तासां पुत्राभावे न विद्यते'। इति मार्कण्डेयपुराणैकवाक्यत्वात्। 'यानि पञ्चदशाद्यानि अपुत्रस्येतराणि च। एकस्यैव तु दातव्यमपुत्रायाश्च योषितः'। इति छन्दोगपरिशिष्टेन अपुत्राया एकाद्यपञ्चदशश्राद्धैः प्रेतत्वपरिहारोक्तत्वाच्च एतत् पत्युरभावे द्रष्टव्यम्। 'अपुत्रायां मृतायान्तु पतिः कुर्य्यात् सपिण्डनम्। श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत्' इति पैठीनसिवचनात्। ततश्च शिष्टौ पुत्रेऽन्येनापि सपिण्ड्यते। एवं पतिसत्त्वेऽपि। अत एव मैथिलैरवीवायाः सपिण्डनं नास्तीत्युक्तम्। तदभावे पतिः 'भार्य्या पिण्डं पतिर्दद्यात्' इति शङ्खवचनात्। न जायायाः पतिः कुर्य्यादपुत्राया अपि क्वचित्' इति छन्दोगपरिशिष्टवचनम्। सपत्नीपुत्रपर्य्यन्तसद्भावविषयम्। पत्यभावे स्नुषा 'श्वश्र्वादेश्च स्नुषा चैव' इति यमवचनात्। सान्निध्यक्रमेण सपिण्डाः। शङ्खवचने। तदभावे सपिण्डक इति मैथिलपाठात्। तदभावे सपिण्ड इति पूर्वोक्त गौतमवचने सामान्यतः श्रुतेश्च। तदभावे समानोदकाः। सपिण्डसन्ततिमैत्यविशेषश्रुतेः। तदभावे सगोत्राः। समानोदकसन्ततिरिति वक्ष्यमाणात्। श्राद्धविवेकेऽप्येवम्। एषामभावे पिता 'दत्तानाञ्चाप्यदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता'। इत्युक्तत्वात् तदभावे भ्राता। 'पुत्रो भ्राता पिता वापि'। इत्यविशेषश्रुतेः। तदभावे यथाक्रमम्। दायभागोक्तोपकारतारतम्येन

'मातुलो भागिनेयस्य स्वस्रीयो मातुलस्य च। श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामहस्य च। एतेषाञ्चैव भार्य्याभ्यः स्वसुर्मातुः पितुस्तथा। पिण्डदानन्तु कर्त्तव्यमिति वेदविदां स्थितिः' इति शातातपवचनात्। भगिनीपुत्रभर्त्तृभागिनेयभ्रातृपुत्र-जामातृभर्त्तृमातुलभर्त्तृशिष्याः पत्यपेक्षया पौत्रादिवत् पिण्ड-दानतारतम्येन क्रमेणाधिकारिणः। तथाहि तत्पिण्डतत्पुत्र-देयतत्पित्रादिपिण्डत्रयदातृत्वात् भगिनीपुत्रः। तदभावे भर्त्तृ-भागिनेयः। पुत्राङ्गत्तुर्दुर्बलत्वेन तत् स्थानपातिनोरपि बला-बलस्य न्याय्यत्वेन तद्भर्त्तृदेयपुरुषत्रयपिण्डतत्भर्त्तृपिण्ड-दत्वात्। तदभावे भ्रातृपुत्रः। तत्पिण्डतत्पुत्रदेयतत्-पित्रादिपिण्डद्वयदत्वात्। तदभावे जामाता। 'मातृस्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृस्वसा। श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः'। इति बृहस्पतिवचनेन मातृष्वस्रा-दीनां मातृतुल्यत्वाभिधानात्। स्वस्रीयाद्यैः सह जामातुः पुत्रतुल्यत्वप्रतीतेः। अतएव तेषां धनभागित्वमाह बृह-स्पतिः। 'यदासामौरसो न स्यात् सुतो दौहित्र एव वा। तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्रीयाद्याः समाप्नुयुः'। धन-ग्राहित्वेनापि पिण्डदातृत्वमाह मनुः। 'गोत्र ऋक्थानुगः-पिण्डः' इति। तदभावे भर्त्तृमातुलभर्त्तृशिष्याः क्रमेणाधि-कारिणः। शातातपीयपाठक्रमानुरोधात्। प्रातिस्विका-नामभावे पितृवंश्यमातृवंश्यौ। 'पितृमातृसपिण्डैश्च समान-सलिलैर्नृप' इति ब्रह्मपुराणेऽविशेषश्रुतेः। तयोरभावेऽसम्बन्धी द्विजोत्तमः। पूर्वोक्तशङ्खवचने द्विजोत्तम इति गौड़ीयपाठात्। संघातान्तर्गतेर्वापीति अविशेषश्रुतेः। त्रिधाक्रियाकर्त्तृत्व-माह विष्णुपुराणम्। 'पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वद्वा भ्रातृ-सन्ततिः। सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियाह्री नृप जायते।

एषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिः। मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बन्धा ये जलेन वा। कुलद्वयेऽपि चोत्सन्ने स्त्रीभिः कार्य्या क्रिया नृप। संघातान्तर्गतैर्वापि कार्य्या प्रेतस्य सत्क्रिया। उत्सन्नबन्धु रिक्थाद्वा कारयेदवनीपतिः। पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः। त्रिप्रकाराः क्रिया ह्येता-स्तासां भेदान् शृणुष्व मे। आदाहवार्य्यायुधादिस्पर्शाद्यन्ताश्च याः क्रियाः। ताः पूर्वा मध्यमा मासिमास्येकोद्दिष्टसंज्ञिताः। प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु। क्रियन्ते याः क्रिया पित्र्याः प्रोच्यन्ते तानृपोत्तराः। पितृमातृसपिण्डैश्च समान-सलिलैर्नृप। संघातान्तर्गतैर्वापि राज्ञा वा धनहारिणा। पूर्वक्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः। दौहित्रैर्वा नर-श्रेष्ठ कार्य्यास्तत्तनयैस्तथा। मृताहनि तु कर्त्तव्याः स्त्रीणा-मप्युत्तराः क्रियाः। प्रतिसंवत्सरं राजन् एकोद्दिष्टं विधा-विधानतः'। आदाहेति दाहावधेरशौचान्तविहितवार्य्यायु-धादिस्पर्शाद्यन्तास्ताः पूर्वा मासिमासीत्येकादशाहादि सपि-ण्डनान्तप्रेतक्रियोपलक्षणम्। सपिण्डनोत्तराः पार्व्वणादि-क्रिया उत्तराः। अत्र पुत्रादिसपिण्डादयः पूर्वाः क्रिया अवश्यं कुर्य्युः। मध्यमक्रियायामनियमः। उत्तरक्रियायां पुत्रादयो भ्रातृसन्ततिपर्य्यन्तानियताः। श्राद्धविवेकेऽप्येवम्। दौहित्रैर्वेति वाशब्दः समुच्चयार्थः तेन दौहित्रोऽप्युत्तरक्रियायां नियताधिकारी। तत्तनयैरिति दौहित्रतनयैरिति पुत्रिकापुत्रविषय-मिति कल्पतरुः। कर्त्तृप्रकरणात् स्त्रीणामिति वा कर्त्तरि क्त इति कर्त्तरि षष्ठी। उत्तरक्रियायां प्रतिसंवत्सरमेको-द्दिष्टविधाननियमात्। न पार्व्वणवृद्धिश्राद्धादौ स्त्रीणामधि-कारः। मार्कण्डेयपुराणम्। 'सर्व्वाभावे स्त्रियः कुर्य्युः स्वभर्त्तॄणाममन्त्रकम्। तदभावे च नृपतिः कारयेत् स्वकुट

भवत्। स्त्रीणामप्येवमेवैतदेकोद्दिष्टमुदाहृतम्। मृताहनि यथान्यायं नृणां यद्वदिहोदितम्’। स्त्रियोऽत्रासवर्णोढ़ाऽपरिणीता वेति श्राद्धविवेकः। सवर्णोढ़ाया: पुत्रपौत्रपर्य्यन्ताभाव एव विधानात्। स्त्रीणामिति तु संप्रदानपरम्। एवमेवामन्त्रकमिति श्राद्धविवेकः। अत्र स्त्रिय इत्यस्यासवर्णोढ़ापरिणीतापरत्वव्याख्यानात्। स्त्रीणां मन्त्रनिषेधोऽपि तत् संप्रदानकश्राद्ध एवावगम्यते। न तु स्त्रीमात्रसंप्रदानके। एतच्च विप्रेतरपरं तस्य हीनवर्णश्राद्धनिषेधात्। कल्पतरौ तु स्त्रीणामपि एवमिति यादृशेन सम्बन्धेन पितृव्यत्वादिना पुरुषाणामेकादशाहादिश्राद्धं तादृशेनैव सम्बन्धेन स्त्रीणामेतत् कर्त्तव्यमिति। एतद्व्याख्याने स्त्रीसम्प्रदानकश्राद्धे सुतरां मन्त्राः पाठ्याः। याज्ञवल्क्येनापि समन्त्रकमेकोद्दिष्टं सपिण्डनञ्चोक्त्वा एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि इत्यनेन स्त्रीया अपि तथैवेत्युक्तम्। ‘मातुः सपिण्डीकरणं पितामह्या सहोदितम्। यथोक्तेनैव कल्पेन पुत्रिकाया न चेत् सुतः’। इति छन्दोगपरिशिष्टेनापि यथोक्तेनैव कल्पेनेत्यनेन मन्त्रादिकमतिदिष्टम्। व्यवहारोऽपि तथेति।

तदयं संक्षेपः। ज्येष्ठपुत्रकनिष्ठपुत्रपौत्रप्रपौत्र अपुत्रपत्नीकर्मासमर्थपुत्रयुक्तपत्नी-कन्या वाग्दत्तादत्त कन्यादौहित्रकनिष्ठसहोदरज्येष्ठसहोदर-कनिष्ठवैमात्रेयज्येष्ठवैमात्रेयकनिष्ठसहोदरपुत्र ज्येष्ठसोदरपुत्र कनिष्ठवैमात्रेयपुत्रज्येष्ठवैमात्रेय-पुत्रपितृमातृपुत्रवधूपौत्रीदत्तापौत्रीपौत्रवधू-प्रपौत्रीदत्ताप्रपौत्रीपितामह पितामही पितृव्यादिसपिण्डसमानोदकसगोत्रमातामहमातुलभागिनेय मातृपक्षसपिण्डतत्समानोदक असवर्णाभार्य्या अपरिणीतास्त्रीश्वशुरजामातृपितामहीभ्रातृशिष्यर्त्विमाचार्य्यमित्रपितृमित्र एकग्रामवासीब्रह्मी-

नवेतनसजातीया: अष्टचत्वारिंशत्प्रकारा: क्रमेणाधिकारिण: । स्त्रियास्तु ज्येष्ठपुत्रकनिष्ठपुत्रपौत्रप्रपौत्रकन्यावाग्दत्तादत्ता-दौहित्रसपत्नीपुत्रपतिस्नुषासपिण्डसमानोदकसगोत्र-पितृभ्रातृ-भगिनीपुत्रभर्तृभागिनेय भ्रातृपुत्रजामातृभर्तृमातुलभर्तृ-शिष्यपितृसमानोदकपितृवंश्या: मातृसमानोदकमातृवंश्या-स्त्रीणामाचतुर्विंशतिप्रकारास्त्वपि इति यत्र तु कतिचित् श्राद्धानि कृत्वा कश्चिन्मृतस्तदवशिष्टानि प्रेतश्राद्धानि तदन-न्तराधिकारिणा कार्य्याणि न तु सर्वाणि 'सपिण्डीकरणा-न्तानि यानि श्राद्धानि षोड़श। पृथङ्नैव सुता: कुर्य्यु: पृथग्-द्रव्या अपि क्वचित्' इत्युक्तत्वात् यत्तु श्राद्धचिन्तामणौ। 'एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम्। अभावे पाक-पात्राणां तदह: समुपोषणम्' इति लघुहारीतवचनात्। पाक-पात्राभाव: पाकसामग्र्यभावोपलक्षक:। तदापि नामश्राद्धं किन्तूपोषणमेव श्राद्धस्थानीयमित्यर्थ:। स्वयमित्यभिधानाद-पाटवादिनापि नान्यद्वारा कारयितव्यम्। अतएव उपवासेनैव श्राद्धस्थानीयेन तदकरणप्रायश्चित्तेनैव कृतकृत्यतया श्राद्ध-विघ्न इति वचनादपि नैकादश्यामनुष्ठानमिति तन्न षोड़श-श्राद्धाधिकारिणां कदाचित्तथात्वे। 'यस्यैतानि न दीयन्ते प्रेतश्राद्धानि षोड़श। पिशाचत्वं ध्रुवं तस्य दत्तै:श्राद्धशतै-रपि'। इति यमवचनेन षोड़शश्राद्धाभावे प्रेतत्वपरीहारो न स्यात्। तस्मादुपवासो न श्राद्धार्थ: किन्तु तदानीन्तना-करणप्रायश्चित्तार्थ:। यथा स्वकालाकृतसंस्कारे प्रायश्चित्तं कृत्वा कालान्तरे तत्करणम्। तथात्रापि तद्दिने उपवासं कृत्वा एकादश्यां श्राद्धं कर्त्तव्यमिति। एकोद्दिष्टं नान्यद्वारा कार्य्यमित्यत्रापि गोत्रजेतरत्वेनेति विशेषणीयम्। 'न कदा-चित् सयोत्राय श्राद्धं कार्य्यमगोत्रजै:' इति प्रेतश्राद्धे तत्र-

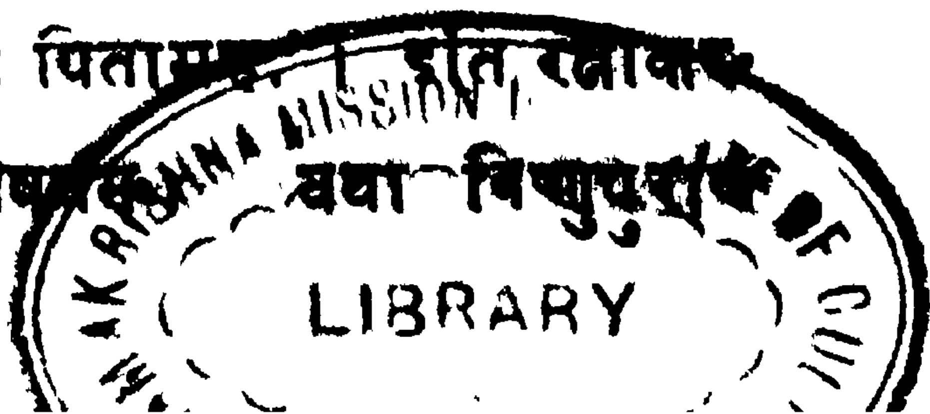
पुराणात्। अत्र हि नागोत्रजस्य साक्षात् कर्त्तृत्वं निषिध्यते। स्वगोत्रायेत्यत्र सम्बन्धापत्तेः। तस्मात् अगोत्रजैर्द्वारभूतैः सगोत्राय श्राद्धं न कार्य्यमित्यस्यार्थः। तथाच पर्य्युदासपक्षे सगोत्रजद्वारा कर्त्तव्यमिति सुव्यक्तमेव प्रसज्यपक्षे तु अगोत्रजविशेषणस्वरसात् सगोत्रजलाभः प्रेतश्राद्धधर्मग्राहित्वात्। सांवत्सरिकमपि तथेति श्राद्धविवेकः। कल्पतरुरत्नाकरयोस्तु सगोत्रायेति पठितम्। स्वम् आत्मीयं गोत्रं यस्य स स्वगोत्रः विद्यमानगोत्र इत्यर्थः। तस्मै श्राद्धं कर्त्तव्यं तस्य गोत्रे विद्यमाने अन्यगोत्रेण संस्कृतास्ततेन राज्ञा वा श्राद्धं न कर्त्तव्यमिति व्याख्यातञ्च एतन्मतेऽप्यूढ़दुहित्रादीनां असपिण्डत्वेऽपि न निषेधः। वस्तुतस्तु तत्पाठेऽपि कर्मधारयापेक्षया बहुव्रीहेर्जघन्यत्वात् स्वम् आत्मीयञ्च तत् गोत्रञ्चेति तस्मै अन्य गोत्रद्वारा श्राद्धं न कार्य्यमित्यर्थः। अत्र गोत्रं कुलं 'सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ' इत्यमरकोषात् ततो लघुहारीतवचने स्वयं पदं स्वगोत्रपरम्। अन्यथा ब्रह्मपुराणे अगोत्रजपदवैयर्थ्यापत्तेः। न च पाकस्याङ्गत्वेन प्रधानतिथिकर्त्तव्यतानियम इति वाच्यम्। 'व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत्। सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्रर्थे चापराह्णिकी' इति देवलवचनेन मुहूर्त्तमात्रलाभेऽपि कर्त्तव्यतोपदेशात् तदानीं पाके तदसम्भवात्। एवं उद्दीच्याङ्गशेषभोजनेऽपि न तन्नियम इति। पाके सपिण्डाधिकारमाह देवलः। 'तथैवामन्त्रितो दाता प्रातः स्नातः सहाम्बरः। पारमेत सर्वैः पात्रैरन्वारब्धं सबान्धवाः'।

अथ सपिण्डादिविचारः। मत्स्यपुराणे। 'लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः। पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्'। नन्वेवं भ्रात्रादिभिः सह पिण्ड-

तल्लेपभोक्तृत्वासम्भवात् कथं सपिण्डत्वमिति चेदुच्यते। तेषा-मपि पिण्डलेपयोः सम्बन्धोऽस्ति तथाच बौधायनः। 'प्रपिता-महः पितामहः पिता स्वयं सोदर्य्यभ्रातरः सवर्णायाः पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा एतानविभक्तदायादान् सपिण्डानाचक्षते। विभक्तदायादान् सकुल्यानाचक्षते सत्स्वङ्गजेषु तद्गामी ह्यर्थो भवति' इति अस्यार्थः पित्रादिपिण्डत्रयेषु सपिण्डनेन भोक्तृत्वात्। पुत्रादिभिस्त्रिभिस्तत्पिण्डदानात्। यश्च जीवन् यस्य पिण्डदाता स मृतः सन् सपिण्डनेन तत्पिण्डभोक्ता एवं सति मध्यस्थितः पुरुषः पूर्वेषां जीवन् पिण्डदाता मृतः सन् तत्पिण्डभोक्ताऽपरेषां जीवतां पिण्डसम्प्रदानभूत आसीत्। मृतैश्च तैः सह दौहित्रादिदेयपिण्डभोक्ता अतो येषामयं पिण्डदाता ये चास्य पिण्डभोक्तारस्तेऽविभक्तं पिण्ड-रूपं दायमश्नन्तीति अविभक्तदायादाः सपिण्डा इति। इदञ्च सपिण्डत्वं सकुल्यत्वञ्च दायग्रहणार्थम् अशौचाद्यर्थन्तु पिण्ड-लेपभुजामपि 'लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः'। इति प्रागुक्तमत्स्यपुराणात्। वक्ष्यमाणकूर्मपुराणशङ्खलिखित-वचनाच्च। पिण्डे यथा परस्परं भोक्तृत्वं तथा लेपे तुल्य-न्यायात्। हारलतायां कूर्मपुराणम्। 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते। समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने। पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः। लेपभाजश्चतुर्थाद्याः सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्'। लेपभागिभ्यस्तूर्द्ध्वं यावज्जन्मनाम्नो-रवेदनं यावदमुकनाम्नोऽस्मात् पूर्वपुरुषादयं जात इति विशेषः अयमस्मत् कुले जात इति सामान्यतो वा स्मर्य्यते तावत्समा-नोदकत्वमिति हारलता। अत्र परवचनेनैव सापिण्ड्यसिद्धौ पूर्ववचनमपूर्व्वोर्द्ध्वं जीवत्पितृकत्वादिना अधिकपुरुषेषु पिण्ड-लेपसम्बन्धेऽपि सपिण्डतानिवृत्तिज्ञापनाय। सर्वदेशीया-

कालेऽपि तथा। यथा आद्यविवेकेऽपि पार्वणश्राद्धानन्तर
नित्यश्राद्धे विचार्य उक्तः। मार्कण्डेयपुराणम्। 'नित्यक्रियां
पितॄणान्तु केचिदिच्छन्ति सत्तमाः। न पितॄणान्तथैवान्ये
शेषं पूर्ववदाचरेत्'। अत्र पूर्वार्द्धात् पितॄणां प्राप्तौ न पितॄणा-
मित्यत्र पुनः पितॄणां ग्रहणं सनकादीनामग्नौकरणाभ्यनु-
ज्ञानार्थमिति फलान्तरमुक्तं हरिशर्म्मणापि अन्यार्थं पुनर्वचन-
मिति लिखितम्। अथ यः खलु पिण्डान् दत्त्वैव मृतः पर-
तश्चाप्राप्तपितृभावः स कथं सपिण्डः। एकपिण्डदातृत्व-
भोक्तृत्वलक्षणसम्बन्धाभावादिति चेत् तद्योग्यतयेति ब्रूमः।
योग्यताप्रयोजकञ्च सामान्यशास्त्रविषयत्वम्। ततश्चात्मपि-
वृद्धप्रपितामहावधिकाधस्तनानां षण्णां पुंसां प्रत्येकापेक्षया
सप्तानामेकगोत्राणां स्वावधिपरतनानां सप्तानाञ्च सापिण्ड्यं
पिण्डलेपयोर्दातृत्वभोक्तृत्वसम्बन्धादिति स्त्रीणान्तु भर्त्तृसापि-
ण्ड्येन सापिण्ड्यम्। प्रत्तानां भर्त्तृसापिण्ड्यमिति वचनात्।

नन्वेवं कन्यायाः कथं सपिण्डतेति चेत् आदिपुराणवच-
नात् त्रैपुरुषं सापिण्ड्यम्। यथा 'सपिण्डता तु कन्यानां
सवर्णानां त्रिपौरुषी'। अत्र कन्यानामनूढानां अप्रत्तानां त्रि-
पौरुषमिति वशिष्ठवचनात्। तेन आत्मपञ्चमे वृद्धप्रपितामहे
सापिण्ड्यं निवर्त्तते इति प्रतिपादितम्। अतएव कन्यायाः
प्रपितामहभ्रात्रा तत् सन्ततिभिः सह सापिण्ड्याभावात्
कन्यामरणजननयोस्तेषां सपिण्डाशौचं नास्ति किन्तु समानो-
दकनिमित्तमेवाशौचमिति एवं तेषामपि जननमरणयोः
कन्यानामिति शूलपाणिमहामहोपाध्यायाः। यत्तु कूर्म-
पुराणम्। 'अप्रत्तानां तथा स्त्रीणां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्।
प्रत्तानां भर्त्तृसापिण्ड्यं प्राह देवः पितामहः'। इति रत्नाकर-
धृतम्। तद्विवाहे पितृपक्षविषयं... यथा विष्णुपुराणे

'सप्तमीं पितृपक्षाच्च मातृपक्षाच्च पञ्चमीम्। उद्वहेत द्विजो भार्य्यां न्यायेन विधिना नृप'। सप्तमीं पञ्चमीं हित्वेति शेषः। भर्त्तृसापिण्ड्यमित्यत्र साप्तपौरुषमित्यनुषज्यते। तेन भर्त्तृ-समानसापिण्ड्यमित्यर्थः। शङ्खलिखितौ। 'सपिण्डता तु सर्व्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी। पिण्डश्चोदकदानञ्च शौचा-शौचं तदानुगम्'। गोत्रतः गोत्रैक्ये तेन मातामहकुले कदाचित् षट्पुरुषपर्य्यन्तं पिण्डसम्बन्धेऽपि न सपिण्डता। तान् सप्तपुरुषान् आसमन्तात् कारेण पिण्डादिकमनुगच्छ-तीति तदानुगम्। एतेन सपिण्डता एकशरीरावयवान्वयेन भवति तथाहि पितुः शरीरावयवान्वयेन पित्रा सह एवं पितामहादिभिरपि पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात्। एवं मातृशरीरावयवान्वयेन मात्रादिभिरिति। एवं पत्न्या सह पत्न्या एकशरीरारम्भकतया सापिण्ड्यम्। तथाच गर्भोप-निषदि 'एतत् षाट्कौषिकं शरीरं त्रीणि पितृतः त्रीणि मातृतः अस्थिस्नायुमज्जानः पितृतः त्वङ्मांसरुधिराणि मातृ-तश्चेति' तत्र तत्रावयवान्वयप्रतिपादनात् निर्वाप्य पिण्डान्वये तु सापिण्ड्ये भ्रातृपितृव्यादिसापिण्ड्यं न स्यात्। अति-प्रसङ्गस्तु सप्तान्यतमत्वेन प्रयोगोपाधिना निरसनीयः। यद्येवं मातामहादीनामपि मरणे सपिण्डत्वेन दशाहाशौचं प्राप्नोति स्यादेतत् यदि मातामहादीनां मरणे त्रिरात्रं स्यादशौचकम् इत्यादि विशेषवचनं न स्यात्। यत्र तु विशेषवचनं नास्ति तत्र दशाहमिति मिताक्षरारत्नाकरादिमतमपास्तं लेपभाज इत्यादि वाचनिकेऽर्थे सापिण्ड्ये एकशरीरावयवान्वयरूपस्व-कपोलरचितार्थानवकाशात् निर्वाप्य पिण्डसम्बन्धेन भ्रात्रा-दीनां सापिण्ड्यस्य मत्स्यपुराणबौधायनाभ्यां पूर्व्वमुक्तत्वात् कामधेनुहारलताकल्पतरुपारिजातकारादिभिस्तथैव व्याख्या-

तत्त्वाच्च। रेत:शोणितपरिणामरूपत्वादपत्यशरीरस्य भवतु वा तथा पत्या सह पत्न्या एकशरीरारम्भकतया प्रत्यक्षबाधितत्वात् कथं सापिण्ड्यं मातामहादीनां विशेषवचनाभावात् सपिण्ड-त्वेन दशाहाद्यशौचप्रसङ्गाच्च मातामहादौ सापिण्ड्यस्य लोकविरुद्धत्वाच्च भवतु वा तथा शरीरद्वारा सापिण्ड्यं तथापि वचनात् यथासप्तमान्तर्गतत्वं तस्य तथा गोत्रत: साप्त-पौरुषीति वचनात् गोत्रैकमपि प्रागुक्तवचनात् कन्यायाः त्रिपौरुषम् ऊढायाश्च भर्तृसपिण्डनेन सापिण्ड्यमिति चेत् यदेतस्मतेऽपि व्यवस्थायां न क्षतिरिति अतएव सुमन्तुवच-नाभिहितं यद्दशमपुरुषपर्य्यन्तमशौचं तत्सप्तमपुरुषाभ्यन्तरा-शौचाद्यूनं त्रिरात्रं यथा ब्राह्मणानामेकपिण्डस्वधानामादश-माद्दर्मविच्छित्तिर्भवति आसप्तमात् ऋक्‌थविच्छित्तिर्भवति आतृतीयात् स्वधाविच्छित्तिर्भवति अन्यथा पिण्डाशौचक्रिया-णुच्छेदात् ब्रह्महत्यातुल्यो भवतीत्यस्यार्थ:। एकासमाना-पिण्डस्वधा येषां ते तथा यथैकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अनुशब्दो न युज्यते इत्यत्रानुशब्देनानुशब्दयुक्तमन्त्रो लक्ष्यते अनुयुक्त-मन्त्रस्तु ये चात्रत्वा मनुयांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा इति तथा पिण्डस्वधाशब्देन पिण्डसम्बन्धिस्वधाशब्दयुक्तमन्त्रकरणकदेय-त्वं लक्षितम्। तथाच ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पय:कीलालं परिस्रुतं स्वधास्थ तर्पयत मे पितॄन् इत्यनेन पिण्डान् सिञ्चे-दित्युक्तम्। ततश्च एकपिण्डस्वधानां समानोदकानामित्यर्थ:। अतएव मनु:। 'जन्मन्येकोदकानान्तु त्रिरात्रात् शुद्धिरिष्यते'। विष्णुपुराणं 'मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बन्धा ये जलेन वा। मातृ-पक्षस्य मातामहपक्षस्य पिण्डेन सम्बन्धा: जलेन सम्बन्धा: समानोदका इति' श्राद्धविवेकेऽपि व्याख्यातम्। 'असम्बन्धा भवेद्‌ या तु पिण्डेनैवोदकेन वा' इति विवाहेऽप्युक्तम् अत्र

दुहितृकायाः पार्वणे पिण्डोदकयोः सम्बन्धात् कन्यामात्रेऽपि तद्‌द्वयोग्यतायाः सत्त्वात्। कन्यापिण्डोदकसम्बन्धोच्यते एतदनु-सारादपि तस्याः सपिण्डता बोद्धव्या तस्मादेकपिण्डस्वधाना-मित्यनेन समानोदकभावः समाख्यातः न तु दशमपर्य्यन्तं पित्रादिजीवनादिना सापिण्ड्यसम्बन्धेऽपि सापिण्ड्यं विहितं प्रागुक्तयुक्तेः स्वधेत्यस्य तदनुपयुक्तत्वेन वैयर्थ्यापत्तेः। अपुत्र-धनाधिकारस्तु सन्निहिततराभावे सप्तमपुरुषपर्य्यन्तं मृतपितृ-कस्य स्वधोपलक्षितश्राद्धाधिकारः पुरुषत्रयपर्य्यन्तमिति अत्र स्वधाशब्दो मन्त्रपरः पितृपक्षपरोऽपि। तथाच गुणविष्णुधृता श्रुतिः 'स्वधा वै पितृणामन्नमिति'। दशमपुरुषपर्य्यन्तं समानो-दकत्वेऽपि न त्रिरात्रं किन्तु पक्षिण्यादि तथाहि उदकक्रिया-मधिकृत्य पारस्करः। 'सर्वे ज्ञातयो भावयन्ति। आसप्तमा-द्दशमाद्वा समानग्रामवासेन यावत् सम्बन्धमनुस्मरेयुर्वा' इति भावयन्ति निष्पादयन्ति अत्र यावत् सम्बन्धमनुस्मरेयु-रेककुलजातावयमिति स्मरणं भवतीत्यनेनैव सर्वेषामुदकदाने प्राप्ते यदा सप्तमाद्दशमादुक्तं तत्सन्निकर्षतारतम्येनाशौचभेदे-ऽप्युदककर्म समानार्थमिति। अशौचभेदस्तु सप्तमपुरुषपर्य्यन्तं सपिण्डत्वाद्दशाहः। ततश्च दशमपुरुषपर्य्यन्तं त्र्यहः। तथाच विष्णुबृहस्पती। 'दशाहेन सपिण्डास्तु शुध्यन्ति मृतसूतके। त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुध्यन्ति गोत्रजाः'। ततः चतुर्दशपुरुषपर्य्यन्तं पक्षिणी ततश्च जन्मनामस्मृतिपर्य्यन्त-मेकाहः। तथाच मिताक्षराविवादचिन्तामण्योर्धृतमनुः 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते। समानोदकभावस्तु निवर्त्तेता चतुर्दशात्। जन्मनामस्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते' अत्र समानोदकत्वे द्विविधे पूर्वत्र गोतमः पक्षिणीमसपिण्डे परत्र हारीतः। 'मातामहे त्रिरात्रं स्यादेकाहस्त्वसपिण्डे

इति। अत्रैव गोत्रजानामहःस्मृतमिति जावालवचनं ततः परं सर्वथा समानोदकतानिवृत्तेः। स्नानमात्रमिति स्मात्वा शुद्ध्यन्ति गोत्रजा इति वृहस्पत्युक्तत्वादिति।

अथ अशौचसंक्षेपः। जननाशौचमध्ये जननाशौचान्तरपाते पूर्वाशौचकालेन शुद्धिः। पूर्णाशौचान्तदिने पूर्णाशौचान्तरपाते अन्तिमदिनोत्तरदिनद्वयेन शुद्धिः। अन्तिमदिवसोत्तरप्रभाते सूर्य्योदयात् पूर्वं तत्पाते सूर्य्योदयावधि दिनत्रयेण शुद्धिः। एवं मरणाशौचेऽपि वर्द्धितदिनद्वयत्रयाभ्यन्तरे अशौचान्तरपाते पूर्वेणैव शुद्धिः। अशौचत्रितयान्तकृत्यमेकदैव। तत् द्वितीयदिनकृत्यं तत्परदिने अत्र दशमदिनतत्प्रभातयोः पितृमातृभर्त्तृमरणे तु न दिनद्वयत्रयाच्छुद्धिः किन्तु स्वावध्येव सम्पूर्णाशौचमिति ज्ञातिजननाशौचमध्ये स्वपुत्रजनने पूर्वार्द्धे पूर्वेण परार्द्धे परेण शुद्धिः। एवं ज्ञातिमरणमध्ये पितृमातृभर्त्तृमरणे पूर्वार्द्धे पूर्वाशौचकालेन परार्द्धे पराशौचकालेन शुद्धिः। स्वपुत्रजननाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोर्ज्ञातिजनने पितृमातृभर्त्तृमरणाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोर्ज्ञातिमरणेऽपि न दिनद्वयत्रयवृद्धिः। स्वपुत्त्रयोऽस्तु तथा जनने मातापित्रोस्तु परस्परं तथा मरणे च द्विनद्वयत्रयवृद्धिः। जननाशौचयोस्तु सन्निपाते पूर्वजातो यदाशौचाभ्यन्तरे मृतस्तदा सपिण्डानां सद्यःशौचेन पूर्वाशौचस्य नाशः तन्नाशादेव परजातमातृपितृव्यतिरिक्तानां परजननाशौचस्य निवृत्तिः। परजातमरणे तु न तथा तस्य पूर्वजननावधिस्थायित्वादिति गुरुचरणाः। एवं द्वितीयजातपित्रोऽस्तु पूर्वार्द्धजातमरणे पूर्वाशौचकालावधि अङ्गास्पृश्यत्वयुक्तमशौचं परार्द्धजातमरणे तु स्वावधि जननाशौचमङ्गास्पृश्यत्वयुक्तमिति औत्सर्गिकसमसंख्यदिवसीय जननमरणाशौचयोः

सन्निपाते मरणाशौचकालेन शुद्धिः। तदन्यकालयोस्तु दीर्घकालाशौचकालेन शुद्धिः। ततश्च पुत्त्रवत्या विंशतिरात्राशौचान्त्यदिने पत्युर्मरणे बहुकालीनाशौचकालेन शुद्धिः। तथा सति सपिण्डद्वयजननजातद्वादशाहान्त्यदिने पितृमातृभर्त्तृमरणेऽपि बहुकालीनाशौचकालेन शुद्धिः। एकाहमरणद्वये यावदशौचं सर्वगोत्रास्पृश्यत्वम् एवं समानोदकमरणेऽङ्गास्पृश्यत्वमेकरात्रं विद्युदादिमरणेऽपि तथा। तेनैतत्त्रिरात्रं गुरु विदेशमरणे त्रिरात्रं लघु स्नानेनैवाङ्गास्पृश्यत्वनिवृत्तेः। ततश्चोभयोः सन्निपाते गुरुणैव शुद्धिः। एवं विदेशमृतज्ञातित्रिरात्राद्विदेशस्थमृतपितृमातृभर्त्तृत्रिरात्रं गुरु संपूर्णाशौचे तु अशक्तानामपि यावदशौचम् अक्षारलवणाशित्वदर्शनात्। अत्रापि तावत् कालं तथासिद्धत्वात्तत्रापि गुरुणैव शुद्धिः तुल्य त्रिरात्रयोस्तु सन्निपाते पूर्वेणैव शुद्धिः। तथा कन्यापुत्त्रयमजोत्पत्तौ मातुर्मासेन शुद्धिः। तयोरशौचमध्ये मातुः कन्यामरणे सद्यःशुद्धिर्न पुत्रमरणात् अन्येषान्तु प्रथमजातमरणात् शुद्धिः। न परजातमरणात् एवमन्यद्रूह्यं सुधीभिरित्यशौचसङ्करः।

अथ विदेशस्थाशौचम्। अशौचकालाभ्यन्तरे विदेशस्थाशौचश्रवणे शेषाहैः शुद्धिः। अशौचकालोत्तरश्रवणे तु ज्ञातिजननाशौचं नास्त्येव पुत्रजनने तु सचेलस्नानात् शुद्धिः। मरणाशौचे तु वर्षाभ्यन्तरश्रवणे त्र्यहेण शुद्धिः। सचेलस्नानादङ्गास्पृश्यत्वनिवृत्तिः। वर्षोत्तरश्रवणे स्नानेन शुद्धिः। सपिण्डानां पुत्रादीनान्तु मातृपितृभर्त्तृमरणे तु वर्षोत्तरमेकाहेन शुद्धिः द्वितीयवर्षे श्रवणे सद्यः संपूर्णाशौचातिक्रमे त्र्यहाशौचं न बालाद्यशौचातिक्रमे खण्डाशौचातिक्रमेऽपि। इति विदेशस्थाशौचम्।

अथ गर्भस्रावाशौचम्। गर्भस्रावे तु स्त्रीणामेव षण्मासाभ्यन्तरेऽशौचं तच्च लौकिके कर्मणि माससमसंख्यदिनव्यापकं द्वितीयमासावधिमाससमसंख्यदिनाधिकैकदिनात् परं ब्राह्मण्या वैदिककर्माधिकारः क्षत्रियाया दिनद्वयात् वैश्याया दिनत्रयात् शूद्रायास्तु षष्ठदिनादिति हारलताप्रभृतयः। सप्तमाष्टममासीयगर्भपतने स्त्रीणां संपूर्णाशौचं निर्गुणसपिण्डानामहोरात्रं यथेष्टाचरणसपिण्डानां त्रिरात्रं तत्र जातस्य तद्दिन एव मरणे ज्ञेयं द्वितीयदिनादौ तु मरणे नवमादिमासजातबालकवत्। इति गर्भस्रावाशौचम्।

अथ स्त्र्याशौचम्। कन्यायाः जन्मप्रभृतिद्विवर्षाभ्यन्तरमरणे सद्यःशौचं तदुपरि वाग्दानपर्य्यन्तमेकाहः। वाग्दानोत्तरविवाहपर्य्यन्तं भर्त्तृकुले पितृकुले च त्रिरात्रम्। विवाहोत्तरन्तु भर्त्तृकुल एव संपूर्णाशौचम्। सोदरभ्रातुस्तु कन्याया आदन्तजन्ममरणे सद्यःशौचम्। आचूडादेकरात्रकम् आप्रदानात्त्रिरात्रं स्यादिति विशेषः दत्तकन्यायाः पितृगृहे प्रसवमरणयोः पित्रोः शयनादिसंसर्गशून्येऽपि त्रिरात्रं तथाविधबन्धुवर्गाणामेकरात्रम्।

अथ बालाद्यशौचम्। नवमादिमासजातबालकस्याशौचकालाभ्यन्तरमरणे मातापित्रोरस्पृश्यत्वयुक्तं तदेव जननाशौचं ज्ञातीनान्त्वशौचं नास्ति नवमादिमासमृतजातयोस्तु कन्यापुत्रयोः पित्रादिसपिण्डानां जननाशौचम्। तच्च ब्राह्मणानां दशाहं शूद्राणां मासम्। पुत्रजन्मनि मुखदर्शनात् पूर्वं सचेलस्नानं कृत्वा पुत्रजन्ममुखदर्शननिमित्तवृद्धिश्राद्धं कृत्वा अशक्तौ तदकृत्वा ब्राह्मणेभ्यश्च यथाशक्ति दत्त्वा बालकाय काञ्चनं दत्त्वा मुखं पश्येत्। ततः पुनः सचेलस्नानम्। अन्याशौचमध्येऽपि जातकर्मषष्ठीपूजे कर्त्तव्ये। पुत्रजन्म-

निमित्तकं हविश्राद्धं नाड़ीच्छेदात् पूर्वम् अशौचान्ते वा कर्त्तव्यं स्नानादिप्रमाणमशौचसङ्करे द्रष्टव्यम्। पुत्रकन्याजनने स्त्रीणां दशाहेन लौकिककर्माधिकारः। पुत्रजनने वैदिककर्माधिकारो विंशतिरात्रोत्तर स्नानात्। कन्याजनने तु मासोत्तरस्नानात् ब्राह्मण्याः शूद्रयास्तूभयत्रैव मासोत्तरस्नानात् शुद्धिः। एतत् सर्वं पुत्रकन्ययोर्विद्यमानत्वे बोध्यम्। जननाशौचकालोत्तरं षण्मासाभ्यन्तरमजातदन्तमरणे पित्रोरेकाहः। एवं निर्गुण सोदरस्य सपिण्डानान्तु सद्यः। षण्मासाभ्यन्तरेऽपि जातदन्तस्य मरणे पित्रोस्त्र्यहः सपिण्डानामेकाहः षण्मासोपरि द्विवर्षपर्य्यन्तं पित्रोस्त्र्यहः। सपिण्डानामकृतचूड़े एकाहः कृतचूड़े त्र्यहः। द्विवर्षोपरि सर्वेषामनुपनीतस्य मरणे मासत्रयाधिकषड्वर्षं यावत् त्र्यहः। पञ्चवर्षोपनीतस्य तदानीमपि दशाहः। मासत्रयाधिकषड्वर्षोपरि सर्वेषां दशाहः। शूद्रस्य षण्मासाभ्यन्तरेऽनुत्पन्नदन्तस्य त्रिरात्रम् उत्पन्नदन्तस्य पञ्चाहः। षण्मासोपरि द्विवर्षाभ्यन्तरे पञ्चाहः। अत्रापि कृतचूड़स्य द्वादशाहः। द्विवर्षोपरि षड्वर्षाभ्यन्तरे द्वादशाहः। अत्रापि दैवात् कृतोद्वाहेऽपि मासो व्यवक्रियते। षड्वर्षोपरि मासः। अत्र मासवर्षपरिगणना सावनेन। 'सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा। मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता' इति सूर्य्यसिद्धान्तात् इति बालाद्यशौचम्।

अथ सपिण्डाद्यशौचं जनने मरणे च सप्तमपुरुषपर्य्यन्तं विप्रस्य दशाहः शूद्रस्य मासः दशमपुरुषपर्य्यन्तं सर्वस्य त्र्यहः। चतुर्दशपुरुषपर्य्यन्तं पक्षिणी जन्मनामस्मृतिपर्य्यन्तमेकाहः। अतःपरं सगोत्रे स्नानमात्रकम् शौचं प्रति कन्यायास्त्रिपुरुषं सापिण्ड्यम्।

अथ असपिण्डाशौचं मातामहमरणे त्रिरात्रं भगिनी-मातुलानी मातुलपितृस्वसृमातृस्वसृगुर्वङ्गनामातामहीमरणे पक्षिणी। श्वश्रूश्वशुरयोर्भिन्नग्रामस्थयोर्मरणेऽहोरात्रम्। आचार्य्यपत्नीपुत्रयोरुपाध्यायस्य मातृवैमात्रेयस्य श्यालकस्य सहाध्यायिनः शिष्यस्य च मरणेऽहोरात्रं मातृस्वस्रीयपितृ-स्वस्रीयमातुलपुत्रभागिनेयमरणे पक्षिणी। पितामहभगिनीपु-त्रपितामहीभ्रातृपुत्ररूपपितृबान्धवत्रयमरणे पक्षिणी। माता-महीभगिनीपुत्रमातामहभगिनीपुत्र-मातामहीभ्रातृपुत्र-रूप-मातृबान्धवत्रयमरणेऽहोरात्रम्। एकग्रामवासिगोत्रजमरणेऽहो-रात्रम् औरसव्यतिरिक्तपुत्रजननमरणयोः परपूर्वभार्य्याप्रसव-मरणयोस्त्रिरात्रम्। स्वजातीयपुरुषान्तरसंगृहीतस्वभार्य्यामरणे त्रिरात्रम्। मातृस्वसृपितृस्वसृमातुलभगिनीपुत्राणां गृहस्थि-तानां मरणे त्रिरात्रम्। श्वश्रूश्वशुरयोः सन्निधिमरणे त्रिरात्रं श्वश्रूश्वशुरयोरेकग्रामस्थितयोर्मरणे पक्षिणी। प्रथममन्येनोढा तेनैव जनितपुत्रा पुत्रसहितैवान्यमाश्रिता पश्चात्तेनापि जनित-पुत्रा तयोः पुत्रयोर्यथासम्भवं प्रसवमरणयोर्द्वितीयपुत्रपितु-स्त्रिरात्रं तत् सपिण्डानामेकरात्रं तथाविधपुत्रयोः परस्पर-प्रसवमरणयोर्मातृजात्युक्तमशौचम्। दौहित्रमरणे पक्षिणी पितृमातृमरणे ऊढानां कन्यानां त्रिरात्रम्। यदि मातृ-स्वसृप्रभृतीनां दहनवहने करोति तदा त्रिरात्रं मातामहा-दीनां त्रिरात्राभ्यन्तरमरणश्रवणे तच्छेषेण शुद्धिः। तत्कालो-त्तरश्रवणे तु नाशौचं किन्तु आचारात् स्नानम्। इति सपिण्डाद्यशौचम्।

अथ मृत्युविशेषाशौचम्। शास्त्राननुमतबुद्धिपूर्व्वकात्मघा-तिनो नाशौचादि शास्त्रानुमत्याऽनशनादिमृतस्य प्रमादादः-नशनाशनिवह्निजलोच्चदेश-प्रपतनसंग्राम शृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्याल-

विषचाण्डालचौरहतस्य त्रिरात्रं शृङ्गारादिभिःस्त्रिया च क्रीडां कुर्व्वतः प्रमादहतस्यापि नाशौचादि नागविप्रियकारित्वेन उद्धतस्य मरणोद्देशेन प्रवृत्तं विद्युद्धतस्य च चौर्य्यादिदोषेण राज्ञा हतस्य च कलहं कृत्वा चाण्डालाद्यैरसमानैर्हतस्य च व्याधिजनकौषधस्य विषस्य वङ्केश दातुर्मरणे पाषण्डाश्रितस्य च नित्यं परापकारिणश्च क्रोधात् स्वयं प्रायो विषवह्निशस्त्रो-द्बन्धनजलगिरिवृक्षप्रपातैर्मृतस्य चर्मास्थ्यादिमयपात्रनिर्मातु-र्विप्रादेश्च मनुष्यवधस्थानाधिकारिणश्च कण्ठदेशोत्पन्नभग-रोगस्य पुंस्कर्माशक्तनपुंसकस्य च ब्राह्मणविषयापराधकर-णान्निहतस्य च बुद्धिपूर्व्वकं ब्राह्मणहतस्य च महापातकिनश्च एवंविधपतितानां न दाहादिकं कार्य्यम्। तत्कृत्वा तप्त-कृच्छ्रद्वयं कुर्य्यात्। म्लेच्छतस्करादिभियुद्धे स्वाम्यर्थं हतस्य विप्रादेर्दाहादिकमस्त्येव। अकृतप्रायश्चित्तस्य गलत्कुष्ठिनो न दाहादिकं कार्य्यं शस्त्रेणाभिमुखहतस्य सद्यःशौचं दाहादि च गवार्थे ब्राह्मणार्थे वा दण्डेन युद्धहतस्याहोरात्रमशौचम्। नृपतिरहितयुद्धे लगुडादिहतस्य पराङ्मुखहतस्य त्रिरात्रम्। गोविप्रपालनेऽभिमुखपराङ्मुखत्वाभ्यां हतस्य सद्यस्त्रिरात्रे। शस्त्रघातेतरक्षते सप्ताहादूर्द्ध्वं शस्त्रघाते सम्पूर्णे त्र्यहादूर्द्ध्वं मरणे च प्रकृताशौचम्।

अथ शवानुगमनाशौचम्। ब्राह्मणशवस्यानुगमने ब्राह्म-णस्य सचेलस्नानाग्निस्पर्शघृतप्राशनैः शुद्धिः। क्षत्रियशवस्यै-काहेन वैश्यशवस्य द्व्यहेन शूद्रस्य प्राणायामशतेन दिनत्रयेण च शुद्धिः। प्रमादाच्छूद्रशवानुगमने जलावगाहाग्निस्पर्श-घृतप्राशनैः शुद्धिः। अनाथब्राह्मणस्य धर्मबुद्ध्या दहनवहनयोः स्नानघृतप्राशनाभ्यां सद्यःशौचं लोभेन सजातीयदाहे स्वजा-त्युक्ताशौचम्। असजातीयशवस्य दहनवहनस्पर्शैः शवजा-

त्युत्राशौचम्। स्नेहादसम्बन्धिदाहकविप्रस्य तद्गृहवासे त्रिरात्रं तत् कुलान्नभोजने दशरात्रं तद्गृहवासे तदन्नाभोजने च अहोरात्रं विशेषवचनाभावे सम्बन्धिनो मातुलादेरन्ते हेनापि अदाहे त्रिरात्रं चिताधूमसेवने सचेलस्नानं मृते शूद्रेऽस्थिसञ्चयनकालाभ्यन्तरे तद्गृहं गत्वाऽश्रुपातने विप्रस्य त्रिरात्रमशौचं स्थानान्तरे विशेषवचनाभावेऽहोरात्रं तद्गृहे तदूर्द्ध्वं मासाभ्यन्तरेऽहोरात्रं सचेलस्नानञ्च। स्वजातेर्दिवसेनैव क्षत्रियवैश्ययोर्द्वाहेन ब्राह्मणः शुध्यति। शूद्रस्तु स्पर्शं विनानुगमने सर्वत्र नक्तेन मृतस्य शूद्रस्य बान्धवैः सह रोदनरहितविलापमात्रेऽहोरात्रम्। अस्थिसञ्चयनकालश्च ब्राह्मणस्य चतुरहः शूद्रस्य दशाहः। त्र्यहाशौचे द्वितीयाहः मरणाशौचे विप्रस्य चतुर्थाहेऽस्पृश्यतानिवृत्तिः। शूद्रस्य दशमदिने सर्वस्य खण्डाशौचकाले त्रिभागकालेन अतिक्रान्ताशौचे सचेलस्नानेन जनने तु सपिण्डानां स्पृश्यतैव। पुत्त्रोत्पत्तौ स्नानात् पितुः स्पृश्यत्वम् एवं विमातॄणामपि। एवं सूतिकास्पर्शे पितुर्विमातॄणाञ्च सूतिकातुल्यकालास्पृश्यत्वम्। अन्येषां स्नानमात्रं कन्या पुत्त्रजनने मातुर्दशरात्रमङ्गास्पृश्यत्वं शूद्रायास्तु त्रयोदशरात्रमस्पृश्यत्वम्। इति शवानुगमनाशौचम्।

अथ अन्त्येष्टिपद्धतिः। गतप्राणं ज्ञात्वा पुत्त्रादिः स्नात्वाऽलंकृत्वा स्नापयेत् ततो गतप्राणं स्नापयित्वा वाससा सर्वशरीरमाच्छाद्यास्तीर्णकुशायां भूमौ दक्षिणशिरसं स्थापयेत् ततो घृतेनाभ्यज्य। ओम् 'गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलोच्चयाः। कुरुक्षेत्रञ्च गङ्गाञ्च यमुनाञ्च सरिद्वराम्। कौशिकीं चन्द्रभागाञ्च सर्वपापप्रणाशिनीम्। भद्रावकाशां गण्डकीं सरयुं पनसां तथा। वैनवञ्च वराहञ्च तीर्थं पिण्डारकं तथा। पृथिव्यां यानि तीर्थानि सरितः सागरां स्तथा' इति चिन्त-

यित्वा पुनः स्नापयेत्। वस्त्रान्तरं परिधाप्य उत्तरीयमुप-वीतञ्च दत्त्वा चन्दनादिनोपलिप्य कर्णनासिकानेत्रद्वयमुखान्तकेषु सप्तछिद्रेषु सप्तस्वर्णखण्डिकाः प्रक्षिपेत्। तदभावे कांस्यादिखण्डिकाः ततो वस्त्रान्तरेणाच्छाद्य वहेयुर्वहनकाले आमपात्रस्थं तदन्नार्द्धं वर्त्मनि क्षिपेत् अर्द्धं पिण्डार्थमवशेष-येत्। ततोऽग्निदाता पुत्रादिश्चिताभूमौ गत्वा तदन्नार्द्धं सतिलं पिण्डदानेति कर्त्तव्यतयोत्सृजेत्। सा यथा गोमयेनो-पलिप्तायां भूमौ पातितवामजानुः। प्राचीनावीती कुशमूलेन ओम् अपहता असुरा रक्षांसि वेदिसद इत्यनेन दक्षिणाग्ररेखां कुर्य्यात्। तदुपरि कुशानास्तीर्य्य 'एहि प्रेत सौम्य गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्व्विणेभिर्देह्यस्मभ्यं द्रविणेह भद्रं रयिञ्च नः सर्व्ववीरं नियच्छ' इत्यावाह्य सतिलजलपात्रं वामहस्ताद्दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा ओम् असुकगोत्र प्रेतासुकदेवशर्म्मन्नवनेनिक्ष्व स्वधेत्य-वनेजयेत्। ओम् असुकगोत्र प्रेतासुकदेवशर्म्मन्नेतत्तेऽन्नमुप-तिष्ठतामिति। वामहस्तगृहीतामपात्रादन्नं सतिलं दक्षि-णहस्तेन गृहीत्वा कुशोपरि दद्यात् पिण्डप्रक्षालनजलेन तदुपरि पुनरवनेजनं तूष्णीं गन्धादिदानं सामगेतरेषान्तु नावाहनमिति विशेषः। ततः पुत्रादिः स्नानं कृत्वा चितां रचयित्वा तत्र दारुचयं कुर्य्यात् तदुपरि वस्त्रद्वयसहितं दक्षि-णाशिरसं सामगमधोमुखं पुमांसं न्यसेत्। नार्य्यास्तूत्तान-देहत्वम्। सामगेतरेषाम् उत्तरशिरस्त्वं ततो देवाश्चाग्नि-मुखाः सर्व्वे हुताशनं गृहीत्वा एनं दहन्तु पठित्वा। ओम् 'कृत्वा तु दुष्कृतं कर्म्म जानता वाप्यजानता। मृत्युकालवशं प्राप्य नरं पञ्चत्वमागतम्। धर्म्माधर्म्मसमायुक्तं लोभमोह-समावृतं दहेयं सर्व्वगात्राणि दिव्यान् लोकान् स गच्छतु' इति पठित्वा प्रदक्षिणं कृत्वा दक्षिणामुखः शिरःस्थाने दद्यात्

श्रीदाहे नरमित्येव पाठः। न नारीमित्यूहः। ततो दाहे
कृते प्रादेशप्रमाणाः सप्त काष्ठिका गृहीत्वा चिताग्निं सप्त-
वारान् प्रदक्षिणीकृत्य सप्त काष्ठिका एकैकक्रमेण चिताग्नौ
प्रक्षिपेत्। ततः कुठारेण ओम् क्रव्यादाय नमस्तुभ्यमिति
मन्त्रं सकृत् पठित्वा चितास्थज्वलद्दारूपरि सप्त प्रहारा देयाः।
तमग्निमपश्यद्भिर्वामावर्त्तेन स्नातुं नदी गन्तव्या नग्नं शवं
न दहेत्। शवसम्बन्धिवस्त्रादिश्मशानवासिचाण्डालादिभ्यो
दद्यात् सूतिकां रजस्वलाञ्च सतिलपञ्चगव्यजलपूर्णकुम्भमा-
पोहिष्ठेति वामदेव्यादिभिरभिमन्त्र्य स्नापयित्वा दहेदिति
शेषः। गर्भवत्यास्तु गर्भं निःसार्य्य तस्या दाहः कर्त्तव्यः जल-
समीपं गत्वा पुत्रादयः प्रयोगदानाभिज्ञं श्यालकादिकं प्रार्थ-
येयुः। उदकं करिष्यामः। तेन कुरुध्वं मा चैवं पुनरित्य-
शते वर्षे प्रेते कुरुध्वमेवेतरस्मिन्नित्युत्तरे दत्ते वृद्धपुरःसरमव-
तरणं जले ततः परिहितवस्त्रं प्रक्षाल्य तदेव परिधाय प्राचीना-
वीतिनो दक्षिणामुखा ओम् अपनः शोशुचदघम् इत्यनेन
मन्त्रेण वामहस्तानामिकया अप आलोड्य एकवस्त्राः सकृ-
न्निमज्ज्य चाचम्य दक्षिणामुखास्तर्पयेयुः अमुकगोत्रं प्रेतममु-
कदेवशर्माणं तर्पयामीति सामगानां प्रयोगः। यजुर्वेदि-
नान्तु। ओम् अमुकगोत्र अमुकदेवशर्मन्नेतत्ते तिलोदकं तृप्य-
स्वेति सामगेतरेषाम् एकाञ्जलिदानमावश्यकम् अञ्जलित्रय-
दाने फलातिशयः ततः पुनः स्नात्वा जलादुत्थाय बालपुरःसरं
कार्य्यं ततः शाद्वले उपविश्य 'मानुष्ये कदलीस्तम्भे निःसारे
सारमार्गणम्। यः करोति स संमूढो जलवुद्‌वुदसन्निभे।
पञ्चधा सम्भृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः। कर्म्मभिः स्वशरीरोत्थै-
स्तत्र का परिवेदना। गन्त्री वसुमतीनाशमुदधिर्दैवतानि च।
फेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति। श्लेष्मास्रु बान्धवै-

मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः। अतो न रोदितव्यन्तु क्रिया कार्य्या विधानतः'। इति चिन्तयित्वा गृहद्वारं समागत्य निम्बपत्राणि दन्तैः खण्डयित्वा श्लोगिति मन्त्रेण द्वारमपि स्पृष्ट्वा आचम्य पापं शमयत्विति शमीं स्पृष्ट्वाऽश्मेव स्थिरो भूयासमित्यश्मानं स्पृष्ट्वा अग्निर्नः शर्म यच्छत्वित्यग्निं वृषच्छागयोर्मध्ये स्थित्वा श्लोगिति मन्त्रेण द्वावपि स्पृष्ट्वा उदकं गोमयं गौरसर्षपं स्पृष्ट्वा बालपुरःसरमेव गृहं प्रविशेयुर्दिवा चेद्दाहस्तदा रात्रौ रात्रौ चेद्दाहस्तदा दिवसे ग्रामप्रवेशः। अशक्तौ ब्राह्मणानुमतिं गृहीत्वा कालप्रतीक्षणं विना प्रविशेयुः। ततः पिण्डदानं तत्र क्रमः। तण्डुलप्रसृतिद्वयं द्विः प्रक्षाल्य ऐशान्यां दिशि सुखिन्नं पचेत् ततः पवित्रपाणिः प्राचीनावीती पातितवामजानुर्दक्षिणामुखो हस्तप्रमाणं चतुरङ्गुलोच्छ्रायं दक्षिणप्लवां पिण्डिकां कृत्वा तदुपरि रेखां कृत्वा दर्भानास्तीर्य्य तिलान् प्रक्षिप्य। ओम् अमुकगोत्र प्रेत अमुकदेवशर्म्मन्नवनेनिक्ष्व इत्यास्तीर्णकुशोपरि सतिलजलेनावनेजयेत्। ततस्तिलमधुघृतादिमिश्रं तप्तपिण्डं गृहीत्वा अद्य अमुकगोत्रस्य प्रेतस्य अमुकदेवशर्म्मण एतत् प्रथमं पिण्डं पूरकम् इत्यवनेजनस्थाने दद्यात्। ततः पिण्डपात्रक्षालनजलेन पुनरवनेजयेत्। ओम् अमुकगोत्र प्रेत अमुकदेवशर्म्मन्नेतत्ते ऊर्णातन्तुमयं वासः। तत आममृण्मयपात्रे जलाञ्जलिं पिण्डसमीपे स्थापयेत्। गन्धं माल्यञ्च यथाशक्ति दद्यात् वासःपर्य्यन्तपिण्डं पश्चं स्तिष्ठेत् ततः पिण्डादिकं जले प्रक्षिपेत्। कालेऽप्यकृतचूड़ोपनयनानाम् अनूढ़कन्यानाञ्च कुशास्तरणं विनेति शेषः एवं कृतचूड़ानामुपनयनकालात् प्राक् दर्भोपरि पिण्डदानम् उपनयनकाले आगतेऽकृतोपनयनानां दर्भोपरि पिण्डदानम् एवम् अष्टवर्षविवाहकाले आगते ऊढ़स्त्रीणां दर्भोपरि पिण्डदानं रात्रा-

वाचम्य दक्षिणामुखः प्राचीनावीती पातितवामजानुः त्रिकाष्ठिकोपरि मृण्मयपात्रे उदकं तथा पात्रान्तरे क्षीरं निधाय प्रेतात्र स्नाहि पिब चेदं क्षीरमिति ब्रूयात् । तदेकरात्रमावश्यकं दशरात्रं फलभूयस्त्वार्थमिति द्वितीयपिण्डादिषु द्वितीयं पिण्डं पूरकमित्यादिविशेषः । द्वितीयपिण्डं मृण्मयपात्रद्वये जलाञ्जलिद्वयं तृतीयादि पिण्डे पात्रादि वृद्धिः । येन पञ्चपञ्चाशत् पात्राण्यञ्जलयश्च तावन्ति त्र्यहाशौचे प्रथमदिने पिण्डानां त्रयं द्वितीयदिने चतुष्टयं तृतीयदिने त्रयं प्रथममेकं द्वितीये चतुष्टयं तृतीये पञ्चमं वा कल्पः चतुरहाशौचे प्रथमचतुर्थयोर्द्वौ द्वौ द्वितीयतृतीययोस्त्रयः । पञ्चाहाशौचे तु प्रथमपञ्चमदिनयोरेकैकशः पिण्डः द्वितीयचतुर्थयोः द्वौ द्वौ तृतीये चत्वारः । षड़हाशौचे द्वितीयचतुर्थदिनयोस्त्रयः सप्ताहाशौचे तृतीयचतुर्थपञ्चमदिनेषु द्वौ द्वौ शेषेषु एकैकः । अष्टाहाशौचे चतुर्थपञ्चमदिनयोर्द्वौ द्वौ शेषेषु एकैकः । नवाहाशौचे तु पञ्चमदिने द्वौ शेषेषु एकैकः । पक्षिणीद्व्यहाशौचयोस्तु । आद्य द्वितीयदिनयोः पञ्च पञ्च पिण्डाः । द्वादशाहाद्यशौचे नवदिनेषु नवपिण्डाः शेषदिने दशमः । सद्यःशौचैकाहयोरेकाह एव दश पिण्डाः अशौचान्तमध्ये पिण्डो देयः रात्रावपि । गङ्गाभस्यस्थिप्रक्षेपप्रयोगस्तु । ततः स्नात्वाचम्य उदङ्मुखः कुशत्रयजलान्यादाय ओम् तत्सदित्युच्चार्य्य अद्य अमुकेत्यादि अमुकस्य एतदस्थिसमसंख्यकवर्षसहस्रावच्छिन्नस्वर्गाधिकरणकमहीयमानत्वकामोऽमुकस्यैतान्यस्थिखण्डानि गङ्गायां प्रक्षिपामीति सङ्कल्प्य अपसव्यं कृत्वा अस्थीनि पञ्चगव्येन सिक्त्वा हिरण्यमध्वाज्यतिलैः संयोज्य मृत्तिकापुटे स्थापयित्वा दक्षिणहस्तेन तत्पुटकमादाय दक्षिणां दिशं पश्यन् ओम् नमोऽस्तु धर्मराजायेति वदन् जलं प्रविश्य स मे

प्रीतो भवत्वित्युक्त्वाग्नौ प्रक्षिपेत् । ततो मज्जनं कृत्वोत्थाय सूर्य्यं दृष्ट्वा दक्षिणामुत्सृजेत् । पर्णनरदाहे तु शरपत्रैः पुत्तलकं कृत्वा पलाशपत्राणि शिरसि चत्वारिंशत् ग्रीवायां दश वक्षसि त्रिंशत् उदरे विंशतिर्वाह्वोः पञ्चाशत् हस्तद्वयाङ्गुलीषु पञ्च पञ्च अण्डद्वये त्रीणि त्रीणि शिश्ने चत्वारि ऊरुद्वये पञ्चाशत् दक्षिणजानुजङ्घयोः पञ्चदश वामजानुजङ्घयोः पञ्चदश पादाङ्गुलीषु पञ्च पञ्च देयानि । तं पुत्तलकं मेषलोम्ना संवेष्ट्य यवपिष्टेन संलिप्य पूर्ववद्दहेत् ।

इति महामहोपाध्याय हरिहरभट्टाचार्य्यात्मज
श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य्यविरचितं शुद्धितत्त्वं
समाप्तम् ।

वास्तुयागतत्त्वम् ॥

प्रणम्य कमलाकान्तं वागीशं जगतां प्रभुम् ।
वास्तुयागकृतेस्तत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

तत्र वास्तुयागप्रमाणं लैङ्गे । 'चतुःषष्टिपदं वास्तु सर्वदेवगृहं प्रति । एकाशीतिपदं वास्तु मानुषं प्रति सिद्धिदम् । अग्रतः शोधयेद्वास्तुभूमिं यस्य पुरोदिताम् । चतुर्हस्तं द्विहस्तं वा अन्तान्तं वापि शोध्य च । सुसमञ्च तदा कृत्वा सदार्चनं ततो भवेत्' । पुरोदितां ब्राह्मणादिभेदेन प्रशस्तत्वेनोपपादितां तथाच मत्स्यपुराणम् । 'अरत्निमात्रे गर्त्ते वै अनुलिप्ते च सर्वशः । घृतमामशरावस्थं कृत्वा वर्त्तिचतुष्टयम् । ज्वालयेत्तु परीक्षार्थं पूर्वं तत् सर्वदिङ्मुखम् । दीप्त्या पूर्वादि गृह्णी

यात् वास्तूनामनुपूर्वशः। वास्तुः समुद्गिको नाम दीप्यते सर्वतो हि यः। शुभदः सर्ववर्णानां प्रासादेषु गृहेषु च'। वास्तुकर्त्तुररत्निमात्रे गर्त्ते तत्रैव स्थापिते आमशरावे पूर्वादिक्रमेण वर्त्तिचतुष्टयं कृत्वा गव्यघृतेनापूर्य्य वर्त्तिचतुष्टयं प्रज्वालयेत्। तत्र प्राच्यां दीपशिखाया उज्ज्वलत्वे तद्वास्तु ब्राह्मणस्य प्रशस्तं एवं दक्षिणादिदिशि। शिखायास्तथात्वे क्षत्रियादेः सर्वशिखासमत्वे सर्ववर्णानां स वास्तुदेशः प्रशस्तः। जलान्तमिति तु मत्स्यपुराणपरिभाषितं प्रासादपरम्। तथाच मात्स्ये 'पुरुषाधःस्थितं शल्यं न गृहे दोषदं भवेत्। प्रासादे दोषदं शल्यं भवेद् यावज्जलान्तिकम्'। मात्स्ये 'प्रासादभवनादीनां निवेशं विस्तराद्वद। कुर्य्यात् केन विधानेन कश्च वास्तुरुदाहृतः' इत्युपक्रम्य वाप्यादीनामभिधानादादिपदात् कूपादयो गृह्यन्ते। 'प्रासादेऽप्येवमेव स्यात् कूपवापीषु चैव हि' इत्यभिधानाच्च कूपादावपि वास्तुपुरुषस्य 'कश्यपस्य गृहिणी तु सिंहिका राहुवास्तुतनयावजीजनत्। पूर्वजो हरिनिकृत्तकन्धरो दैवतैरवरजो निपातितः'। तथा 'चैत्रे व्याधिमवाप्नोति यो गृहं कारयेन्नरः। वैशाखे धनरत्नानि ज्यैष्ठे मृत्युमवाप्नुयात्। आषाढे भृत्यरत्नानि पशुवर्गमवाप्नुयात्। श्रावणे मित्रलाभस्तु हानिर्भाद्रपदे तथा। आश्विने पत्नीनाशः स्यात् कार्त्तिके धनधान्यकम्। मार्गशीर्षे तथा भक्तं पौषे तस्करतो भयम्। माघे चाग्निभयं विद्यात् काञ्चनं फाल्गुने सुतान्। शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं कृष्णे तस्करतो भयम्। अश्विनी रोहिणी मूलमुत्तरात्रयमैन्द्रवम्। स्वातीहस्तानुराधा च गृहारम्भे प्रशस्यते। आदित्यभौमवर्जन्तु सर्वे वाराः शुभावहाः। वज्रव्याघातशूले च व्यतीपातातिगण्डयोः। विस्कुम्भगण्डपरिघवर्जं सर्वयोगेषु

कारयेत् । श्वेतमैत्रेयगान्धर्वेष्वभिजिद्रौहिणेऽपि च । तथा विजयसावित्रे मुहूर्त्ते गृहमारभेत् । चन्द्रादित्यबलं लग्नं तथाशुभनिरीक्षितम् । प्रासादेऽप्येवमेव स्यात् कूपवापीषु चैव हि' ऐन्द्वं मृगशिरः । मुहूर्त्ते संवर्त्तः 'रौद्रः श्वेतश्च मैत्रेयस्तथा शानकटः स्मृतः । सावित्रश्च जयन्तश्च गान्धर्वः कुतपस्तथा । रौहिणश्च विरिञ्चिश्च विजयो नैरृतस्तथा । माहेन्द्रो वरुणश्चैव वटः पञ्चदश स्मृताः' । तेन द्वितीयतृतीय-सप्तमाष्टमनवमैकादशपञ्चमान्यतममुहूर्त्ते श्वेतादौ वास्तुकर्म कुर्य्यात् चैत्रादिफलन्तु नरगृहे देवगृहे तु प्रतिष्ठाकालवशात् तत्कालपरिग्रहः तथाच कल्पतरौ देवीपुराणं 'यस्य देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाध्वजरोपणे । गर्त्तापूरशिलान्यासे शुभदस्तस्य पूजितः' । यस्य देवस्य प्रतिष्ठाध्वजरोपणे यः कालः शुभद-स्तस्य गर्त्तापूरशिलान्यासे गृहारम्भे स कालः पूजित इति । प्रतिष्ठाकालश्च मत्स्यपुराणे 'चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माधवे तथा । माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् । प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे । पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा । दशमी पौर्णमासी च तथा श्रेष्ठा त्रयोदशी । आसु प्रतिष्ठा विधिवत् कृता बहुफला भवेत्' । प्रतिष्ठासमुच्चये 'माघे वा फाल्गुने वापि चैत्रवैशाखयोरपि । ज्येष्ठाषाढ़कयोर्वापि प्रतिष्ठा शुभदा भवेत्' । कल्पतरौ देवी-पुराणम् । 'महिषासुरहन्त्र्याश्च प्रतिष्ठा दक्षिणायने' । ज्योतिषे 'गुरोर्भृगोरस्तवाल्ये वार्द्धके सिंहगे गुरौ । गुर्वादित्ये दशाहे तु वक्री जीवाष्टविंशके । पूर्वराशावनायातातिचारि-गुरुवत्सरे । प्राग्राशिगन्तृजीवस्य चातिचारे त्रिपक्षके । कन्याद्यद्भुतसप्ताहे नीचस्थेज्ये मलिम्लुचे । पौषादिक चतु-र्मासे चरणाङ्कितवर्षणे । एकेनाह्ना चैकदिने द्वितीयेन

दिनत्रये। तृतीयेन तु सप्ताहे माङ्गल्यानि विवर्जयेत्। व्रतारम्भप्रतिष्ठे च गृहारम्भ प्रवेशने। प्रतिष्ठारम्भणे देव-कूपादेः परिवर्जयेत्'। स्मृतिसागरे 'उल्कापाते च भूकम्पे अकालवर्षगर्जिते। वज्रकेतूद्गमोत्पाते ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। प्रयाणन्तु त्यजेत् शूद्रः सप्तरात्रमतःपरम्। ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्यजेत् कर्म त्रिरात्रकम्। शूद्रस्त्यक्त्वा चैकरात्रं ततः कर्म समाचरेत्'। पराशरः 'प्रयाणे सप्तरात्रन्तु त्रिरात्र' व्रतबन्धने। एकरात्र' परित्यज्य कुर्य्यात् पाणिग्रहं ग्रहे' मत्स्यपुराणे। 'नवग्रहमुख' कृत्वा ततः कर्म समाचरेत्। अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं जायते क्वचित्'। नव्यवर्द्धमान-वचनधृतवचनं 'पितृभ्यो वृद्धये वृद्धिश्राद्धं दत्त्वा सदक्षिणम्। क्रूरभूतबलिञ्चैव संपूज्य वास्तुदेवताः'। एकदिने वास्तुयाग-गृहोत्सर्गयोः करणे सकृदेव वृद्धिश्राद्धं करणीयम्। 'गणशः क्रियमाणे तु मातृभ्यः पूजनं सकृत्। सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु' इति छन्दोगपरिशिष्टात्। मात्स्ये 'ऊहा-पोहार्थतत्त्वज्ञो वास्तुशास्त्रस्य पारगः। आचार्य्यश्च भवेन्नित्यं सर्वदा दोषवर्जितः'। देवीपुराणं 'प्रासादे चतुःषष्टिरेका-शीतिपदं गृहे। 'चतुरस्रीकृते क्षेत्रे चाष्टधा नवधा कृते। कोणे रेखान्ततो दत्त्वा नवभागान् प्रकल्पयेत्। ईशकोणा-र्द्धतो ज्ञेयः पर्जन्यपदसंस्थितः। द्विपदस्थो जयन्तश्च शक्रः स्यादेककोष्ठगः। भास्करश्च पदो ज्ञेयो द्विपदः सत्य उच्यते। भृशः पदस्थो ज्ञातव्यो व्योम चैव पदार्द्धकम्। हुताशनः पदार्द्धे तु पूषा च पदसंस्थितः। वितथो द्विपदो ज्ञेयः पदैकस्थो गृहक्षतः। वैवस्वतः पदैकस्थो गन्धर्वो द्विपद-स्थितः। भृङ्गश्चैकपदो ज्ञेयो मृगश्चार्द्धपदस्थितः। पितरो-र्द्धपदे ज्ञेयाः पदे दौवारिकस्तथा। सुग्रीवो द्वि पदे ज्ञेयः

पदस्थः पुष्पदन्तकः। पयसां पतिरेकस्थोऽसुरो द्विपदसंस्थितः। शोषश्चैकपदो ज्ञेयः पापोऽर्द्धपद उच्यते। रोगश्चार्द्धपदो ज्ञेयो नागश्चापि पदे स्थितः। द्विपदे विश्वकर्मा तु भल्लाटः पदसंस्थितः। यज्ञेश्वरः पदो ज्ञेयो नागराड्द्विपदस्थितः। पदस्था श्रीर्महादेवी दितिश्चार्द्धपदस्थिता। आपास्तः पादसंस्थः स्यादापवत्सः पदस्थितः। चतुष्पदस्थो विज्ञेयश्चार्य्यमा मध्यपूर्वगः। सावित्रस्तु पदो ज्ञेयः सावित्री पदसंस्थिता। ततो विवस्वान् विज्ञेयश्चतुष्कैर्मध्यसंस्थितः। इन्द्रश्चेन्द्रात्मजश्चोभावेकैकपदसंस्थितौ। मित्रश्चतुष्पदश्चैव पश्चिमे च व्यवस्थितः। रुद्रश्चैकपदो ज्ञेयो राजयक्ष्मा पदस्थितः। धराधरश्च विज्ञेय उत्तरे च चतुष्पदे। चतुष्पदश्चतुर्हस्तो मध्ये ज्ञेयः प्रजापतिः। देवतानुचरा बाह्ये सर्वे चान्तस्तथासुराः। एवं प्रगृह्य कोष्ठानि रजसा पूर्य्य देशिकः। एतेषामेव देवानां बलिं दद्यात्तु कामिकम्'। रजसेति पञ्चवर्णरजोभिः। तथाच शारदायाम् 'उक्तानामपि देवानां पदान्यापूर्य्य पञ्चभिः। रजोभिस्तैर्यथोक्तेभ्यः पायसाद्यैर्बलिं हरेत्'। तथा 'पीतं हरिद्राचूर्णं स्यात् सितं तण्डुलसम्भवम्। कुसुम्भचूर्णमरुणं कृष्णं दग्धपुलाकजम्। बिल्वादिपत्रजं श्याममित्युक्तं वर्णपञ्चकम्'। स्यात् पुलाकस्तुच्छधान्ये इत्यमरोक्तेः तुच्छम् अपकृष्टम्। 'पूज्या मण्डलबाह्ये तु पूर्वाग्नेय्यादिकक्रमात्। स्कन्दश्चैव विदारी च अर्य्यमा पूतना तथा। जम्भका पापराक्षसी पिलिपिच्छश्चरक्यपि'। मण्डलकरणासामर्थ्ये शालग्रामसमीपे सर्वे पूज्याः 'शालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः। तत्र देवासुरा यक्षा भुवनानि चतुर्दश'। इति पद्मपुराणवचनात्। तत्रावाहनविसर्जने न स्तः। 'शालग्रामे स्थावरे च नावाहनविसर्जने' इति वचनात् तदसम्भवे घटादि·

ग्रहे 'प्रतिमास्थानेष्वप्सु आवाहनविसर्जनवर्ज्जम्' इति बौधा-
नवचनात्। एषां विशेषबलिर्मत्स्यपुराणदेवीपुराणाभ्या-
मुक्तोऽपीदानीन्तनैर्न व्यवह्रियते इति न लिखितः किन्तु
मत्स्यपुराणोक्त पायसबलिर्दीयते। तथाच 'पायसं वापि
दातव्यं स्वनाम्ना सर्वतः क्रमात्। नमस्कारेण मन्त्रेण प्रण-
वाद्येन सर्वतः'। अतएव प्रागुक्तशारदावाक्ये पायसमात्र-
मुक्तं तेन एष पायसबलिः ओम् ईशानाय नमः इत्यादिना
प्रयोगः। न च वाचस्पतिमिश्रोक्त अमुकदेवतायै एष पायस-
बलिर्नम इत्यादि प्रणवादिनमस्कारान्तस्वनामरूपमन्त्रमध्ये
देय प्रवेशस्यायुक्तत्वात्। तथाच ब्रह्मपुराणम् 'ओङ्कारादि-
समायुक्तं नमस्कारान्तकीर्त्तितम्। स्वनामसर्वसत्त्वानां मन्त्र
इत्यभिधीयते'। देवीपुराणम् 'एवम्भूतगणानान्तु बलिर्देयस्तु
कामिकः। एतान् प्रपूजयेद्देवान् कुशपुष्पाक्षतैर्बुधः। एवं
प्रपूजिता देवाः शान्तिपुष्टिप्रदा नृणाम्। अपूजिता विनिघ्नन्ति
कारकं स्थापकं तथा। एतान् प्रपूजयेद्देवान् कुशपुष्पाक्षते-
स्तथा'। अत्र प्रपूजाया नित्यत्वाद्वक्ष्यमाण मत्स्यपुराणवचने
होमानन्तरं बलिदानाच्च बलेः काम्यत्वात् पूजाहोमानन्तरं
बलिदानाचारः। तथाच 'ब्रह्मस्थाने तथा कुर्य्याद्वासुदेवस्य
पूजनम्। श्रियाश्च पूजनं कुर्य्याद्वासुदेवगणस्य च। गन्धा-
र्घ्य पुष्पनैवेद्यधूपाद्यैः सुरसत्तम। ततः सम्पूजयेत्तस्मिन्
सर्वलोकधरां महीम्। सुरूपां प्रमदारूपां दिव्याभरणभूषि-
ताम्। ध्यात्वा तामर्चयेद्देवीं परितुष्टां स्मिताननाम्। ततः
स्वनाममन्त्रेण सर्वदेवमयं हरिम्। ध्यात्वा समर्चयेत्तत्र
यजेद्वास्तु नरं परम्। ब्रह्मस्थाने ततो विद्वान् कुर्य्यादाधार-
मच्युतेः। तस्मिन् संस्थापयेत् कुम्भं वह्निन्या सह पूरितम्।
हैमं वा राजतं पात्रं ताम्रमयं वा दृढं शुभम्। सर्वबीजौषधीयुक्तं

सुवर्णरजतान्वितम्। ब्रह्मस्थाने ततो मन्त्री कलसं स्थाप्य पूजयेत्। तस्मिंश्चतुर्मुखं देवं प्राजेशं मन्त्रविग्रहम्। गन्धैः पुष्पैश्च धूपैश्च नैवेद्यैः सुमनोहरैः। ततो मण्डलवाह्ये तु प्रतीच्यां प्राङ्मुखः स्थितः। आचार्य्यो गृह्यसम्भारं ब्रह्मादीं सर्पयेत् सुरान्। प्राजेशं तर्पयेद्विद्वान् आहुतीनां शतेन च। इतरान् दशभिर्देवानाहुतिभिः प्रतर्पयेत्। ततः प्रणम्य विज्ञाप्य कृत्वा वै स्वस्तिवाचनम्। प्रगृह्य कर्करीं सम्यङ्मण्डलान्तः प्रदक्षिणम्। सूत्रमार्गेण देवेन तोयाधारेण कारयेत्। पूर्ववत् तेन मार्गेण सप्तवीजानि वापयेत्। आरम्भं तेन मार्गेण तस्य खातस्य कारयेत्। ततो गर्त्तं खनेन्मध्ये हस्तमानप्रमाणतः। चतुरङ्गुलमात्रं तदधः खन्यात् सुसम्मितम्। गोमयेन प्रलिप्याथ चन्दनेन विलेपितम्। मध्ये दत्त्वा तु पुष्पाणि शुक्लान्यक्षतमेव च। आचार्य्यः प्राङ्मुखो भूत्वा ध्यायेद्देवं चतुर्मुखम्। तूर्य्यमङ्गलघोषेण ब्रह्मघोषरवेण च। अर्घ्यं दद्यात् सुरश्रेष्ठ कुम्भतोयेन मन्त्रवित्। प्रगृह्य कर्करीं तान्तु तत् खातं पूरयेज्जलैः। सर्वरत्नसमायुक्तैर्विमलैश्च सुगन्धिभिः। तस्मिन् पुष्पाणि शुक्लानि प्रक्षिपेदोर्मिति स्मरन्। सदावर्त्तं परीक्षेत दधिभक्तान्वितं क्षिपेत्। शुभं स्याद्दक्षिणावर्त्तेऽशुभं वामे भवेत्ततः। वीजैः शालियवादीनां गर्त्तं तं पूरयेत्ततः। क्षेत्रजाभिः पवित्राभिर्मृद्भिर्गर्त्तं प्रपूरयेत्। एवं निष्पाद्य विधिना वास्तुयागं सुरोत्तम। सुवर्णं गाश्च वस्त्रञ्च आचार्य्याय निवेदयेत्'। इतरानीशादीन्। होमस्तु प्रणवादि स्वाहान्तस्तत्तन्नामभिः। तथाच विष्णुधर्मोत्तरे 'एकैकां देवतां राम समुद्दिश्य यथाविधि। चतुर्थ्यन्तेन धर्मज्ञो नाम्ना च प्रणवादिना। होमद्रव्यमथैकैकं शतसंख्यन्तु होमयेत्'। शतसंख्यमिति पूर्वोक्तवचनानुसारे

वास्तुयागेतरपरं स्मृतिः 'स्वाहावसाने जुहुयात् ध्यायन् वै मन्त्रदेवताम्'। होमदक्षिणासम्प्रदानमाह छन्दोगपरिशिष्टं 'ब्राह्मणे दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्त्तिता। कर्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत्। विदध्याद्धौत्रमन्यश्चेद्दक्षिणार्द्धहरो भवेत्। स्वयञ्चेदुभयं कुर्य्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत्'। अन्यो यजमानभिन्नः। उभयं ब्रह्मकर्म होतृकर्म च। उपसंहारे वास्तुयागमिति श्रुतेः सङ्कल्पवाक्ये तेनैवोल्लेखमाचरन्ति। अत्र मिलितामिलितदक्षिणादानात् फलतारतम्यम्। मात्स्ये 'ततः सर्वौषधिस्नानं यजमानस्य कारयेत्'। देवीपुराणं 'कालज्ञस्थपती पूज्यौ वैष्णवान् शक्तितोऽर्च्चयेत्। ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु नृत्यगीतादि कारयेत्। प्रासादं कारयेद्विद्वान् गृहं वापि मनोहरम्। कार्य्यस्तु पञ्चभिर्विल्वैर्विल्वबीजैरथापि वा। होमान्ते भक्ष्यभोज्यैश्च वास्तुयागे वलिं हरेत्' इति मत्स्यपुराणे होमान्ते वलिविधानात् अत्रापि होमं कृत्वा वक्ष्यादिप्रागुदितसर्वकर्मकरणाचारः। अत्र प्रजापतिनाम्निः 'प्रतिष्ठायां लोहितश्च वास्तुयागे प्रजापतिः। जलाशयप्रतिष्ठायां वरुणः समुदाहृतः'। इति मत्स्यसूक्तवचनात्। एकाशीतिपदवास्तुयागे मत्स्यपुराणं भूम्यधिकारे 'पञ्चगव्यौषधिजलैः परीक्षित्वा तु सेचयेत्। एकाशीतिपदं कृत्वा रेखाभिः कनकेन तु। पश्चात्पिष्टेन चालिप्य सूत्रेणालोड्य सर्वतः। दश पूर्वायता रेखा दश चैवोत्तरायता। सर्ववास्तुविभागे तु विज्ञेया नवका नव'। पञ्चगव्यमन्त्रमाह शङ्खः 'गायत्र्यादाय गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम्। आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्णेति वै दधि। तेजोऽसीति घृतञ्चैव देवस्य त्वा कुशोदकम्'। ओषधीनाह कात्यायनः। 'व्रीहयः शालयो मुद्गा गोधूमाः सर्षपास्तिलाः। यवाश्चौषधयः सप्त

विपदो घ्नन्ति धारिताः'। श्रीहिः शरत्पक्वधान्यं षष्टिकाख्यं शालयो हैमन्तिकाः दशेति वास्तुमण्डलवायव्ये उपविश्य पूर्वाभिमुखो गुरुः उत्तरस्यामारभ्य दश रेखाः प्राङ्मुखीर्यथा दक्षिणं कुर्य्यात्। एवं नैऋत्यामुपविश्य पश्चिमतः पूर्वापरगा दशोत्तरायता रेखाः कुर्य्यात् कनकशलाकादिना। रुद्रयामले तासां नामानि 'शान्ता यशोवती कान्ता विशाला प्राणवाहिनी। शची सुमनसा नन्दा सुभद्रा सुरथा तथा'। इत्याद्या दश रेखाः 'हिरण्या सुव्रता लक्ष्मीर्विभूतिर्विमला प्रिया। जया काला विशोका च इड़ा संज्ञा दशोत्तरा' इत्यन्त्यदशरेखाः। 'एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुज्ञः सर्ववास्तुषु। पदस्थान् पूजयेद्देवान् त्रिंशत् पञ्चदशैव तु। द्वात्रिंशद्बाह्यतः पूज्याः पञ्चाशान्तस्त्रयोदश। नामतस्तानि वक्ष्यामि स्थानानि च निबोध मे। ईशानकोणादिषु तान् पूजयेच्च विधानतः। शिखी चैवाथ पर्जन्यो जयन्तः कुलिशायुधः। सूर्य्यः सत्यो भृशश्चैव आकाशो वायुरेव च। पूषा च वितथश्चैव गृहक्षत-यमावुभौ। गन्धर्वो भृङ्गराजश्च मृगः पितृगणस्तथा। दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्पदन्तो जलाधिपः। असुरः शोषपापौ च रोगोऽतिमुख्य एव च। भल्लाटः सोमसर्पौ च अदितिश्च दितिस्तथा। वहिर्द्वात्रिंशदेते च तदन्तश्चतुरः शृणु। ईशानादिचतुष्कोणसंस्थितान् पूजयेद् बुधः। आपश्चैवाथ सावित्रो जयो रुद्रस्तथैव च। मध्ये नवपदे ब्रह्मा तस्याष्टौ च समीपगाः। सर्वानेकान्तरान् विद्यात् पूर्वाद्याशामतः शृणु। अर्य्यमा सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः। मित्रोऽथ राजयक्ष्मा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात्। अष्टमश्चापवत्सश्च परितो ब्रह्मणः स्मृताः। आपश्चैवापवत्सश्च पर्जन्योऽग्निर्दितिस्तथा। पादिकानाञ्च वर्गोऽयमेवं कोणेष्व-

श्रितः। तन्मध्ये तु वह्निर्विंशाद्विपदास्ते तु सर्वतः। अर्य्यमा च विवस्वांश्च मित्रं पृथ्वीधरस्तथा। ब्रह्मणः परितो दिक्षु त्रिपदास्ते तु सर्वतः'। एवमिति ईशानादिकोणे कोष्ठचतुष्टये अवस्थितैककोष्ठसहिते देवतापञ्चकमेवाग्नेयादिकोणेषु अपीत्यर्थः। दिक्षु पूर्वादिदिक्षु। 'त्रिंशानिदानीं वक्ष्यामि बह्वनपि पृथक् पृथक्। वायुं यावत् यथा रोगात् पितृभ्यः शिखिनः पुनः। मुख्याद्भृशमथो शोषाद्वितथं यावदेव तु। सुग्रीवाददितिं यावद्भृङ्गाज्जयन्तमेव च। एते विंशाः समाख्याताः क्वचिज्जठर एव च। एतेषां चैव सम्पातः पदमध्ये समस्तथा। मर्म चैतत् समाख्यातं त्रिशूलि कोणगं चरेत्। स्तम्भन्यासेषु वक्ष्यामि तुलाविधिषु सर्वदा। कीलोच्छिष्टोपघातानि वर्जयेद् यत्नतो नरः। सर्वत्र वास्तुनिर्दिष्टं पितृवैश्वानरायतः। मूर्द्ध्न्यग्निः समाधिष्टो मुखे चापः समाश्रितः। पृथ्वीधरोऽर्य्यमा चैव स्तनयोस्तावधिष्ठितौ। वक्षःस्थले चापवत्सः पूजनीयस्तथा बुधैः। नेत्रयोर्दितिपर्जन्यौ श्रोत्रे दितिजयन्तकौ। सर्पेन्द्रावंशसंस्थौ च पूजनीयौ प्रयत्नतः। सोमसूर्य्यादयस्तद्वद्वाह्वोः पञ्च च पञ्च च। रुद्रश्च राजयक्ष्मा च वामहस्तसमाश्रितौ। सावित्रः सविता तद्वद्धस्तं दक्षिणमाश्रितौ। विवस्वानथ मित्रश्च जठरे संव्यवस्थितौ। पूषा च पापयक्ष्मा च हस्तयोर्मणिबन्धके। तथैवासुरशेषौ च वामपार्श्वं समाश्रितौ। पार्श्वं तु दक्षिणे तद्वद्वितथः स गृहक्षतः। ऊर्वोर्यमाम्बुपौ ज्ञेयौ जान्वोर्गन्धर्वपुष्पकौ। जङ्घयोर्भृङ्गसुग्रीवौ कट्यां दौवारिको मृगः। जयः शक्रस्तथा मेढ्रे पादयोः पितरस्तथा। मध्ये नवपदो ब्रह्मा हृदये स तु पूज्यते। चरकीच विदारीच पूतना पापराक्षसीम्। ईशाग्नेयादिकोणेषु मण्डलाद्बाह्यतो यजेत्'। पिष्टस्य

इति पितृगणादारभ्य वह्निं यावत् वंशः प्रसारितस्तद्दायतो वास्तुपुरुषः। अम्बुपो वरुणः पुष्पकः पुष्पदन्तः। तथा 'प्रदक्षिणन्तु कुर्वीत वास्तोः पदविलेखनम्'। कोष्ठानां लिखनं प्रदक्षिणं कार्य्यम्। तथा 'तर्जनी मध्यमा चैव तथाङ्गुष्ठश्च दक्षिणः। प्रवालरत्नकनकं फलपिष्टाक्षतोदकम्। सर्वञ्च वामभागेषु शस्तं पदविलेखने'। तथा 'वास्तौ परीक्षिते सम्यग्वास्तुदेहे विचक्षणः। वास्तूपशमनं कुर्य्यात् समिद्भिर्वलिकर्म्मणा। जीर्णोद्धारे तथोद्याने तथा गृहनिवेशने। द्वाराभिवन्धने तद्वत् प्रासादेषु गृहेषु च। वास्तूपशमनं कुर्य्यात् पूर्वमेव विचक्षणः। एकाशीतिपदं लेख्यं लेखकैर्वास्तुपिष्टकैः। होमस्त्रिमेखले कार्य्यः कुण्डे हस्तप्रमाणके'। विश्वकर्मा 'खाताधिके भवेद्रोगी हीने धेनुधनक्षयः। वक्रकुण्डे तु सन्तापो मरणं छिन्नमेखले। मेखलारहिते शोको ह्यधिके वित्तसंक्षयः। भार्य्याविनाशनं कुण्डं प्रोक्तं योन्या विना कृतम्। अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्जितम्'। वशिष्ठसंहितायां 'तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैवं कर्त्तव्यं शुभवेदिकम्'। एवंविधकुण्डसम्भवे क्रियासारः। 'कुण्डमेवंविधं न स्यात् स्थण्डिलं वा समाश्रयेत्'। मत्स्यपुराणं 'यवैः कृष्णतिलैस्तद्वत् समिद्भिः क्षीरसम्भवैः। पलाशैः खादिरैरपामार्गोडुम्बरसम्भवैः। कुशदूर्वायवैर्वापि मधुसर्पिःसमन्वितैः। कार्य्यस्तु पञ्चभिर्विल्वैर्विल्ववीजैरथापि वा। होमान्ते भोज्यभक्ष्यैश्च वास्तुदेशे वलिं हरेत्'। अत्र होमे मन्त्रानाह विष्णुधर्मोत्तरं 'वास्तोष्पतेन मन्त्रेण यजेच्च गृहदेवताम्'। वास्तोष्पतेन वास्तोष्पतिदैवतेन पञ्चमन्त्रेण। वलिद्रव्यञ्च पायसं प्रागेव लिखितम्। 'ब्रह्मस्थाने ततः कुर्य्याद्वासुदेवस्य पूजनम्' इत्यादि। सुवर्णं गां वस्त्रयुग-

माचार्य्याय निवेदयेत् इत्यन्तमत्रापि बोध्यम्। कल्पतरौ मत्स्यपुराणं 'ततः सर्वौषधिस्नानं यजमानस्य कारयेत्। द्विजांश्च पूजयेत्तस्था ये चान्ये गृहमागताः। एतद्वास्तूपशमनं कृत्वा कर्म समाचरेत्। प्रासादभवनोद्यानप्रारम्भे परिवर्त्तने। पुरवेश्मप्रवेशेषु सर्वदोषापनुत्तये। इति वास्तूपशमनं कृत्वा सूत्रेण वेष्टयेत्'। इति मत्स्यपुराणे उपक्रमोपसंहारयोर्वास्तूपशमनत्वेनाभिधानात् वास्तूपशमनं कर्मणो नामधेयम् इति तेनैव उल्लेखः सर्वदोषापनुत्तये इति श्रुतेश्च वास्तुसर्वदोषापनोदनं फलं सङ्कल्पे तु तदुल्लेखः कार्य्यः। एतत्तु प्रारम्भप्रवेशान्यतरस्मिन्नवश्यं कर्त्तव्यम् आवश्यकत्वे प्रमाणं प्रागेवोक्तम्।

इति श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य्यविरचितं वास्तुयाग-
प्रमाणतत्त्वं समाप्तम्।

कृत्यतत्त्वम्।

प्रणम्य कामदं रामं भक्तानुग्रहकारकम्। कृत्यतत्त्वानि तत्प्रीत्यै वक्ति श्रीरघुनन्दनः। तिथितत्त्वेऽनुसन्धेयं प्रमाणञ्चास्य कोविदैः। वैशाखादिक्रमेणैव प्रयोगोऽत्र विलिख्यते। तत्र वैशाखकृत्यम्। तत्र पद्मपुराणम्। 'तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नानं विधीयते'। वैष्णवामृते 'गवामर्बुदप्रसूतानां लक्षं दत्त्वा तु यत् फलम्। तत् फलं लभते राजन् मेषे स्नात्वा तु जाह्नवीम्'। पितामहः। 'कार्त्तिकस्य तु यत् स्नानं माघे मासि विशेषतः। कृच्छ्रादिनियमानाञ्च चान्द्रमानप्रमाणतः'। आभ्यां कार्त्तिकादिस्नाने सौरचान्द्रयोर्विकल्पेनानुष्ठानम्।

तत्र चान्द्रमपि द्विविधम्। तथाच विष्णुः। 'दर्शं वा पौर्ण-मासीं वा आरभ्य स्नानमाचरेत्। पुण्यान्यहानि त्रिंशत्तु मकरस्थे दिवाकरे'। दर्शान्तयागसम्बन्धिनीं प्रतिपदं पौर्ण-मासीं तदिष्टिसम्बन्धिनीं प्रतिपदमारभ्य त्रिंशत्तिथिं नारा-यणोपाध्यायस्तु दर्शपौर्णमासीति पूर्वदिनसङ्कल्पपरमिति तत्र सौरकल्पे राश्युल्लेखः कार्य्यः 'संक्रान्तिविहिते कार्य्ये संक्रान्तिः परिकीर्त्तिता। मासोल्लेखश्चेतरस्मिन् रविराशिस्थितिस्तथा'। इति गरुड़ात्। ततश्चारुणोदयकाले मज्जनं कृत्वा आच-म्योदङ्मुखः ओम् तत्सदित्युच्चार्य्य अद्य वैशाखेमासि अमुकपक्षे अमुकतिथौ आरभ्य मेषस्थरविं यावत् प्रत्यहममुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्म्मा विष्णुप्रीतिकामः प्रातःस्नानमहं करिष्ये इति। गङ्गायान्तु अर्द्धप्रसूतगवीलक्षदानजन्यफलसमफल-प्राप्तिकामो विष्णुप्रीतिकामो वा इति सङ्कल्प्य यथोक्तविधिना स्नायात्। प्रतिदिनसङ्कल्पे तु आरभ्य मेषस्थरविं यावत् प्रत्यहमिति न वक्तव्यं किन्तु मासीत्यनन्तरं मेषस्थरवाविल्य-धिकं वक्तव्यं चान्द्रे तु मासि अनन्तरं शुक्लपक्षे प्रतिपदि तिथौ आरभ्य दर्शपर्य्यन्तमित्यूहनीयं प्रतिदिनसङ्कल्पे तु आरभ्य प्रत्यहमित्यन्तं न वक्तव्यम्। एवं कृष्णप्रतिपदारम्भे ऊह-नीयम् एवं मासान्तरे चोहनीयम्। सङ्कल्पाकरणे फलहानि-माह भविष्यपुराणं 'सङ्कल्पेन विना राजन् यत्किञ्चित् कुरुते नरः। फलञ्चाल्पाल्पकं तस्य धर्म्मस्यार्द्धक्षयो भवेत्'। महा-र्णवे 'यो ददाति हि मेषादौ शक्तूनम्बुघटान्वितान्। पितॄनु-द्दिश्य विप्रेभ्यः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते। विप्रेभ्यः पादुकां छत्रं, पितृभ्यो विषुवे शुभम्'। पितृभ्यः पितॄनुद्दिश्य अत्र विष्णुरहस्यम् 'अयने कोटिगुणितं लक्षं विष्णुपदीषु च। षड़शीतिसहस्रन्तु षड़शीत्यामुदाहृतम्। शतमिन्दुक्षये पुण्यं सहस्रन्तु दिनक्षये।

विषुवे शतसाहस्रमाकामावेष्वनन्तकम्' इति मत्स्यपुराणोक्त-शतसहस्रगुणिततत्कर्मफलजनकत्वेन विवक्षणीयत्वान्मेषादावपि विषुवसंक्रान्तिपुण्यकालपरः अन्यथा कालद्वयकल्पनापत्तेः व्यवहारोऽपि तथा। संक्रमणपुण्यकालस्तु दिनसंक्रमणे कृत्स्नं दिनं षड़शीतिमुखेऽतीते हृत्ते च विषुवद्वये। भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे' इति तु पुण्यतरकालपरं दिनहृत्तोत्तरायणादिविहितविंशतिदण्डादीनां रात्रिप्रविष्टभागस्यापि पुण्यत्वम्। रात्रिसंक्रमणे तु दण्डन्यूनप्रथमयामाभ्यन्तरे तद्दिवसीयशेषयामद्वयं पुण्यं दण्डद्वयात्मकमध्यरात्रे तद्दिवसीय तिथेरभेदे तु तद्दिवसीयशेषयामद्वयं पुण्यं भेदे तु तद्दिवसीयशेषयामद्वयं पुण्यं परदिवसीयाद्ययामद्वयञ्च तिथ्यभेदभेदयोर्दक्षिणायने तद्दिवसीयशेषयामद्वयम् उत्तरायणे परदिवसीयाद्ययामद्वयं दण्डाधिकशेषार्द्धरात्रिसंक्रमणे परदिनाद्ययामद्वयं सन्ध्यासंक्रमणे तु दिनदण्डे दिनस्य रात्रिदण्डे रात्रेर्व्यवस्थेति संक्रान्त्यां स्नानमावश्यकम् अनिष्टसंक्रमणे तु तद्दोषशान्त्यर्थं 'धुस्तूरवीजसलिलेन सर्वौषधिजलेन च स्नानं विष्णुपूजनं जन्मनक्षत्रसंक्रान्तिपुण्यकाल एव स्त्रीतैलमांसवर्जम् इन्दुक्षयेऽमावास्यायां दिनक्षये, तिथिक्षये आकामावेषु आषाढ़कार्त्तिकवैशाखपौर्णमासीषु ततः कृतस्नानादि प्राङ्मुख उदङ्मुखं ब्राह्मणं गन्धपुष्पाभ्यां पूजयित्वा जलघटान्वितशक्तूंश्च ओम् जलघटान्वितशक्तुभ्यो नमः इति पूजयित्वा ब्राह्मणहस्ते जलं दत्त्वा घटं संप्रोक्ष्य वामहस्ते स्पृष्ट्वा कुशत्रयतिलजलान्यादाय ओम् तत्सदित्युच्चार्य्य ओम् अद्य अमुकमासि अमुकपक्षेऽमुकतिथौ महाविषुवसंक्रान्त्याम् अमुकगोत्रस्य पितुः अमुकदेवशर्मणः सर्वपापविमुक्तिकामः एतान् जलघटान्वितशक्तून् विष्णुदैवताकान् अमुकगोत्राय अमुकदेव-

धर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददानीति ब्राह्मणहस्ते जलं दद्यात्। ब्राह्मणस्तु दक्षिणहस्ततलमध्यभागाग्नेयतीर्थेन ओम् इत्यनेन गृहीत्वा स्वस्तीत्युक्त्वा गायत्रीं कामस्तुतिञ्च पठेत् जलघटान्विताः शक्तवो विष्णुदेवताका इति वदेत् ततो दक्षिणां दद्यात् यथा ओम् अद्येत्यादि कृतैतज्जलघटान्वित-शक्तुदानकर्मणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां किञ्चित् काञ्चनमूल्यं ब्राह्मणाय अहं ददानीति। ततोऽच्छिद्रावधारणं ब्राह्मण-विशेषानुद्देशे यथासम्भवगोत्रनाम्ने ब्राह्मणायेति विशेषः तत्र ब्राह्मणासन्निधाने तुभ्यमिति न देयं भूमौ त्यागजल-प्रक्षेपः एवमन्यत्रापि सम्प्रददे इति वाक्ये विशेषः सत्पात्राभावे तत्सत्त्वेऽपि तत्तत्कामो विष्णुप्रीतिकामो वा विष्णवे दत्त्वा ब्राह्मणाय पश्चात् प्रतिपादयेत्। 'देवे दत्त्वा तु दानानि देवे दत्त्वा तु दक्षिणाम्। तत् सर्वं ब्राह्मणे दद्यादन्यथा निष्फलं भवेत्' इति मत्स्यसूक्तात्। दत्त्वेत्यत्र देयानीति वाराहीतन्त्रे पाठः। वैशाखे यो घटं पूर्णं सभोज्यं वै द्विजन्मने। ददात्यभुक्त्वा राजेन्द्र स याति परमां गतिम्'। अत्रापि यथायोग्यं संपूज्य पूर्ववद्वाक्येन मनोरथफलार्थिना सभोज्य घटो देयः। स्मृतिः 'मेषादौ शक्तवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी' अत्रापि यथायोग्यं संपूज्य पूर्ववद्वाक्यं कृत्वा पठेत्। ओम् 'एष धर्मघटो दत्तः ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः। अस्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः। इति मन्त्रलिङ्गान्मनोरथफलत्वं ज्ञेयम्। कृत्यचिन्तामणौ 'मसूरं निम्बपत्राभ्यां योऽत्ति मेषगते रवौ। अपि रोषान्वितस्तस्य तक्षकः किं करिष्यति। उत्तरार्द्धं तु 'मेषस्थे च विधौ तत्र नास्त्यङ्गे विषजं भयम्' इति संवत्सरप्रदीपे पाठः। ततश्च मेषस्थरविस्थितिकाले मसूरं निम्बपत्रद्वयञ्च भक्षयेत्। भविष्ये 'या शक्ता नरशार्दूल

वैशाखेमासि वै तिथिः। तृतीया साक्षया ख्याता गीर्वाणै-
रपि वन्दिता। योऽस्यां ददाति करकान् वारिवाजसमन्वि-
तान्। स याति पुरुषो वीर लोकान् वै हेममालिनः'।
राजमग्नम्। हेममालिनः सूर्य्यस्य। ततो जलमन्नसमन्वि-
तदाने सूर्य्यलोकगमनं फलं दानानुष्ठानं पूर्ववत्। ब्रह्मपुराणं
'वैशाखे शुक्लपक्षे च तृतीयायां कृतं युगम्। कार्त्तिके शुक्ल-
पक्षे च त्रेता च नवमेऽहनि। अथ भाद्रपदे मासि त्रयोदश्यान्तु
द्वापरम्। माघे तु पौर्णमास्यान्तु घोरं कलियुगं स्मृतम्।
युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन विश्रुताः'। तत्र वैशा-
खादयः पौर्णमास्यन्ता एव तथैव तिथिकृत्याभिधानात् मुख्य-
वाचित्वे कार्त्तिकनवमेऽहनीति सिद्धौ शुक्लपक्ष इति व्यर्थं
स्यात् आसां प्रशंसामाह विष्णुपुराणं 'एता युगाद्याः कथिताः
पुराणैरनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्रः। उपप्लवे चन्द्रमसोरवे-
स्त्रिष्वप्यष्टकास्वप्ययनद्वये च। पानीयमप्यत्र तिलैश्च मिश्रं
दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः। श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रं
रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति'। उपप्लवे ग्रहणे देवीपुराणं
'युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वती प्रिया। रवेरुदयमीक्षन्ते
न तत्र तिथियुग्मता'। अक्षयतृतीयामधिकृत्य ब्रह्मपुराणम्।
'तस्यां कार्य्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत्। यवान् दद्यात्
द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेद् यवान्। पूजयेच्छङ्करं गङ्गां
कैलासञ्च हिमालयम्। भगीरथञ्च नृपतिं सगराणां सुखा-
वहम्'। स्कान्दे 'वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाक्षयसंज्ञिता।
तत्र मां लेपयेद् गन्धैर्लेपनैरतिशोभनैः'। मां जगन्नाथम्।
अन्यत्रापि तथाच गङ्गास्नानमधिकृत्य भविष्ये 'संवत्सरफलं
राजन् नवम्यां कार्त्तिके तथा। मन्वादौ च युगादौ च मास-
त्रयफलं लभेत्'। मन्वादयस्तु भविष्यमात्स्ययोः। 'अश्वयुक्-

शुक्लनवमीद्वादशी कार्त्तिकी तथा। तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च। फाल्गुनस्याप्यमावास्या पौषस्यैकादशी तथा। आषाढ़स्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी। श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढ़स्य पूर्णिमा। कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी सिताः। मन्वन्तरादयस्त्वेता दत्तस्याक्षयकारकाः'। अमावास्याष्टमी व्यातिरिक्ताः शुक्लाः उपक्रमोपसंहारयोः शुक्लत्वकीर्त्तनात् नारदीये। 'वैशाखे शुक्लपक्षे तु द्वादशीं वैष्णवी तिथिः। तस्यां शीतलतोयेन स्नापयेत् केशवं शुचिः'। इयं पिपीतकद्वादशी नात्र युग्मादरापेक्षा अत्र विष्णुपूजने उपवासोत्तरविधानात्।

अथ यवश्राद्धं तत्र वैशाखशुक्लपक्षे कुजशनिशुक्रेतरवारे नन्दारिक्तात्रयोदशीतरतिथौ जन्मचन्द्राष्टमचन्द्रजन्मतिथिजन्मनक्षत्रत्रयपञ्चमताराव्रयेतरेषु पूर्वफल्गुनी पूर्वभाद्रपदपूर्वाषाढ़ा मघाभरण्यश्लेषार्द्रेतरनक्षत्रेषु यवश्राद्धं कर्त्तव्यम्। तच्छेषभोजनञ्च एतादृशनिषिद्धायां विषुवसंक्रान्तौ अक्षयतृतीयायाञ्च विशेषतः कर्त्तव्यम्। वैशाखाकरणे ज्यैष्ठशुक्लपक्षे आषाढ़शुक्लपक्षे च हरिशयनेतरत्र कर्त्तव्यम्।

अथ एकादशीव्रतम्। गृहस्थादीनामुभयपक्षैकादश्यामुपवासाधिकारः। कृष्णैकादश्यां पुत्रवतो गृहस्थस्य नाधिकारः हरिशयनाभ्यन्तरे तस्याप्यधिकारः। वैष्णवपुत्रवतो गृहस्थस्य सर्वकृष्णायामधिकारः। शुक्रवारादावप्येकादश्युपवासे फलाधिक्यं विधवायास्तु सर्वत्राधिकारः। अत्राष्टाब्दादधिकापूर्णाशीतिवर्षमानवो नित्याधिकारी एकादशीव्रतं नित्यम्। पारणदिने द्वादशीलाभे सर्व एव पूर्णां त्यक्त्वा खण्डामुपवसेत् तदलाभे गृही पूर्वां तदन्यः परां विधवापि यदा पूर्वदिने दशम्या उत्तरदिने द्वादशीयुतैकादशी तदा उत्तरामुपोष

द्वादश्यां पारणं कुर्य्यात्। पारणदिने द्वादशीनिर्गमे तु त्रयोदश्यामपि। यदा तु सूर्य्योदयानन्तरं दशमीयुतैकादशी अथ च परदिने न निःसरति तदा तां विहाय परदिने द्वादशीमुपवसेत्। यदा तु सूर्य्योदयकालीनदशमीविद्धैकादशी परदिने न निःसरति तदा तामुपवसेत्। यदा तु तथाविधा सती परदिनेऽपि निःसरति तत्परदिने च द्वादशी तदा तां विहाय खण्डामुपोष्य द्वादश्यां पारयेत्। यदा तु उभयदिने तद्विद्धैकादशी तदा षष्टिदण्डात्मिकाम् विशुद्धामुपोष्य परदिने द्वादश्याद्यपादमुत्तीर्य्य पारयेत्। वैष्णवस्तु तत्रापि शुक्लपक्षे परामुपोष्य त्रयोदश्याम् एकादश्यामुपवासः सूतकादावपि कार्य्यः ततः पूर्वदिने संयमं विधाय परदिने प्रातःकृतस्नानादिः ओम् सूर्य्यः सोम इति तद्विष्णोरिति च पठित्वा ओम् तत्सदित्युच्चार्य्य वारिपूर्णं ताम्रपात्रं गृहीत्वा उदङ्मुखः ओम् अद्य अमुके मासि अमुकपक्षे एकादश्यान्तिथौ अमुकगोत्रः श्री अमुकदेवशर्मा पुरुषार्थचतुष्टयप्राप्तिकाम एकादशीव्रतमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य 'एकादश्यां निराहारो भूत्वा चैव परेऽहनि। भोक्ष्येऽहं पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत' इति पठेत्। 'उपवासे तु सङ्कल्प्य मन्त्रपूतं जलं पिबेत्' इति स्कन्दपुराणादष्टाक्षरेण मन्त्रेण त्रिर्जपेनाभिमन्त्रितम्। 'उपवासफलं प्रेप्सुः पिबेत् पात्रगतं जलम्' इति कात्यायनवचनाच्च। ओम् नमो नारायणायेति त्रिरभिमन्त्र्य किञ्चित् तोयं पिबेत्। आचमनजलपानवत्तत्राद्दूषणम् ओम् 'इदं व्रतं मया देव गृहीतं पुरतस्तव। निर्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु त्वत्प्रसादाज्जनार्दन' इति प्रार्थयेत्। ततो विष्णुं संपूज्य उपोष्य परदिनेऽपि प्रातर्विष्णुं संपूज्य 'अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशव। प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव।

कृष्ण कृष्ण कृपालुस्त्वमगतीनां गतिर्भव। संसारार्णव-मग्नानां प्रसीद मधुसूदन'। इत्याभ्यां प्रार्थ्य द्वादशीप्रथम-पादमुत्तीर्य्य पारणं कुर्य्यात् 'द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासर-संज्ञितः। तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परः' इति वचनात् उपवासासामर्थ्ये वायुपुराणम्। 'नक्तं हविष्यान्नम-नोदनं वा फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु चाज्यम्। यत् पञ्चगव्यं यदिवाथ वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरञ्च'। हविष्यान्नं कार्त्तिक-कृत्ये वक्ष्यते।

अथ ज्यैष्ठकृत्यम्। तत्र वैशाख्याः पौर्णमास्या ऊर्द्ध्वं कृष्णचतुर्दश्यां सावित्रीव्रतमवैधव्यकामा कुर्य्यात्। तत्र यद्दिने मुहूर्त्ताधिकचतुर्दशीलाभः प्रदोषे तत्रैव व्रतम्। उभयदिने तथाविधलाभे परदिने व्रतम् उभयदिने तथाविधालाभे पूर्व-दिने प्रदोषेतरत्रापि व्रतं तद्दिने सत्यवन्तं सावित्रीञ्च संपूज्योपोष्य कथां श्रुत्वा परदिने फलेन पारणं कुर्य्यात् रजस्वलादेः कायिकमुपवासो दैहिकं स्वयं कुर्य्यात् पूजनमन्य-द्वारा कारयितव्यं गर्भिण्यादिना तु उपवासासामर्थ्ये तु स्वयं नक्तं भोजनं कार्य्यं सर्वदासामर्थ्ये पत्या पुत्रेण वा कारयि-तव्यम् एवमन्यव्रतेषु अपि।

अथारण्यषष्ठी। तत्र ज्यैष्ठशुक्लषष्ठ्यां शुभसन्ततिकामो विन्ध्यवासिनीस्कन्दषष्ठीपूजनमहं करिष्ये इति सङ्कल्पयेत्। राजमार्त्तण्डे 'ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे षष्ठी चारण्यसंज्ञिता। व्यजनैककरास्तस्यामटन्ति विपिने स्त्रियः। तां विन्ध्यवासिनीं स्कन्दषष्ठीमाराधयन्ति च। कन्दमूलफलाहारा लभन्ते सन्ततिं शुभाम्'। कन्दो मृणालादिरिति श्रीधरस्वामि-व्याख्यानमत्र ग्राह्यम्। मूलादि पदत्वे मूलेत्यनेनेव पौन-रुक्त्यापत्तेः। तत्रोभयदिने पूर्वाह्णे षष्ठीलाभे परदिने व्रतं

पूजने तु। ओम् विन्ध्यवासिन्यै षष्ठ्यै नमः इत्यादिना पूजयेत्। 'जय देवि जगन्मातर्जगदानन्दकारिणि। प्रसीद मम कल्याणि नमस्ते षष्ठि देवि ते' इत्यनेन नमस्कृत्य 'रूपं देहि यशो देहि भाग्यं भगवति देहि मे। पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे'। इत्यनेन प्रार्थयेत्। ततः फलाहारं कुर्य्यात्।

अथ दशहरा। तत्र यस्यां कस्याञ्चिन्नद्यामुदयगामिन्यां ज्यैष्ठशुक्लदशम्याम् ओम् अद्येत्यादि सुमहापातकोपपातकदशविधपापक्षयकामो दर्भकरणतिलतर्पणाङ्कस्नानमहं करिष्ये एवं दानेऽपि गङ्गायान्तु अद्येत्यादि दशविधपापक्षयकामो गङ्गायां स्नानमित्यादि सङ्कल्प्य सामान्यस्नानमन्त्रान्ते मज्जनस्यादौ ओम् 'अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः। परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम्। पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्वशः। असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम्। परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम्। वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम्। एतानि दशपापानि प्रशमं यान्तु जाह्नवि। स्नातस्य मम ते देवि जले विष्णुपदोद्भवे। विष्णुपादार्घ्यसम्भूते गङ्गे त्रिपथगामिनि। धर्मद्रवीति विख्याते पापं मे हर जाह्नवि। श्रद्धया भक्तिसम्पन्ने श्रीमातर्देवि जाह्नवि। अमृतेनाम्बुना देवि भागीरथि पुनीहि माम्' इति पठित्वा स्नायात्। हस्तायोगे तु हस्तानक्षत्रयुक्तदशम्यां दशजन्मार्जितदशविधपापक्षयकाम इति वाक्ये विशेषः। मङ्गलवारयोगे तु मङ्गलवारयुक्तायां दशम्यां दशविधपापक्षयपूर्वकशतगुणवाजिमेधायुत यज्ञजन्यफलसमफलप्राप्तिकाम इत्यभिलापे विशेषः।

अथ महाज्यैष्ठी। सा ज्यैष्ठायां गुरुचन्द्रावस्थाने रोहिण्यां

सूर्यावस्थाने ज्यैष्ठी पौर्णमासी चेत्तदा भवति गुरुवारयो-
स्त्वधिकज्येष्ठां विना अनुराधास्थ गुरावपि तथाविध पौर्णमा
सीत्यपरा अनुराधास्थ गुरुचन्द्रयोरपि ज्येष्ठपौर्णमासीत्यपरा
मूलस्थ गुरुसत्त्वेऽपि ज्येष्ठायुक्ता पौर्णमासीत्यपरा। एवं पञ्च-
विधा सा भवति तत्र जगन्नाथदर्शने विष्णुलोकगमनफलं
गङ्गास्नाने मोक्षः तत्र पौर्णमास्यामित्यनन्तरं महाज्यैष्ठ्या-
मित्यभिलापे विशेषः पश्चात्ते स्रोतोजलमात्रस्नाने यमपुर-
गमनाभावः फलम् एवं माससंज्ञकविशाखादिनक्षत्रे गुरुचन्द्र-
योर्महावस्थाने महावैशाख्यादि तस्यां स्नानोपवासयोरक्षय
फलम्। एवं गुरुस्थितिं विना मासर्क्षयुक्तायां पौर्णमास्यां
स्नानदानयोर्दशगुणं फलम्।

अथ ग्रहणम्। राहुभोग्यनक्षत्रपादावधिकचतुष्पादा-
भ्यन्तरे चन्द्रस्थित्या रात्रौ पौर्णमास्यन्ते चन्द्रग्रहणसम्भावना
एवं राहुभोग्यनक्षत्रपादावधिकपादत्रयाभ्यन्तरे सूर्यस्थित्या
दिवाऽमावास्यान्ते सूर्यग्रहणसम्भावना। तद्दर्शनञ्च जन्म-
चतुःसप्ताष्टनवदशद्वादशेतरचन्द्रेषु जन्मसप्तमेतरनक्षत्रेषु ग्रहणं
दृष्ट्वा राहुस्थितिकाले सामान्यजलेऽपि स्नानं कर्त्तव्यं
प्रतिषिद्धकालीनदर्शने तु तद्दोषप्रशमनाय काञ्चनं दद्यात्।
ओम् अद्य अमुके मासि अमुकपक्षेऽमुकतिथौ राहुग्रस्ते
निशाकरे दिवाकरे वा अमुकगोत्रः श्री अमुकदेवशर्मा
गङ्गास्नानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामोऽस्मिन् जले स्नानमहं
करिष्ये इति सङ्कल्प्य स्नायात् रात्रौ सन्ध्यावन्दनं विनापि
स्नानोत्तरं तर्पणं कार्य्यम्। सोमवारे चन्द्रग्रहणे रविवारे
सूर्य्यग्रहणे तु चूडामणियोगेऽनन्तगङ्गास्नानजन्यफलसमफल-
प्राप्तिकाम इति वाक्ये विशेषः दानादावप्यनन्तत्वेन फल-
मूहनीयं चूड़ामणियोगेतरत्र चन्द्रग्रहणेऽमुकद्रव्यदानजन्य-

फललक्षगुणफलप्राप्तिकाम इति रविग्रहणेऽमुकद्रव्यदशलक्ष-दानजन्यफलसमफलप्राप्तिकाम इति विशेषः। एवं स्नानेऽपि गङ्गायान्तु चन्द्रग्रहणे कोटिगुणगङ्गास्नानेति रविग्रहणे तु दशकोटिगङ्गास्नानेति शेषः। गङ्गातीरचन्द्रग्रहणदाने लक्षेत्यत्र कोटीति रविग्रहणदाने तु दशलक्षेत्यत्र दशकोटीति विशेषः। तत्र मृतपितृकेण सक्तुप्रचालितामात्रेन श्राद्धं कर्त्तव्यम्। तत्र जननमरणाशौचिनापि स्नानं कर्त्तव्यम्। दानं श्राद्धञ्च न कर्त्तव्यम्। व्रताशौचवतापि सर्वं कर्त्तव्यम्। पुरश्चरणकारिणा तु ग्रहणारम्भकाले तद्दृष्ट्वा मज्जनमात्रं कृत्वाचम्य तिलकुश-जलान्यादाय ओम् तत्सदित्युच्चार्य्य अद्येत्यादि अमुकदेवताया अमुकमन्त्रसिद्धिकामो ग्रासादिमुक्तिपर्य्यन्तम् अमुकदेव-ताया अमुकमन्त्रजपमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ऐशान्यां जलं चिप्त्वा प्राणायामं कृत्वा तावत् कालं जपेत्। सूर्य्यग्रहणे तु राहुसीतरकाले तद्दिने अन्यथोभयग्रहण एव परदिने प्रातः पूजयित्वा जपदशांशहोमं कुर्य्यात् तदभावे राहुग्रस्तनिशा-करकालीनामुकमन्त्रजपदशांशहोमद्विगुणजपं वैष्णवस्तु चतु-र्गुणजपमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य जपं कृत्वा समर्प्य राहु-ग्रस्तनिशाकरकालीनामुकमन्त्रजपदशांश-होम-तद्दशांशतर्पण-महङ्करिष्ये इति सङ्कल्प्य मन्त्रमुच्चार्य्यामुकदेवतां तर्पयामि नम इति तर्पयेत्। ततश्च राहुग्रस्तनिशाकरकालीनामुक-मन्त्रजपतद्दशांशहोमतद्दशांशतर्पणतद्दशांशाभिषेकमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्यात्मानं देवतारूपं ध्यात्वा मूलमन्त्रं नमोऽन्त-मुच्चार्य्यामुकदेवतामभिषिञ्चामि नम इत्यनेन मूर्द्ध्नञ्जलिना-भिषिञ्चेत्। गोपालमन्त्रे तु होमदशांशेत्यत्र होमसमसंख्येति निर्द्दिश्य ततो महतीं पूजां विधाय अभिषेकदशांशब्राह्मण-कर्त्तृकभोजनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ब्राह्मणान् भोजयेत्।

ततो गुरुं संपूज्य दक्षिणया तोषयेत्। राहुदर्शने स्नानमावश्यकम्। अदर्शनेऽपि मुक्तौ स्नानमावश्यकं तत आचम्य इमं मन्त्रं पठेत्। 'उत्तिष्ठ गम्यतां राहो त्यज्यतां चन्द्रसङ्गमः। कर्मचण्डालयोगोत्थं कुरु पापक्षयं मम'। राहुदर्शनानधिकारिणापि स्नानमावश्यकं कार्य्यं सूर्य्यग्रहणात् पूर्वं दिवा न भोक्तव्यं चन्द्रग्रहणात् पूर्वं प्रहरत्रयं न भोक्तव्यं ग्रस्तोदयचन्द्रे दिवैव न भोक्तव्यम् अत्यन्तासामर्थ्ये तु ग्रहणात् पूर्वं मुहूर्त्तत्रयं न भोक्तव्यं ग्रहणकाले तु सर्वथा न भोक्तव्यं ग्रहणानन्तरं पाकस्थालीं परित्यज्य पाकान्तरेण भोक्तव्यम्। तत्र ग्रस्तास्तसूर्य्ये परदिने सूर्य्यं दृष्ट्वा मेघमालादिदोषे तददृष्ट्वाऽपि स्नात्वा भोक्तव्यं ग्रस्तास्तचन्द्रेऽपि चन्द्रदर्शनानन्तरं स्नात्वा मेघमालादिदोषे तददर्शनेऽपि भोक्तव्यं ग्रस्तास्त एव त्र्यहमनध्यायः।

अथ आषाढ़कृत्यम्। तत्र यद्वारे यत्काले मिथुनसंक्रमणभूतं तद्वाराभ्यन्तरे तावत्कालावधिविंशत्यादि दण्डाधिकदिनत्रयमम्बुवाची तत्राध्ययनं वीजवपनं न कार्य्यं सर्पभयोपशमनाय दुग्धं पेयम्।

अथ नवोदकश्राद्धम्। तत्राम्बुवाचीप्रभृत्यार्द्रास्थे रवौ त्रयोदशीजन्मतिथिनन्दा जन्माष्टमचन्द्रशुक्रवारेतरजन्मताराकृत्तिकाश्लेषार्द्राज्येष्ठामूलापञ्चमतारा पूर्वात्रयमघाभरणीतरनक्षत्रेषु नवोदकनिमित्तकपार्वणविधिना श्राद्धं कर्त्तव्यं तत्र कृष्णपक्षलाभे चान्द्रेणैव श्राद्धम्।

अथ चातुर्मास्यव्रतम्। तत्र वराहपुराणम्। 'आषाढ़शुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा। चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्य्यात् कर्कटसंक्रमे। अभावे तु तुलार्केऽपि मन्त्रेण नियमं व्रती। कार्त्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्तत्समापयेत्'। मात्स्ये।

'चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि । मधुस्वरो भवेन्नित्यं नरो गुड़विवर्जनात् । तैलस्य वर्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते । कटुतैलपरित्यागाच्छत्रुनाशः प्रजायते । लभते सन्ततिं दीर्घां स्थालीपाकमभक्षणात् । सदा मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्जनात् । निर्व्याधिर्निरुगोजस्वी विष्णुभक्तः प्रजायते । एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् । धारणान्नखलोम्नाञ्च गङ्गास्नानं दिने दिने । नमो नारायणायेति जप्याऽनशनजं फलम् । पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद्गोदानजं फलम्' । महाभारते 'चतुरो वार्षिकान् मासान् यो मांसं परिवर्जयेत् । चत्वारि भद्राण्याप्नोति कीर्त्तिमायुर्यशो बलम्' । ततः प्रातःकृतःस्नानादिरुदङ्मुखः कुशफलपुष्पतिलजलान्यादाय ओम् सूर्य्यः सोम इति पठित्वा ओम् तद्विष्णोरित्यादि च पठित्वा ओम् तत्सदित्युच्चार्य्य अद्याषाढ़े मासि शुक्लपक्षे द्वादश्यां तिथौ अमुकगोत्रः श्री अमुकदेवशर्मा अद्यारभ्य कीर्त्त्यायुर्यशो बलावाप्तिकामो विष्णुप्रीतिकामो वा चतुर्मासं यावत् चातुर्मास्यव्रतमहं करिष्ये इति । तथा 'आषाढ़ादि चतुर्मासं प्रातःस्नायी भवेन्नरः । विप्रेभ्यो भोजनं दत्त्वा कार्त्तिक्यां गोप्रदो भवेत् । स च विष्णुपुरं याति विष्णुव्रतमिदं स्मृतम् । एवमादिव्रतैः पार्थ तुष्टिमायाति केशवः' । आरम्भे तु 'इदं व्रतं मया देव गृहीतं पुरतस्तव । निर्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु प्रसादात्तव केशव । गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव यद्यपूर्णे त्वहं म्रिये । तन्मे भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्दन' । इति सनत्कुमारोक्तं पठेत् । समाप्तौ तु उत्थानद्वादश्याम् 'इदं व्रतं मया देव तव प्रीत्यै कृतं विभो । न्यूनं सम्पूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनार्दन' इति पठेत् । ततो दक्षिणां दत्त्वा छिद्रमवधारयेत् । एवं व्रतान्तरेऽपि

ज्ञेयम् एवमाषाढ़पौर्णमास्यां कर्कटसंक्रान्तौ वा आरम्भे च बोध्यम् ।

अथ विष्णोः शयनम् । तत्र वामनपुराणम् । 'एकादश्यां जगत्स्वामी शयनं परिकल्पयेत् । शेषाहिभोगपर्य्यङ्कं कृत्वा संपूज्य केशवम् । अनुज्ञां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः शुचिः । लब्ध्वा पीताम्बरधरं देवं निद्रां समापयेत्' । अनुज्ञां लब्ध्वेत्यर्थः । एकादशीशयने दिवाशयनीयं परिकल्पनं रात्रौ द्वादशीचरणे निद्रेति । मात्स्ये । 'शेते विष्णुः सदाषाढ़े भाद्रे च परिवर्त्तयेत् । कार्त्तिके परिबुध्येत शुक्लपक्षे हरेर्दिने' । भविष्यनारदीययोः 'मैत्राद्यपादे स्वपितीह विष्णुर्वैष्णव्यमध्ये परिवर्त्तते च । पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन । मैत्रमनुराधावैष्णवं श्रवणा पौष्णं रेवती । विष्णुधर्मोत्तरे 'विष्णुर्दिवा न स्वपिति न च रात्रौ प्रबुध्यते । द्वादश्यामृक्षसंयोगे पादयोगो न कारणम् । अप्राप्ते द्वादशीमृक्षे उत्थानशयने हरेः । पादयोगे न कर्त्तव्ये नाहोरात्रं विचिन्तयेत्' भविष्ये 'निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् । अन्यत्र पादयोगे तु द्वादश्यामेव कारयेत्' । ततः कृताह्निकः आषाढ़े शुक्लद्वादश्यामनुराधायुक्तायां निशायां द्वादश्यामृक्षाभावे एकादश्यादि पौर्णमास्यन्ततिथिषु मैत्रपादयोगे तदभावे द्वादश्यां केवलायामपि सन्ध्याकाले वस्त्रादिना पुष्पेण वा शय्यां कृत्वा रात्रौ विष्णुं संपूज्य ओम् नमो नारायणायेत्युच्चार्य्य स्वापयेत् । ओम् 'पश्यन्तु मेघानपि मेघश्याममुपागतं सिच्यमानां महीमिमाम् । निद्रां भगवान् गृह्णातु लोकनाथ वर्षास्विमं पश्यतु मेघवृन्दम् । ज्ञात्वा च पश्यैव च देवनाथ मासाश्चत्वारो वैकुण्ठस्य तु देवनाथ' । ततश्च 'सुप्ते त्वयि जगन्नाथे जगत् सुप्तं भवेदिदम् । प्रबुद्धे त्वयि

बुध्येत जगत्सर्वं चराचरम्' इत्यनेन पूजयेत् 'उपवासैश्च किं तस्य यज्ञैरन्यैर्महात्मनः। प्रस्वापे च प्रबोधे च पूजितो येन केशवः' आषाढ्यां पौर्णमास्यां दानमावश्यकम्।

अथ श्रावणकृत्यं तत्र देवीपुराणं 'सुप्ते जनार्दने कृष्णे पञ्चम्यां भवनाङ्गने। पूजयेन्मनसादेवीं स्नुहीविटपसंस्थिताम्'। स्नुही सिजुवृक्षः। 'देवीं संपूज्य नत्वा च न सर्पभयमाप्नुयात्। पञ्चम्यां पूजयेन्नागाननन्ताद्यान्महोरगान्। क्षीरं सर्पिश्च नैवेद्यं देयं सर्पविषापहम्'। गारुड़े 'अनन्तं वासुकिं शङ्खं पद्मं कम्बलमेव च। तथा कर्कोटकं नागं धृतराष्ट्रञ्च शङ्खकं कालीयं तक्षकञ्चापि। पिङ्गलं मणिभद्रकं यजेत्तानसितान्नागान् दष्टमुक्तो दिवं व्रजेत्'। पुराणान्तरेऽपि। 'अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तक्षकः। कुलीरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः। पाद्मे 'शेषः पद्मो महापद्मः कुलीरः शङ्खपालकः। वासुकिस्तक्षकश्चैव कालीयो मणिभद्रकः। ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ'। रत्नाकरे 'पिचुमर्दस्य पत्राणि स्थापयेत् भवनोदरे। स्वयञ्चापि तदश्नीयात् ब्राह्मणानपि • भोजयेत्' पिचुमर्दस्य निम्बस्य। तत्र प्रयोगः हरिशयनानन्तरं गौणचान्द्रेण श्रावणकृष्णपञ्चम्यां कृतस्नानादिरुदङ्मुखः। अद्य श्रावणे मासि कृष्णे पक्षे पञ्चम्यान्तिथौ अमुकगोत्रः श्री अमुकदेवशर्मा सर्पभयाभावकामो मनसादेवीपूजामहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य स्नुहीवृक्षे पूजयेत्। तदभावे घटे जले वा न्यासादिकं कृत्वा देवीमन्त्वेति ध्यात्वा मनसादेवि इहागच्छेत्यावाह्य एतत् पाद्यम् ओम् मनसादेव्यै नम इत्यनेन यथाशक्ति गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि दद्यात्। ततोऽनन्तादीन्नागान् • पूजयेत्। तत्र

क्षीरसर्पिर्नैवेद्यं प्रधानम् अनन्तादिकं पाद्यादिभिः संपूज्य 'योऽसावनन्तरूपेण ब्रह्माण्डं सचराचरम्। पुष्पवद्धारयेन्मूर्द्ध्नि तस्मै नित्यं नमो नमः' इत्यनेन त्रिःपूजयेत्। एवं प्रणवादि-नमोऽन्तेन स्वस्वनाम्ना पूजयेत्। ओम् वासुकये नमः ओम् शङ्खाय नमः ओम् कम्बलाय नमः ओम् कर्कोटकाय नमः ओम् शङ्खकाय नमः ओम् कालीयाय नमः ओम् तक्षकाय नमः ओम् पिङ्गलाय नमः ओम् महापद्माय नमः ओम् कुलिकाय नमः ओम् मणिभद्राय नमः ओम् धनञ्जयाय नमः ओम् शेषाय नमः। ओम् ऐरावताय नमः अग्रतो गन्धपुष्पाभ्यां पूजयेत्। निम्बपत्राणि गृहे स्थापयेत्। ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् स्वयं भक्षयेच्च। उभयदिने पूर्वाह्ले मुहूर्त्तान्यूनपञ्चमीलाभे पूर्वदिने पूजा युग्मात्। श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्राद्धमावश्यकम्।

अथ भाद्रकृत्यम्। तत्र जन्माष्टमीव्रतं प्रमाणन्तु तिथितत्त्वेऽनुसन्धेयं श्रावणान्तरितभाद्रकृष्टाष्टम्यां रात्रिमध्यमुहूर्त्ताष्टमीरोहिणीरूपजयन्तीलाभे तत्रैवोपवासः उभयदिने चेत्तदा परदिने जयन्त्यलाभे तु रोहिणीयुताष्टम्याम् उभयदिने रोहिण्यलाभे तु निशीथसम्बन्धिन्यष्टम्याम् उभयदिने निशीथसम्बन्धे तदसम्बन्धे वा परदिने इति। तत्र प्रयोगः। पूर्वदिने संयमं विधाय तद्दिने प्रातःकृतस्नानादिराचान्तः ओम् सूर्यः सोम इत्यादि ओम् तद्विष्णोरित्यादि च पठित्वा नारायणं संस्मृत्य ओम् तत्सदित्युच्चार्य्य उदङ्मुखस्तिलकुशजलान्यादाय ओम् अद्य भाद्रे मासि कृष्णे पक्षे अष्टम्यान्तिथौ अमुकगोत्रः श्री अमुकदेवशर्मा श्रीविष्णुलोकप्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतमहङ्करिष्ये। यदि उपवासदिने प्रातःसप्तमी तदा सप्तम्यान्तिथौ आरभ्येति वक्तव्यम् ओम्

'धर्माय धर्मेश्वराय धर्मपतये धर्मसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः' इत्युत्थाय 'ओम् वासुदेवं समुद्दिश्य सर्वपापप्रशान्तये। उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम्। अद्य कृष्णाष्टमीं देवीं नभश्चन्द्रसरोहिणीम्। अर्चयित्वोपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि। एनसो मोक्षकामोऽस्मि यद्‌गोविन्दत्रियोनिजम्। तन्मे मुञ्चतु मां त्राहि पतितं शोकसागरे। आजन्ममरणं यावत् यन्मया दुष्कृतं कृतम्। तत्प्रणाशय गोविन्द प्रसीद पुरुषोत्तम' इति पठेत्। तत आह्निकं निर्वर्त्य अर्द्धरात्रे तत्प्रतिमासु आवाहनविसर्जनसहितं शालग्रामे घटादिस्थ जले वा आवाहनविसर्जनरहितं पूजयेत्। तत्र। माद्यापि बालकं सुप्तं पर्य्यङ्के स्तनपायिनं श्रीवत्सवक्षः पूर्णाङ्गं नीलोत्पलदलच्छविम्' इति ध्यात्वा ओम् श्रीकृष्ण स्वागतमिति पृच्छेत् इदमासनं श्रीकृष्णाय नम इत्यासनं दत्वा एतत् पाद्यं श्रीकृष्णाय नम इति पाद्यं दत्त्वा ओम् 'यज्ञाय यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः' इदमर्घ्यं श्रीकृष्णाय नमः इति दद्यात्। इदमाचमनीयम् ओम् श्रीकृष्णाय नमः ततो दधिमधुघृतात्मकं मधुपर्कमानीय एष मधुपर्कः श्रीकृष्णाय नमः पुनराचमनीयम् ओम् श्रीकृष्णाय नमः लौकिकषष्ठ्यधिकशततोलकपरिमितान्यूनजलमानीय इदं स्नानीयं जलम् ओम् श्रीकृष्णाय नमः ओम् 'योगाय योगेश्वराय योगपतये योगसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः' इदं वस्त्रम् ओम् श्रीकृष्णाय नमः इदं रजताभरणम् एष गन्धः एतत् पुष्पम् एष धूप एष दीपः इदं नैवेद्यम् ओम् 'विश्वाय विश्वेश्वराय विश्वपतये विश्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः' पानार्थं जलम् इदमाचमनीयं पुनराचमनीयम् एतत्ताम्बूलम्। जपं कृत्वा समर्प्य स्तुत्वा प्रणमेत् ततः स्वगृह्योक्तविधिनाग्निं

संस्थाप्य घृततिलाभ्याम् ओम् 'धर्माय धर्मेश्वराय धर्मपतये धर्मसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः' स्वाहा इत्यनेनाष्टोत्तर-शतमष्टाविंशतिमष्टौ वा आहुतीर्जुहुयात्। ओम् 'विश्वाय विश्वेश्वराय विश्वपतये विश्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः'। इत्यनेन स्नापयेत्। ततः 'पादावमुञ्चयन्ती श्रीदेवक्याश्चर-णान्तिके। निषण्णा पङ्कजे पूज्या नमो देव्यै श्रियै' इत्यनेन श्रियं पूजयेत्। ततो गुड़घृतेन वसोर्धारां दद्यात्। नाड़ी-च्छेदं भावयेत्। ओम् षष्ठ्यै नम इति षष्ठीं पूजयेत्। ततो भगवतः श्रीकृष्णस्य नामकरणान्नप्राशनचूड़ाकरणोपनयो-द्वाहान् भावयेत् ततश्च प्रणवादि नमोऽन्तेन तत्तन्नामभिः देवक्यै वसुदेवाय यशोदायै चण्डिकायै बलदेवाय यक्षाय गङ्गायै ओम् चतुर्मुखाय इत्येतान् यथाशक्त्युपचारैः पूजयेत्। शङ्खे पुष्प दूर्वाकुशचन्दनान्यादाय भूमौ जानुनी पातयित्वा ओम् 'क्षीरोदार्णवसम्भूत अत्रिनेत्रसमुद्भव। गृहाणार्घ्यं शशाङ्केदं रोहिण्या सहितो मम'। सोमाय सोमेश्वराय सोमपतये सोमसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः'। इत्यर्घ्यं दद्यात्। ततः प्रणाममन्त्रो ओम् 'ज्योत्स्नायाः पतये तुभ्य ज्योतिषां पतये नमः। नमस्ते रोहिणीकान्त सुधावास नमोऽस्तु ते। नभोमण्डलदीपाय शिरोरत्नाय धूर्जटेः। कला-भिर्वर्द्धमानाय नमश्चन्द्राय चारवे'। ततश्च 'अनघं वामनं शौरिं वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम्। वासुदेवं हृषीकेशं माधवं मधु-सूदनम्। वराहं पुण्डरीकाक्षं नृसिंहं दैत्यसूदनम्। दामो-दरं पद्मनाभं केशवं गरुड़ध्वजम्। गोविन्दमच्युतं देवमनन्त-मपराजितम्। अधोक्षजं जगद्बीजं सर्गस्थित्यन्तकारिणम्। अनादिनिधनं विष्णुं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम्। नारायणं चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम्। पीताम्बरधरं नित्यं वनमाला-

विभूषितम् । श्रीवत्साङ्कं जगत्सेतुं श्रीकृष्णं श्रीधरं हरिम् । प्रपद्येऽहं सदादेवं सर्वकामप्रसिद्धये' । इति स्तुत्वा प्रणमेत् 'प्रणमामि सदादेवं वासुदेवं जगत्पतिम्' । ततः प्रार्थयेत् । ओम् 'त्राहि मां सर्वलोकेश हरे संसारसागरात् । त्राहि मां सर्वपापघ्न दुःखशोकार्णवाद्धरे । सर्वलोकेश्वर त्राहि पतितं मां भवार्णवे । देवकीनन्दन श्रीश हरे संसारसागरात् । दुर्गतां स्त्रायसे विष्णो ये स्मरन्ति सकृत् सकृत् । सोऽहं देवातिदुर्वृत्तस्त्राहि मां शोकसागरात् । पुष्कराक्ष निमग्नोऽहं मायाविज्ञानसागरे । त्राहि मां देव देवेश त्वत्तो नान्योऽस्ति रक्षिता' इति प्रार्थयेत् । 'यद् बाल्ये यच्च कौमारे वार्द्धक्ये यच्च यौवने । तत्पुण्यं वृद्धिमाप्नोतु पापं हर हलायुध' इति वदेत् । ततो नृत्यगीतवाद्यादिभिः शेषकालं नयेत् । परदिने प्रातःस्नानादि कृत्वा श्रीकृष्णं यथाविधि संपूज्य दुर्गायाश्च महोत्सवं कुर्य्यात् । ब्राह्मणान् भोजयेत् । दक्षिणां सुवर्णादि यत्किञ्चिदिष्टतमं श्रीकृष्णामे प्रीयतामित्युक्त्वा तेभ्यो दद्यात् । ततश्च 'यं देवं देवकीदेवं वसुदेवादजीजनत् । भौमस्य ब्राह्मणो गुप्त्यै तस्मै ब्रह्मात्मने नमः । सुब्रह्मवासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च । शान्तिरस्तु शिवञ्चास्तु इत्युक्त्वा तान् विसर्जयेत्' । इति वचनात् इत्युचार्य्य ब्राह्मणांश्च विसर्जयेत् ।

ततश्च उपवासपरदिने तिथिनक्षत्रयोरवसाने पारणं यदा तु महानिशायाः पूर्वमेकतरस्यावसानम् अन्यतरस्य महानिशायां तदनन्तरं वा तदेकतरावसाने पारणम् । यदा महानिशायामुभयस्थितिस्तदोत्सवान्ते प्रातःपारणं कुर्य्यात् । तत्र मन्त्रः । ओम् 'सर्वाय सर्वेश्वराय सर्वपतये सर्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः' । पारणानन्तरन्तु ओम् 'भूताय

भूतेश्वराय भूतपतये भूतसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः' इत्यनेन व्रतं समापयेदिति।

भाद्रशुक्लपञ्चमीमधिकृत्य भविष्योत्तरे 'तथा भाद्रपदे मासि पञ्चम्यां श्रद्धयान्वितः। सर्पं लिख्य नरो भक्त्या कृष्णवर्णादिवर्णकैः। पूजयेद्गन्धमाल्यैश्च सर्पिर्गुग्गुलुपायसैः। तस्य तुष्टिं समायान्ति पन्नगास्तक्षकादयः। आसप्तमात् कुलात्तस्य न भयं सर्पतो भवेत्। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नागान् संपूजयेन्नरः' इयमेव नागपञ्चमीति वाचस्पतिमिश्राः। आलेख्या नागाः कर्कोटादयः पूर्वलिखिताः पूजा च श्रावणपञ्चमीविहितेति बोध्यम्।

अथ हरेः पार्श्वपरिवर्त्तनं तत्र भाद्रशुक्लद्वादश्यां श्रवणयुक्तायां केवलायां वा कृताह्निकः सायं सन्ध्यायां देवं संपूज्य। ओम् 'वासुदेव जगन्नाथ प्राप्तेऽयं द्वादशी तव। पार्श्वेन परिवर्त्तस्व सुखं स्वपिहि माधव' इति कृताञ्जलिः पठेत्। 'त्वयि सुप्ते जगन्नाथ जगत्सुप्तं भवेदिदं प्रबुद्धे त्वयि बुध्येत जगत् सर्वं चराचरम्'। इत्यनेन पूजयेत्।

अथ सिंहार्के चतुर्थीचन्द्रदर्शनप्रायश्चित्तम्। 'पञ्चाननगते भानौ पक्षयोरुभयोरपि। चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन'। सिंहार्कमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम्। 'नारायणोऽभिशप्तस्तु निशाकरमरीचिषु। स्थितश्चतुर्थ्यामद्यापि मनुष्याय पतेच्च सः। ततश्चतुर्थ्यां चन्द्रन्तु प्रमादाद्वीक्ष्य मानवः। पठेद्धात्रेयिका वाक्यं प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः'। अभिशस्तो मिथ्यापरिवादविषयीभूतः सोऽभिशापः ततश्च प्राङ्मुखः उदङ्मुखो वा तिलकुशजलान्यादाय ओम् अद्येत्यादि सिंहार्कचतुर्थीचन्द्रदर्शनजन्यपापक्षयकामो धात्रेयिकावाक्यमहं पठिष्यामीति सङ्कल्प्य। 'सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंह

शाम्ववता हृतः। सुकुमारक मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः’।
इति विष्णुपुराणोक्तं धात्रेयिकावाक्यं पठेत्। भविष्योत्तरे
भाद्रेमास्यसिते पक्षे अघोराख्या चतुर्दशी। तामुपोष्य नरो
याति शिवलोकमयन्ततः’। त्रयोदश्यां दिवातन मुहूर्त्तलाभे
तत्रैव तदलाभे पद्मपुराणम् ‘एकादश्यष्टमी षष्ठी कृष्णपक्षे
चतुर्दशी। अमावास्या तृतीया च उपोष्याः स्युः परान्विताः’।
एतद्विषय एव ‘शिवा घोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्दशी।
कुहूयुक्तैव कर्त्तव्या कुह्वामेव हि पारणम्’ इति पराशरवचनं
त्रिसन्ध्यव्यापित्वेऽपि तत्रैव ‘चतुर्दशी प्रकर्त्तव्या त्रयोदश्या-
युता विभो। दर्शविद्धा न कर्त्तव्या राकाविद्धा तथा मुने’
इति वचनात् ‘त्रिसन्ध्याव्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा
तिथिः। न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात्’ इति
वचनात्।

अथ अनन्तव्रतम्। तत्र यद्दिने पूर्वाह्णकाले चतुर्दशी-
लाभस्तद्दिने व्रतम् उभयदिने चेत् परदिने युग्मात् व्रतानु-
ष्ठानविधिस्तत्तत्पद्धतौ ज्ञेयम्।

अथ अगस्त्यार्घ्यदानम्। प्रमाणन्तु तिथितत्त्वेऽनुसन्धेयं
सिंहस्थरविकर्त्तव्यत्वेन सौरमासादरः कन्यार्कसंक्रान्तिपूर्वदिन-
त्रयान्यतमे कृताह्णिकस्तिलकुशजलान्यादाय ओम् तत्सदित्यु-
च्चार्य्य ओम् अद्येत्यादि सर्वाभिलषितसिद्धिकामोऽगस्त्यपूजन-
महङ्करिष्ये इति सङ्कल्प्य शालग्रामे जले वा दक्षिणामुख
एतत् पाद्यम् ओम् अगस्त्याय नमः। सितपुष्पाक्षतजलं
शङ्खेन गृहीत्वा इदमर्घ्यम् ओम् ‘काशपुष्पप्रतीकाश अग्नि-
मारुतसम्भव। मित्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोने नमोऽस्तु ते’।
ओम् अगस्त्याय नम एवमाचमनीयगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि
प्रत्येकं दद्यात्। ‘वातापिर्भक्षितो येन वातापिश्च महासुरः।

समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु'। इति प्रार्थयेत्।

अथ आश्विनकृत्यम्। तत्र प्रौष्ठपद्यूर्द्ध्वं कृष्णपक्षे प्रतिपदादिपञ्चदशकषष्ठ्यादिदशक एकादश्यादिपञ्चकत्रयोदश्यादित्रिकतिथिरूपकल्पचतुष्टान्यतमेषु प्रतितिथिषु श्राद्धं कर्त्तव्यम् एकैकस्यास्तिथेः पूर्वदिने पूर्वदिने श्राद्धप्रशस्तकाललाभे श्राद्धं कृत्वा परदिने श्राद्धं न कार्य्यम् एवमेव दिने उभयतिथिलाभे श्राद्धद्वयं कर्त्तव्यम्। तत्र केवलत्रयोदश्यां पूर्वदिने अपराह्णे श्राद्धं कृत्वा परदिने मघायुक्तत्वेन तस्यां श्राद्धं कर्त्तव्यम्। यदि तु एकस्मिन् दिने मघायुक्तत्रयोदशीलाभस्तदा तन्मेणैव मधुपायसयुक्तेन तदलाभे केवलान्नेनापि श्राद्धं कर्त्तव्यम्। तत्र पुत्रवता पिण्डरहितमेव श्राद्धं कर्त्तव्यं तेनैव श्राद्धेन पक्षश्राद्धसिद्धिः अविभक्तभ्रातृभिरपि मघा त्रयोदशीश्राद्धं पृथक् कर्त्तव्यम्। कन्यास्थकृष्णपक्षत्वेनापि सकृत् श्राद्धं नित्यं तत्र पक्षश्राद्धकरणे तन्मत्वादेव सिद्धिः। कन्यास्थे रवौ षोड़शपिण्डदानम् अमावास्यायां कार्य्यम्।

आश्विनकृत्ये दुर्गापूजा नित्या काम्या च॥ अथ दुर्गोत्सवः॥ तत्र बोधनं पौर्णमास्यन्ताश्विनकृष्णपक्षे आर्द्रानक्षत्रयुक्तायां केवलायां वा नवम्यां पूर्वाह्णे दिवामात्रे वा उभयदिने तथाविधलाभे पूर्वदिने युग्मात्। प्रतिपदादिकल्पे उभयदिने पूर्वाह्णे प्रतिपल्लाभे पूर्वदिने षष्ठ्यादिकल्पे तु प्रातःपूजनं षष्ठ्यामारभ्येत्युल्लेख्यम्। सप्तम्यादिकल्पेऽपि तथा। अष्टम्यां पूजाङ्गोपवासः पुत्रवता कार्य्यः किन्तु हविष्यान्नं भोक्तव्यम्। यदि प्रतिमासमष्टम्युपवासः क्रियते तदा पुत्रवता कार्य्यः तस्य धनार्थिना प्रतिमासकर्त्तव्यत्वेनारम्भोऽपि कर्त्तुं शक्यते पारणन्तु मत्स्यमांसनैवेद्यैर्दुर्गां संपूज्य मत्स्यादिना

कर्त्तव्यं यदि तद्दिने नियमान्मांसभोजनं निषिद्धं तदा मांसादिकं विनापि। सन्धिपूजायान्तु अष्टमीशेषदण्डनवमी-प्रथमदण्डात्मकः कालः तत्र महाष्टमीवत् पूजादि बलिदानं नवमीदण्डे न तु अष्टमीदण्डे तत्र यदि षष्टिदण्डात्मिकाष्टमी तदा तद्दिने अष्टमीपूजां विधाय तत्परदिने अष्टमीनवम्योः सन्धिपूजा। यदि तु परदिने मुहूर्त्तान्यूननवम्यलाभस्तदा महानवमीपूजापि तद्दिने तादृग्लाभे तु परदिने यदा महा-ष्टमीदिन एव तिथिक्षयः तदा तद्दिन एव महाष्टमीपूजा सन्धिपूजामहानवमीपूजा कार्य्या। अर्द्धरात्रपूजा तु यद्दिने अर्द्धरात्रे महाष्टमीलाभस्तद्दिने फलभूमार्थिना पूर्ववत् कार्य्यं यदि उभयदिने तथाविधा तदा पूर्वदिन एव विसर्जनन्तु श्रवणयुक्तायामयुक्तायां वा उदयगामिन्यां मुहूर्त्ता-न्यूनायां दशम्यां कुर्य्यात्। उभयदिने तल्लाभे पूर्वदिने यदि षष्टिदण्डात्मिका नवमी तत्परदिने मुहूर्त्तान्यूनापि श्रवण-युक्तदशमी तदा षष्टिदण्डात्मिकायां नवम्यां पूजां विधाय तत्परदिनेऽनुदयगामिन्यां श्रवणरहितायामपि विसर्जन-मिति। आश्विने दुर्गापूजा नित्या काम्या च सा ग्रन्थगौरव-भिया न लिखिता।

अथ कोजागरकृत्यम्। प्रमाणन्तु तिथितत्त्वेऽनुसन्धेयम्। यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी पौर्णमासी तद्दिने कोजा-गरकृत्यम्। उभयव्याप्त्यनुरोधात्। यदा तु पूर्वदिने निशीथव्याप्तिः परदिने प्रदोषव्याप्तिस्तदा पूर्वेद्युस्तत्कृत्यं प्रधानपूजाकालव्याप्त्यनुरोधात् यदा तु पूर्वेद्युर्निशीथव्याप्तिः परेद्युर्न प्रदोषव्याप्तिस्तदा सुतरां पूर्वेद्युस्तत्कृत्यम्। तत्र आश्विनपौर्णमास्यां कृताह्निकः प्रदोषसमये कुशतिलजला-न्यादाय ओम् तत्सत् ओम् अद्येत्यादि द्वारोद्ध भित्त्यादिदेवता-

प्रीतिकामो हारीतं भिरत्यादिदेवतापूजनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य शालग्रामे घटादिस्थजले वा एतत् पाद्यं हारीतं भिस्तिदेवताभ्यो नमः एवम् अर्घ्याचमनीयगन्धपुष्पधूपदीप नैवेद्यपुनराचमनीयानि दद्यात्। गन्धादीनि वा गन्धपुष्पं वा तत्र पूजने पत्रमपि नैवेद्ये फलमपीति विशेषः एवं प्रण वादिनमोऽन्तैस्तत्तन्नामभिर्हव्यवाहनादिपूजनं यथा हव्य वाहनाय नैवेद्ये तु यवाद्यततण्डुलचूर्णघृतशालितण्डुलाः पूर्ण न्दवे नैवेद्ये तु दुग्धपायसौ सभार्य्यरुद्राय स्कन्दाय नन्दीश्वराय मुनये गोमान् पुरुषः सुरभये छागवान् हुताशनाय मेषवान् वरुणाय हस्तिमान् विनायकाय अश्ववान् रेवन्ताय सर्वैरेव वलिकुष्माय ओम् तत्सत् ओम् अद्येत्यादि विभूतिकामो लक्ष्मीं पूजयिष्ये इति सङ्कल्प्य 'पाशाक्षमालिकाम्भोजसृणि भिर्याम्यसौम्ययोः। पद्मासनस्थां ध्यायेच्च श्रियं त्रैलोक्य मातरम्। गौरवर्णां सुरूपाञ्च सर्वालङ्कारभूषिताम्। रौक्म पद्मव्यग्रकरां वरदां दक्षिणेन तु'। पाशेत्यादिदक्षिणे पाशा क्षमालिकाभ्यां वामे पद्माङ्कुशाभ्यां भूषितां वामकरे हेमपद्मं दक्षिणकरे वरं दधतीत्यर्थः इति आदित्यपुराणीयं ध्यात्वा एतत् पाद्यम् ओम् लक्ष्म्यै नमः एवमर्घ्याचमनीयगन्धादि एते मनारिकेलपृथुकाः एतत् पुनराचमनीयं ताम्बूलं वस्त्रं पुन राचमनीयञ्च प्रत्येकं दद्यात्। ओम् 'नमस्ते सर्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये। या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयात् त्वदर्चनात्'। इति पुष्पाञ्जलित्रयं दत्त्वा प्रणमेत् ओम् 'विश्वरूपस्य भार्य्यासि' 'पद्मे पद्मालये शुभे। सर्वतः पाहि मां देवि! महालक्ष्मि नमोऽस्तु ते'। तुलसीभिश्चहीकाञ्चन पुष्पैर्न पूजयेत्। वाद्यान्तरासत्त्वे घण्टां न वादयेत्। ततः चतुर्दन्तगजारूढो वज्रपाणिः पुरन्दरः। शचीपतिश्च ध्यातव्यो

नानाभरणभूषितः' इति आदित्यपुराणीयं ध्यात्वा एतत् पाद्यम् ओम् इन्द्रस्तु महसा दीप्तः सर्वदेवाधिपो महान्। वज्रहस्तो महाबाहुस्तस्मै नित्यं नमो नमः' ओम् इन्द्राय नमः ओम् 'शक्रः सुरपतिश्चैव वज्रहस्तो महाबलः। शतयज्ञाधिपो देवस्तुभ्यमिन्द्राय वै नमः' इत्यनेनार्घ्यं दद्यात् एवं पूर्ववदर्घ्यादिना पूजयित्वा। ओम् 'विचित्रैरावतस्थाय भास्वत्कुलिशपाणये। पौलोम्यालिङ्गिताङ्गाय सहस्राक्षाय ते नमः' इत्यनेन पुष्पाञ्जलित्रयं दत्त्वा प्रणमेत्। ततः कुवेरमावाह्य एतत् पाद्यम् ओम् कुवेराय नमः। एवमर्घ्यादिभिः संपूज्य 'धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधिपाय च। भवन्तु त्वत्प्रसादान्मे धनधान्यादिसम्पदः'। इत्यनेन पुष्पाञ्जलिना त्रिःसंपूज्य प्रणमेत्। ततो दक्षिणां दद्यात् प्रणमेत्। तद्दिने बालवृद्धातुरैर्विना दिवा न भोक्तव्यम् आमिषं न भोक्तव्यं नारिकेलचिपिटकादिना ब्राह्मणान् बन्धूंश्च परितोष्य स्वयञ्च तदश्नीयात्। ततश्च गन्धपुष्पाद्यलङ्कृतोऽक्षैः क्रीड़ां कुर्वन् पश्यन् वा जागरणं कुर्य्यात्।

अथ कार्त्तिककृत्यम्। पद्मपुराणे 'तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नानं विधीयते'। तत्र सङ्कल्पः अरुणोदयकाले मज्जनं कृत्वा आचम्य ओम् तत्सदद्य कार्त्तिके मासि अमुकपक्षेऽमुकतिथौ आरभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहममुकगोत्रः श्री अमुकदेवशर्मा विष्णुप्रीतिकामः प्रातःस्नानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य यथोक्तविधिना इतिकर्त्तव्यतां विधाय ओम् 'कार्त्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन!। प्रीत्यर्थं तव देवेश दामोदर मया सह' इति स्नायात्। मया लक्ष्म्या प्रतिदिनसङ्कल्पे तु आरभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहमिति न वक्तव्यम्। किन्तु मासीत्यनन्तरं तुलास्थरवावित्यधिकं वक्तव्यम्। चान्द्रस्नान-

वाक्यन्तु वैशाखकृत्येऽनुसन्धेयम्। तथा वायुपुराणे 'यदीच्छे-द्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्य्यग्रहोपमान्। कार्त्तिकं सकलं व्याप्य प्रातःस्नायी भवेन्नरः'। गारुड़े 'गवामयुतदानेन यत् फलं लभते खग। तुलसीपत्रकैकेन तत् फलं कार्त्तिके स्मृतम्'। ओम् अद्येत्यादि तुलसीपत्रैकसमसंख्यायुतधेनु-दानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामः एतानि तुलसीपत्राणि श्रीविष्णवेऽहं ददे इत्यभिलप्य एतानि तुलसीपत्राणि श्रीविष्णवे नमः इत्यनेन दद्यात्। ब्रह्माण्डे 'विष्णुवेश्मनि यो दद्यात् कार्त्तिके मासि दीपकम्। अग्निष्टोमसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः'। ओम् 'दामोदराय नभसि तुलाया लोलया सह। प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे' लोलया लक्ष्म्या 'इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरा-दिना। आकाशे मण्डपे वापि स चाक्षयफलं लभेत्' स्नानवत् ओम् अद्येत्यादि अमुकतिथौ आरभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहम् अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा अक्षयदीपदान-फलप्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा आकाशे मण्डपे वापि श्रीविष्णवे दीपदानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य दामो-दरायेत्यादिना दद्यात् द्वितीयादिदिने ओम् दामोदरायेत्यने-नेति विशेषः। विष्णुगृहे ओम् अद्येत्यादि अमुकतिथिं आरभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहम् अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म अग्निष्टोमसहस्रजन्यफलसमफलप्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीति-कामो वा श्रीविष्णुवेश्मनि श्रीविष्णवे दीपदानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ओम् दामोदरायेत्यादिना दद्यात्। द्विती-यादिदिने ओम् दामोदरायेत्यनेनेति विशेषः। हविष्यान्नादि तु ब्रह्मपुराणे 'व्रतोपवासनियमैः कार्त्तिको यस्य गच्छति देवो वैमानिको भूत्वा स याति परमं पदम्'। तत्र अद्य

स्यादि अमुकतिथौ आरभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहम् अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा वैमानिकदेवत्वभवनपूर्वकपरमपद-प्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा हविष्येतरभोजननिवृत्ति-मह करिष्ये इत्यादिवाक्ये विशेषः। एवं फलाहारादावपि हविष्यद्रव्याणि च 'हैमन्तिकं सिताखिन्न' धान्यमुद्गास्तिला-यवाः। कलायकङ्गुनीवारावास्तूकं हिलमोचिका। षष्टिका कालशाकञ्च मूलकं केमुकेतरत्। लवणे सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषी। पयोऽनुद्धृतसारञ्च पनसाम्रहरीतकी। तिन्तिड़ीजीरकञ्चैव नागरङ्गञ्च पिप्पली। कदली लवली धात्री फलान्यगुड़मैक्षवम्। अतैलपक्वं मुनयो हविष्यान्नं विदुर्बुधाः'। हैमन्तिकमित्यभिधायागस्त्यसंहितायाम्। नारि-केलफलञ्चैव कदलीं लवलीन्तथा। आम्रमामलकञ्चैव पन-सञ्च हरीतकीम्। व्रतान्तरप्रशस्तञ्च हविष्यं मन्यते बुधाः'। अत्र च आरब्धव्रतोपवासादौ फलजलादिभक्षणमप्याहतुः उद्-योगपर्वबौधायनौ। अष्टैतान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः। हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्'। फला-हारादावपि तुलसीरहिते दोषमाह 'तुलसीं विना यत् क्रियते न पूजा स्नानं न तद् यत्तुलसीं विना कृतम्। भुक्तं न तद् यत्तुलसीविवर्जितं पीतं न तद् यत्तुलसीविवर्जितम्'। नारदीये 'न मत्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्मं नान्यदेव हि। चण्डालो जायते राजन् कार्त्तिके मांसभक्षणात्'। महा-भारते। 'कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षे नराधिप!। वर्जयेत् सर्वमांसानि धर्मो ह्यत्र विधीयते'। कौमुदं कार्त्तिकम्। कार्त्तिकमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम्। 'एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु। दिने दिने च स्नातव्यं शीतलासु नदीषु च। वर्जितव्या तथा हिंसा मांसभोजनमेव च'। ततश्च

मांसभोजननिषेधे कार्त्तिकमासतच्छुक्लपक्षतदेकादश्यादिपञ्चदिनानि शस्ताशस्तभेदात् पापतारतम्यत्वात् निषिद्धानि 'कार्त्तिके शौकरं मांसं यस्तु भुञ्जीत दुर्मतिः। षष्टिवर्षसहस्राणि रौरवे परिपच्यते'। श्रीलपटोलकदम्बवृन्ताककांस्यमञ्जिजानि वर्जयेत्। 'पटोलानि कदम्बानि वृन्ताकसहितानि च। भुञ्जानः कार्त्तिके मासि यावदाहूतनारकी'।

अथ भूतचतुर्दशी। 'कार्त्तिके कृष्णपक्षस्य चतुर्दश्यां दिनोदये। अवश्यमेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः। अपामार्गस्य पत्राणि भ्रामयेच्छिरसोपरि। ततश्च तर्पणं कार्य्यं धर्मराजस्य नामभिः। नरकाय प्रदातव्यो दीपः संपूज्य देवताः'। नरकाय नरकनिवृत्तये। अपामार्गभ्रामणे मन्त्रः। ओम् 'शीतलोष्णसमायुक्त सकण्टकदलान्वित। हर पापमपामार्ग भ्राम्यमाण पुनः पुनः। ततः प्रदोषसमये दीपान् दद्यात् प्रयत्नतः। ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भवनेषु मठेषु च। कूटागारेषु चैत्येषु गुहासु च नदीषु च'। दीपमन्त्रः। ओम् 'नमः पितृभ्यः प्रेतेभ्यो नमो धर्माय विष्णवे। नमो धर्माय रुद्राय कान्तारपतये नमः' इति। भविष्ये 'कार्त्तिके भौमवारे च चित्राकृष्णचतुर्दशी। तस्यामाराधितः स्थाणुर्नयेच्छिवपुरं ध्रुवम्। यां काञ्चित् सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशीम्। यमुनायां विशेषेण नियतस्तर्पयेद् यमान्'। धर्मराजस्य नामानि भविष्ये यथा 'यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च। वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च। औडुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने। वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः। एकैकस्य तिलैर्मिश्रां स्त्रीं स्त्रीं दद्यात् जलाञ्जलीन्। संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति'। आचाराच्चतुर्दशशाकभोजनं कर्त्तव्यं तत्र निर्णयामृतधृत-

ाचनम्। 'ओलं केमुकवास्तूकं सर्षपं कालञ्च निम्बं जयां ।ालिञ्चिं छिलमोचिकाञ्च पटुकं शौल्फं गुडुचीं तथा ।ण्टाकीं सुनिषण्णकं शिवदिने खादन्ति ये मानवाः प्रेतत्वं न च यान्ति कार्त्तिकदिने कृष्णे च भूते तिथौ'। जयां जयन्तीं पटुकं पटोलम्।

अथ दीपान्विताामावस्या। एतत् कृत्यप्रमाणं तिथितत्त्वे-ऽनुसन्धेयम्। तत्र बालातुरवृद्धव्यतिरेकेण दिवा न भोक्तव्यं तत्र पार्वणश्राद्धं कृत्वा प्रदोषे प्राचीनावीती दक्षिणामुखः ज्वलदुल्कां गृहीत्वा ओम् शस्त्राशस्त्रहतानाञ्च भूतानां भूत-दर्शयोः। उज्ज्वलज्योतिषा देहं दहेयं व्योमवह्निना' इत्य-नेन गृह्णीयात् ओम् 'अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम। उज्ज्वलज्योतिषा दग्धास्ते यान्तु परमां गतिम्'। इत्यनेन भूमौ स्थापयेत्। ओम् 'यमलोकं परित्यज्य आगता ये महालये। उज्ज्वलज्योतिषा वर्त्म प्रपश्यन्तो व्रजन्तु ते' इत्यनेन पितॄन् विसर्जयेत्। यद्येवं पूर्वदिन एव प्रदोषव्या-पिनी अमावास्या तदा पूर्वदिन एव श्राद्धमकृत्वापि उल्कादानं कर्त्तव्यम्। आचारात् पञ्चभूतोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम्। उभ-यतः प्रदोषव्याप्तौ परदिन एव युग्मात्। उभयतः प्रदोषा-प्राप्तावपि उल्कादानं परदिने पार्वणानुरोधात्। अत्र वै पूर्व-दिने लक्ष्मी रात्रौ पूज्या। 'अमावस्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्दशी। पूजनीया तदा लक्ष्मीर्विज्ञेया सुखरात्रिका' इति वचनात्। लक्ष्मीपूजाविषयेऽपि एवं व्यवस्था। ततो गृह-मध्ये उत्तराभिमुखो लक्ष्मीं पूजयेत्। ततः स्वस्तिवाचन-पूर्वकम् ओम् सूर्य्यः सोम इति पठित्वा ओम् तद्विष्णोरिति च तिलपुष्पजलान्यादाय ओम् तत्सदित्युच्चार्य्य ओम् अद्येत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा परमविभूतिलाभकामो लक्ष्मीपूजन-

मद्दं करिष्ये इति सङ्कल्प्य शालग्रामे घटादिस्थजले वा भूतशुद्ध्यादिकं कृत्वा लक्ष्मीं पूजयेत्। तद् यथा श्रोम् पाशाक इत्यादिना ध्यात्वा श्रोम् भूर्भुवः स्वर्महालक्ष्मि इहागच्छेत्या-वाह्य एतत् पाद्यं लक्ष्म्यै नमः एवमर्घ्याचमनीयगन्धपुष्पधूप-दीपनैवेद्यपुनराचमनीयताम्बूलादि प्रत्येकं दद्यात्। श्रोम् 'नमस्ते सर्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये। या गतिस्त्वत् प्रपन्नानां सा मे भूयात्त्वदर्चनात्' इत्यनेन पुष्पाञ्जलित्रयं दत्त्वा प्रणमेत् श्रोम् 'विश्वरूपस्य भार्य्यासि पद्मे पद्मालये शुभे। सर्वतः पाहि मां देवि! महालक्ष्मि नमोऽस्तु ते'। ततः सुखरात्र्याः प्रदोषे तु कुवेरं पूजयन्ति ये' इति रुद्रवचनात्। कुवेरमपि पाद्यादिभिः पूजयेत्। श्रोम् 'धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधिपाय च। भवन्तु तत्प्रसादान्मे धनधान्यादि सम्पदः' इति पठित्वा श्रोम् कुवेराय नम इति त्रिःपूजयेत्। ततो गृहादिषु दीपं दद्यात्। तत्र मन्त्रः श्रोम् 'अग्निर्ज्योती-रविर्ज्योतिश्चन्द्रर्ज्योतिस्तथैव च। उत्तमः सर्वज्योतीनां दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम्'। ततो ब्राह्मणान् बन्धूंश्च भोजयित्वा स्वयं भुञ्जीत तत्र प्रत्यूषे भविष्योक्तं कर्म कर्त्तव्यं गोरोचनाति लकधारणं प्रदीपवन्दनं कृत्वा लक्ष्मीं त्रिः पूजयेत् तत्र मन्त्र श्रोम् 'विश्वरूपस्य भार्य्यासि पद्मे पद्मालये शुभे। महालक्ष्मि नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुरुष्व मे। वर्षाकाले महाघोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम्। सुखरात्रिप्रभातेऽद्य तन्मे लक्ष्मीर्व्यपोहतु या रात्रिः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता। संवत्सरप्रिय या च सा ममास्तु सुमङ्गला। माता त्वं सर्वलोकानां देवान् सृष्टिसम्भवा। आख्याता भूतले देवि! सुखरात्रि नमोस्तु ते' श्रोम् लक्ष्म्यै नमः इति त्रिः पूजयेत्।

अथ द्यूतप्रतिपत्। तत्र प्रभातेऽक्षक्रीडादिकं कर्त्तव्यं

तत्र जये वर्षं शुभं पराजये वर्षम् अशुभम्। ततः सङ्कल्प्य शालग्रामे जले वा एतत् पाद्यं बलये नमः इत्यादि संपूज्य ओम् बलिराज नमस्तुभ्यं विरोचनसुत प्रभो। भविष्येन्द्रसुराराते पूजेयं प्रतिगृह्यताम्'। अनेन पुष्पाञ्जलित्रयं दद्यात्। भविष्योत्तरे 'यो यो यादृशभावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर। हर्षदैन्यादिना तेन तस्य वर्षं प्रयाति हि'। तथा 'महापुण्या तिथिरियं बलिराज्यप्रवर्द्धिनी। स्नानं दानं शतगुणं कार्त्तिकेऽस्यां तिथौ भवेत्'।

अथ भ्रातृद्वितीया। तत्राष्टधा विभक्तदिनपञ्चमयामार्द्धप्राप्तायां द्वितीयायाम् उभयदिने तथा चेत् परदिने कृत्यं युग्मात्। ततः ओम् तत्सदित्युच्चार्य्य ओम् अद्येत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा स्वरक्षणकामो यमादिपूजनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य शालग्रामे घटादिस्थजले वा पूजयेत्। एतत् पाद्यं यमाय नमः। एवं क्रमेण संपूज्य 'एह्येहि मार्त्तण्डज पाशहस्त यमान्तकालोकधरामरेश। भ्रातृद्वितीया कृतदेवपूजां गृहाण चार्घ्यं भगवन्नमस्ते' इदमर्घ्यं यमाय नमः तत आचमनीयादिकं दत्त्वा प्रणमेत्। ओम् 'धर्मराज नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुनाग्रज। पाहि मां किङ्करैः सार्द्धं सूर्य्यपुत्र नमोस्तु ते'। ततश्चित्रगुप्ताय नम इत्यनेन पूजयेत्। तत ओम् यमदूतेभ्यो नमः इत्यनेन पाद्यादिभिः पूजयेत् यमुनाञ्च पाद्यादिभिः संपूज्य प्रणमेत्। ओम् 'यमस्वसर्नमस्तेऽस्तु यमुने लोकपूजिते। वरदा भव मे नित्यं सूर्य्यपुत्रि नमोऽस्तु ते'। ततो भ्रातृभोजनकालेऽर्घादिकं दत्त्वा 'भ्रातस्तवानुजाताहं भुङ्क्ष्व भक्तमिदं शुभम्। प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः'। ज्येष्ठा चेत् तत्राग्रजाताहमिति वदेत् ततः पुष्टिकामो भुञ्जीत 'यत्नात्तु भगिनीहस्तात् भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम्।

अथ विष्णूत्थानम्। तत्र दिने रेवत्यन्तयुक्तायां द्वादश्यां रात्रौ रेवत्यन्तपादयोगे तु दिवा तृतीयभागे रेवत्यन्तयुक्तद्वादश्याम् उत्थानम्। विहित तत्तत्पादविशेषाभावे। नक्षत्रयोगाभिशादौ द्वादश्याम्। द्वादश्यामृक्षाभावे एकादशी प्रभृतिपौर्णमास्यन्तान्यतमतिथौ निशाद्यनादरेण पादविशेषयोगे। तदभावे केवलायां द्वादश्यां सन्ध्यायामेव शयनावर्त्तनादिकम्। ततो विष्णुं संपूज्य ओम् 'महेन्द्ररुद्रैरभिनूयमानो भवानृषिर्वन्दितवन्दनीयः। प्राप्ता तवेयं किल कौमुदाख्या जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ। मेघा गता निर्मलपूर्णचन्द्रः शारद्यपुष्पाणि च लोकनाथ। अहं ददानीति च पुण्यहेतोर्जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ'। ततश्च 'उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्यज निद्रां जगत्पते!। त्वया चोत्थीयमानेन उत्थितं भुवनत्रयम्' इति पठेत्। तत्र एकादश्यादितिथिपञ्चके वकपञ्चकम्। 'वकोऽपि तत्र नाश्नीयान्मत्स्यञ्चैव कदाचन' इति वचनात्। कार्त्तिक्यां गोदानादौ फलाधिक्यं 'कार्त्तिक्यां गोप्रदो भवेत्'।

अथ मार्गशीर्षकृत्यम् आश्विनशुक्लपक्षे नवान्नश्राद्धाकरणे विंशतिदण्डाधिकत्रयोविंशतिदिनाभ्यन्तरे शुक्लपक्षे तत् श्राद्धं कर्त्तव्यम्। तत्र मार्गशीर्षस्य विंशतिदण्डाधिकप्रथमदिनेतरेषु कुजशनिशुक्रवारेतरेषु नन्दारिक्तात्रयोदशीतरतिथिषु जन्माष्टमचन्द्रजन्मतिथि-जन्मनक्षत्रत्रयपञ्चमतारासप्तमतारात्रयेतरेषु पूर्वात्रयमघाभरणी अश्लेषार्द्रेतरेषु श्राद्धं तच्छेषभोजनञ्च कुर्य्यात् श्राद्धानधिकारिणा तु प्रागुक्तकाले देवादिभ्यो नवान्नं दत्वा भोक्तव्यं किन्तु अश्लेषाकृत्तिकाज्येष्ठामूलापूर्वभाद्रपदकेषु अपि नवान्नभोजनं न कर्त्तव्यम्। चन्द्रताराद्यशुद्धौ प्रतीकारमाह देवलः। 'कर्म्म कुर्य्यात् फलावाप्त्यै चन्द्रादिशो-

भगे बुधः । मुख्यकाले त्विदं सर्वं नात्तैः कालमपेक्षते । चन्द्रे च शङ्खं लवणञ्च तारे तिथावभद्रे सिततण्डुलांश्च । धान्यञ्च दद्यात् करणञ्चवारे योगे तिलान् हेममणिञ्च लग्ने’ । राजमार्त्तण्डे । ताराभेदाल्लवणपरिमाणमाह ‘एकत्रिपञ्च सप्त द्विजाय दद्यात् पलानि लवणस्य च क्रमशो जन्मनि विपदि प्रत्यरिमरणाख्यतारासु । पलन्तु लौकिकैर्मानैः साष्टरत्तिद्विमाषकम् । तोलकत्रितयं ज्ञेयं ज्योतिर्ज्ञैः स्मृतिसम्मतम्’ । ततो ‘एवं दध्याज्यसंयुक्तं नवं विप्राभिमन्त्रितं’ मन्त्रानादेशे गायत्रीति गायत्र्याभिमन्त्रितं नवमन्नं ब्राह्मणानुज्ञां गृहीत्वा प्राश्नीयात् । नूतनधान्यासम्भवे पुरातनेनापि श्राद्धं कर्त्तव्यम् । वृश्चिके शुक्लपक्षे तदकरणे हरिशयनात् पूर्वं मीनधनुस्थरवीतरत्र माघादौ कर्त्तव्यम् । वृश्चिकस्थरवौ शुक्लचतुर्दश्यां सौभाग्यकामः पाषाणाकारपिष्टकैर्देवीं पूजयेत् तदपि भक्षयेन्नक्तम् । आग्रहायण्यां पौर्णमास्यां पार्वणविधिना श्राद्धमावश्यकम् । भविष्यपुराणे ‘रोहिणीप्रतिपद्युक्ता मार्गे मासि सितेतरा । गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहशतैः समा’ ।

अथ पौषकृत्यम् । अग्रहायण्याः पौर्णमास्या ऊर्द्ध्वं कृष्णाष्टम्यां पूपोपकरणेनान्नेन श्राद्धं कर्त्तव्यं पार्वणविधिना ।

अथ माघकृत्यम् । पाद्मे ‘स्वर्गलोके चिरं वासो येषां मनसि वर्त्तते । यत्र क्वापि जले तैस्तु स्नातव्यं मृगभास्करे’ । मृगो मृगास्यत्वेन मकरः मकरस्थे भास्करे तत्र सङ्कल्पः । अरुणोदयकाले जले मज्जनं कृत्वा आचम्य उत्तराभिमुखः ओम् तत्सदित्युच्चार्य्य कुशकुसुमतिलजलान्यादाय ओमद्य माघे मासि अमुक पक्षे अमुकतिथावारभ्य मकरस्थरविं यावत् प्रत्यहम् अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा स्वर्गलोके चिरकालवासकामो विष्णुप्रीतिकामो वा प्रातःस्नानमहं करिष्ये इति

सङ्कल्प्य गङ्गाव्यतिरिक्तजलमात्रेऽपि स्नानं कर्त्तव्यं प्रतिदिन-सङ्कल्पे तु आरभ्य मकरस्थरविं यावत् प्रत्यहमिति न वक्तव्यं किन्तु मास्यनन्तरं मकरस्थे रवावित्यधिकं वक्तव्यम्। चान्द्र-स्नानवाक्यन्तु वैशाखकृत्येऽनुसन्धेयम्। तत्र सङ्कल्पं कृत्वा यथोक्तविधिना स्नानेतिकर्त्तव्यतां विधाय ओम् 'दुःखदारिद्र्य नाशाय श्रीविष्णोस्तोषणाय च। प्रातःस्नानं करोम्यद्य माघे पापप्रणाशनम्। मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दाच्युतमाधव स्नानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भव' इत्युच्चार्य्य स्नायात् ततो 'वासुदेवं हरिं कृष्णं श्रीधरञ्च स्मरेत्ततः'। ओम् 'दिवा कर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते। परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघ स्नानं महाव्रतम्'। चान्द्रस्नाने मकरार्कास्पृष्टकाले मकरस्थे रवावित्यस्य न पाठः। असमवेतार्थत्वात्। तीर्थे तु 'माघ-मासमिमं पुण्यं स्नाम्यहं देव माधव। तीर्थस्यास्य जले नित्यं प्रसीद भगवान् हरे'। इति पठित्वा दुःखदारिद्र्यनाशाये-त्यादिकं पठितव्यम्। गङ्गायान्तु पद्मपुराणे 'दिने दिने सहस्रन्तु सुवर्णानां विशांपते। तेन दत्तं हि गङ्गायां यो माघे स्नाति माधव'। मानव इत्यपि क्वचित् पाठः। एकदा सङ्कल्पे तु प्रतिदिनसहस्रसुवर्णदानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा माघमासं यावत् प्रत्यहं गङ्गायां प्रातःस्नानमहं करिष्ये इति वाक्ये विशेषः प्रतिदिनसङ्कल्पे तु सहस्रसुवर्णदानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो विष्णुप्रीति-कामो वा गङ्गायां प्रातःस्नानमहं करिष्ये इति यथोक्तविधिना स्नानेतिकर्त्तव्यतां विधाय ओम् 'माघमासमिमं पुण्यं स्नाम्यहं देव माधव। तीर्थस्यास्य जले नित्यं प्रसीद भगवन् हरे। दुःखदारिद्र्यनाशाय श्रीविष्णोस्तोषणाय च। प्रातः स्नानं करोम्यद्य माघे पापप्रणाशनम्। मकरस्थे रवौ माघे

गोविन्दाच्युत माधव। स्नानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भव। दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते। परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघस्नानं महाव्रतम्'। स्कन्दपुराणम्। 'संप्राप्ते मकरादित्ये पुण्ये पुण्यप्रदे शुभे। कर्त्तव्यो नियमः कश्चित् व्रजरूपो नरोत्तमैः'। तत्तत् पुण्यकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा इति वाक्ये विशेषः। पौष्याः पौर्णमास्या ऊर्द्ध्वं माघपौर्णमासीपर्य्यन्तं मदिरातुल्यत्वान्मूलकभक्षणं न कर्त्तव्यम्। पौष्या ऊर्द्ध्वं माघकृष्णाष्टम्यां छागमांसान्नेन श्राद्धं कर्त्तव्यं मांसाभावे पायसोपकरणेन तदभावे केवलान्नेन वा श्राद्धं कर्त्तव्यम्।

अथ रटन्तीचतुर्दशी। 'माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्दशी। तस्यामुदयवेलायां स्नाता नावेक्षते यमम्'। उदयवेलायाम् अरुणोदयवेलायाम् 'अनर्कोभ्युदिते काले माघे कृष्णचतुर्दशी। सतारव्योमकाले तु तस्यां स्नानं महाफलम्। स्नात्वा सन्तर्प्य तु यमान् सर्वपापैः प्रमुच्यते'। अत्र तिथिकृत्यत्वाद्गौणचान्द्रादरः। तत्र उभयदिनेऽरुणोदयसतारकाले मुहूर्त्तान्यूनचतुर्दशीलाभे पूर्वदिने स्नानं यमतर्पणञ्च एकदिनमात्रे तल्लाभे तद्दिने। माघस्नानकालाभ्यन्तरे तादृशचतुर्दशीलाभे माघप्रातःस्नायिना तन्त्रेण द्वयं कार्य्यम्। तत्र ओम् तत्सत् अद्य माघे मासि कृष्णे पक्षे रटन्त्यां चतुर्दश्यां तिथौ अरुणोदयवेलायाम् अमुकगोत्रः श्री अमुकदेवशर्मा यमादर्शनकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य यथाविधि स्नानं प्रागुक्तं चतुर्दशयमतर्पणञ्च कुर्य्यात्।

अथ श्रीपञ्चमी। तत्र उभयदिने पूर्वाह्णे श्रीपञ्चमीलाभे पूर्वदिने लक्ष्मीसरस्वत्योः पूजनं युग्मात् एकदिनप्राप्ते तद्दिने एवं षड्वर्षं शुक्लपञ्चमीव्रतेऽपि ततश्च ओम् तत्सदित्युच्चार्य्य ओम् अद्येत्यादि लक्ष्मीप्रीतिकामो लक्ष्मीपूजनमहं करिष्ये

इति सङ्कल्प्य शालग्रामे जले वा पूजयेत्। ओम् 'पाशाक्ष-मालिकाम्भोजसृणिभिर्याम्यसौम्ययोः पद्मासनस्थां ध्यायेच्च श्रियं त्रैलोक्यमातरम्। गौरवर्णां सुरूपाञ्च सर्वालङ्कार-भूषिताम्। रौक्मपद्मव्यग्रकरां वरदां दक्षिणेन तु'। इत्यनेन ध्यात्वा एतत् पाद्यम् ओम् लक्ष्म्यै नमः इत्यादिना नैवेद्या-न्तेन पूजयेत्। ओम् 'नमस्ते सर्वदेवानां वरदासि हरि-प्रिये। या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयात्त्वदर्चनात्' इत्य-नेन पुष्पाञ्जलित्रयेण प्रणमेत्। ओम् तत्सदित्युच्चार्य्य ओम् अद्येत्यादि सरस्वतीप्रीतिकामः सरस्वतीपूजनमहं करिष्ये। इति सङ्कल्प्य शालग्रामे घटादिस्थजले वा पूजयेत् ओम् 'तरुणशकलमिन्दोर्बिभ्रती शुभ्रकान्तिः कुचभरनमिताङ्गी सन्निषण्णा सिताब्जे निजकरकमलोद्यल्लेखनीपुस्तक श्रीः सकल-विभवसिद्ध्यै पातु वाग्देवता नः'। इति ध्यात्वावाह्य एतत् पाद्यम् ओम् सरस्वत्यै नमः इत्यादिना नैवेद्यान्तेन पूजयेत्। ततः ओम् 'भद्रकाल्यै नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः। वेद-वेदाङ्गवेदान्तविद्यास्थानेभ्य एव च स्वाहा' इति ब्रह्मपुराणीयेन पुष्पाञ्जलिना त्रिः पूजयेत्। मत्स्यसूक्ते सरस्वतीं संपूज्य ओम् 'यथा न देवी भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः।।त्वां परित्यज्य संतिष्ठेत्तथा भव वरप्रदा। वेदाः शास्त्राणि सर्वाणि नृत्य-गीतादिकञ्च यत्। न विहीनं त्वया देवि! तथा मे सन्तु सिद्धयः। लक्ष्मीर्मेधाधरापुष्टिर्गौरी तुष्टिः प्रभा धृतिः। एताभिः पाहि तनुभिरष्टाभिर्मां सरस्वति' इति मत्स्यपुरा-णीयैः प्रार्थ्य प्रणमेत्। 'बन्धुजीवञ्च द्रोणञ्च सरस्वत्यै न दापयेत्'। आचारात् पुस्तकञ्च पूजयेत् ओम् मस्याधाराय नम इति मस्याधारं पूजयेत्। ओम् लेखन्यै नम इति लेखनीं पूजयेत्।

अथ माघसप्तमी। तत्र उभयदिने अरुणोदयकाले सप्तमी-
लाभे पूर्वदिने एकदिने तल्लाभे तद्दिने अरुणोदयकाले स्नामा-
जले ओम् अद्येत्यादि सूर्य्यग्रहणकालीन गङ्गास्नानजन्य-
लसमफलप्राप्तिकामो आयुरारोग्यसम्पत्कामो अरुणोदय-
लायां स्नानमहं करिष्ये। इति सङ्कल्प्य यथाविधिस्नानेति-
कर्त्तव्यतां विधाय सप्तबदरपत्राणि सप्तार्कपत्राणि च शिरसि
(धाय ओम् 'यद् यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु।
तन्मे रोगञ्च शोकञ्च माकरी हन्तु सप्तमी'। इत्युच्चार्य्य
(ायात् ततो यथाकालं सप्तबदरीफलार्कपत्रशालितिलदूर्वा-
(तचन्दनयुक्तजलमादाय ओम् अद्येत्यादि आयुरारोग्यसम्पत्-
(ामः श्रीसूर्य्यायार्घ्यमहं ददे इति सङ्कल्प्य ओम् 'नमो
(वस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे। जगत्सवित्रे शुचये
(वित्रे कर्मदायिने' इति। अनन्तरम् ओम् 'जननी सर्व-
(ूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके। सप्तव्याहृतिके देवि नमस्ते
(विमण्डले' इति पठित्वा श्रीसूर्य्याय नमः इति पठित्वा अर्घ्यं
(द्यात्। ओम् 'सप्तसप्तिवहप्रीत सप्तलोकप्रदीपन। सप्तम्यां
(ह नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधसे'। इत्यनेन प्रणमेत्
शूद्रेणापि स्नाने तूष्णीं विधानात् स्नानमन्त्रं विना अर्घ्यप्रणाम-
(न्त्राः पाठ्याः पौराणिकत्वात्। गङ्गायान्तु बहुशतसूर्य्य-
(ग्रहणकालीनगङ्गास्नानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो गङ्गायां
(स्नानमहं करिष्ये इति वाक्ये विशेषः। अत्र अर्घ्यमङ्गम्
(एतत् स्नानादेव माघप्रातःस्नानं तन्त्रेणैव सिद्ध्यति।

अथ विधानसप्तमीव्रतम्। प्रथमतो ब्राह्मणान् स्वस्ति-
(वाच्य ओम् सूर्य्यःसोम इत्यादि पठित्वा ताम्रादिपात्रे कुश-
तिलजलान्यादाय ओम् तत्सदित्युच्चार्य्य ओम् अद्य माघे
मासि शुक्ले पक्षे सप्तम्यान्तिथौ आरभ्य प्रतिमासीयशुक्ल-

सप्तम्यां पौषसप्तमीं यावत् आरोग्यसम्पत्कामोऽभीष्टतत्तत्फल-कामो वा अर्काग्रादीतरभोजनविच्छित्तिविधानेन सप्तमीव्रत-महं करिष्ये इति सङ्कल्प्य संयमपारणसहितं तत्तन्मासि तत्त-न्नियमं कुर्य्यात्। तत्र माघे अर्काग्रमात्रं भुञ्जीत फाल्गुने अस्त-रीचग्टहीतं यवमात्रं प्रमाणं कपिलाविट् तदभावे अन्य-गोमयमपीति। चैत्रे मरीचमेकम्। वैशाखे किञ्चिज्जलम्। ज्यैष्ठेऽपक्वकदलीफलमध्यकणामात्रम्। आषाढ़े स्वच्छाय-द्विगुणसमये यवप्रमाणं कुशमूलम्। श्रावणे नक्तं कालेऽल्पं हविष्योदनम्। भाद्रे शुद्धोपवासः। आश्विने पञ्चमाषेयामि मयूराण्डप्रमाणं हविष्यान्नम्। कार्त्तिके अर्द्धप्रसृतिमात्रं कपिलाक्षीरं तदभावे क्षीरान्तरम्। मार्गशीर्षे प्राङ्मुखो वायुशनम्। पौषे स्वल्पं घृतं तदनन्तरञ्च 'ब्राह्मणान् भक्षयेत् भक्त्या गुड़क्षीरनिरामिषैः। विप्राय दक्षिणा देया विभवस्यानु-रूपतः। अष्टम्यां पारणं कुर्य्यात् कटूम्लरहितेन च। मुद्ग-मासतिलादीनि घृतञ्चैव विवर्जयेत्। एकमिदं भक्ष्यमुक्त-मर्कतन्त्रानुसारतः'। चान्द्रमासविशेषोल्लेखवत् अनन्तादि-व्रतवत् मलमासेतरे तत्तु कर्त्तव्यम्।

अथ आरोग्यसप्तमी। तत्र पूर्ववत् सप्तम्यान्तिथौ आरभ्य ऐहिकारोग्यधनधान्यपारलौकिकशुभस्थानप्राप्तिकामः संवत्सरं यावत् आरोग्यसप्तमीव्रतमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य प्रतिमास-शुक्लसप्तम्यां शालग्रामे घटादिस्थजले वा पूजयेत्। रक्ता-म्बुजासनमिति ध्यात्वा एतत् पाद्यम् ओम् सूर्य्याय नम इत्यादिभिः संपूज्य 'आदित्यभास्कररवे भानो सूर्य्य दिवाकर प्रभाकर नमस्तेऽस्तु रोगादस्मान् प्रमोचय' इति त्रिःपूजयेत् एवं संवत्सरे पूर्णे दक्षिणां दद्यात्। ब्राह्मणांश्च भोजयेत् विशेषमासानुल्लेखादमावास्याव्रतवत् मलमासेऽपि कर्त्तव्यम्।

अथ भीष्माष्टमी। अष्टम्यां ब्राह्मणः पितृतर्पणं कृत्वा ओम् 'वैयाघ्रपद्यगोत्राय सांकृतिप्रवराय च। अपुत्राय ददाम्येतत् सलिलं भीष्मवर्मणे'। इति पितृवत् भीष्मं तर्पयेत्। ततः कृताञ्जलिः 'भीष्मः शान्तनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः। आभिरद्भिरवाप्नोतु पुत्रपौत्रोचितां क्रियाम्'। इत्यनेन प्रार्थयेत्। क्षत्रियादिना पितृतर्पणात् पूर्वम् एतत् कर्त्तव्यम्। भैम्यामेकादश्यामुपोष्य द्वादश्यां तिलोद्वर्त्तनमावश्यकं कर्त्तव्यं स्नानतर्पणमहादानभोजनादि यथालाभं कुर्य्यात्। माघपौर्णमास्यां युगाद्यात्वेन पार्व्वणविधिना श्राद्धं कर्त्तव्यम् अनन्तफलकामनया स्नानदानञ्च कर्त्तव्यं तस्यां दानप्रमाणन्तु तिथितत्त्वेऽनुसन्धेयम्।

अथ फाल्गुनकृत्यम्। तत्र माघ्यनन्तरं फाल्गुनकृष्णाष्टम्यां शाकोपकरणत्वेन केवलत्वेनापि पार्व्वणविधिना श्राद्धं कर्त्तव्यम्।

अथ शिवरात्रिव्रतम्। यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी चतुर्दशी तद्दिने व्रतम्। यदा तु पूर्वदिने निशीथव्यापिनी तदा पूर्वद्युः। यदा तु न पूर्वद्युर्निशीथव्याप्तिः परदिने प्रदोषव्यापिनी तदा परदिने। पारणन्तु परदिने चतुर्दशीलाभे चतुर्दश्यां तदभावे अमावास्यायामपि। व्रतानुष्ठानविधिस्तत्पद्धत्युक्तो ज्ञेयः। 'शैवो वा वैष्णवो वापि यो वा स्यादन्यपूजकः। सर्वं पूजाफलं हन्ति शिवरात्रिबहिर्मुखः'। इति नृसिंहाचार्य्यधृतवचनेनास्य नित्यत्वम्।

'फाल्गुने शुक्लपक्षे तु पुष्यर्क्षे द्वादशी यदि। गोविन्दद्वादशीनाम महापातकनाशिनी'। तत्र गङ्गायां पद्मपुराणीयो मन्त्रः 'महापातकसंज्ञानि यानि पापानि सन्ति मे। गोविन्दद्वादशीं प्राप्य तानि मे हर जाह्नवि"।

अथ चैत्रकृत्यम्। तत्र संक्रान्त्यां विस्फोटकभयोपशमनकामो घण्टाकर्णं स्नु,ह्विवृक्षे पूजयेत्। ओम् 'घण्टाकर्ण महावीर सर्वव्याधिविनाशन। विस्फोटकभये प्राप्ते रक्ष रक्ष महाबल'। इत्यनेन त्रिः पूजयेत्। एवं शीतलादेव्याः पूजादिकं यथाशक्ति विस्फोटकाद्युपशमनकामः। स्तवनमेव कर्त्तव्यं तत्र स्कान्दपुराणम्। 'नमामि शीतलां देवीं रासभस्थां दिगम्बरीम्। मार्जनीकलसोपेतां सूर्पालङ्कृतमस्तकाम्'। स्कन्द उवाच 'भगवन् देव देवेश शीतलायाः स्तवं शुभम्। वक्तुमर्हस्यशेषेण विस्फोटकभयापहम्'। ईश्वर उवाच। 'वन्देऽहं शीतलां देवीं विस्फोटकभयापहाम्। या मासाद्य निवर्त्तेत विस्फोटकभयं महत्। शीतले शीतले चेति यो ब्रूयाद्दाहपीड़ितः। विस्फोटकभवो दाहः क्षिप्रं तस्य विनश्यति। शीतले ज्वरदग्धस्य पूतिगन्धगतस्य च। प्रनष्टचक्षुषः पुंसस्त्वामाहुर्जीवनौषधम्। शीतले तनुजान् रोगान् नृणां हरसि दुस्त्यजान्। विस्फोटकविशीर्णानां त्वमेकामृतवर्षिणी। गलगण्डग्रहा रोगा ये चान्ये दारुणा नृणाम्। त्वदनुध्यानमात्रेण शीतले यान्ति सङ्क्षयम्। न मन्त्रो नौषधं किञ्चित् पापरोगस्य विद्यते। त्वमेका शीतले त्राता नान्यं पश्यामि देवताम्। मृणालतन्तुसदृशीं नाभिहृन्मध्यसंस्थिताम्। यस्त्वां सञ्चिन्तयेद्देवि भक्तिश्रद्धासमन्वितः। उपसर्गविनाशाय परं स्वस्त्ययनं हि तत्। यस्त्वामुदकमध्ये तु ध्यात्वा संपूजयेन्नरः। विस्फोटकभयं घोरं गृहे तस्य न जायते। अष्टकं शीतलादेव्या न देयं यस्य कस्यचित्। दातव्यं हि सदा तस्मै भक्तिश्रद्धान्वितो हि यः' इति श्रीस्कन्दपुराणे शीतलास्तोत्रं समाप्तम्।

अथ वारुण्यादि। स्कन्दपुराणे। 'वारुणेन समायुक्ता

मधौ कृष्णा त्रयोदशी। गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहशतैः समा। शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता। गङ्गायां यदि लभ्येत कोटिसूर्य्यग्रहैः समा। शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि। महामहेतिविख्याता त्रिकोटिकुलमुद्धरेत्'। संज्ञाविधेः सार्थकत्वाय निमित्तत्वेन मासपक्षतिथ्युल्लेखानन्तरं महावारुणीमहामहावारुण्यौ उल्लेखनीये। ओम् तत्सदित्युच्चार्य्य ओम् अद्य चैत्रे मासि कृष्णे पक्षे वारुणनक्षत्रयुक्तत्रयोदश्यान्तिथौ अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्मा बहुशतसूर्य्यग्रहणकालीनगङ्गास्नानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये। महावारुण्यान्तु ओम् अद्य चैत्रे मासि कृष्णे पक्षे त्रयोदश्यान्तिथौ महावारुण्यां बहुकोटिसूर्य्यग्रहणकालीनगङ्गास्नानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये। एवं महामहावारुण्याम् अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्मा त्रिकोटिकुलोद्धरणकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये। इति सङ्कल्प्य यथाविधि स्नायात्। कुलं पुरुषम्। अत्र सधवास्त्र्यादीनां स्नानं रात्रावपि वारुण्यादिस्नानम्।

अथ अशोकाष्टमी। तत्र स्रोतो जले बुधवारे पुनर्वसुनक्षत्रयुक्तशुक्लाष्टम्यां वाजपेययज्ञजन्यफलसमफलप्राप्तिकामः स्नायात्। ब्रह्मपुत्रे तु सर्व्वपापक्षयपूर्व्वक सर्व्वतीर्थस्नानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामः स्नायात्। स्नानेति कर्त्तव्यतां विधाय ओम् 'ब्रह्मपुत्र महाभाग शान्तनोः कुलनन्दन। अमोघागर्भसम्भूत पापं लौहित्य मे हर'। इति पठित्वा स्नायात्। केवलशुक्लाष्टम्यां ब्रह्मपदगमनफलम्। पश्चमार्द्धप्रहरव्यापिन्यां पुनर्व्वसुयुक्तायां केवलायां वा उभयदिने शुक्लाष्टम्यां शोकरहितत्वकामः अष्टावशोककलिका अहं पिबे इति संकल्प्य 'त्वामशोकहराभीष्टमधुमाससमुद्भव। पिबामि शोकसन्तप्तो

मामशोकं सदा कुरु'। इति पठित्वा प्राङ्मुखो विष्णुपदजल-मिश्रिता अशोककलिका अष्टौ पिबेत्। स्त्रीशूद्रानुपनीतै-रपि मन्त्रः पठनीयः पौराणिकत्वात्। स्त्रीपक्षे लिङ्गोहो नास्ति प्रकृतेः समवेतार्थत्वात्।

अथ श्रीरामनवमी। तत्र दशमीपारणसत्त्वे सर्वैरेवाष्टमी-विद्धा नोपोष्या तदसत्त्वे अष्टमीविद्धाप्युपोष्या दशम्यां पारणानु-रोधात्। ततश्चैत्रशुक्लनवम्यां पुनर्वसुयुक्तायां केवलायां वा प्रातःकृतस्नानादिः ओम् तत्सदित्युच्चार्य्य सूर्य्यः सोम इति पठित्वा ओम् अद्येत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा ब्रह्मत्व-प्राप्तिकामः श्रीरामनवमीव्रतमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ओम् 'उपोष्य नवमीं त्वद्य यामेष्वष्टसु राघव। तेन प्रीतो भव त्वं भो संसारात्त्राहि मां हरे'। तत्र दशम्यां पारणं करिष्या-मीत्यध्याहारान्वयः। इति निवेदयेत्। ततः शालग्रामे जले वा 'कोमलाङ्गं विशालाक्षमिन्द्रनीलसमप्रभम्। दक्षिणांशे दशरथं पुत्त्रावेक्षणतत्परम्। पृष्ठतो लक्षणं देवं सच्छत्रं कनकप्रभम्। पार्श्वे भरतशत्रुघ्नौ तालवृन्तकरावुभौ। अग्रे व्यग्रं हनूमन्तं रामानुग्रहकाङ्क्षिणम्'। एवं ध्यात्वा एतत् पाद्यम् ओम् श्रीरामाय नमः इत्यादिना पूजयेत् स्नाने तु ओम् 'इन्द्रोऽग्निश्च यमश्चैव नैर्ऋतो वरुणोऽनिलः। कुवेर ईशो ब्रह्माद्यैर्दिक्पालाः स्नापयन्तु ते'। तत ओम् कौश-ल्यायै नम इत्यनेन पूजयेत्। ओम् 'रामस्य जननी चासि राममयमिदं जगत्। अतस्त्वां पूजयिष्यामि लोकमातर्नमोऽस्तु ते' इत्यनेन त्रिःपूजयेत्। ओम् दशरथाय नम इत्यनेन पूजयेत्। तत ओम् रां हृदयाय नमः रीं शिरसे स्वाहा रूं शिखायै वषट् रैं कवचाय हुं रौं नेत्राभ्यां वौषट् रः अस्त्राय फट् इत्यङ्गानि पूजयेत्। ओम् हनूमते नमः ओम् सुग्रीवाय

भरताय विभीषणाय लक्ष्मणाय अङ्गदाय शत्रुघ्नाय जाम्बवते धूम्राय जयन्ताय विजयाय सुराष्ट्राय राष्ट्रवर्द्धनाय अकोपाय धर्मपालाय सुमन्त्राय इन्द्राय अग्नये यमाय नैर्ऋताय वरुणाय वायवे कुवेराय ईशानाय ब्रह्मणे अनन्ताय खड्गाय पाशाय अङ्कुशाय गदायै शूलाय चक्राय पद्माय इति अस्त्राणि पूजयेत्। अत्र अभिजित्पूजामुख्यकालः। 'उच्चस्थे ग्रहपञ्चके सुरगुरौ सेन्दौ नवम्यान्तिथौ लग्ने कर्कटके पुनर्वसुदिने मेषं गते पूषणि। निर्दग्धुं निखिलाः पलाशसमिधो मध्यादयोध्यारणेराविर्भूतमभूदपूर्वविभवं यत्किञ्चिदेकं महः'। इत्यनेन तज्जन्म भावयेत्। पलाशा राक्षसाः ततो वाद्यादीनि वादयेत्। 'फलपुष्पाम्बुसंपूर्णं गृहीत्वा शङ्खमुत्तमम्। अशोकरक्तकुसुमैर्युक्तञ्च तुलसीदलैः'। एवम्भूतमर्घ्यं गृहीत्वा ओम् 'दशाननबधार्थाय धर्मसंस्थापनाय च। दानवानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च। परित्राणाय साधूनां रामो जातः स्वयं हरिः। गृहाणार्घ्यं मया दत्तं भ्रातृभिः सहितो मम'। इत्यनेन अर्घ्यं दद्यात्। ओम् श्रीरामचन्द्राय नम इत्यनेन पुष्पाञ्जलित्रयं दद्यात्। एवमष्टप्रहरेषु यथाशक्ति पूजयेत्। ततः परदिने प्रातःसंपूज्य दशम्यां पारणं कुर्य्यात्।

अथ मदनत्रयोदशी। चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां दमनकवृक्षे शालग्रामे जले वा कामदेवं पूजयेत् ओम् अद्येत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा पुत्त्रपौत्त्रविवर्द्धनसर्वापद्विमुक्तिकामः कामदेवपूजनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य 'चापेषुहस्तकामदेवो रूपवान् विश्वमोहनः'। इति ध्यात्वा एतत् पाद्यम् ओम् कामदेवाय नम इत्यादिना पाद्यादिभिः संपूज्य 'ओम् पुष्पधन्वन् नमस्तेऽस्तु नमस्ते मीनकेतन। मुनीनां लोकपालानां धैर्य्यच्युतिकृते नमः। माधवात्मज कन्दर्प संवरारे

रतिप्रिय। नमस्तुभ्यं जिताशेषभुवनाय मनोभुवे। आधयो मम नश्यन्तु व्याधयश्च शरीरजाः। सम्पाद्यतामभीष्टं मे सम्पदः सन्तु मे स्थिराः। नमो माराय कामाय देवदेवस्य मूर्त्तये। ब्रह्मविष्णुशिवेन्द्राणां मनःक्षोभकराय च' इत्यनेन प्रार्थयेत्।

अथ मदनचतुर्दशी। चैत्रशुक्लचतुर्दश्यां पुत्रपौत्रसमृद्धि-परमपदप्राप्तिकामः पूर्ववत् गीतवाद्याभिः पूजयेत्। तत्प्रीतये जुगुप्सितञ्च ब्रूयात्। एतदकरणे चैत्रमासीयपुण्य-फलं कामः प्राप्नोति।

अथ मङ्गलचण्डिकापूजा। तत्र कालिकापुराणम्। येषा ललितकान्ताख्या देवी मङ्गलचण्डिका। वरदाभयहस्ता च द्विभुजा गौरदेहिका। रक्तपद्मासनस्था च मुकुटकुण्डल-मण्डिता। रक्तकौषेयवस्त्रा च स्मितवक्त्रा शुभानना। नव-यौवनसम्पन्ना चार्वङ्गी ललितप्रभा'। इति ध्यात्वा एतत् पाद्यम् ओम् ह्रीं मङ्गलचण्डिकायै नमः इत्यनेन पाद्यादिभिः पूजयेत्। ओम् ललितचण्डिकायै नमः इति त्रिःपूजयेत्। ततो यथाशक्ति वीजं जप्त्वा ओम् गुह्यातिगुह्यगोप्त्री त्वं इत्या-दिना जपं समर्पयेत्। एवं रोगादिशान्त्यर्थं मङ्गलवार-मारभ्य मङ्गलवारपर्य्यन्तं गीतादिभिः परिपूजयेत्। ततो वलिदानम्। यथा स्वयं उत्तराभिमुखः वलिः पूर्वमुखः ओम् अस्त्राय फड़ित्यवलोक्य 'ओम् अग्निः पशुरासीत्तेना-जयन्तस एतल्लोकमजयद् यस्मिन्नग्निः स ते लोको भविष्यति तं जेष्यसि पिवेता अपः। ओम् वायुः पशुरासीत्तेनाजयन्तस एतल्लोकमजयद् यस्मिन् वायुः। स ते लोको भविष्यति तं जेष्यसि पिवेता अपः। ओम् सूर्य्यः पशुरासीत्तेनाजयन्तस एतल्लोकमजयद् यस्मिन् सूर्य्यः स ते लोको भविष्यति तं

जैश्चपि पिवेता अप:। ओम् वाचन्ते शुन्धामि ओम् प्राणन्ते शुन्धामि ओम् श्रोत्रन्ते शुन्धामि ओम् नाभिन्ते शुन्धामि ओम् वायुन्ते शुन्धामि ओम् चरित्रन्ते शुन्धामि ओम् मेढ्रन्ते शुन्धामि ओम् पादन्ते शुन्धामि ओम् यत्ते क्रूरं तत्ते शुन्धामि नमस्तु आप्यायतां प्राणन्ते आप्यायतां श्रोत्रन्ते आप्यायताम् ओम् यत्ते क्रूरं यदधःस्थितं तत्त आप्यायतां तत्ते तिष्ठतु समूहेभ्यः स्वाहा। ततः पशोः कर्णे 'हिलि हिलि किलि किलि बहुरूपधरायै हुँ हुं स्फें स्फेँ इमं पशुं प्रदर्शय स्वर्गं नियोजय मुक्तिं कुरु कुरु स्वाहा' एभिर्मन्त्रैः कुशोदकैः संप्रोक्ष्य ओम् छागपशवे नम इति गन्धादिभिरभ्यर्च्य 'छाग त्वं वलिरूपेण मम भाग्यादुपस्थितः। प्रणमामि ततः सर्वरूपिणं वलिरूपिणम्। चण्डिकाप्रीतिदानेन दातुरापद्विनाशन। चामुण्डावलिरूपाय वले तुभ्यं नमो नमः। यज्ञार्थे पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा। अतस्त्वां घातयिष्यामि तस्माद् यज्ञे वधोऽवधः'। इत्युच्चार्य्य ऐं क्लीं श्रीं इति मन्त्रेण वलिं शिवरूपिणं विचिन्त्य तस्य मूर्द्ध्नि पुष्पं न्यसेत्। तत ओम् तत्सदद्येत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्मा अभीष्टफलकामो क्लीं चण्डिकायै इमं छागपशुं घातयिष्ये इत्यनेन जलं दद्यात्। ततः 'कृष्णां पिनाकपाणिञ्च कालरात्रिस्वरूपिणाम्। उग्रं रक्तास्यनयनं रक्तमाल्यानुलेपनम्। रक्ताम्बरधरञ्चैव पाशहस्तं कुटुम्बिनम्। पिवमानञ्च रुधिरं भुञ्जानं क्रव्यसंहतिम्'। एवं खड्गं ध्यात्वा 'रसना त्वं चण्डिकायाः सुरलोकप्रसाधकः'। इत्यभिमन्त्र्य आं क्लीं खड्गाय नम इत्यनेन पाद्यादिभिः संपूज्य। ओम् 'असिर्विशसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपाल नमोऽस्तु ते। इत्यष्टौ तव नामानि स्वयमुक्तानि • वेधसा। नक्षत्रं

त्तिका तुभ्यं गुरुर्देवो महेश्वरः। हिरण्यञ्च शरीरन्ते धाता देवो जनार्दनः। पिता पितामहो देवस्त्वं मां पालय सर्वदा। नीलजीमूतसङ्काशस्तीक्ष्णदंष्ट्रः कृशोदरः। भावशुद्धो मर्षणश्च अतितेजास्तथैव च। इयं येन धृता क्षौणी हतश्च महिषासुरः। तीक्ष्णधाराय शुद्धाय तस्मै खड्गाय ते नमः'। इत्यनेन पुष्पं दद्यात्। तत आं ह्रीं फड़िति खड्गम् आदाय ओम् 'कालि कालि वज्रेश्वरि लौहदण्डाय नम इति पठित्वा बलिं पूर्वाभिमुखं स्वयमुत्तराभिमुखः उत्तराभिमुखं बलिं स्वयं पूर्वाभिमुखो वा छेदयेत्। ततो मृण्मयादिपात्रेण रुधिरमादाय देव्याः पुरतः स्थापयित्वा अभीष्टकामो रुधिरं मांसञ्च दद्यात्। तत ऐं ह्रीं श्रीं कौशिकिरुधिरेण आप्यायतामिति वदेत्। ततश्छागशिरसि ज्वलद्दशां दत्त्वा एष छागशीर्षबलिः ओम् मङ्गलचण्डिकायै नमः इत्युत्सृजेत्। ओम् 'जय त्वं सर्वभूतेशि सर्वभूतसमावृते। रक्ष मां सर्वभूतेभ्यो बलिं भुङ्क्ष्व नमोऽस्तु ते'। ततः खड्गस्थरुधिरमादाय ओम् 'यं यं स्पृशामि पादेन यं यं पश्यामि चक्षुषा। स स मे वश्यतां यातु यदि शक्रसमो भवेत्'। ओम् ऐं ह्रीं श्रीं क्लिन्ने मदद्रवे स्वाहा इति सर्ववश्यमन्त्रेण स्वीयललाटे तिलकं कुर्य्यात्। ततस्तुला प्रणम्य कर्मकारयित्रे दक्षिणां दद्यात्।

अथ रोगशान्तिः। 'दानैर्दयादिभिरपि द्विजदेवतागोगुर्वर्चनाप्रणतिभिश्च जपैस्तपोभिः। एभिश्च पुण्यनिचयैरुपचीयमानाः प्राक् पापजा यदि रुजः प्रशमं प्रयान्ति। सुवर्णदानं सर्वेषां रोगाणां नाशकारणम्। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कर्त्तव्यं कमलोद्भव'।

अथ अकालमिथ्याज्ञत्यम्। 'स्वप्नं नक्षत्रेशानां मैथुना-

श्वानमेव च। आमिषं कलहं हिंसां वर्षवृद्धौ विवर्जयेत्। मृते जन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा। अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा'। विष्णुपुराणे गर्गश्च। 'सर्वस्व जन्मदिवसे स्नातैर्मङ्गलपाणिभिः। गुरुदेवाग्निविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः। स्वनक्षत्रञ्च पितरौ तथा देवप्रजापतिः। प्रतिसंवत्सरञ्चैव कर्त्तव्यश्च महोत्सवः'। स्नातैस्तिलस्नातैस्तथा च तत्तिथिमधिकृत्य 'तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी तिलहोमी तिलप्रदः। तिलभुक् तिलवापी च षट्तिली नावसीदति'। तिलोद्वर्त्तनं तिलयुक्तजलैः स्नानम् ओम् तद्विष्णोरिति मन्त्रेण ततो नववस्त्रपरीधानं कृत्वा कृतनित्यक्रियो दक्षिणपाणौ गुग्गुलुश्वेतसर्षपनिम्बदूर्वागोरोचनात्मकजन्मग्रन्थिबन्धनं कृत्वा स्वस्तिवाचनम् ओम् तद्विष्णोरिति पठित्वा ओम् तत्सदित्युच्चार्य्य ओम् अद्येत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्मा जन्मदिवसनिमित्तकगुर्वादिपूजनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य तज्जलम् ऐशान्यां क्षिपेत्। शालग्रामे तदभावे जले वा एतत् पाद्यम् ओम् गुरुभ्यो नमः एवमर्घ्यादिना पूजयेत्। ओम् देवेभ्यः ओम् अग्निभ्यः ओम् विप्रेभ्यः ओम् स्वनक्षत्रनाम्ने ओम् अश्विनीभ्याम् एवं भरणीभ्यां कृत्तिकाभ्यः रोहिणीभ्यः मृगशिरसे आर्द्रायै पुनर्वसवे पुष्याय अश्लेषाभ्यः मघाभ्यः पूर्वफल्गुनीभ्याम् उत्तरफल्गुनीभ्यां हस्तायै चित्रायै स्वात्यै विशाखाभ्यः अनुराधाभ्यः ज्येष्ठायै मूलाय पूर्वाषाढाभ्यः श्रवणाय धनिष्ठाभ्यः शतभिषाभ्यः पूर्वभाद्रपद्भ्यः उत्तरभाद्रपद्भ्यः रेवत्यै एतान् प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत्। विशेषनामान्नामे स्वनक्षत्राय नमः ओम् पितृभ्यां नमः ओम् प्रजापतये नमः ओम् सूर्य्याय नमः ओम् गणेशाय नमः ओम् मार्कण्डेयाय नमः। ध्यानं यथा 'द्विभुजं जटिलं सौम्यं सुवृद्धं

चिरजीविनम् । मार्कण्डेयं नरो भक्त्या ध्यायेत् प्रयतमानसः' । प्रार्थनन्तु 'चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने ! । रूपवान् वित्तवांश्चैव श्रिया युक्तश्च सर्वदा । मार्कण्डेय महाभाग ! सप्तकल्पान्तजीवन । आयुरिष्टार्थसिद्ध्यर्थमस्माकं वरदो भव' । ओम् व्यासाय नमः ओम् परशुरामाय नमः ओम् अश्वत्थाम्ने नमः ओम् कृपाय नमः ओम् वलये नमः ओम् प्रह्लादाय नमः ओम् हनूमते नमः ओम् विभीषणाय नमः ओम् जन्मतिथये नमः । 'द्विभुजां हेमगौराङ्गीं रत्नालङ्कारभूषिताम् । वरदाभयहस्ताञ्च शरच्चन्द्रनिभाननाम् । पीतवस्त्रपरीधानां पीनोन्नतपयोधराम् । अङ्कार्पितसुतां षष्ठीमम्बुजस्थां विचिन्तयेत्' । इति ध्यात्वा ओम् षष्ठ्यै नमः अस्या नैवेद्यं दधिभक्तमपि दद्यात् । ओम् 'जय देवि जगन्मातर्जगदानन्दकारिणि । प्रसीद मम कल्याणि नमस्ते षष्ठि देवि ते' इत्यनेन नमस्कुर्य्यात् । ओम् 'आयुर्देहि जयं देहि भाग्यं भगवति देहि मे । पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे' । इत्यनेन प्रार्थयेत् । 'त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च । ब्रह्मविष्णुशिवैः सार्द्धं रक्षां कुर्वन्तु तानि मे' । इति मत्स्यपुराणीयेन रक्षां पठेत् ततः सूक्तेन स्वगृह्योक्तविधिना अग्निं संस्थाप्य तिलैर्होमं कुर्य्यात् पूजितदेवनामभिः । प्रणवादिचतुर्थ्यन्तेन नाम्ना स्वाहावसाने जुहुयात् । अष्टोत्तरशतम् अष्टाविंशतिरष्टौ वा । दक्षिणां तिलांश्च दद्यात् ब्राह्मणाय । जन्मतिथौ यदि शनिमङ्गलवारयोगस्तदा तद्योगसूचितदोषोपशमनाय मुक्तां दद्यात् । अत्र नक्षत्रायोगे काञ्चनं दद्यात् । कनिष्ठाङ्गुलिमूलात्मकप्राजापत्यतीर्थेन तिलान् वपेत् ततो भोजनकाले गुड़दुग्धमिश्रितान् तिलान् अञ्जल्यर्द्धमितान् पिबेत् । अथ मन्त्र

'सतिलं गुडसंमिश्रमञ्जल्यर्द्धमितं पयः। मार्कण्डेय वरं लब्ध्वा पिबाम्यायुष्यहेतवे'।

अथ सूतिकाषष्ठीपूजा। विष्णुधर्मोत्तरे 'सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः। तासां यागनिमित्तन्तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता। षष्ठेऽह्नि रात्रौ यागन्तु जन्मदानान्तु कारयेत्। रक्षणीया तथा षष्ठी निशां तत्र विशेषतः। रामजागरणं कार्य्यं जन्मदानां तथा बलिः'। रामेति सम्बोधनम्। अत्राशौचमध्ये दोषाभावः। 'अशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत्। कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचाद्विशुध्यति'। इति प्रजापतिवचनात्। अत्र पुत्रजन्मेति श्रवणात् पितुरेवाशौचाभावः। कर्त्तुरिति पुंस्त्वनिर्द्देशाच्च कारयेदिति अन्यगोत्राभिप्रायेण तत्रादौ विनायकसहितगौर्य्यादिषोड़शमातृकापूजा कार्य्या। तत्र कृत्यचिन्तामणौ व्यासः। 'निशि जागरणं कार्य्यं खड्गो धार्य्यः समीपतः। आवाह्य पूजयेद्देवीं गणेशं मातरं गिरिम्'। देवीं षष्ठीं गिरिं मन्थानमन्दरं कृत्यचिन्तामणिधृतमन्थानमन्दारोऽसीति मन्त्रलिङ्गात्। मातृनामान्याह गृह्यपरिशिष्टम्। 'गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया। देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः। शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह। आदौ विनायकः पूज्यो अन्ते च कुलदेवता'। भविष्यपुराणे 'पूज्याश्चित्रे तथा कार्य्या वरदाभयपाणयः'। तत्र मातर इति सर्वासां विशेषणम्। अतएव एतत् पाद्यम् ओम् गौर्य्यै मात्रे नम इत्यादिप्रयोगः एता लोकमातरो ज्ञेयाः। अतएव तयोर्बहुत्वनिर्द्देशः। षट्कृत्तिकापूजा रुद्रधरधृताः। 'शिवा संभूतिनामा च कीर्त्तिः सन्नतिरेव च। अनसूया क्षमा चैव षड़ेता कृत्तिका मताः'। एतासां पूजनं घटे जले वा आवा-

ह्वनविसर्जने विनैव कार्य्यं बौधायनः 'प्रतिमास्थानेष्वप्सग्नौ नावाह्वनविसर्जने'। सूतिकागृहस्थापनीय द्रव्याण्याह मार्कण्डेयपुराणम् 'अन्यस्थपशुशून्ये च निर्य्यूपे सूतिकागृहे। प्रदीपशस्त्रमुषलभूतिसर्षपवर्जिते। अनु प्रविश्य जातन्तु अपहृत्यात्मसम्भवम्। क्षणप्रसविनी बालं तत्रैवोत्सृजति द्विज। सा जातहारिणी नाम सुघोरा पिशिताशना। तस्मात् संरक्षणं कार्य्यं यत्नतः सूतिकागृहे'। पशुश्छागः यूपोऽपि अस्यैवोपस्थितत्वात्। पाद्मे पायसं सर्पिषा मिश्रं द्विजेभ्यो यः प्रयच्छति। गृहं तस्य न रक्षांसि धर्षयन्ति कदाचन'।

अथ प्रयोगः। पुत्रे जाते षष्ठदिवसीयरात्रौ कृतस्नानः प्रदोषसमये सूतिकागृहे उपविश्य प्राङ्मुखः स्वस्तिवाचनं कृत्वा ओम् तत्सदित्युच्चार्य्य ओम् अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य मम अभिनवजातकुमारस्य संरक्षणकामः सूतिकागारदेवतापूजनमहं करिष्ये इति सङ्कल्पं कृत्वा सूतिकागृहद्वारे तत्र क्षेत्रपालमावाह्य पूजयेत् ततो वटपत्रेषु माषभक्तबलिं दद्यात्। एष माषभक्तबलिः ओम् क्षेत्रपालाय नमः इति दत्त्वा ओम् 'क्षेत्रपाल नमस्तुभ्यं सर्वशान्तिफलप्रद। बालस्य विघ्ननाशाय मम गृह्णन्त्विमं बलिम्'। एष माषभक्तबलिः ओम् भूतदैत्यपिशाचादिगन्धर्वयक्षराक्षसेभ्यो नमः। ओम् 'भूतदैत्यपिशाचाद्या गन्धर्वा यक्षराक्षसाः। शुभं कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्त्विमं बलिम्'। एष माषभक्तबलिः ओम् पूर्वादिस्वस्थानवासिभ्यो नमः ओम् पूर्वादिदिग्भागेषु स्वस्थानप्रतिवासिनः। 'शान्तिं कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्त्विमं बलिम्'। एष माषभक्तबलिः ओम् योगिनी डाकिनीभ्यो नमः। ओम् 'नानारूपधराः सर्वा मातरो देवयोनयः। बालस्य विघ्ननाशाय मम गृह्णन्त्विमं बलिम्'। एष माषभक्तबलिः ओम् आदित्यादि

ग्रहेभ्यो नमः ओम् 'आदित्यादिग्रहा ये च नित्यं स्वस्थान-वासिनः। शान्तिं कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्त्विमं बलिम्'। एवम् इन्द्रादिलोकपालेभ्यो दद्यात्। ततो द्वारपालेभ्यो नम इति पाद्यादिभिः संपूज्य प्रणमेत्। ओम् 'द्वारपाल नमस्तुभ्यं सर्वोपद्रवनाशन। बालविघ्नविनाशाय पूजां गृह्ण सुरोत्तम'। तत ओम् जम्भाय नम इति संपूज्य प्रणमेत् ओम् 'जम्भासुर महावीर सर्वशान्तिफलप्रद। रक्षस्व मम बलं त्वं पूजां गृह्ण यथा सुखम्'। ततो गृहं प्रविश्य भूतशुद्ध्यादिप्राणाया-माङ्गन्यासार्घ्यपात्रादिकं कृत्वा घटं संस्थाप्य तत्र गणपतिं ध्यात्वा संपूज्य प्रणमेत्। ओम् 'सर्वविघ्नहरः श्रीमान् एकदन्तो गजाननः। षष्ठी गृहेऽर्चितः प्रीत्या शिशुं दीर्घायुषं कुरु'। एवं सूर्य्यादीन् संपूज्य षष्ठीं ध्यायेत्। 'अभयवरद-हस्तां कृष्णमार्जारसंस्थां कनकरुचिरगात्रीं सर्वपुत्रैकधात्रीं सुरमुनिगणवन्द्यां दिव्यमाल्याम्बराढ्यां वटविटपिविलासां मौनि षष्ठीं सहासाम्'। अथवा 'द्विभुजां हेमगौराङ्गीं रत्ना-लङ्कारभूषिताम्। वरदाभयहस्ताञ्च शरच्चन्द्रनिभाननाम्। पीतवस्त्रपरीधानां पीनोन्नतपयोधराम्। अङ्कार्पितसुतां षष्ठी-मम्बुजस्थां विचिन्तयेत्'। इति ध्यात्वा स्वशिरसि पुष्पं दत्त्वा मानसोपचारैः संपूज्य पुनर्ध्यात्वा घटस्थे जले एतत् पाद्यम् ओम् षष्ठ्यै नम एवं गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यवस्त्रादिभिः षष्ठीं संपूज्य ओम् 'गौर्य्याः पुत्रो यथा स्कन्दः शिशुः संरक्षित-स्त्वया। तथा ममाप्ययं बालो रक्ष्यतां षष्ठिके नमः'। इत्युच्चार्य्य ओम् षष्ठ्यै नम इति त्रिःपूजयेत् इति भोजराजः। तत्र 'कृत्यचिन्तामणौ स्मृतिः। 'जय देवि जगन्मातर्जगदा-नन्दकारिणि। प्रसीद मम कल्याणि नमस्ते षष्ठि देवि ते'। ओम् 'धात्री त्वं कार्त्तिकेयस्य षष्ठिषष्ठीति विश्रुता। दीर्घायु-

दुष्ट नैरुज्यं कुरुष्व मम बालके। जननी सर्वभूतानां सर्व-
विघ्नक्षयंकरी। नारायणस्वरूपेण मत्पुत्रं रक्ष सर्वतः।
भूतदैत्यपिशाचेभ्यो डाकिनीभ्योऽपि सङ्कटात्। सुतं मेऽद्य
शुभं दत्त्वा रक्ष देवि नमोऽस्तु ते'। इति प्रणमेत्। ततो
वरं प्रार्थयेत्। 'रूपं देहि यशो देहि भाग्यं भगवति देहि
मे। पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे'। इति
रुद्रधरः। मन्थानमन्दरपूजनानन्तरम्। कार्त्तिकेयं संपूज्य
प्रणमेत्। 'कार्त्तिकेय महाभाग गौरीहृदयनन्दन!। कुमार
रक्ष मे पुत्रं शक्तिहस्त नमोऽस्तु ते'। ततो जन्मदां पाद्यादिभिः
संपूज्य प्रणमेत्। ओम् 'या जन्मदेतिविख्याता शुभदा भुवि
पूजिता। करोतु भवदा रक्षां बालस्य सूतिकागृहे'। ततो
योगिनीडाकिनीराक्षसीजातहारिणीबालघातिनीघोरापिशा-
ताशजावसुदेवदेवकीयशोदानन्दान् संपूज्य व्यजने वस्त्रोपरि
बालकं कृत्वा षष्ठ्याः पादे समर्पयेत्। 'जननी सर्वभूतानां
लोकानां हितकारिणी। व्यजनस्थं रक्ष पुत्रं तव पादे सम-
र्पितम्'। तत अभिमन्त्र्य बालस्य सर्वाङ्गं हस्तेन स्पृशेत्
'माथुरं मङ्गलं यत्तु विष्णोरतुलतेजसः। हरस्य मङ्गलं यत्
सर्वं भवतु मे सुते। रक्षां करोतु भगवान् बहुरूपी जना-
र्दनः। वराहरूपधृग्देवः शिशुं रक्षतु केशवः। नखाग्रे
विदारितवैरिवक्षःस्थलो हरिः। नृसिंहरूपी सर्वत्र स त्वां
रक्षतु केशवः। शिरस्ते पातु गोविन्दः गण्डं रक्षतु केशव
गुदं सजठरं पातु जङ्घाश्चैव जनार्दनः। स्कन्धं बाहुं प्रबाहुं
मनः सर्वेन्द्रियाणि च'। ततो हरेर्द्वादशनामानि वा
लिखित्वा शिशोः शिरसि दद्यात्। तद् यथा केशव मधु
पद्मनाभ गोविन्द त्रिविक्रम हृषीकेश पुण्डरीकाक्ष वासु
नारायण नरसिंह हयग्रीव वामन ।१२। ततः विलोच

संपूज्य प्रणमेत्। ततोऽश्वत्थामादिसप्तचिरजीविनः संपूज्य प्रणमेत्। 'अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनूमांश्च विभीषणः। कृपः परशुरामश्च सप्तैते पान्तु मे सुतम्'। ततो गन्धपुष्पाभ्यां ब्राह्मणान् संपूज्य दक्षिणां दद्यात्।

अथ विद्यारम्भः। प्रमाणं ज्योतिस्तत्त्वेऽनुसन्धेयम्। सौरवर्षदिनेषु पञ्चदशदण्डाधिकपञ्चदिनह्रासे सावनवर्षो भवति एतत् पञ्चवर्षाभ्यन्तरे हरिशयनानध्यायदिनषष्ठीरिक्ताशनिभौमदिनकालाशुद्धीतरत्र शुक्लपक्षे पुष्याश्विनी हस्तास्वातीपुनर्वसुश्रवणाधनिष्ठाशतभिषा आर्द्रा मूला अश्लेषाकृत्तिकाभरणीमघाविशाखापूर्वात्रयचित्रारेवतीमृगशिरो नक्षत्रेषु रविबुधगुरुशुक्रवारेषु वृषसिंहतुलाधनुर्मीनलग्नेषु तथाविधलग्नाच्चतुर्थपञ्चसप्तनवमदशमस्थशुभग्रहेषु लग्नस्थरवावपि इन्द्वर्कगुरुतारकशुद्धौ विद्यारम्भं कुर्य्यात्। तत्र प्रयोगः कृतनित्यकृत्यो गुरुःशुचौ देशे आचान्तः प्राङ्मुखः ओम् तत्सदित्युच्चार्य्य अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य श्रीअमुकदेवशर्म्मणो विद्यालाभकामो विष्ण्वादिपूजनमहं करिष्यामि इति सङ्कल्प्य शालग्रामे जले वा विष्णुं ध्यात्वा एतत् पाद्यम् ओम् श्रीविष्णवे नमः इत्यादिभिः पूजयेत् तत्र पूजामन्त्रः ओम् 'नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहा' इत्यनेन त्रिःपूजयेत्। प्रणमेच्च एवं लक्ष्मीं नमस्ते सर्वदेवानां वरदासीत्यादिना स्तुत्वा सरस्वतीं ध्यायेत् तद् यथा। ओम् तरुणशकलमिन्दोर्विभ्रती शुभ्रकान्तिः' इत्यादिना ध्यात्वा एतत् पाद्यम् ओम् सरस्वत्यै नमः एवं पाद्यादिभिः पूजयित्वा ओम् भद्रकाल्यै नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः। वेदवेदान्तवेदाङ्गविद्यास्थानेभ्य एव च' स्वाहेति ब्रह्मपुराणीयेन त्रिःपूजयेत् एवं रुद्राय नमः ओम् ब्रह्मणे नमः ओम् सूत्रकारेभ्यो

नमः ओम् सविद्यायै नमः नवग्रहान् पूजयेत्। ततो बालकोऽपि एतान् पुष्पाञ्जलिभिः पूजयेत्। ततस्तु गुरुं प्रणमेत्। ततः प्राङ्मुखो गुरुः पश्चिमाभिमुखं शिष्यम् ओम् तत्सदित्युच्चार्य्य अकारादिक्षकारान्तान् वर्णान् कठिनीं गृहीत्वा तद्धस्तेन लेखयेत् एवं वारत्रयं पाठयेत् लेखयेच्च। ततो गुरुं नत्वा दक्षिणां दद्यात् तद्दिने निरामिषं भुञ्जीत बालकः।

अथ गृहारम्भः। कृत्तिकादिसप्तकान्यतमनक्षत्रस्य पुरुषस्य पूर्वस्यां मघादिसप्तकान्यतमनक्षत्रस्य दक्षिणस्याम् अनुराधादिसप्तकान्यतमनक्षत्रस्य पश्चिमस्यां धनिष्ठादिसप्तकान्यतमनक्षत्रस्य पुरुषस्य उत्तरस्यां दिशि गृहं शोभनम् असम्भवे पूर्वोत्तरयोर्दक्षिणपश्चिमयोरैक्यं भाद्रादिमासत्रये पूर्वस्यां मार्गशीर्षादित्रये दक्षिणस्यां फाल्गुनादित्रये पश्चिमस्यां ज्यैष्ठादित्रये उत्तरस्यां वामपार्श्वशयनेन नागस्य शिरो ज्ञात्वा एकगृहकरणे तत् क्रोड़े गृहं कार्य्यं द्वे चेद्दक्षिणपश्चिमयोः एवं चेत् पूर्वहीनम् उत्तरहीनं वा कार्य्यं मेषवृषमिथुनतुलाकर्कटसिंहमकरस्थरवौ पूर्वपश्चिमद्वारम्। तुलामेषवृश्चिकरवौ दक्षिणोत्तरद्वारं गृहं शुक्लपक्षे रविशनिमङ्गलवारेतरवारे रिक्तेतरतिथौ अश्विनीरोहिणीमृगशिरः पुष्योत्तरात्रयहस्ताचित्रास्वात्यनुराधामूलाश्रवणाधनिष्ठाशतभिषारेवतीषु प्रशस्तासु आर्द्रायां मध्यमायां वज्रव्याघातशूलव्यतीपातादिगण्डविष्कुम्भपरिघेतरत्र चन्द्रताराद्यिष्टेषु शुभेषु वृषमिथुनसिंहकन्यातुलावृश्चिकधनुः कुम्भलग्नेषु गृहारम्भः कर्त्तव्यः श्रवणादिषट्के आरम्भानन्तरमेव बन्धनादिकं निषिद्धम्। 'नाहरेत्तृणकाष्ठादि न कुर्य्याद्दृढ़बन्धनम्' इति निषेधात् कृते तु अग्निचौरसर्पादिभयं भवेदिति। तत्र प्रयोगः यजमानः कृतस्नानादिकृत्यः ओम् तत्सदित्युच्चार्य्य ओम् अद्य अमुके मासि अमुके पक्षे

अमुकतिथौ अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा एतद्वास्तु सर्वदोषोपशमनकामो वास्तुपूजनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य वास्तुदक्षिणभागे चतुरङ्गुलखातहस्तमात्रे गर्त्ते बहुतरच्छगोमयोपलिप्ते जलपूरिते। शालग्रामे जले वा नवग्रहान् गणेशादीन् प्रणवादिनमोऽन्तेन स्वस्वनाम्ना पूजयेत्। ओम् गणेशाय नमः इत्यादि इन्द्राय सूर्य्याय सोमाय मङ्गलाय बुधाय वृहस्पतये शुक्राय शनैश्चराय राहवे केतवे इन्द्रादिदशदिक्पालेभ्यः स्वस्वनाम्ना क्षेत्रपालेभ्यः भूतक्रूरग्रहेभ्यः क्रूरभूतेभ्यः ब्रह्मणे वास्तुपुरुषाय शिखिने ईशाय पर्य्यन्याय जयन्ताय सूर्य्याय सत्याय भृशाय आकाशाय अग्नये पूष्णे वितथाय ग्रहनक्षत्राय यमाय गन्धर्वाय मृगाय पितृभ्यः दौवारिकाय सुग्रीवाय पुष्पदन्ताय वरुणाय शेषाय पापाय रोगाय अहये मुख्याय विश्वकर्मणे भल्लाटाय श्रियै दित्यै पापाय सावित्राय सवित्रे विवस्वते इन्द्रात्मजाय मित्राय रुद्राय राजयक्ष्मणे पृथ्वीधराय ब्रह्मणे चरक्यै विदार्य्यै पूतनायै पापराक्षस्यै स्कन्दाय अर्य्यम्णे जम्भकाय पिलिपिञ्छाय ओम् 'नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहा' इत्यनेन पूजयेत्। श्रियै वासुदेवाय पृथिव्यै पृथिव्यर्घ्यमन्त्रः ओम् 'हिरण्यगर्भे वसुधे शेषस्योपरिशायिनि। वसाम्यहं तव पृष्ठे गृहाणार्घ्यं धरित्रि मे'। ततो नत्वा प्रार्थयेत्। 'शुभे च शोभने देवि चतुरस्रे महीतले। सुभगे पुत्रदे देवि! गृहे काश्यपि रम्यताम्। अव्यङ्गे चाक्षते पूर्णे मुनेराङ्गिरसः सुते। तुभ्यं कृते मया पूजा समृद्धिं गृहिणः कुरु। वसुन्धरे वरारोहे स्थानं मे दीयतां शुभे। त्वत्प्रसादान्महादेवि कार्य्यं मे सिद्ध्यतां द्रुतम्'। ओम् 'अग्निभ्योऽप्यथ सर्पेभ्यो ये चान्ये तत्समाश्रिताः। तेभ्यो बलिं प्रयच्छामि पुण्यमोदनमुत्तमम्। भूतानि राक्षसा वापि येऽत्र तिष्ठन्ति

केच न । ते गृह्णन्तु बलिं सर्वे वास्तुगृह्णाम्यहं पुनः' । इति मन्त्राभ्यां माषभक्तबलिं दद्यात् । ततः 'प्रणमिद्गण्डवह्नमी मन्त्रेणानेन भक्षितः । भूतानि यानीह वसन्ति तानि बलिं गृहीत्वा विधिनोपपादितम् । अन्यत्र वासं परिकल्पयन्तु क्षमन्तु तानीह नमोऽस्तु तेभ्यः' । ततस्तस्मिन् गर्त्ते दधिदूर्वाक्षतपुष्पफलाम्रपल्लवमुखेनाम्बुपूर्णेन घटेन एषोऽर्घ्यं ओम् वास्तोष्पतये नमः इत्यर्घ्यं जानुभ्यां धरणीं गत्वा दद्यात् । ओम् 'शिल्पाचार्य्याय देवाय नमस्ते विश्वकर्मणे' स्वाहा इत्युच्चार्य्य ओम् विश्वकर्मणे नम इति पूजयेत् । ततः कर्मकारयितृब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यात् । तत ओम् 'यान्तु देवगणाः सर्वे पूजामादाय याज्ञिकाः । इष्टकामप्रसिद्ध्यर्थं पुनरागमनाय च' ततः क्षमस्वमिति विसर्जयेत् ततस्तदर्घ्यजलेन पूरितगर्त्ते प्रणवेन पुष्पं क्षिप्त्वा शुभाशुभं पश्येत् तत्र दक्षिणावर्त्ते शुभं वामावर्त्तेऽशुभम् । ततस्तत्र दधिदूर्वादिकं दत्त्वा मृत्तिकया गर्त्तं पूरयेत् । ततः सूत्रपाताय ईशानादि कोणचतुष्टयेषु प्रादक्षिण्याच्चतुरःकीलकान् आरोपयेत् ओम् 'विशन्तु ते तले नागाः लोकपालाश्च कामगाः । गृहे तस्मिंश्च तिष्ठन्तु आयुर्बलकराः सदा' । इति मन्त्रेण चतुष्कोणेषु दृढं रोपयेत् । तत ईशानादिक्रमेण सूत्रेण विवेष्टयेत् । तत आग्नेय्यां गर्त्ते गन्धपुष्पाद्यलङ्कृतं स्तम्भं रोपयेत् तत्र मन्त्रः 'यथाचलो गिरिमेरुर्हिमवांश्च यथाचल शुभारम्भो गृहस्तम्भस्तथात्वमचलो भव' ततो बहुतर स्त्रीगृहं कारयेत् धनुःशराभ्यां काकादि वारयेत् ।

तत्र प्रवेशविधिः । गृहस्यारम्भवत् प्रवेशेऽपि ज्येष्ठापुनर्वसुयुक्तः स एव कालः तद्दिने प्रातःकृतस्नानादिकृत्यः शुचिराचान्तो ब्राह्मणेभ्यः काञ्चनादिकं दत्त्वा ब्राह्मणान् दध्यव

साम्रदलपुष्पफलोपेतं जलकुम्भस्याग्रतः कृत्वा गोपुच्छं स्पृष्ट्वा चन्दनाद्यनुलिप्तः शिरसि मालां बध्वा यथाविधि वामपार्श्वे स्थितकुम्भाम् आचाराद्धान्यपूर्णसूर्पमस्तकां पत्नीं वामतः कृत्वा तया सह गृहं प्रविशेत् ततः स्वयमाचम्य शालग्रामे जले वा ओम् अद्येत्यादि नवगृहप्रवेशनिमित्तकवास्तुदोषोपशमनकामो वास्तुपूजनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य गृहारम्भोदितदेवताः पूर्ववत् प्रणामपर्य्यन्तं पूजयित्वा कर्मकारयितृब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यात्। ततोऽद्येत्यादिनवगृहप्रवेशनिमित्तकसगणाधिपगौर्य्यादिषोड़शमातृकापूजावसोर्धारासम्पातनायुष्यसूक्तजपाभ्युदयिकश्राद्धकर्माण्यहं करिष्यामीति सङ्कल्प्य यवपुञ्जेषु मातृकापूजादिवृद्धिश्राद्धान्तं कर्म कुर्य्यात् एतानि प्रवेशात् पूर्वमपि स्थानान्तरे कर्त्तव्यानि परे वा। ततः स्वगृह्योक्तविधिना शालाहोमः कार्य्यः।

अथ कृषिकर्म। तत्र हलप्रवाहविधिः। अश्विनीरोहिणीमृगशिरःपूनर्वसुपुष्यामघोत्तरत्रयहस्तास्वातीमूलश्रवणारेवतीनक्षत्राणि प्रशस्तानि विशाखानुराधाज्येष्ठाधनिष्ठाशतभिषानक्षत्राणि मध्यमानि भरणीकृत्तिकार्द्राश्लेषापूर्वात्रयचित्रानक्षत्राणि निषिद्धानि। रिक्ताषष्ठ्यष्टमीद्वादशीदशमीतरतिथयः प्रशस्ताः। मङ्गलशनिवारौ निषिद्धौ। शोभनचन्द्रताराकरणेषु वृषमिथुनकन्यामीनलग्नेषु तत्र तद्दिने कृतस्नानादिनित्यक्रियः आचान्त ओम् तत्सदित्युच्चार्य्य अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्मा शस्यसम्पत्तिकामः पञ्चरेखात्मकहलप्रवाहनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य चेत्रे ऐशान्यां हस्तप्रमाणगर्त्तं कृत्वा जलेनापूर्य्य तत्र प्रजापतिं सूर्य्यादिनवग्रहान् पृथिवीञ्च पूजयेत् 'ओम् हिरण्यगर्भे वसुधे शेषस्योपरिशायिनि। वसाम्यहं तव पृष्ठे गृहाणार्घ्यं धरित्रि मे' इति

मन्त्रेण कौबेरार्घ्यं दत्त्वा ओम् कारादिनमोऽन्तेन ब्रह्मणे विष्णवे। तत्र ओम् 'नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहा'। इत्यनेन त्रिःपूजयेत् रुद्राय काश्यपाय वसुभ्य इन्द्राय तदर्घ्यमस्तु 'शक्रः सुरपतिः श्रेष्ठो वज्रहस्तो महाबलः शतयज्ञाधिपो देवस्तुभ्यमिन्द्राय वै नमः'। इति नैवेद्यान्तं दत्त्वा ओम् 'विचित्रैरावतस्थाय भास्वत्कुलिशपाणये। पौलोम्यालिङ्गिताङ्गाय सहस्राक्षाय ते नमः'। इति त्रिःपूजयेत् प्रचेतसे पर्य्याख्याय शेषाय चन्द्राय अर्काय वह्नये बलदेवाय हलाय भूमये वृषाय वायवे रामाय लक्ष्मणाय सीतायैः स्वर्गाय गगनाय इति द्वाविंशतिदेवताः पूजयेत्। क्षेत्रपालम् अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यात्। आम्रपल्लवौदनपायसदधीनि गर्त्ते निक्षिप्य मृत्तिकाभिः पूरयेत् ततो हृष्टौ वृषौ नवनीतैर्घृतेन वा। मुखपार्श्वस्तयोर्लिम्पात् हलवाहकान् गन्धादिना पूजयित्वा हलं मालाभिः पूजयित्वा दधिघृतमधुभिः फालं प्रलिप्य हेम्ना फालाग्रं घर्षयेत् बलीन्द्रपृथुरामेन्दुपराशरबलभद्रान् स्मरेत्। एका तिस्रः पञ्चरेखा वा हलेन कार्य्या अभग्नशृङ्गखुरलाङ्गूलाः कपिलाश्च वृषाश्च योज्याः। हलप्रवाहकाः प्रणताः कर्त्तव्याः हलानि दृढ़ानि कर्त्तव्यानि वृषयुद्धादिकं न शुभदम्। वृषाणां नर्दने चतुर्गुणं शस्यं मूत्रपुरीषोत्सर्गे च तथा। उभयत्रैव प्राङ्मुखो जलपूर्णकलसं गृहीत्वा 'ओम् त्वं वै वसुन्धरे सीते बहुपुष्पफलप्रदे। नमस्ते मे शुभं नित्यं कृषिमेधां शुभे कुरु। रोहन्तु सर्वशस्यानि काले देवः प्रवर्षतु। कर्षकास्तु भवन्त्वग्राधान्येन च धनेन च'। स्वाहेति प्रार्थयेत्।

अथ बीजवपनम्। हलप्रवाहवद्बीजवपनस्यापि कालः। तत्र चित्रापि शुभदा रोपणे तु रोहिण्युत्तरफल्गुनी विशाखा

मूला पूर्वभाद्रपदनक्षत्राणि प्रशस्तानि वृषवृश्चिकसिंहकुम्भ-स्वजमलग्नमिथुनकन्यातुलाधनुः पूर्वार्द्धलग्नानि प्रशस्तानि। तत्र तद्दिने कृतस्नानादिः ओम् अद्येत्यादि अमुकगोत्रः श्री अमुकदेवशर्मा शस्यसम्पत्तिकामो मुष्टित्रयं वीजवपनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य हलप्रवाहोक्तगर्त्तपूरणान्तं देवपूजादिकं विधाय प्राङ्मुखः सुवर्णजलसंयुक्तं वीजमुष्टित्रयं शक्रं ध्यायन् स्वयं प्राजापत्यतीर्थेन वपेत् ततो जलपूर्णकलसं गृहीत्वा त्वं वै वसुन्धरे सीते बहुपुष्पफलप्रदे। नमस्ते मे शुभं नित्यं कृषिमेधां शुभे कुरु। रोहन्तु सर्वशस्यानि काले देवः प्रवर्षतु। कर्षकाश्च भवन्त्वग्रा धान्येन च धनेन च'। स्वाहेति प्रार्थयेत्।

अथ धान्यच्छेदनम्। कार्त्तिकपौषेतरमासेषु पौषेऽपि शुभवारे पुष्यनक्षत्रे मङ्गलवारेतरेषु रिक्तेतरतिथिषु भरणी-कृत्तिकामृगशिरोऽश्लेषामघोत्तरात्रयहस्ताचित्राज्येष्ठामूलापूर्वाषाढाश्रवणाधनिष्ठापूर्वभाद्रपदरेवतीषु नक्षत्रेषु प्रशस्ततार-योगकरणेषु वृषमिथुनसिंहकन्यातुलावृश्चिकधनुःपूर्वार्द्धमकर-कुम्भस्वजमलग्नेषु धान्यच्छेदनम्। तत्र तद्दिवसे कृतस्नानादिः ओम् अद्येत्यादि अमुकगोत्रः श्री अमुकदेवशर्मा शस्य-सम्पत्तिकामः सार्द्धमुष्टिद्वयधान्यच्छेदनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य हलप्रवाहोक्तदेवतापूजनं विधाय ईशानकोणस्थ-धान्यानां सार्द्धमुष्टिद्वयं छेदयेत्। शस्यवृद्ध्यर्थं क्षेत्रे वाहकान् भोजयेत्।

अथ धान्यस्थापनम्। भरणीकृत्तिकार्द्रामघाश्लेषापूर्वात्रये-तरनक्षत्रेषु मृगशिरःपुनर्वसुमघोत्तरात्रयेषु सोमबुधगुरुशुक्र-वारेषु कुम्भमिथुनसिंहकन्यावृश्चिकधनुर्मकरमीनलग्नेषु प्रशस्त-योगताराचन्द्रकरणेषु धान्यस्थापनं तत्र धान्यगृहे 'ओम् धन-

टाय सर्वलोकहिताय च। देहि मे धान्यं स्वाहा’ ओम् ईशायै नमः ‘ईशादेवि लोकविवर्द्धिनी कामरूपिणि देहि मे धान्यम्’ इति लेखयित्वा स्थापयेत्। धान्यगृहाद् बुधवारे धान्यव्ययो न कर्त्तव्यः। आचारात् सोमवारेऽपि।

अथ अद्भुतशान्तिः। आथर्वणाद्भुतवचनं प्रकृतिविरुद्ध-मद्भुतमापदः। प्राक् प्रबोधाय देवाः सृजन्ति’ इति तेना-पज्ज्ञानाय पूर्वं भूम्यादीनां स्वभावप्रच्यवो देवकर्तृकोऽद्भुत इति रजस्वलाभिगमने गोऽश्वभार्य्याभ्यो यमजे जाते विजा-तीयप्रसवे काककङ्कगृध्रश्येनवनकुक्कुटरक्तपादवनकपोतानां गृहप्रवेशमनुष्योपरिपतने वा अन्येषु अद्भुतेषु वा श्वेतेन्द्रायुध-रात्रीन्द्रायुध उल्कापातदिग्दाह-सूर्य्योपमण्डलचन्द्रोपमण्डल-गन्धर्व-नगर-दर्शन-कृत्तिकाचित्रास्थ-वक्रीभूतमङ्गलापर्वोपराग-भूकम्पधूमकेतु-रक्तशस्त्रमांसास्थिवसादिनखधान्य-हिरण्य-त्वक् फलपुष्पाङ्गारपांशुरवनप्रदोषे पेचकवानरगृहपतने अकाल फलपुष्पोद्गमादिषु सप्ताहाभ्यन्तराद्दृष्टेषु छन्दोगपरिशिष्टोय शान्तिं कुर्य्यात्। तत्र कृतदेवार्चनाह्निकृत्यः ओम् तत्सदित्य अद्य ओम् अद्येत्यादि अमुकाद्भुतसूचितदोषोपशमनकाम कात्यायनोक्तशान्तिमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य स्वयं ब्राह्मण द्वारा वा स्वगृह्योक्तविधिना वरदनामानमग्निं संस्था घृतेनाद्भुताग्नये स्वाहा ओम् सोमाय स्वाहा ओम् विष्ण स्वाहा ओम् वायवे स्वाहा ओम् रुद्राय स्वाहा ओ वसवे स्वाहा ओम् अमृत्यवे स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वा पुनरपि पूर्ववत् घृतचरुभ्यां एताभ्यो जुहुयात्। ततो हो शेषं समाप्य घृतपायसेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा ब्राह्मण गां दक्षिणां दद्यात्। एतत् प्रायश्चित्ताकरणे गृहप स्मरणं सर्वकर्माङ्गे भवति योगियाज्ञवल्क्योक्तसम्पादनाय...

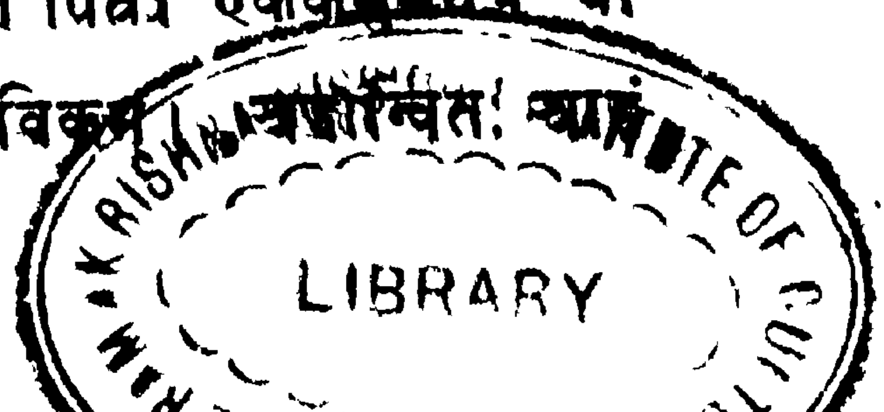
च विष्णुसूक्तेन वा अष्टोत्तरशतहोमान् नवग्रहानपि पूजयेत् ब्राह्मणाय काञ्चनं दद्यात्। एवं दुःस्वप्नाद्यनिष्टदर्शनेषु ब्राह्मणाय घृतं काञ्चनञ्च दद्यात् ततो ब्राह्मणान् ज्ञातींश्च भोजयेदिति।

इति श्रीवन्द्यघटीय श्रीहरिहरभट्टाचार्य्यात्मज
श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य्यविरचितं कृत्यतत्त्वं
समाप्तम्।

यजुर्वेदिश्राद्धतत्त्वम्।

प्रणम्य सच्चिदानन्दं कामदं नन्दनन्दनम्।
यजुर्विदां श्राद्धतत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः॥
एकदाकाङ्क्षितं यद् यच्छन्दोगश्राद्धतत्त्वतः।
तज्ज्ञातव्यं यजुर्विद्भिस्तत्रानुक्तमिहोच्यते॥

अथ पार्वणश्राद्धप्रमाणम्। तत्र कात्यायनगृह्यम् ‘अथापरपक्षे श्राद्धं कुर्वीतोर्द्धं वा चतुर्थ्यां यदहः सम्पद्यते तदहर्ब्राह्मणामन्त्र्य पूर्वेद्युर्वा स्नातकान् यतीन् गृहस्थान् साधून् श्रोत्रियान् वृद्धान् अनवद्यान् स्वकर्मस्थान् तदभावेऽपि शिष्यान् सदाचारान् द्विर्नग्नशुक्लविक्लिन्नश्यावदन्तविद्धप्रजननव्याधिताधिकाङ्गहीनविकुष्ठिकुनखिवर्जम्। अनिन्द्येनोपामन्त्रितो नातिक्रामेत्। आमन्त्रितो वा नान्यदन्नं प्रतिगृह्णीयात्। स्नातान् शुचीनाचान्तान् प्राङ्मुखानुपवेश्य युग्मान् पित्र्ये यथाशक्ति एकैकस्योदङ्मुखान् द्वौ दैवे त्रीणि पित्र्ये एकैकमुभयत्र वा मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदैविकम्। अपरिन्वतः आमं

कुर्य्यात् शाकेनापि अपरपक्षं न अतिक्रमेत्। मासि मासि वोऽशनम्' इति श्रुतेः। 'तदहः शुचिरक्रोधनोऽत्वरोऽप्रमत्तः सत्यवादी स्यादध्वमैथुन एव स्वाध्यायान् वर्जयेत्। आवाह-नादिवाग्यत आ-उपस्पर्शादामन्त्रितास्त्वेवमिति'। अपरपक्षे कृष्णपक्षे शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तमासस्य पक्षद्वयघटितस्य अपर-पक्षत्वेन कृष्णपक्षस्यैव अपरपक्षत्वात् तथाच श्रुतिः 'पूर्वः पक्षो देवानामपरः पक्षः पितॄणाम्' इति। ऊर्द्धं वा चतुर्थ्याः पञ्च-म्यादिषु यदहः सम्पद्यते तदहरिति कालकर्म। यस्मिन्नहनि सम्पद्यते द्रव्यादिकमिति शेषः। तदहस्तस्मिन्नहनि ब्राह्मणा-नामन्त्र्य निमन्त्र्य पूर्वेद्युर्वा श्राद्धपूर्वदिने वा। स्नातकान् कृतसमावर्त्तनस्नातान् यतीन् चतुर्थाश्रमिणः साधून् नित्य नैमित्तिकाश्रमधर्मयुक्तान् श्रोत्रियान् श्रुताध्ययनसम्पन्नान् वृद्धान् वयोऽतिरिक्तान् अनवद्यान् उत्तमान् स्वकर्मस्थान् स्वाश्र मकर्मस्थान् निन्द्यानाह द्विलिङ्गेत्यादि द्विलिङ्गो दक्षमां अप्रा वृतमेढ्रः गुरुतल्पगमनपापशेषचिह्नयोगित्वाद्वर्ज्यः शुक्लोऽति-गौरः विक्लिन्नो नाभेरधो विचर्चिकादियुक्तः मखिस्त्रीगमन-पापशेषयोगित्वाद्वर्ज्यः। श्यावदन्तकः स्वभावतः कृष्णदन्तः प्रधानदन्तद्वयमध्यगतक्षुद्रदन्त इति केचित् सुरापानजन्य-पापशेषचिह्नयोगित्वाद्वर्ज्यः विद्धप्रजननः कर्त्तितशिश्नः। व्यङ्गो विकलेन्द्रियः कुनखो संकुचितनखः सुवर्णस्तेयपापचिह्न-योगित्वाद्वर्ज्यः। आमन्त्रितो निमन्त्रितः। नातिक्रामेत् न निमन्त्रणं परित्यजेत् अन्यदन्नम् अन्यश्राद्धीयमामान्नमपि न गृह्णीयात्। शुचीन् सूतकाशौचरहितान् वैश्वदेविकं विश्व-देवब्राह्मणोपवेशनादिकं कर्म तन्त्रं पितृपक्ष मातामहपक्ष-मुद्दिश्य सकृदा कर्त्तव्यं वो युष्माकं पितॄणामिति यावत्। अत्र 'पित्रे रात्र्यहनी मासः प्रतिभागस्तयोः पुनः। कर्म

चेष्टास्वप्नः कृष्णः शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी' इति विष्णुपुराणेन मनुष्यमासस्य पितॄणामहोरात्रत्वाभिधानात्। तत्रापि कृष्णपक्षस्य दिनत्वाभिधानात् श्राद्धकर्त्तृसम्बन्धिना प्रतिमासीय कृष्णपक्षश्राद्धीयेन पितॄणामन्नं विधातुमुचितमिति बीजं तदहरिति श्राद्धवासरे यजमानः शुचिः कृतस्नानाचमनादिकृत्यः क्रोधविहीनः त्वरारहितः शान्तः साधुचरितः सत्यवचनशीलश्च भवेत्। आवाहनादिति आवाहनप्रभृतिश्राद्धभोक्तृब्राह्मणाचमनपर्य्यन्तं वाग्यतो भवेत् आमन्त्रिता इति निमन्त्रिताः ब्राह्मणाश्च एवमेव नियमानुष्ठानं कुर्य्युः। कात्यायनगृह्यं 'देवपूर्वकं श्राद्धं कुर्वीत पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पित्र्ये द्विगुणांश्च दर्भान् पवित्रपाणिर्दद्यादासीनः प्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्द्धन्यं पृच्छति सर्वान् वा आसनेषु दर्भानास्तीर्य्य विश्वान् देवानावाहयिष्ये' इति पृच्छति आवाहयेत्यनुज्ञातः। विश्वेदेवा स आगत इत्यनया ऋचा आवाह्य अवकीर्य्य विश्वेदेवाः शृणुतेमं हवम् इति जपित्वा पितॄनावाहयिष्ये इति पृच्छति आवाहयेत्यनुज्ञातः उशन्तस्त्वे त्यनयावाह्यावकीर्य्य आयान्तु न इति जपित्वा यज्ञीयवृक्षचमसेषु पवित्रान्तर्हितेषु एकैकस्मिन्नप आसिञ्चति शन्नोदेवीति एकैकस्मिन्नेव तिलानावपति। 'तिलोऽसि सोमदैवत्यो गोसवो देवनिर्मितः। प्रत्नमद्भिः पृक्तः स्वधया पितॄन् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा' इति सौवर्णराजतौडुम्बरखड्गमणिमयपात्राणामन्यतमेषु यानि वा विद्यन्ते पत्रपुटेषु वा एकैकस्य एकैकेन ददाति। स पवित्रेषु हस्तेषु 'या दिव्या आपः पयसा सम्बभूवुर्या अन्तरीक्षा उत पार्थिवीर्य्या हिरण्यवर्णा यज्ञियास्तान आपः शिवाः संश्योनाः सुहवा भवन्तु' इत्यसावेष तेऽर्घ्य इति प्रथमे पात्रे संस्रवान् समवनीय पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जं पात्रं करोति अत्र

गन्धपुष्पधूपदीपच्छादनानां सम्प्रदानमिति। एषामर्थः दैवपूर्वं यथा स्यात्तथा सर्वं कर्त्तव्यं पिण्डपितृयज्ञवदुपदेशेन पित्र्य कर्मणि अपराह्णकालप्राचीनावीतित्वदक्षिणामुखत्वा प्रादक्षिण्यलाभः। द्विगुणा एव दर्भाः प्रकृतत्वात् पित्र्य एव दैव पित्र्योर्यद्दीयते तत् पवित्रपाणिरुपविष्ट एव दद्यात् दर्भाः पवित्रमित्युक्तमिति छन्दोगपरिशिष्टात्। प्रश्ने प्राप्ते पंक्तिश्रेष्ठं पृच्छेत् आसनेषु कुशानास्तीर्य्य तेषु कुशब्राह्मणानुपवेशयेदिति शेषः। यवान् गृहीत्वा ओम् विश्वान् देवानावाहयिष्ये इति देवब्राह्मणं पृच्छति ब्राह्मणेनैवाहयेत्यनुज्ञातः सन् यजमानः विश्वेदेवा स आगत इत्यादिनिषीदतेत्यन्तेनावाह्य आवाहनेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्यृचा। यवैरन्ववकीर्य्याथ भाजने सपवित्रके इति याज्ञवल्क्यवचनात् यवान् विकीर्य्य विश्वेदेवाः शृणुत इत्यादिमादयध्वमित्यन्तं जपेत्। ततः पितॄनावाहयिष्ये इति पृच्छेत् आवाहयेत्यनुज्ञात उशन्तस्त्वेत्यादि अन्तवे इत्यन्तेनावाह्य उशन्तस्त्वेत्यादि जपन् पितॄनावाहयेत्ततः 'ततस्तिलान् गृहीत्वास्मिन् विकिरेदप्रदक्षिणम्। अनया परया युक्तो जपन्नपहतेति च' इति ब्रह्मपुराणात् अपहतेत्यादि वेदिषद इत्यन्तेन तिलान् विकीर्य्य आयान्तु न इत्यादि अवन्त्वस्मानित्यन्तं जपेत्। एकैकस्मिन्निति वचनात् शन्नो देवीरित्यस्य तिलोऽसीत्यस्य च प्रेतार्घ्यपात्रेषु आवृत्तिः मन्त्रप्रकाश्यजलादेः प्रत्येकं प्रक्षेपश्च। ननु एकैकस्मिन्नित्यनुवर्त्तते तत् कथं पुनरेकैकस्मिन्नेवेत्यनेन सत्यं पितॄनिति बहुवचनात् अनावृत्तेनैव मन्त्रेण सर्वपात्रेषु तिलप्रक्षेपः स्यादिति पुनरुच्यते अतएव अत्र एवकारः एकैकेनैवेति मन्त्रलिङ्गात् न तन्त्रेण एवञ्च एकैकस्मिन्नेव बहुवचनमदृष्टार्थम्। अत्र देवपक्षे यवोऽसीति यव-

विकरणम् 'आवाहयेदनुज्ञातो विश्वे देवा स इत्यृचा। यवै-रन्ववकीर्य्याथ भाजने सपवित्रके। शन्नो देव्या पयः क्षिप्त्वा यवोऽसीति यवांस्तथा'। इति याज्ञवल्क्येनावाहनेऽर्घ्यपात्रे च यवानां विहितत्वात् अत्र च यवयारातीरित्यन्तमन्त्रमात्रं यजुर्वेदिनां सामगानान्तु यवोऽसीति दिविव्याऽन्तरीक्षायत्वा इति मन्त्राभ्यां यवप्रक्षेप इति रायमुकुटप्रभृतयः। उडुम्बरं ताम्रपात्रं खङ्गो गण्डकस्तत्शृङ्गमयं पात्रं यानि वा कदली-त्वगादीनि। अत्र चक्रघटितपात्रस्य निषेधमाह छन्दोग-परिशिष्टम् 'आसुरेण तु पात्रेण यत्र दद्यात्तिलोदकम्। पितर-स्तत्र नाश्नन्ति दशवर्षाणि पञ्च च। कुलालचक्रघटितमसुरं मृण्मयं स्मृतम्। तदेव हस्तघटितं स्थाल्यादि दैविकं भवेत्'। एकैकस्य देवस्य प्रत्येकं पित्रादेश्च एकैकब्राह्मणहस्तेन पवित्रे एकैकेन पात्रेण। असावित्यनेन सम्बोधनान्तनामोच्चारणं विधीयते। असाविति नाम गृह्णीयादिति कात्यायनसूत्रान्त-रात्। प्रथमे पात्रे पितृपात्रे संस्रवान् अर्घ्यपात्रावशिष्टजल-बिन्दून् पितामहादिपञ्चपात्रस्थान् समवनीय पशुप्रोक्षणवत् क्रमेणानीय प्रपितामहपात्रेण पिधाय पितृभ्यः स्थानमसीति मन्त्रेण न्युब्जमधोमुखं कुर्य्यात् गन्धादीनां द्वन्द्वनिर्देशान्मिलि-तानामेव तन्त्रेण पित्रादिकमुद्दिश्य उत्सर्गः। कात्यायनगृह्यम् 'उद्धृत्य घृताक्तमन्नं पृच्छति अग्नौ करिष्ये इति कुरुष्वेत्यनु-ज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवद्धुत्वा हुतावशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपति पृथिवी ते पात्रं द्यौः पिधानं ब्राह्मणस्य मुखे अमृते अमृतं जुहोमि स्वाहा इति वैष्णव्यर्चा यजुषा वा अङ्गुष्ठमन्ने-ऽवगाह्य अपहतेति तिलान् विकीर्य्य उष्णमन्नं दद्यात् अशक्त्या वाश्नत्सु जपेत् व्याहृतिपूर्विकां गायत्रीं सप्रणवां सकृत् त्रिर्वा रक्षोघ्नीः पित्र्यमन्त्रान् पुरुषसूक्तम् अन्यानि च पवित्राणि

वर्त्तिं श्रात्वा अन्नं प्रकीर्य्य सकृत् सकृदपो दत्त्वा पूर्ववद्गायत्रीं जपित्वा मधुमतीर्मधुमधुमध्विति च तृप्ताःस्थेति पृच्छति शेष-मन्नमनुज्ञाप्येति'। अस्यार्थः आत्मीयात्मात् पात्रान्तरे अन्न-मुद्धृत्य घृतेनाभ्यज्य अग्नौ करिष्ये इति मन्त्रेण पृच्छतीति कर्कः अतएव पितृदयिताकृत्यप्रदीपस्मृतिरत्नाकरश्राद्धदीपिकादिषु प्रणवादिमत्त्वेनोल्लेखः एवञ्च अस्य मन्त्रत्वेन शूद्रेणोल्लेखो न कर्त्तव्य इति प्रतीयते। ब्राह्मणैरेवोच्चरिते श्रोम् कुरुष्वेत्यनु-ज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवदित्यनेन प्राचीनावीतित्वं दक्षिणा-मुखत्वम्। श्रोम् अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा श्रोम् सोमाय पितृमते स्वाहा इति मन्त्राभ्यां हवनञ्च प्रतीयते तथा पिण्ड-पितृयज्ञे शतपथश्रुतिः पतितवामजानुना सजघनेन गार्ह-पत्यं प्राचीनावीती भूत्वा दक्षिणामुख आसीन इत्युपक्रम्य द्वे आहुती जुहोति श्रोम् अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा श्रोम् सोमाय पितृमते स्वाहा इति एवमेव हरिहरहलायुधकर्क-वासुदेव-हरिशर्म-शूलपाणि-रायमुकुटाचार्य्य-चूड़ामण्यादयः। एवञ्च पितृभक्तौ सव्येनेति लिखनं प्रमाणशून्यं मेक्षणाभावे हस्तेन होमोऽतिदिश्यते। हुतशेषं दत्त्वा इति विशेषानव-गमात् दैवादिक्रमेण सर्वपात्रेषु दत्त्वा शेषं पिण्डार्थं स्थाप-यित्वा दैवादिक्रमेणानुत्तानोत्तानहस्ताभ्यां प्रत्येकं पात्रं धृत्वा पृथिवी ते पात्रमिति जपेत् अन्नादिकं परिवेश्य वैष्णव्या ऋचा इदं विष्णोरित्यादिना यजुषा विष्णो कव्यमिदं रक्षस्व इत्यनेन वाऽङ्गुष्ठ निवेशयेत्। तूष्णीं दैवे यवान् अपहतेति पितृपक्षे तिलान् विकिरेत्। शक्त्या वेति अन्नाद्यभावेऽप्रति-षिद्धं शाकादिकमपि। अतएव शाकेनापि अपरपक्षं नाति-क्रामेदित्युक्तम्। अश्नत्सु भुञ्जानेषु रक्षोघ्नीरृचः यज्ञेश्वर इत्यादि पित्र्यमन्त्रान् पितृप्रकाशकान्। पुरुषसूक्तं सहस्र-

शीर्षेत्यादि प्रसिद्धम्। पवित्राणि याज्ञवल्क्यश्लोकत्रयाणि। तृप्तिं ब्राह्मणानाम् अन्नं प्रकीर्य्य अग्निदग्धेत्यादि तद्वर्दिर्ल्य-न्ताभ्यां मत्स्यपुराणोक्ताभ्यां मन्त्राभ्यामिति शेषः सकृत् सकृ-दपोदत्त्वेति प्रत्यापोशानजलदानम्। अतएव पुरस्तादापो-शानार्थं जलदानं विशिष्य नोक्तं पुरस्तात् पुरत इति वि: सकृद्वा मधुमतीर्मधुवातेति तृचं मधुमधुमध्विति च जपेत् मध्वित्येतत्त्रिकं जपेदित्यन्यत्र दर्शनात्। प्रत्युत्तराभावाद्दर्भ-ब्राह्मणपक्षे तृप्तिप्रश्नप्रत्युत्तरयोर्बाधः। शेषमन्नं क्व देयमित्यनु-ज्ञाप्य इष्टेभ्यो दीयतामिति प्रतिवचनं गृह्णीयात् तथाच पद्मपुराणं 'स तानाह पुनः शेषं क्व देयञ्चान्नमित्यपि। इष्टेभ्यो दीयतामेतदिति संप्रवदन्ति ते'। कात्यायनगृह्यं 'सकल-मन्नमेकत्रोद्धृत्य उच्छिष्टसन्निधौ दर्भेषु त्रीं स्त्रीन् पिण्डान् दद्यादवने निज्येति। आचान्तेषु इत्येके। आचान्तेषु उदकं पुष्पाणि च अक्षतानक्षय्योदकञ्च दद्यात् अघोराः पितरः सन्तु सन्त्वित्युक्ते गोत्रं नो वर्द्धन्तां वर्द्धतामित्युक्ते दातारो नोऽभि-वर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च। श्रद्धा च नो माव्यगमत् बहुदेयञ्च नोऽस्त्विति इत्याशिषः प्रतिगृह्य स्वधावाचनीयान् सपवित्रान् दर्भानास्तीर्य्य स्वधां वाचयिष्ये इति पृच्छति वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यः वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्यता-मिति। अस्तु स्वधेति उच्यमाने स्वधावाचनीयेषु अपो निषिञ्चति उत्तानं पात्रं कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् विश्वे देवाः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा वाजे वाज इत्य-नया विसृज्य आमावाजस्येत्यनुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्य प्रविशे-दिति'। पश्चार्थः सर्वं हुतशेषं आत्मीयान्नव्यञ्जनादिकं एकस्मिन् पात्रे उद्धृत्य पिण्डपितृयज्ञवदुपचरेत् इति प्रागुक्तेन

उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान् दद्यात् पिण्डपितृयज्ञवदिति याज्ञ-
वल्कीयेन च तन्त्रोक्तापहतेत्यादिना रेखादिकं कुर्य्यात् तथाच
पिण्डपितृयज्ञाधिकारे कात्यायनसूत्रं 'दक्षिणेनोल्लिखति अप-
हतेति अपरेणोल्मुकं पुरस्तात् करोति ये रूपाणीत्युदकपात्रे-
णावनेजयेदसावेतत्त इति अपसव्यं सव्ये नवोद्धरणसामर्थ्या-
दसाववनेनिक्ष्वेति यजमानस्य पितृप्रभृतीनुपमूलं सकृदा-
च्छिन्नं रेखायां यथाऽवनिक्त पिण्डान् दद्यात् असावेतत्त इति।
अत्र पितर इत्युक्तोदङ्मुख आगमनादावृत्य अमीमदन्त इति
जपति अवनेनिज्य पूर्ववत् नीवीं विस्रंस्य नमोव इत्यञ्जलिं
करोति एतद्व इत्युपास्यति सूत्राणि प्रतिपिण्डमूर्णामध्यस्य
उत्तरे वयसि यजमान रोमाणि ऊर्जमित्यपो निषिञ्चति। अव-
घ्राय जिघ्रति यजमानः उल्मुकं सकृदाच्छिन्नान्यग्नाविति।
अस्यार्थः। दक्षिणहस्तेन उल्लिखति कुशेनेति शेषः तथाच
देवलः 'मण्डलं चतुरस्रञ्च दक्षिणाप्लवनं हरेत्। एकदर्भेण
तन्मध्ये उल्लिख्याभ्युक्ष्य तं त्यजेत्'। उल्मुकस्तस्माङ्गारः स च
दक्षिणाग्नेरेव प्रकृतत्वात्। निरग्नेस्तदसम्भवात् अननुष्ठान
मिति पशुपतिः। न च तत्प्रतिनिधिर्लौकिकाऽग्निरस्तु इति
वाच्यं न पितृयज्ञीयो होमो लौकिकाग्नौ विधीयते। न देव
ताग्निशब्दक्रियाणां परार्थत्वात्। इति कात्यायनवचनात् अग्ने
प्रतिनिधिनिषेधात् अग्नौकरणे तु। 'अग्न्यभावे तु विप्रस्य
पाणावथ जलेऽपि वा'। इति विशेषवचनादेव प्रतिनिधि
लाभः। अत्र दर्भेषु अवनेजनदानविधानाचात्र पिण्डपितृ
यज्ञवद्रेखायामवनेजनदानम्। अत्र पिण्डानिति पुंलिङ्ग
निर्देशेऽपि पिण्डपितृयज्ञीयपिण्डदानाभिलापे पिण्डविशेष
एतदिति नपुंसकनिर्देशात्। यजुर्वेदीयाभिलापे पिण्ड
शब्दस्य नपुंसकेन निर्देशोऽपि प्रतीयते पिण्डशब्दस्या

मपुंसकत्वमन्यत्र दृष्टम्। 'यथाभाषितैतच्च वै पिण्डं यश्च-दत्तस्य पूरकम्' इति। तथाच षष्ठीशेष इति पाणिनिसूत्रे जयादित्यवृत्तौ कुम्भस्य पिण्डं पततीति लिखितं पिण्डदाना-नन्तरं वायुपुराणम्। 'ततो दर्भेषु विधिवत् संमार्ज्य च करं ततः। प्रक्षाल्य च जलेनाथ त्रिराचम्य हरिं स्मरेत्। तेभ्यः संस्रवपात्रेभ्यो जलेनैवावनेजनम्। दत्त्वात्र पितरश्चेति पठे-च्चोदङ्मुखस्थितः। चिन्तयंश्च पितॄंस्तुष्टान् सर्वान् भास्वरमूर्त्ति-कान्। अमीमदन्त पितरस्त्विति पश्यन् धिया पठेत्। नीवीं विस्रंस्य च जपेत् नमो वः पितरस्त्विति'। इदञ्च करप्रोञ्छनं लेपभुजः प्रपितामहपितॄनुद्दिश्य इत्याह मनुः। 'न्युप्यपिण्डां-स्ततस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम्। तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्या-ल्लेपभागिनाम्। तेभ्यः पूर्वदत्तावनेजनदानावशिष्टजलयुक्त-पात्रेभ्यः अत्रावनेजनदानानन्तरमेवामीमदन्त इति पाठः शाख्यन्तरीयः यजुर्वेदी तु अत्र पितर इति पठित्वा वामा-वर्त्तेनोदङ्मुखीभूयागमनात् ग्लानिपर्य्यन्तं श्वासं विधृत्य तेनैव पथा प्रत्यावृत्यामीमदन्त इति जपित्वा पूर्वावनेजनदानावशिष्ट-जलेन पिण्डोपरि नामग्रहणपूर्वकं प्रत्यवनेनिक्ष्वस्वधेति प्रत्यवनेजनं दद्यात्। तथाच पारस्करः प्रेताय पिण्डं दत्त्वा अवनेजनदानप्रत्यवनेजनदानेषु नाम ग्राहमिति। अत्र प्रत्यवनेजनेति श्रुतेः व्यक्तमाह मत्स्यपुराणं 'तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्याल्लेपभागिनाम्। तथैव च बुधः कुर्य्यात् पुनः प्रत्य-वनेजनम्। सामगस्तु द्वितीयेऽपि अवनेनिक्ष्वेति ब्रूयात्। तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत्' इति छन्दोगपरिशिष्टात्। नीवीं विस्रंस्य परिहितवस्त्रस्य वामाङ्ग्रन्थिं मोचयित्वा आचमनमाह बौधायनः नीवीं विस्रंस्य परिधाय उपस्पृशेत् इति परिधाय परिधानवस्त्रग्रन्थिमोचनपूर्वकं पुनः परिधाय

आवामेदित्यर्थः। ततो नमो व इति षडञ्जलिकरणम् ओम् नमो वः पितरः शुषाय ओम् नमो वः पितरस्तपसे। ओम् नमो वः पितरो यज्जीवं तस्मै ओम् नमो वः पितरो रसाय ओम् नमो वः पितरो घोराय मन्यवे ओम् स्वधायै वः पितरो नमो व इति काण्वशाखिनां पाठः। अस्यार्थः हे पितरो वो युष्मभ्यं नमः शुषाय शोषकारिणे शोषायेत्यर्थः हे पितरो वो युष्मभ्यं नमः तपसे तप इति माघमासस्य नाम तेन माघफाल्गुनात्मकशिशिर ऋतोरेकदेशोद्भावनेन तस्यैव नमस्कारः कृतः हे पितरो यज्जीवं जलं युष्मभ्यं तस्मै वर्षा ऋतवे नमः हे पितरो युष्मभ्यं नमः रसाय पुष्परसाय अनेन वसन्तस्य नमस्कारः कृतः हे पितरो युष्मभ्यं नमः घोराय मन्यवे शीतत्वात् हेमन्ताय प्राणिनां भयहेतुत्वेन घोराय मन्यवे क्रुद्धाय यथा क्रूरः कश्चित् दुःखं जनयति तथायमपि शीतो दुःखं जनयतीत्यर्थः। हे पितरो युष्मभ्यं नमः स्वधायै शरदे। यथा श्रुतिः स्वधाशरत्स्वधायै पितॄणामन्नमिति ब्राह्मणसर्वस्वे हलायुधः। एवञ्च शुषायेत्यादिना ऋतुनमस्कारे सिद्धे यजुर्वेदिनां न वसन्तायेति पाठः प्रतीयते एककार्यकारित्वात् अतएव मैथिलपद्धतिरपि तथैव एवं शोषशिशिरवर्षावसन्तहेमन्तशरद्रूपतया पितॄन्नमस्कृत्य एतद्वः पितरो वास इत्यनेन शुक्लवस्त्रदशाभवं सूत्रं दद्यात्। माध्यन्दिनशाखिनान्तु ओम् नमो वः पितरो रसाय ओम् नमो वः पितरः शोषाय ओम् नमो वः पितरो जीवाय ओम् नमो वः पितरः स्वधायै ओम् नमो वः पितरो घोराय ओम् नमो वः पितरो मन्यवे इति वसन्ताय षड़ृतुरूपतया पितॄन्नमस्कृत्य ओम् नमो व पितर इति कव्यवाहनादिरूपतया पितॄन्नमस्कृत्य ओम् नमो वः पितरो दत्त इति पितॄन् वरं प्रार्थयेत् ओ

सदो वः पितरो देष्म इति कृताञ्जलिः पठेत् ओम् एतद्वः पितरो वास इति पठित्वा वासःसूत्रं दद्यात् तत्र पिण्डपितृयज्ञे वासो दानानन्तरं यदूर्जं वहन्तीरित्यनेन सेचनमुक्तं तत् पिण्डपितृयज्ञ एव श्राद्धपिण्डे तु स्वधावाचनीयेषु अपो निषिञ्चतीति श्राद्धसूत्रेऽभिधानात् स्वधावाचनानन्तरमेव ऊर्जं वहन्तीरित्यनेन सेकः अतएव 'अथातो गोभिलोक्तानामन्येषाञ्चैव कर्मणाम्। असम्प्टानां विधिं सम्यग् दर्शयिष्ये प्रदीपवत्' इत्यनेन प्रतिज्ञाय 'प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्वास्वेव द्विजोत्तमैः। पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत्' इत्यनेन एतदपि छन्दोगपरिशिष्टेन व्यक्तीकृतम् एवं श्राद्धचन्द्रिकायां गुरुचरणाः। अवधाय नम्रीभूय जिघ्रति पिण्डानिति शेषः पिण्डपितृयज्ञोक्तोल्मुकनिक्षेपः साग्निकर्त्तव्य एव आहिताग्नौ निक्षिप्यत्वात् आचान्तेषु इत्येक इति एके अन्ये मन्यन्त इति शेषः आचान्तेषु इति। आचान्तेषु ब्राह्मणेषु दैवे पश्चादाचमनं विश्वे देवोपविष्टानां चरमं हस्तधावनं विसर्जनन्तु निर्दिष्टं तेषु रक्षा यतः स्मृताः' इति वचनात् पितृब्राह्मणादिदैवब्राह्मणान्तं कारयेत्। तच्च पितृपूजानन्तरं 'गन्धादीन्निक्षिपेत्तूष्णीं तत आचमयेद्द्विजान्' इति छन्दोगपरिशिष्टात्। उदकं शिवा आपः सन्त्वित्यनेन पुष्पाणि सौमनस्यमस्त्वित्यनेन अक्षतान् अक्षतञ्चारिष्टञ्चास्त्वित्यनेन ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे 'शिवा आपः सन्त्विति च युग्मानेवोदकेन तु सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमनन्तरम्। अक्षतञ्चारिष्टञ्चास्त्वित्यक्षतान् प्रतिपादयेत्। अक्षय्योदकदानञ्च अर्घ्यदानवदिष्यते। षष्ठ्यैव नित्यं तत् कुर्यात् न चतुर्थ्या कदाचन' इति एतज्जलादिदानं दैवे प्राक् कर्त्तव्यम्। 'यत्र यत् क्रियते कर्म पैतृके ब्राह्मणान् प्रति।

तत् सर्वं तत्र कर्त्तव्यं वैश्वदेवत्वपूर्वकम् इति देवलवचने श्राद्ध-सम्बन्धिप्राप्तकर्मणां देवपूर्वकत्वाभिधानात् अतएव सेतिकर्त्त-व्यताकपिण्डदाने दैवे निवर्त्तते। अक्षय्योदकदानन्तु पित्रा एव अक्षय्योदकं दद्यात् पितृकब्राह्मणेभ्य इति संवत्सरप्रदीप-धृतविष्णुसूत्रात्। 'अक्षय्यं वाचयेत् पित्र्ये चरमं सतिलोद-कम्। इति पशुपतिधृतदेवलवचनात्। अघोरा इत्यादिना आशीः प्रार्थनन्तु दक्षिणामुखकर्त्तव्यत्वात् पितृतः प्रार्थनीय-त्वाच्च न दैवे। तदुक्तं मनुना 'दक्षिणान्दिशमाकाङ्क्षन् याचेते-मान् वरान् पितॄन्' इति। आकाङ्क्षन् पश्यन्निति तट्टीकाकृतः। प्राङ्मुखेन वरप्रार्थनन्तु शाख्यन्तरीयं गृह्ये दातार इत्येक एव मन्त्रः कर्कहरिसम्मतः अपिपालेनापि तथा प्रयोगो लिखितः श्रीदत्तादिभिस्तु मत्स्यपुराणदर्शनात् दातार इत्यादिमाच याचिष्म कञ्चन इत्यन्तमन्त्रद्वयम्। एताः सत्याशिषः सन्त्विति च लिखितम्। तथाच मत्स्यपुराणम् 'अघोराः पितरः सन्तु सन्त्वित्युक्तः स तैः पुनः। गोत्रं तथा वर्द्धतां नस्तथेत्युक्तः स तैः पुनः। दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामन्नञ्चैवेत्युदीरयेत्। एताः सत्या आशिषः सन्तु सन्त्वित्युक्ते च तैर्द्विजैः'। इति गृह्योक्तमन्त्राधिकं लिखितम् इति फलार्थितया तथैव व्यवह्रियते स्वधावाचनी-यान् स्वधावाचनीयार्थमास्तरणीयान् वृद्धप्रमातामहेभ्यश्चेति चत्वारः प्रत्येकार्थः। तेन पितृभ्यः स्वधोच्यतामित्यादि। तथाच छन्दोगपरिशिष्टम् 'अर्घेऽक्षय्योदके चैव पिण्डदानावनेजने। तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचन एव च' इति अस्तु स्वधेति सकृदेव प्रतिवचनं स्वधावाचनीयेषु पिण्डोपरि आस्तृतदर्भेषु अपो निषिञ्चति वासो दानानन्तरं पिण्डपितृ-यज्ञे यज्जलसेचनमुक्तं तदेव श्राद्धे स्वधावाचनानन्तरं विद-धाति लाघवात् तत्स्नानमिति व्युत्क्रमतमर्घ्यपात्रमुत्तानं कृत्वा

ब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यात्। विश्वे देवाः प्रीयन्तामिति दैवे ब्राह्मणान् पृच्छेत् ते च प्रीयन्तामिति ब्रूयुः। विसृज्य आदौ पितॄन् पश्चाद्देवानिति शेषः अनुव्रज्य ब्राह्मणानिति शेषः। प्रविशेद् गृहमिति शेषः।

अथ एकोद्दिष्टम्। तत्र कात्यायनगृह्यम्। 'अथ एकोद्दिष्टम् एकोऽर्घ्यः एकं पवित्रम् एकः पिण्डो नावाहनं नाग्नौ करणं नात्र विश्वे देवाः स्वदितमिति तृप्तिप्रश्ने सुस्वदितमिति अनुज्ञानम् उपतिष्ठतामिति अक्षय्यस्थाने अभिरम्यतामिति विसर्गः अभिरताः स्म इत्यपरे इति'। अस्यार्थः अथेति आनन्तर्य्यवचनं विशेषेतरत्र पार्वणविधेरनुकर्षणार्थम् एकोद्दिष्टमिति वक्ष्यमाणेतिकर्त्तव्यताकमेकं प्रेतमुद्दिश्य यत् क्रियते श्राद्धं तदेकोद्दिष्टम् एकम् एकदलरूपं पवित्रम् अतएव सायनाचार्य्येण पवित्रासि वैष्णवीति विकल्प्य छेदनमन्त्रो लिखितः। नावाहनमिति अत्र कात्यायनेन आवाहने तिलविकरणानन्तरं जप्यत्वेनाभिधानात् आयान्तु नः इत्यस्य एकोद्दिष्टे वाजसनेयिनां निवृत्तिर्नास्ति गोभिलेन आवाहने एवायं मन्त्रः कथित इति छन्दोगानामेकोद्दिष्टे निवर्त्तते इति श्रीदत्तः। तन्न गोभिलेन तादृशपाठादर्शनात् किन्तु आवाह्य आयान्तु न इति कात्यायनेन तुल्य एव गोभिलेऽपि सर्वत्र पाठो दृश्यते। ततश्च छन्दोगानामिव आवाहननिषेधे जप्यस्यायान्तु इत्यस्यावाहनप्रकाशकस्यापि वाजसनेयिनां बाधः। तृप्ताः स्थ इत्यत्र स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः अनुज्ञानं प्रत्युत्तरम्। अक्षय्यमस्त्वित्यत्र उपतिष्ठतामिति वदेत् वाजे वाजे इति मन्त्रस्थाने अभिरम्यतामिति विसर्जनम् आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टं प्रेतश्राद्धेषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम्। स्वस्त्यस्तु विसृजेदेवं सकृत् प्रणववर्जितमिति। एकोद्दिष्टे प्रणववर्ज्जितं स्वस्तीत्यनेन

यद्विसर्जनमुक्तं तत् प्रेतश्राद्धविषयकमिति श्रीदत्तवाचस्पति-मिश्रप्रभृतयः। तत्र बहूनामेव पार्वणे अभिरम्यतामिति विसर्जनस्य प्राप्तत्वात् सर्वथाखिनिषेधानुपपत्तेः अभिरम्यता-मिति विसर्जनमभिधाय एतत् प्रेतश्राद्धमिति गोभिलेनाभि-धानाच्च अपरे ब्राह्मणा अभिरताः स्म इति प्रत्युत्तरं ब्रूयुः।

अथ सपिण्डीकरणम्। तत्र कात्यायनसूत्रं 'ततः संवत्-सरे पूर्णे चत्वारि पात्राणि सतिलगन्धोदकानि त्रीणि पितॄ-णामेकं प्रेतस्य प्रेतपात्रं पितृपात्रेषु आसिञ्चति'। ये समाना इति द्वाभ्याम् एतेनैव पिण्डो व्याख्यातः। ततो द्वादशमासिकै-कोद्दिष्टानन्तरं पूर्णे संवत्सरे प्रथमसंवत्सरान्तमृततिथौ चत्वारि इति मातामहपक्षव्युदासार्थं प्रेतपात्रं प्रेतपात्रस्थजलं पितृ-पात्रेषु पितृपात्रस्थजलेषु। द्वाभ्यां मन्त्राभ्याम् एतेनार्घ्यजल-समन्वयप्रकारेण पिण्डः पिण्डसमन्वयो व्याख्यातः कथितः कात्यायनभाष्यकर्कोलाम्बरधृता काठकीयश्रुतिः। 'दत्त्वा पिण्डान् पितृभ्यः पश्चात् प्रेतस्य पार्श्वतः। तञ्च पिण्डं त्रिधा कृत्वा आनुपूर्व्या च सन्ततम्। विदध्यात्त्रिषु पिण्डेषु एवं संसर्जने विधिः' संसर्जने मिश्रणे अत्र त्रीणि पितॄणामेकं प्रेतस्य इति कात्यायनसूत्रे पाठक्रमात्। 'श्राद्धद्वयमुपक्रम्य विदधीत सपिण्डताम्। तयोः पार्वणवत् पूर्वमेकोद्दिष्टमथापरम्' इति परिशिष्टप्रकाशधृतवचने पार्वणैकोद्दिष्टयोः पौर्वापर्य्यस्य शाब्द-क्रमाच्च देवपक्षकृत्यं ततः पितृपक्षकृत्यं ततः प्रेतपक्षकृत्यमिति 'प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भागं जलं क्षिपेत्। ततः पितामहा-दिभ्यस्तत्तन्मन्त्रेण पृथक् पृथक्' इति ब्रह्मपुराणे उत्सृष्टार्घ्य-जलसमन्वये शाब्दक्रमानुरोधेन प्रेतादित्वस्य च विशेषतो विधानात् सामगवाजसनेयिनोरपि अर्घ्यजलोत्सर्ग एव प्रेता-दित्वम्। यत्तु असपिण्डीकरणं संवत्सरम् एकं पिण्डमनुद्दिश्य

शुद्धिकारणात्'। पितामहः 'शिरःस्थायिविहीनानि दिव्यानि परिवर्जयेत्। चत्वारि तु धटादीनि कोषश्चैवाशिराः स्मृतः'। महाभियोगेतरत्रापि स्मृतिः। कोषं स्वल्पेऽपि दापयेत्। याज्ञवल्क्येनाभियोक्तुर्वादिनः शिरोवर्त्तित्वाभिधानादभियोज्यस्य दिव्यकर्त्तृत्वं प्रतिपादितम्। व्यक्तमाह कात्यायनः 'न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत्। अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैः'। प्रत्यर्थिस्वीकारेणार्थिनोऽपि दिव्यमाह याज्ञवल्क्यः 'रुच्यावान्यतरः कुर्य्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः। विनापि शीर्षकात् कुर्य्यात् नृपद्रोहेऽति पातके'। इतरोऽभियुक्तः। शिरः शारीरं दण्डमर्थदण्डं वा वर्त्तयेत् स्वीकुर्य्यात्। बृहस्पतिः 'स्नेहात् क्रोधाल्लोभतो वा भेदमायान्ति साक्षिणः। विधिदृष्टस्य दिव्यस्य न भेदो जायते क्वचित्'। भेदः सत्याद्वैपरीत्यम्। तत्तु कात्यायनवचनं 'क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु। लेख्ये च सति वादेषु न स्याद्दिव्यं न साक्षिणः'। इति तद्गुणान्वितसाक्षिसत्त्वे। यथा व्यासः 'मणिमन्त्रौषधि बलात् प्रदत्तं वा विधानतः। विसम्वादो दिव्यमपि न तु साक्षी गुणान्वितः'। अतएव नारदः 'युक्तिष्वप्यवसन्नासु शपथेनेन मर्दयेत्'। एनं विचार्य्यार्थं मर्दयेत् पीड़येत् निर्द्धारयेदिति यावत्। शपथानाह नारदः। 'सत्यं वाहनशस्त्राणि गोवीजकनकानि च। देवता पितृपादांस्तु दत्तानि सुकृतानि च। स्पृशेच्छिरांसि पुत्त्राणां दाराणां सुहृदां तथा। अभियोगेषु सर्व्वेषु कोषपानमथापि वा। इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणात्'। बृहस्पतिः 'यथोक्तविधिना देयं दिव्यं दिव्यविशारदैः। अयथोक्तप्रदत्तन्तु न शक्तं साध्यसाधने। अदेशकालदत्तानि वहिर्वादिकृतानि च। व्यभिचारं सदा त्वेवं कुर्व्वन्तीह न संशयः'।

वह्निर्वादिव्रतानि अभियोक्तारं विना व्रतानि एतच्च प्रायिकम् आत्मशुद्धिपराणाम् अभियोक्तारं विनापि दिव्यविधानात् तथाच नारदः 'राजभिः शङ्कितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च दस्युभिः। आत्मशुद्धिपाराणाञ्च दिव्यं देयं शिरो विना'।

अथ दिव्यदेशाः। तत्र कात्यायनः 'इन्द्रस्थानेऽभिशस्तानां महापातकिनां नृणाम्। नृपद्रोहे प्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत्। प्रतिलोम्य प्रसूतानां दिव्यं देयं चतुष्पथे। अतोऽन्येषु कार्य्येषु च सभामध्ये विदुर्बुधाः' इन्द्रस्थाने इन्द्रध्वजस्थाने।

अथ दिव्यकालाः। तत्र पितामहः 'चैत्रो मार्गशिराश्चैव वैशाखश्च तथैव हि। एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः। धटः सर्व्वर्त्तुकः प्रोक्तो वाते वाति विवर्जयेत्। अग्निः शिशिरहेमन्तवर्षासु परिकीर्त्तितः। शरद्ग्रीष्मे तु सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम्। कोषस्तु सर्व्वदा देयस्तुला स्यात्। सार्व्वकालिकी'। इति मिताक्षरा। नारदः 'न शीते तोयशुद्धिः स्यात् नोष्णकालेऽग्निशोधनम्। न प्रावृषि विषं दद्यात् प्रवाते न तुलां नृप'। शीते हेमन्तशिशिरवर्षासु उष्णकाले ग्रीष्मशरदोः। वर्षासु विषनिषेधः चतुर्थवातिरिक्तविषनिषेधपरः वर्षासु चतुरो यवानिति वक्ष्यमाणनारदवचनात्। तच्छु- ल्कादीनान्तु विशेषकालानभिधानात् सार्व्वकालिकत्वम् अत्र विषे विशेषतो वर्षानिषेधात् वक्ष्यमाणवचनेन सिंहस्थरवावेव परीक्षामात्रनिषेधाच्च दिव्यान्तरं सिंहेतरवर्षास्वपि कुर्व्वीत। अतो 'याम्यायने हरौ सुप्ते सर्व्वकर्माणि वर्जयेत्'। इत्यस्य न विषयः। ज्योतिषे 'सिंहस्थे मकरस्थे च जीवे चास्तमुपागते। मलमासे न कर्त्तव्या परीक्षा जयकाङ्क्षिणा। रविशुद्धौ गुरौ चैव न कुर्य्यात्कर्म्म शुक्रे पुनः। सिंहस्थे च रवौ नैव परीक्षा

शस्यते बुधैः। नाष्टम्यां न चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तपरीक्षणे। न परीक्षा विवाहश्च शनिभौमदिने भवेत्’। रविशुद्धौ गुरौ चैवेत्यत्र शस्यत इति शेषः। तथाच दीपकलिकायाम्। ‘नो शक्रास्तेऽर्के गुरुसहितरवौ जन्ममासेऽष्टमेन्दौ विष्टौ मासे मलाख्ये कुजशनिदिवसे जन्मतारासु चाथ। नाडीनक्षत्रहीने गुरुरविरजनीनाथ तारा विशुद्धौ प्रातः कार्य्या परीक्षा द्वितनुचरगृहांशोदये शस्तलग्ने’ पितामहः। ‘प्रत्यक्षं दापयेद्दिव्यं राजा वाधिकृतोऽपि वा। ब्राह्मणानां श्रुतवतां प्रकृतीनां तथैव च’। ब्राह्मणानां प्रकृतीनाञ्च दिव्यं प्रत्यक्षं दापयेदित्यर्थः। प्रकृतयोऽमात्यादयः ‘स्वाम्यमात्यः सुहृत् कोषो राष्ट्रदुर्गबलानि च। राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च’ इति अमरसिंहोक्ताः।

अथ दिव्यविशेषाधिकारिणः। तत्र नारदः ‘ब्राह्मणस्य धटो देयः क्षत्रियस्य हुताशनः। वैश्यस्य सलिलं देयं शूद्रस्य विषमेव च। साधारणः समस्तानां कोषः प्रोक्तो मनीषिभिः। विषवर्ज्जं ब्राह्मणस्य सर्व्वेषान्तु तुला स्मृता’। यत् पुनरनेन ‘सव्रतानां भृशार्त्तानां व्याधितानां तपस्विनाम्। स्त्रीणाञ्च न भवेद्दिव्यं यदि धर्म्मस्त्वपेक्षितः’। इति स्त्र्यादीनां दिव्यं निषिद्धं तत्तुलेतरविषयमिति शूलपाणिः। मिताक्षरा तु पुंस्त्रियोर्विवादे न स्त्रीणां दिव्यमिति तयोरन्यतरः कुर्य्यादिति विकल्पनिषेधार्थम् एतदुक्तं भवति अवष्टम्भाभियोगेषु स्त्र्यादीनामभियोक्तृत्वेऽभियोज्यानां दिव्यम् एतेषामभियोज्यत्वेऽभियोक्तृणामेव दिव्यं परस्पराभियोगे तु विकल्प एव तत्रापि तुलैवेति नियम्यते तथा महापातकादिशङ्काभियोगे तु स्त्र्यादीनान्तु तुलैव यथा याज्ञवल्क्यः ‘तुला स्त्रीबालवृद्धान्धपङ्गुब्राह्मणरोगिणाम्। अग्निर्जलं वा शूद्रस्य यवाः

सप्तविषस्य वा'। स्त्रीमात्रं जातिवयोऽवस्थाविशेषानादरेण बालस्याषोडशाद्दर्षात् जातिविशेषानादरेण वृद्धोऽशीतिपारग: एतद्वचनं सर्वदिव्यसाधारणेषु मार्गशीर्षचैत्रवैशाखेषु स्त्र्यादीनां सर्वदिव्यसाधारणाभिधानेन नियामकतयाऽर्थवत् न च सर्वकालं स्त्रीणान्तु तुलैवेति वाच्यं 'स्त्रीणान्तु न विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्मृतम्। घटकोषादिभिस्तासामतस्तत्त्वं विचारयेत्'। इति विषसलिलव्यतिरिक्तघटकोषादिभि: शुद्धिविधानात् एवं बालादिषु अपि योजनीया तथा ब्राह्मणादीनामपि सर्वकालिकतुलादिनियम: 'सर्वेषामेव वर्णानां कोषात् शुद्धिर्विधीयते। सर्वाण्येतानि सर्वेषां ब्राह्मणस्य विषं विना' इति पितामहस्मरणात्। तस्मात् साधारणकाले सकलदिव्यप्रसक्तौ तुलादिनियमार्थं याज्ञवल्क्यवचनं कालान्तरे तु तत्तत्काले विहितं सर्वेषां तथाहि वर्षास्वग्निरेव सर्वेषां हेमन्तशिशिरयोस्तु क्षत्रियादीनां त्रयाणामग्निविषयोर्विकल्प:। ब्राह्मणानामग्निरेव न कदाचिद्विषं ब्राह्मणस्य विषं विनेति विधानात् ग्रीष्मशरदोस्तु सलिलान्येव येषां कुष्ठ्यादीनान्तु विशेषेणाग्न्यादिनिषेध: 'कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं सलिलं श्वासकासिनाम्। पित्तश्लेष्मवतां नित्यं विषन्तु परिवर्जयेत्'। इति वचनात् तेषामग्न्यादिकालेऽपि साधारणकाले तुलैव दिव्यं भवति। 'तोयमग्निर्विषञ्चैव दातव्यं बलिनां नृणाम्' इति स्मरणात् दुर्बलानामपि सर्वदा तोयादिप्रतिषेधायुक्तकालानतिक्रमेण जातिवयोऽवस्थाविशेषाश्रितानि दिव्यानि देयानि यत्र च यस्य यानि विशेषसामान्यपर्य्युदस्तेतरविहितानि मुख्यकल्पापत्कल्पानि वेदितव्यानि यथा ब्राह्मणस्य घटो मुख्य: कोषस्त्वनुकल्प: अलाभे आपत्कल्पो प्रागुक्त-

नारदवचने एवकारश्रुतेर्मुख्यकल्पादित्वं न तु प्रशस्ततरादित्वमिति। एवञ्च अन्यतराभ्यर्थयोस्तप्रदत्तन्तु न ग्रहं साध्यसाधने इयि प्रागुक्तं बोध्यम्। स्मृतिः 'अवष्टब्धाभियुक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत्। तण्डुलाश्चैव कोषश्च शङ्काश्चैव न संशयः'। अवष्टब्धोऽत्र निश्चयः शिरोवर्त्तितेति केचिदिति व्यवहारदीपिकायां कात्यायनः। 'असत्याधमदासानां म्लेच्छानां पापकारिणाम्। प्रातिलोम्यप्रसूतानां निश्चयो न च राजनि। तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि समये तेषु निर्दिशेत्' तत्तत् प्रसिद्धानि सर्पघटादीनि तथा 'देशकालाविरोधेन यथायुक्तं प्रकल्पयेत्। अन्येन हारयेद्दिव्यं विधिरेष विपर्य्ययेत्'। अन्येन प्रतिनिधिना हारयेत् कारयेत् विपर्य्ययेऽभियुक्तस्यासामर्थ्ये अतएव महापातकादीनामन्यद्वारा दिव्यमाह स एव 'मातापितृद्विजगुरुबालस्त्रीराजघातिनाम्। महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषतः'। इत्यभिधाय 'दिव्यं प्रकल्पयेन्नैव राजा धर्मपरायणः। एभिरेव प्रयुक्तानां साधूनां दिव्यमर्हति'। कात्यायनः। 'न लौहशिल्पिनामग्निं सलिलं नाम्बुजीविनाम्। तण्डुलैर्न प्रयुञ्जीत ब्राह्मणं मुखरोगिणम्। श्वित्रान्धकुनखादीनां नाग्निकर्म विधीयते। न मज्जनं स्त्रीबालयोर्धर्मशास्त्रविशारदैः। निकृष्टाह्वान् व्याधितश्वासार्त्तांस्तोये निमज्जयेत्। न चापि हारयेदग्निं न विषेण विशोधयेत्'। यत्तु 'स्थावरेषु विवादेषु दिव्यानि परिवर्जयेत्' इति पितामहवचनं तल्लिखितसामन्तादिसत्त्वे दिव्यनिषेधार्थम्। यद्यपि 'अलेख्यसाक्षिके दैवीं व्यवहारे विनिर्दिशेत्'। इति स्मृतेः विवादान्तरेऽपि लेख्यादिसत्त्वे दिव्यानादरः तथापि ऋणादानादिविवादे साक्ष्युपन्यासे कृतेऽपि प्रत्यर्थी यदि दण्डस्वीकारेण दिव्यमङ्गीकरोति तदा

दिव्यमपि भवति साक्षिणां दोषसम्भवात् दिव्यस्य तु निर्दोषत्वेन वस्तुतत्त्वविषयत्वात् तल्लक्षणत्वाच्च धर्मस्य। यथा नारदः 'तत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिणि। दैवसाध्ये पौरुषन्तु न लेख्यन्तु प्रयोजयेत्'। स्थावरविवादे तु प्रत्यर्थिना दण्डाङ्गीकारेण दिव्यावलम्बने कृते सामन्तादिदृष्टप्रमाणसत्त्वेऽपि दिव्यं ग्राह्यमिति विकल्पनिराकरणाय स्थावरेष्वित्यादि पितामहवचनं नात्यन्तिकदिव्यनिराकरणाय लिखिताद्यभावे स्थावरादिषु निर्णयाप्रसक्तेः।

अथ द्रव्यसंख्यया दिव्यविशेषाः। विष्णुः 'अथ समयक्रियाराजद्रोहसाहसेषु यथाकामं निक्षेपणस्तेयेषु अर्थप्रमाणादिति'। समयो दिव्यं राजद्रोहादिषु यथाकामं राजेच्छानुरोधात् दिव्यं निक्षेपादिषु तु धनप्रमाणतारतम्यादित्यर्थः। बृहस्पतिः 'संख्यारश्मि रजो मूला मनुना समुदाहृता। कार्षापणान्ता सा दिव्ये नियोज्या विनये तथा। विषं सहस्रेऽपहृते पादोने च हुताशनः। त्रिभागोने च सलिलम् अर्द्धे देयो धटः सदा। चतुःशताभियोगे तु दातव्यस्तममाषकः। त्रिशते तण्डुला देयाः कोषश्चैव तदर्द्धके। शते हृतेऽपहृते च दातव्यं धर्मशोधनम्। गोचौरस्य प्रदातव्यं सभ्यैः फालं प्रयत्नतः। एषा संख्या निकृष्टानां मध्यानां द्विगुणा स्मृता। चतुर्गुणोत्तमानाञ्च कल्पनीया परीक्षकैः'। रश्मिरजः 'जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः। प्रथमं तत् प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते' इति मनूक्तं कार्षापणान्तापणान्ता कार्षापणः पण इति पर्य्यायदर्शनात् विनये दण्डे एवञ्च सहस्र इत्यादौ पण इति शेषमुपक्रमात् निकृष्टानां जातिकर्मगुणैः। एवञ्च 'मासहस्रादर्वाग्नि न तुलां न विषं तथा' इति याज्ञवल्क्यवचनं मध्यमोत्तमविषयत्वेन

ष्टव्यमितिवचनैकवाक्यतयाऽविरुद्धम् । 'सहस्रे तु घटं दद्यात् सहस्रार्द्धे हुताशनम् । अर्द्धस्यार्द्धे तु सलिलं तस्यार्द्धे तु विषं स्मृतम्' इति अत्र अल्पापराधे पातित्यं तद्विषयमिति एतत् सर्वं स्तेयसाहसविषयमिति । अपह्नवे तु कात्यायनः । 'द्रव्यस्यापह्नवो यत्र प्रमाणं तत्र कारयेत् । स्तेयसाहसयो-र्दिव्यं स्वल्पेऽप्यर्थे प्रदापयेत् । सर्वद्रव्यप्रमाणन्तु ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत् । हेमप्रमाणयुक्तन्तु तदा दिव्यं प्रकल्पयेत् । ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां शतनाशे विषं स्मृतम् । अशीतेश्च विनाशे तु दद्याच्चैव हुताशनम । षष्ट्यानाशे जलं देयं चत्वारिंशति वै घटम् । विंशद्दशविनाशे तु कोषपानं विधी-यते । पञ्चाधिकस्य वा नाशे ततोऽर्द्धार्द्धे तु तण्डुलाः । ततोऽर्द्धार्द्धविनाशे तु स्पृशेत् पुत्रादिमस्तकान् । ततोऽर्द्धार्द्ध-विनाशे तु लौकिक्यश्च क्रियाः स्मृताः । एवं विचारयन् राजा धर्मार्थाभ्यां न हीयते' । सुवर्णानां 'पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोड़श:' इत्युक्ताशीतिरक्तिकापरिमितहेम्नां नाशे-ऽपह्नवे दशाधिकस्य विंशतेर्वा नाशे कोषपानमित्यर्थः तण्डुलाः पुनरल्पचौर्य्याभिशङ्कायामेव 'चौर्य्ये च तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः' । इति पितामहस्मृतेः । तप्त-माषस्तु महाचौर्य्याभिशङ्कायां 'महाचौर्य्याभियुक्तानां तप्त-माषो विधीयते' इति स्मृतेः । व्यवहारमातृकायां 'समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तमपि शोधयेत् । प्राणान्तिकविवादेषु विद्यमानेषु साक्षिषु । दिव्यमालम्बते वादी न पृच्छेत् तत्र साक्षिणः' ।

अथ घटोत्पत्तिविधिः । पितामहः 'छित्वा तु यज्ञियं वृक्षं यूपवन्मन्त्रपूर्वकम् । प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्य्या मनी-षिभिः' । यूपवदिति यूपच्छेदनविहितसर्वेतिकर्त्तव्यताति-

देशः। सा च ओम् स्वधितेमैनं हिंसीरिति छेदनमन्त्र-विशेषादिरूपेति व्यवहारप्रदीपः। 'मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्य-श्छेदने जप्य एव च। चतुरस्रा तुला कार्य्या दृढ़ा ऋज्वी तथैव च। कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु चार्थवत्'। कटकानि बलयानि। 'चतुर्हस्ता तुला कार्य्या पादौ चोपरि तत्समौ'। अत्र साधारणत्वेन शारदातिलकोक्तो हस्तो ग्राह्यः। यथा 'चतुर्विंशत्यङ्गुलाढ्यं हस्तं तन्त्रविदो विदुः। यवानामष्टभिः क्लृप्तं मानाङ्गुलमुदीरितम्'। यवानां तण्डुलीकृतानां 'यवानां तण्डुलैरेकमङ्गुलं चाष्टाभिर्भवेत् अदीर्घयोजितैर्हस्तश्चतुर्विंशतिरङ्गुलैः' इति कालिकापुराणात् प्रमाणन्तु पार्श्वेन 'यवानां षड्यवाः पार्श्वसम्मिताः' इति कात्यायनवचनात्। अनयोर्व्यवस्थामाह कापिलपञ्च-रात्रम्। 'अष्टभिस्तैर्भवेज्ज्येष्ठं मध्यमं सप्तभिर्यवैः। कन्यसं षड्भिरुद्दिष्टमङ्गुलं मुनिसत्तम' कन्यसं कनिष्ठं पादौ स्तम्भौ उपरि मृत्तिकोपरि तत्समौ चतुर्हस्तावित्यर्थः वस्तु-तस्तु उपरि तत्समौ उपरि तत्समं काष्ठान्तरं ययोः पादयोस्तौ स्तम्भप्रमाणमाह व्यासः। 'हस्तद्वयं निखेयन्तु प्रोक्तं मुण्डकयोर्द्वयोः। षड्हस्तन्तु तयोः प्रोक्तं प्रमाणं परिमाणतः'। मुण्डकयोः स्तम्भयोः षड्हस्तं निखातहस्त-द्वयेन समम् अर्थान्मृत्तिकोपरि हस्तचतुष्टयमित्यर्थः। 'अन्त-रन्तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्द्धमेव वा'। तयोस्तम्भयोः। हस्ताव-न्तरं हस्तद्वयपरिमितमध्यमित्यर्थः अध्यर्द्धं सार्द्धहस्तद्वयम् एतत्तु 'शालद्रुमोद्भवा कार्य्या पञ्चहस्तायता तुला'। इति विष्णूक्त-पञ्चहस्तायततुलाविषयम्। व्यवहारदीपिकाऽप्येवम्।

अथ धटारोपणविधिः। 'पितामहः हस्तद्वयं निखेयन्तु पादयोरुभयोरपि'। अत्र हस्तद्वयं मृत्तिकाभ्यन्तरे हस्तचतु-

ष्टयं मृत्तिकोपरि तथा 'तोरणे च तथा कार्य्ये पार्श्वयोरुभयोरपि। घटादुच्चतरे स्यातां नित्यं दशभिरङ्गुलैः। अवलम्बौ च कर्त्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ। मृण्मयौ सूत्रसम्बन्धौ घटमस्तकचुम्बितौ। प्राङ्मुखो निश्चलः कार्य्यः शुचौ देशे घटस्तथा' नारदः 'शिक्यद्वयं समासाद्य घटकर्कटयोर्दृढम्। एकत्र शिक्ये पुरुषमन्यत्र तुलयेच्छिलाम्'। पितामहः 'प्राङ्मुखान् कल्पयेद्दर्भान् शिक्ययोरुभयोरपि। पश्चिमे तोलयेत् कर्त्तनन्यस्मिन् मृत्तिकां शुभाम्। पिटकं पूरयेत्तस्मिन् इष्टकाग्रावपांशुभिः'। अत्र मृत्तिकेष्टकाग्रावपांशूनां विकल्पः 'परीक्षका नियोक्तव्यास्तुलामानविशारदाः। वणिजो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैव च। कार्य्यः परीक्षकैर्नित्यमवलम्बसमो घटः। उदकञ्च प्रदातव्यं घटस्योपरि पण्डितैः। यस्मिन् न प्लवते तोयं स विज्ञेयः समो घटः। तोलयित्वा नरं पूर्वं पश्चात्तमवतार्य्य तु। घटन्तु कारयेन्नित्यं पताकाध्वजशोभितम्। तत आवाहयेद्देवान् विधिनानेन मन्त्रवित्। वादित्र तूर्य्यघोषैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः। प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राड्विवाकस्ततो वदेत्'। प्राड्विवाकसमाख्या तु पृच्छतीति प्राट्विवेचयतीति विवाक इति व्यवहारमातृका। तथा च बृहस्पतिः। 'विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च। प्रियपूर्वं प्रागवदति प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः'। वस्तुतस्तु प्राड्विवाकसमाख्यामाह कात्यायनः। 'व्यवहाराश्रितं प्रश्नं पृच्छति प्राडिति स्मृतिः। विवेचयति यस्तस्मिन् प्राड्विवाक इति स्मृतः'। अभिशस्तं पृच्छतीति प्राट् तदनुरूपं दिव्यं विविनक्ति इति विवाकः प्राट् चासौ विवाकश्चेति कर्मधारयः। अस्य काम्यत्वेन नवग्रहपूजामाह मत्स्यपुराणं 'नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म समारभेत्। अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं

जायते क्वचित्'। ततश्च प्राड्विवाकः पूर्वं कार्य्यं पृच्छेत् निवेदितञ्च विवेचयेत् ततोऽभियुक्तं तोलयित्वाऽवतार्य्य धर्मावाहनादि कुर्य्यात्। पितामहः 'एह्येहि भगवन् धर्म दिव्ये ह्यस्मिन् समाविश। सहितो लोकपालैश्च वस्वादित्यमरुद्गणैः। आवाह्य च घटे धर्मं पश्चादङ्गानि विन्यसेत्'। अङ्गानि परिवारदेवता। 'इन्द्रं पूर्वे तु संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा। वरुणं पश्चिमे भागे कुवेरमुत्तरे तथा। अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत्। इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फाटिकप्रभः। कुवेरस्तु सुवर्णाभो वह्निश्चापि सुवर्णभः। तथैव निर्ऋतिः श्यामो वायुर्धूम्रः प्रशस्यते। ईशानस्तु भवेत् शुक्लोऽनन्तः शुक्ल एव च। ब्रह्मा चैव भवेद्रक्त एवं ध्यायेत् क्रमादिमान्। इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनावाहयेद् बुधः। धरो ध्रुवस्तथा सोम आपश्चैवानिलोऽनलः। प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः। इन्द्रेशानयोर्मध्ये आदित्यानां च तथायनम्। धातार्य्यमा च मित्रश्च वरुणोंऽशभगस्तथा। इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः। ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यतः'। अजघन्य इति विष्णोर्विशेषणम् जघन्यत इति पश्चात्। 'इत्येते द्वादशादित्या मनुना परिकीर्त्तिताः। अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्राणामयनं विदुः। वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरिशश्च महायशाः। आजैकपादोऽहिर्बुध्नः पिनाकी चापराजितः। भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशांपतिः। स्थाणुर्भवश्च भगवान् रुद्राश्चैकादश स्मृताः'। महायशाविशांपतिर्भगवांश्चेति विशेषणानि। 'प्रेतेश रक्षसोर्मध्ये मातृस्थानं प्रकल्पयेत्। ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा। वाराही चैव माहेन्द्री चामुण्डा गणसंयुता'। गणसंयुतो विशेषणं 'निर्ऋतेरुत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः।

वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते। श्वसनः स्पर्शनो वायुरनिलो मारुतस्तथा। प्राणः प्राणेश्च जीवौ च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः। धटस्योत्तरभागे तु दुर्गामावाहयेद् बुधः। एतासां देवतानाञ्च स्वनाम्ना पूजनं विदुः'। विशेषमाह ब्रह्म-पुराणम्। 'ओङ्कारादिसमायुक्तं नमस्कारान्त कीर्त्तितम्। स्वनाम सर्व्वसत्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते। अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पं निवेदयेत्। एकैकस्य प्रकुर्व्वीत यथोद्दिष्टं क्रमेण तु'। मन्त्र इत्यभिधानादनेनैवेत्येवकारश्रुतेश्च इदं द्रव्यम् ओम् अमुकाय नम इति योज्यं न तु धर्म्मायार्घ्यं प्रकल्पयामि नम इति मिताक्षरोक्तं प्रमाणाभावादनन्वयाच्च। पितामहः। 'भूषावसानं धर्म्माय दत्त्वा चार्घ्यादिकं क्रमात्। अर्घ्यादि पश्चादङ्गानां भूषान्तमुपकल्पयेत्। गन्धादिकां नैवेद्यान्तां परिचर्य्यां प्रकल्पयेत्'। एतत् सर्व्वं प्राड्विवाकः कुर्य्यात् यथा 'प्राड्विवाकस्ततो विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः। श्रुतव्रतोप-पन्नश्च शान्तचित्तो विमत्सरः। सत्यसन्धः शुचिर्दक्षः सर्व्व-प्राणिहिते रतः। उपोषितः शुद्धवासाः कृतदन्तादिधावनः। सर्व्वासां देवतानाञ्च पूजां कुर्य्याद् यथाविधि'। रक्तपुष्पगन्धा-दीनाह नारदः। 'रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च धूपदीपाक्षतादिभिः। अर्च्चयेत्तु धटं पूर्व्वं ततः शिष्टांश्च पूजयेत्'। धटं धर्म्मं तथाच विष्णुनारदौ 'धर्म्मपर्य्यायवचनं धट इत्यभिधीयते'। शिष्टा-निन्द्रादीन्। अविशेषात् सर्व्वत्र रक्तान्वयः। मिताक्षरायान्तु धर्म्मपूजन एव रक्तत्वनियमः। तथा 'चतुर्दिक्षु ततो होमः कर्त्तव्यो वेदपारगैः। आज्येन हविषा चैव समिद्भिर्होम-साधनैः। सावित्र्या प्रणवेनैव स्वाहान्तेनैव होमयेत्'। तेन प्रणवादिकां गायत्रीमुच्चार्य्य पुनः स्वाहाकारान्तं प्रणवमुच्चार्य्य समिदाज्यचरून् प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयादिति मिताक्षरा।

वस्तुतस्तु गायत्रीहोमे योगियाज्ञवल्क्यः। 'प्रणवव्याहृतिभ्याञ्च स्वाहान्ते होमकर्मणि'। तेन प्रणवादिकां सव्याहृतिकां गायत्रीमुच्चार्य्य स्वाहाकारान्तं पुनः प्रणवमुच्चार्य्य आज्यपायस-समिधो मिलित्वा अष्टोत्तरशतं जुहुयात् लाघवात् अतएव देव-तैक्ये हि दधिपयसोस्तन्त्रेणानुष्ठानम् ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयो भवत्यमावास्यायामित्यत्रेति श्राद्धविवेकः। यत्तु 'पञ्च-लाङ्गलमहादाने पर्जन्यादित्यरुद्रेभ्यः पायसं निर्वपेच्चरुम्। एकस्मिन्नेव कुण्डे च गुरुर्यस्मै निवेदयेत्। पलाशसमिधस्त-द्वदाज्यं कृष्णतिलांस्तथा'। इति मत्स्यपुराणात् चतुर्णां होतृणां मध्ये यस्मै गुरुः पर्जन्यादिभ्यो होमं कुर्विति आज्ञां करोति स एव पर्जन्यायादित्याय रुद्रेभ्यस्तन्मन्त्रैः पायसं पलाश समिदाज्य कृष्णतिलांश्च प्रत्येकं जुहुयादिति भूपाल-प्रभृतिभिरुक्तं तदयुक्तं तद्वदिति तथेत्याभ्यां प्रत्येकद्रव्येण होमविधानात्। अतएव रत्नाकरकल्पतरू जुहुयादित्युक्त्वा तद्वदिति पलाशादि जुहुयादित्युक्तम् अतएव वृषोत्सर्गे वाच-स्पतिमिश्र प्रभृतिभिरग्न्यादिहोम-शेष-पायसपूषहोमशेष-पिष्ट-काभ्यां मिलिताभ्यां सकृत् स्विष्टिकृद्धोमो विहितः। अशक्तौ तु 'होमो ग्रहादिपूजायां शतमष्टाधिकं भवेत्। अष्टाविंशति-रष्टौ वा यथाशक्त्यथापि वा' इति देवीपुराणादिपददर्शना-दन्याप्यन्यार्थसंख्या उन्नेया एवं मत्स्यपुराणे 'शृणु राजन् महा-बाहो! तडागादिषु यो विधिः। वेद्यास्तु परितो गर्त्तारत्नि-मात्राश्चिमेखलाः। नव सप्ताथवा पञ्च योनिवक्त्रा नृपात्मज' इति नवादिकुण्डानुक्ता 'अल्पेऽप्येकाग्निमत् कार्य्यं वित्त-शाठ्याद्दृते नृभिः' इति दर्शनादन्याप्यशक्तावेकाग्निविधिरिति वदन्ति अत्र प्राड्विवाक गृह्याग्नेव होमः। 'दिव्येषु सर्व-कार्य्याणि प्राड्विवाकः समाचरेत्। अध्वरेषु यथाध्वर्युः

सोपवासो नृपाज्ञया'। इति मिताक्षराधृतपितामहवचनात् अध्वर्य्युर्यजमानमात्रं न चात्र भिन्नशाखिनामृत्विजां रथकारवद्विद्याप्रयुक्तिकल्पनेति वाच्यं ब्राह्मणमात्रस्य नाना शाखापाठविधानेन कल्पनानुपपत्तेः। तथा च मनुः 'वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम्। अविप्लुतब्रह्मचर्य्यो गृहस्थाश्रममाचरेत्' इति प्रायश्चित्तहोमस्तु सामगानां महाव्याहृतिभिः। 'यत्र व्याहृतिभिर्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत्। चतस्रस्तत्र कर्त्तव्याः स्त्रीपाणिग्रहणे यथा। अपि वा ज्ञातमित्येषा प्राजापत्यादि वाहुतिः। होतव्या त्रिविकल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधिः स्मृतः'। इति छन्दोगपरिशिष्टात् न तु शाट्यायनहोम भवदेवभट्टोक्तः त्रिविकल्प इत्यनेन तस्य तस्य निरासात्। भट्टनारायणादिभिरप्रमाणोक्तत्वाच्च। पितामहः 'तोलयित्वा नरं पूर्वं तस्मात्तमवतार्य्य च। प्राङ्मुखः प्राञ्जलिभूत्वा प्राड्विवाकस्ततो वदेत्। एह्येहि भगवन् धर्म दिव्ये ह्यस्मिन् समाविश। सहितो लोकपालैस्त्वं वस्वादित्यमरुद्गणैः। तस्यार्थमभियुक्तस्य लेखयित्वा तु पत्रके। मन्त्रेणानेन सहितं कुर्य्यात्तस्य शिरोगतम्। आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च। अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मो हि जानाति नरस्य वृत्तम्। इमं मन्त्रं विधिं कृत्स्नं सर्वद्रव्येषु योजयेत्। आवाहनञ्च देवानां तथैव परिकल्पयेत्। धटमामन्त्रयेच्चैवं विधिनानेन मन्त्रवित्। त्वं धटो ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम्। धकाराद्धर्ममूर्त्तिस्त्वं टकारात् कुटिलं नरम्। धृतो धारयसे यस्माद्धटस्तेनाभिधीयते। त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च। त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः। व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति। तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि'। लिखन-

प्रकारमाह नन्दिपुराणम् । 'शुभे नक्षत्रदिवसे शुभे राशि-दिनग्रहे । लेखयेत् पूज्य देवेशान् ब्रह्मरुद्रजनार्दनान् । पूर्वदिग्वदनो भूत्वा लिपिज्ञो लेखकोत्तमः । निरोधो हस्त-वाक्षीव मसीपत्रविधारणे' । मत्स्यपुराणञ्च 'शीर्षोपेतान् सुस-म्पूर्णान् समश्रेणिगतान् समान् । अक्षरान् लेखयेद् यस्तु सपरो लेखकः स्मृतः' । इति दानसागरधारयसे इत्यत्र भावयस इति पाठोऽनुपयुक्तः । तथाहि कुटिलं पापिनं संशयोपन्नं वा आद्ये पापिनमेतावन्मात्राभिधानमनुपपन्नम् ऊर्द्धं गत्वा शुद्धस्यापि ज्ञापनात् द्वितीये पूर्वमित्त्वेन ज्ञाप-मानुपपत्तिः तस्मात् कुटिलं व्यवहाराभिशस्तं धारयसे इत्येवार्थः अतएव उपसंहारे संशयादस्मादित्युक्तम् अतएव कालिकापुराणेऽपि मानुषस्तोल्यते त्वयीत्युक्तमिति स्मृतिसमु-च्चयव्यवहारदीपिकयोर्विष्णुः । धटञ्च समयेन ग्राह्णीयात् । तुलाधारकञ्च 'धर्मपर्य्यायवचनं धट इत्यभिधीयते । त्वमेव धट जानीषे न विदुर्यानि मानवाः । व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति । तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि । ब्रह्मघ्ना ये स्मृतालोका ये लोकाः कूटसाक्षिणः । तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा' । समयेन त्वमेव धट इत्यादि-नियमेन धटं ग्राह्णीयात् योजयेत् । तुलाधारकञ्च ब्रह्मघ्ना ये इत्यादिना नियमेनेत्यर्थः अत्र नानामुनिप्रणीतमन्त्राणाम् एकतरपाठ्यानां समानप्रयोजकानां यवव्रीहिवद्विकल्प इति ग्रन्थगौरवात्ते न लिखिताः । अभिशस्तप्राड्विवाकपाठ्यानान्तु दृष्टार्थानां समुच्चयः । पितामहः 'नित्यं देयानि दिव्यानि शुचये चार्द्रवाससे' । शुचये जननमरणाशौचरहिताय । व्रतिनं प्रति याज्ञवल्क्यदीपकलिकायां नारदः । 'कृच्छ्रव्रतेषु सर्वेषु कुर्व्वीतैकपदानि च । तान्येव पुनरावर्त्तेयस्तौ विन्दु-

विचिन्तिती'। इत्यग्निविधौ हस्तव्रतिनो हस्तव्रतमलक्ता-दिना चिह्नितं कृत्वा व्रतान्तरं जातं न वा इति ज्ञातव्यमिति सुतरां व्रतिनो दिव्याधिकारः। नारदः 'अहोरात्रोषिते स्नाते आर्द्रवाससि मानवे। पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदान-मनुकीर्त्तितम्'। घटामन्त्रणात् प्रागपि पुनस्तोलनमाह कालिकापुराणम्। 'उपोषितं तथा स्नातं मूलमं प्रथमं तुलाम्। सन्तोल्य कारयेद्रेखामवतार्य्यानुमन्त्रयेत्'। याज्ञ-वल्क्यः 'तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः। प्रतिमानसमी-भूतो रेखां कृत्वावतारितः। त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता। तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय। यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय। शुद्धश्चेत् गम-योर्द्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत्'। तुलाधारणाभिज्ञैर्वणि-गादिभिः पाषाणादिप्रतिमानसमीकृतस्तुलाधिरूढोऽभिशस्तो-ऽभिशस्ता वा दिव्याधिकारो येन सन्निवेशेन प्रतिमानसमीक-रणदशायां यत्र पादादयो व्यवस्थिताः। शिक्यरज्ज्वश्च तत्र पाण्डुलेखेनाङ्कयित्वा पिटकादवतारितस्त्वन्तुलेति मन्त्रेण तुलां प्रार्थयेत् सत्य सन्दिग्धार्थस्य स्वरूपं वद दर्शय। पापकृद-सत्यवादी शुद्धश्च सत्यवादी मन्त्रश्चायं स्मार्त्तः पौराणिकत्वात् शूद्रैरपि पाठ्यः वेदमन्त्रवर्जं शूद्रस्येति छन्दोगाह्निकधृतस्मृतौ वेदेति विशेषणात् श्राद्धविश्वदेवादौ तु विशेषतो नमस्कार-मन्त्रविधानात् स्मार्त्तमन्त्रोऽपि निषिद्धः प्रपञ्चस्तु तिथितत्त्वे-ऽनुसन्धेयः स्त्रीपरीक्षायामपि अविकृत एव प्रयोज्यः दिव्या-नीह विशुद्धये इत्यनेन सन्दिग्धार्थसन्देहनिवृत्तिफलतयाऽवि-शेषेण स्त्रीपुंसकर्त्तृकदिव्यविधानेन मानुषः शुद्धिमिच्छती-त्यनेन च प्रकृतावूहायोगात्। अतएव पत्नीं समन्वारभ्य जोमेनीति मन्त्रे द्विवहुपत्नीकयजमानकर्तृकप्रयोगेऽपि न

द्विबहुवचनोऽह इत्युक्तम्। पत्रस्थप्रतिज्ञेयार्थस्य शोध्याय तस्य स्वस्य बोधाय श्रवणमाह नारदः। अमुमर्थञ्च पत्रस्थमभियुक्तं यथार्थतः। संश्राव्य मूर्ध्नि तस्यैव न्यस्य देयो यथाक्रमम्'। देयो दिव्यविशेषः प्राड्विवाकेनेति शेषः ततः शिरोऽवस्थितपत्रकं शोध्य नरं धटे पुनरारोपयेत् पुनरारोपयेत्तस्मिन् शिरोऽवस्थितपत्रकमिति स्मरणात् तुलारोपितञ्च नरं विनाडीपञ्चककालं शततयगुर्वक्षरोच्चारणयोग्यं 'माकान्ते पक्षस्यान्ते पर्याकाशे देशे स्वाप्तोः कान्तं वक्त्रं वृत्तं पूर्णं चन्द्रं मत्वा रात्रौ चेत् सुतृष्णामः प्राटंश्चेतश्चेतो राहुः क्रूरः प्रायात्तस्माद्धान्ते हर्मस्यान्ते शय्यैकान्ते कर्त्तव्या' इति श्लोकस्य पञ्चधा पाठयोग्यकालं पञ्चपलात्मकं यावत् तावत् स्थापयेत्। यथा स्मृतिः 'ज्योतिर्विद् ब्राह्मणः श्रेष्ठः कुर्य्यात् कालपरीक्षणम्। विनाड्यः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षाकालकोविदैः'। तत्कालश्च ज्योतिषे 'दश गुर्वक्षरः प्राणः षट्प्राणाः स्युर्विनाडिका। तासां षष्ट्यां घटो ज्ञेयाऽहोरात्रं घटिकास्तथा'। तथा पञ्चा पितामहः 'साक्षिणो ब्राह्मणाः श्रेष्ठा यथा दृष्टार्थवादिनः। ज्ञानिनः शुचयो लुब्धा नियोक्तव्या नृपेण तु। शंसन्ति साक्षिणः सर्वे शुद्धाशुद्धौ नृपे तथा। तुलितो यदि वर्द्धेत स शुद्धः स्यान्न संशयः। समो वा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः। अल्पदोषः समो ज्ञेयो बहुदोषस्तु हीयते'। अल्पत्वं व्यभिचारे आलिङ्गनादिना चौर्य्ये तद्देशगमनादिना। तत्र पुनस्तोलनमाह वृहस्पतिः। 'धटेऽभियुक्तस्तुलितो हीनश्चेत्तानिमाप्नुयात्। तत्समस्तु पुनस्तोल्यो वर्द्धितो विजयी भवेत्'। शोध्यः स्वल्पदोषाङ्गीकारेऽपि प्रधानदोषनिर्णयार्थं तत्रैव पुनस्तोलनीयः। अन्यथाऽश्वमेधस्य सम्भावनायामयुक्तप्रयोगात्तरमिति यदा चानुपलभ्य

मानदृष्टकारणक एव कक्षादीनां छेदनादिस्तदाप्यशुचिः। 'कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे धटकर्कटयोस्तथा। रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे च तथैवाशुचिमादिशेत्' इति बृहस्पतिवचनात् कक्षं शिक्यतलं धटकर्कटौ तुलान्तयोः शिक्याधाराबीषद्वक्रावायसकीलकौ कर्कटशृङ्गनिभौ। अक्षः पादः स्तम्भयोरुपरिनिविष्टस्तुलाधारपट्ट इति मिताक्षरा द्राक्षः प्रयोजनकः कीलक इति हलायुधः। कटकमिति पारिजातः। यदा तु दृश्यमानकारणक एवैषां भङ्गस्तदा पुनरारोपयेत्। शिक्यादिच्छेदभङ्गेषु पुनरारोपयेन्नरमिति स्मृतेः ततश्च 'ऋत्विक्पुरोहिताचार्य्यान् दक्षिणाभिश्च तोषयेत्। एवं कारयिता भुक्त्वा राजा भोगान् मनोरमान्। महतीं कीर्त्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते'। तदयं संक्षेपः। प्राड्विवाको लोकपालादिनमस्कारपूर्वकं यथोक्तलक्षणां तुलां कुर्य्यात्। ततः षड्हस्तौ सुदृढौ स्तम्भौ कृत्वा हस्तद्वयव्यवधानेन दक्षिणोत्तरयोर्दिशोर्हस्तद्वयनिखननं कृत्वा पट्टधारककीलकाग्रस्तम्भयोरुपरि मध्ये पार्श्वद्वये च विहितछिद्रं मध्यनिवेशितलौहाङ्कुशं पट्टकं निधाय उपरिफलकस्य तत् पट्टकस्य मध्यस्थिताङ्कुशेन तुलामध्यवलयस्थलौहं संयुञ्ज्यात् एवञ्च मध्ये स्तम्भयोरन्तरा तिर्य्यक् तुलादण्डास्तिष्ठति तुलाग्रस्थिताभ्यामायसकीलकाभ्यां शिक्यद्वयरज्जुबन्धनं कुर्य्यात् तुलायाः पार्श्वयोः प्राक् प्रत्यक्दिशोस्तोरणस्तम्भौ तुलातो दशाङ्गुलोच्छ्रयौ कार्य्यौ तोरणयोरुपरि सूत्रसम्बद्धौ मृन्मयावधोमुखौ धटमस्तकचुम्बितौ प्रवलम्बौ कार्य्यौ ययाऽवलम्बनविश्लेषाभ्यां तुलायामवनतिरुन्नतिश्च ज्ञेया तथा जलधारापि।

अथैतत्प्रयोगः। कृतोपवासः कृतस्नानादिः प्राड्विवाको ब्राह्मणः कार्य्यं पृच्छेत् निवेदितं विवेचयेत् ततोऽभियुक्तं तोल-

यित्वावतार्य्य धर्मावाहनादि कुर्य्यात्। ओँ तत्सदित्युच्चार्य्य ब्राह्मणत्रयं गन्धादिना पूजयित्वा अस्मिन्नमुकपरीक्षाकर्म्मणि पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्त्वित्यादि वाचयित्वा पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिश्च प्रत्येकं त्रिस्ततो दिव्याङ्गभूतहोमार्थं ब्राह्मणचतुष्टयञ्च पाद्यादिभिरभ्यर्च्य वृणुयात् अशक्तावेकं ब्राह्मणमेकमृत्विजञ्च ततो घटे गणेशनवग्रहपूजा तत्र तुलां सपताकां ध्वजालङ्कृतां भूमौ निधाय तस्यां प्राङ्मुखः पुष्पाक्षतमादाय ओँ भूर्भुवः स्वरित्युच्चार्य्य ओम् 'एह्येहि भगवन् धर्म दिव्ये ह्यस्मिन् समाविश। सहितो लोकपालैश्च वस्वादित्यमरुद्गणैः' इति मन्त्रेण धर्ममावाह्य एषोऽर्घ ओँ धर्माय नम इत्यादिनाऽर्घपाद्याचमनीयमधुपर्कं पुनराचमनीयस्नानीय वस्त्रयज्ञोपवीतमुकुटकटकादिभूषणान्तं दत्त्वा तथैवाङ्ग देवतानामर्घ्यादि भूषणान्तं दत्त्वा प्रणवादिनमोऽन्तेन स्वस्वनाम्ना पूजयेत् पूर्वस्याम् इन्द्राय दक्षिणस्यां यमाय पश्चिमायां वरुणाय उत्तरस्यां कुवेराय आग्नेय्यामग्नये नैर्ऋत्यां निर्ऋतये वायव्यां वायवे ऐशान्यामीशानाय ऊर्द्ध्वं ब्रह्मणे अधोऽनन्ताय इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वेऽष्टवसुभ्यः प्रत्येकं स्वस्वनामभिः वसूनां ध्यानमाह आदित्यपुराणे 'प्रसन्नवदनाः सौम्याः वरदाः शक्तिपाणयः। पद्मासनस्था द्विभुजा वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः'। तत्र धराय ध्रुवाय सोमाय अपाय अनिलाय अनलाय प्रत्यूषाय प्रभाषाय इन्द्रेशानयोर्मध्ये तथा द्वादशादित्येभ्यः तेषां ध्यानम् आदित्यपुराणे। पद्मासनस्था द्विभुजा पद्मगर्भाङ्गकान्तयः। करादिस्कन्धपर्य्यन्तनीलपङ्कजधारिणः। धात्राद्या द्वादशादित्यास्तेजोमण्डलमध्यगाः'। तत्र धात्रे अर्य्यम्णे मित्राय वरुणाय अंशवे भगाय इन्द्राय विवस्वते पूष्णे पर्जन्याय त्वष्ट्रे विष्णवे अग्नेः पश्चिमभागे तथैकादशरुद्रेभ्यः ध्यानम् आदित्यपुराणे 'करे त्रिशूलिनो वामे दक्षिणे चाक्ष-

मालिनः। एकादश प्रकर्त्तव्या रुद्राख्यचन्द्रमौलयः'। तत्र वीरभद्राय शम्भवे गिरिशाय अजैकपादे अहिर्ब्नाय पिनाकिने अपराजिताय भुवनाधीश्वराय कपालिने स्थाणवे भवाय यमराक्षसयोर्मध्ये तथा मातृभ्यः तत्र ब्राह्मौ माहेश्वर्य्यै कौमार्य्यै वैष्णव्यै वाराह्यै नारसिंह्यै चामुण्डायै। निरृत्युत्तरे गणेशाय वरुणोत्तरेऽष्टमरुद्गः तत्र श्वसनाय स्पर्शनाय वायवे अनिलाय मारुताय प्राणाय प्राणेशाय जीवाय धटोत्तरे दुर्गायै अर्घादिकं दत्त्वा धर्माय रक्तगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि पूर्ववद्दत्त्वा इन्द्रादि दुर्गान्तेभ्यो रक्तगन्धपुष्पादि दद्यात् ततश्चतुर्दिक्षु चतुर्भी ऋग्भिश्चतुरोऽग्नीन् अशक्तावेकेन ऋत्विजा एकमग्निं प्राड्विवाक गृह्योक्तविधिना संस्थाप्य प्रणवपुटितां सव्याहृतिकां गायत्रीं स्वाहान्तामुच्चार्य्य घृतपायससमिद्भिर्मिलिताभिरष्टोत्तरशतम् अष्टाविंशतिरष्टौ वा जुहुयात् सामगानां प्रायश्चित्तहोमस्तु व्यस्तसमस्ताभिर्महाव्याहृतिभिः एवं हवनान्तां देवपूजां विधाय दक्षिणां दद्यात् ततः शोध्यं कृतोपवासम् आर्द्रवाससं पश्चिमशिक्ये कृत्वा इष्टकाञ्च पूर्वशिक्ये कृत्वा उत्तोल्य धटोपरि जलदानेन साम्यमवगत्यावतारयेत्। ततः प्राड्विवाकस्तद्दिनकृतकज्जलमस्या विच्छेदाञ्जनादिशून्यां पंक्तिद्वयेन समसंख्याक्षरेण आदित्यचन्द्रावित्यादि चतुश्चत्वारिंशदक्षरमन्त्रसमेतामभियुक्तार्थकरणाकरण-रूपमिद-मृणमस्मै दत्तमिदमृणमस्मान्मया न गृहीतमित्यादिरूपां प्रतिज्ञां पत्रे विलिख्य प्रतिज्ञार्थं शोध्यं श्रावयित्वा तत् पत्रं शोध्यस्य शिरोगतं कुर्य्यात् इति लिखनप्रकारविशेषस्तु हरिहरादिपद्धतिव्यवहारदीपिकयोरनुरोधात् कृतः। ततश्च प्राड्विवाको धटमामन्त्रयेदेभिः 'त्वं धटो ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम्। धकाराद्धर्ममूर्त्तिस्त्वं टकारात् कुटिलं नरम्।

भूतो धारयसे यस्मात् धटस्तेनाभिधीयते। त्वं वेत्सि सर्व-भूतानां पापानि सुकृतानि च। त्वमेव देव जानीषे न विदु-र्यानि मानवाः। व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति। तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि'। तुलाधारकं नियामये-दनेन मन्त्रेण 'ब्रह्मघ्ना ये स्मृता लोका ये लोकाः कूटसाक्षिणः। तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा'। ततोऽभिशस्त-स्तुलामामन्त्रयेदनेन 'त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनि-र्मिता। तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां समुद्धर। यद्य-स्मिन् पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय। शुद्धश्चेद्गमयोर्द्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत्'। ततः प्राड्विवाकः पूर्वानन्तं तं पूर्ववत् धटमारोपयेत्। आरोपितश्च पलपञ्चककालं तत्र शुद्धाशुद्धिज्ञापनाय स्थापयेत्। ततः प्रतिमानद्रव्यादूर्द्ध्व-स्थाने शुद्धः अधोऽवस्थानेऽशुद्धः समावस्थानोऽपि अल्पदोषः कक्षकीलककर्कटशिक्यपादाद्यादीनां दृष्टकारणव्यतिरेकेण छेदे भङ्गे वाप्यशुद्धिमादिशेत्। ततः पुरोहिताचार्य्यादीन् दक्षिणाभिस्तोषयेत्।

अथ अग्निपरीक्षा। पितामहः। 'अग्नेर्विधिं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रभाषितम्। कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्तान्नवमं तथा। आग्नेयं मण्डलं त्वाद्यं द्वितीयं वारुणं स्मृतम्। तृतीयं वायुदैवत्यं चतुर्थं यमदैवतम्। पञ्चमन्त्विन्द्रदैवत्यं षष्ठं कौवेरमुच्यते। सप्तमं सोमदैवत्यं सावित्रमष्टमं तथा। नवमं सर्वदैवत्यमिति दिव्यविदो विदुः। पुरस्तान्नवमं यच्च तन्महत् पार्थिवं विदुः'। महत्पार्थिवमित्यपरिमिताङ्गुल-मित्यर्थः 'गोमयेन कृतानि स्युरद्भिः पर्य्युक्षितानि च। द्वात्रिं-शदङ्गुलान्याहुर्मण्डलात् मण्डलान्तरम्। अष्टाभिर्मण्डलैरेव-मङ्गुलीनां शतद्वयम्। षट्पञ्चाशत्समधिकं भूमेस्तु परिक-

त्मना'। यद्वा 'कर्त्तुः पादसमं कार्य्यं मण्डलन्तु प्रमाणतः'। आग्नेयमग्निदैवताकम् एवमन्यत्र तेनाग्न्यादयस्तेन पूज्याः मण्डलं षोड़शाङ्गुलं तदन्तरालञ्च षोड़शाङ्गुलं तेन मिलित्वा द्वात्रिंशदङ्गुलमिति तथाच याज्ञवल्क्यः 'षोड़शाङ्गुलकं ज्ञेयं मण्डलन्तावदन्तरमिति'। तथा 'मण्डले मण्डले देयाः कुशाः शास्त्रप्रचोदिताः। विन्यसेत्तु पदं कर्त्ता तेषु नित्यमिति स्थितिः। प्राङ्मुखस्तु ततस्तिष्ठेत् प्रसारितकराञ्जलिः। आर्द्र-वासाः शुचिश्चैव शिरस्यारोप्य पत्रकम्। पश्चिमे मण्डले तिष्ठेत् प्राङ्मुखः प्राञ्जलिः शुचिः। लक्षयेयुः क्षतादीनि हस्त-योस्तस्य कारिणः'। तस्यावष्टब्धव्रीहैः। तथाच याज्ञवल्क्यः 'करौ विमृदितव्रीहेर्लक्षयित्वा ततो न्यसेत्। सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि तावत् सूत्रेण वेष्टयेत्'। विमृदितव्रीहैः कराभ्या-मिति शेषः विमृदितव्रीहैः करौ लक्षयित्वा क्षततिलादि-स्थानेषु हंसपदाकृतिरेखारूपेण रक्तचन्दनादिविन्दुना अङ्कयित्वा तदाह नारदः 'हस्तक्षतेषु सर्वेषु कुर्य्याद्धंस-पदानि तु तान्येव पुनरालक्षेद्धस्तौ विन्दुविचित्रितौ'। ततश्च हस्तयोरुपरि सप्ताश्वत्थपत्राणि सप्तशमीपत्राणि सप्त दूर्वापत्राणि दध्यक्तान् यवान् पुष्पाणि च विन्य-सेत्। 'सप्त पिप्पलपत्राणि शमीपत्राण्यथ क्रमात्। दूर्वायाः सप्त पत्राणि दध्यक्तांश्चाक्षतान् न्यसेत्'। इति मिताक्षरा-धृतवचनात्। सप्तपिप्पलपत्राणि अक्षतं सुमनो दधि। हस्तयोर्निक्षिपेत्तत्र सूत्रेण वेष्टनं तथा' इति पितामहवचनाच्च सूत्रं विशेषयति नारदः। 'वेष्टयीत सितैर्हस्तौ सप्तभिः सूत्रतन्तुभिः'। तथा 'जात्यैव लौहकारो यः कुशलश्चाग्नि-कर्मणि। दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र तेनायोऽग्नौ प्रतापयेत्। अग्नि-वर्णमयं पिण्डं सस्फुलिङ्गं सुरञ्जितम्। पञ्चाशत्पलिकं भूयः

कारयित्वा शुचिर्द्विजः। तृतीयतापे तप्यन्तं ब्रूयात् सत्यपुरस्कृतं' सत्यपुरस्कृतं सत्यशब्दयुक्तं त्वमग्ने सर्वभूतानामिति याज्ञवल्क्योक्तं मन्त्रं ब्रूयादित्यर्थः। अयःपिण्डं विशेषयति पितामहः 'अस्त्रहीनं तथा ज्ञात्वा अष्टाङ्गुलमयोमयम्। पिण्डन्तु तापयेदग्नौ पञ्चाशत्पलिकं समम्'। अस्त्रं कोणं अङ्गुलिमानन्तु 'तिर्य्यग्यवोदराण्यष्टावूर्द्ध्वा वा व्रीहयस्त्रयः। प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः'। पलपरिमाणमाह मनुः। 'पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोड़श। पलं सुवर्णाश्चत्वारः' इति लौकिकमानेनाष्टतोलकपरिमितपलानि विंशतिः षट्तोलकाः पञ्चमाषकाश्चतस्रो रत्तिकावैदिकपञ्चाशतः पलेभ्यो निष्पद्यन्ते ततः 'शान्त्यर्थं जुहुयादग्नौ घृतमष्टोत्तरं शतम्' इति मिताक्षराधृतात्। प्राड्विवाको मण्डलभूमेर्दक्षिणदेशे स्वगृह्योक्तविधिनाग्निं संस्थाप्य ओम् अग्नये पावकाय स्वाहेति मिताक्षरोक्तमन्त्रेणाज्येनाष्टोत्तरशतं हुत्वा तस्मिन्नग्नौ तल्लौहपिण्डं प्रक्षिप्य तत्पिण्डं जले क्षिप्त्वा पुनः संताप्य जले पुनः क्षिप्त्वा पुनस्तस्मिन् तप्यमाने धर्मावाहनादिहवनान्तपूर्वोक्तविधिं विधाय तत् पिण्डं जले क्षिप्त्वा पुनस्तप्यमानपिण्डस्थमग्निमेभिः पितामहाद्युक्तैर्मन्त्रैरभिमन्त्रयेत् ओम् 'त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्त्वञ्च यज्ञेषु हूयसे। त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम्। जठरस्थो हि भूतानां ततो वेत्सि शुभाशुभम्। पापं पुनासि वै यस्मात् तस्मात् पावक उच्यते। पापेषु दर्शयात्मानमर्च्चिष्मान् भव पावक। अथवा शुद्धभावेषु शीतो भव हुताशन। त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत्। त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः। व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति। तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि'। ततो

ब्रीहिमर्दनसंस्कृतकरयोरुपरि सप्ताश्वत्थपत्राणि विन्यस्य सप्त-सूत्रैः संवेष्ट्याद्यमण्डले तिष्ठन् प्राड्विवाकेन सन्दंशानीतं लौहपिण्डमनेन याज्ञवल्क्योक्तेनाभिमन्त्रयेत्। 'त्वमग्ने सर्व-भूतानामन्तश्चरसि पावक। साक्षिवत् पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं कवे मम'। अस्यार्थः हे अग्ने त्वं सर्वभूतानां जरायु-जाण्डजस्वेदजोद्भिज्जातानामन्तःशरीराभ्यन्तरे चरसि भुक्ताव-पानादीनां पाचकत्वेन वर्त्तसे सर्वस्य हृदयगतं जानासीति वा। पावक शुद्धिहेतो कवे अन्तर्दर्शिन् सर्वार्थदर्शिन् सर्व-ज्ञेति यावत् अतः साक्षिवत् पुण्यपापेभ्यः सत्यं ब्रूहि पुण्य-पापेभ्य इति ल्यब्लोपे पञ्चमी पुण्यपापान्यवेक्ष्य सत्यं ब्रूहि दर्शयेत्यर्थः तदनन्तरं याज्ञवल्क्यः 'तस्येत्युक्तवतो लौहं पञ्चाशत्पलिकं समम्। अग्निवर्णं न्यसेत् पिण्डं हस्तयो-रुभयोरपि' न्यसेद्राजा प्राड्विवाको वा यथा पितामहः 'ततस्तं समुपादाय राजा धर्मपरायणः। सन्दंशेन नियुक्तो वा हस्तयोरस्य निक्षिपेत्'। तं लौहपिण्डं नियुक्तः प्राड्-विवाकः अस्य दिव्यकर्त्तुः याज्ञवल्क्यः 'स तमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्व्रजेत्'। एवकारेण मण्डलेषु एव पादन्यासो मण्डलानतिक्रमणञ्च दर्शितं व्यक्तमाह पितामहः 'न मण्डल-मतिक्रामेत् नाप्यर्वाक् स्थापयेत् पदम्। अष्टमं मण्डलं गत्वा नवमे क्षेपयेद् बुधः' कालिकापुराणं 'मण्डलानि तथा सप्तषोड़शाङ्गुलिमानतः। तावदन्तरितो गच्छेद्गत्वा नवमे क्षिपेत्'। अत्र च गन्तव्यानि सप्तैव मण्डलानि यतः प्रथमे तिष्ठति नवमे क्षिपति तेन न विरुध्यते। याज्ञवल्क्यः 'अन्तरा पतिते पिण्डे सन्देहे वा पुनर्हरेत्'। सन्देहे दग्ध-त्वादग्धत्वसन्देहे तस्मिन्नेव प्रयोगे पिण्डं पुनरारोप्य शेषं समापयेत् न तु प्रयोगान्तरम् आरोपणमात्रस्य पुनर्विधानात्

तत् प्रयोगस्य विगुणत्वानिश्चयाच्च। कात्यायनः 'प्रक्षाल्य अभियुक्तस्येत् स्थानादन्यत्र दह्यते। न दग्धं तं विदुर्देवास्तस्य भूयोऽपि दापयेत्'। याज्ञवल्क्यः 'सुक्ताग्निं मृदितव्रीहि-रदग्धः शुद्धिमाप्नुयात्'। नारदः 'व्रीहिमतिप्रयत्नेन सप्तवारांश्च मर्दयेत्'। पितामहः 'निर्विशङ्केन तेषान्तु हस्ताभ्यां मर्दने कृते। निर्विकारो दिनस्यान्ते शुद्धिस्तस्य विनिर्दिशेत्'।

अथैतत्प्रयोगः। पूर्ववद्भूमिशुद्धिं विधाय परेद्युर्यथा पूर्वमष्टमण्डलानि षोड़शाङ्गुलप्रमाणानि तदन्तरालानि च षोड़शाङ्गुलप्रमाणानि तदन्तरालं नवमं मण्डलमपरिमिता-ङ्गुलप्रमाणं गोमयेन निर्माय तेषु प्रागग्रान् कुशानास्तीर्य्य प्रथमे मण्डले रक्तपुष्पाक्षतमादाय ओम् भूर्भुवः स्वरग्ने इहा-गच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इत्यावाह्य स्थापयित्वा गन्धादिभिः प्राड्विवाकोऽभ्यर्चयेत्। एवं द्वितीये वरुणं तृतीये वायुं चतुर्थे यमं पञ्चमे इन्द्रं षष्ठे कुबेरं सप्तमे सोमम् अष्टमे सूर्य्यं नवमे सर्वदेवताः ततो मण्डलदक्षिणे प्राड्विवाकः स्वगृह्योक्तविधिनाग्निस्थापनं कृत्वा ओम् अग्नये पावकाय स्वाहेति अष्टोत्तरशतम् आज्येन शान्तिहोमं कृत्वा तदग्नौ लौकिकमानेन चतूरत्तिकाधिकपञ्चमाषकाधिकषट्पञ्चाधिक-शततोलकमितं कोणरहितम् अष्टाङ्गुलं लौहपिण्डं प्रतप्य जले प्रक्षिप्य पुनरग्नौ प्रतप्य पुनर्जले प्रक्षिप्य पुनः प्रतप्य तत् पिण्डे धर्मावाहनादि सर्वदेवतापूजां हवनान्तां तुलोक्तां विधाय दक्षिणां दद्यात् उपोषितस्य स्नातस्यार्द्रवाससो मत्वाद्यमण्डले तिष्ठतो व्रीहिमर्दनादिसंस्कारं विधाय प्रतिज्ञापत्रं समन्त्रकं कर्त्तुः शिरसि बद्धा प्राड्विवाकस्तृतीये तापेऽयःपिण्डस्थमग्निमभिमन्त्रयेत् एभिर्मन्त्रैः। ओम् त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्त्वञ्च यज्ञेषु हूयसे। त्वं मुखं सर्वदेवानां

त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम्। जठरस्थो हि भूतानां ततो वेत्सि शुभाशुभम्। पापं पुनासि वै यस्मात्तस्मात् पावक उच्यते। पापेषु दर्शयात्मानमर्च्चिष्मान् भव पावक। अथवा शुद्धभावेन शीतो भव हुताशन। त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत्। त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः। व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति। तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि'। ततः कर्त्तुर्हस्तयोरुपरि सप्ताश्वत्थपत्राणि सप्तशमीपत्राणि सप्तदूर्वापत्राणि दध्यक्षतान् यवान् पुष्पाणि च शुक्लसूत्रेण सप्तकृत्वो वेष्टयेत्। कर्त्ता लौहपिण्डस्थमग्निमभिमन्त्रयेदनेन मन्त्रेण 'त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक। साक्षिवत् पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं करे मम'। ततस्तद्धस्तयोरुपरि लौहपिण्डं निदध्यात् ततस्तं गृहीत्वा शनैरकुटिलं क्रमशः सप्तमण्डलानि गत्वा नवममण्डलस्थतृणोपरि त्यजेत्। ततः पुनरपि व्रीहिभिर्मर्दयेत्। अदग्धश्चेत् शुद्धिमाप्नुयात् अन्तरापतिते पिण्डे दग्धादग्धत्वसन्देहे वा पुनर्हरेत्। स्खलने हस्तयोरन्यत्र दाहे न दोषः। पुनरारोपणञ्च ततो गुरुपुरोहितादीन् दक्षिणाभिः परितोषयेत्।* इति अग्निपरीक्षा

अथ उदकपरीक्षा। पितामहः 'तोयस्याथ प्रवक्ष्यामि विधिं धर्म्यं सनातनम्। मण्डलं पुष्पधूपाभ्यां कारयेत् सुविचक्षणः। शरान् संपूजयेद्व्रत्या वैणवञ्च धनुस्तथा'। तत्र प्रथमतो वरुणं पूजयेत् यथा नारदः 'गन्धमाल्यैः सुरभिभिर्मधुक्षीरघृतादिभिः। वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः'। ततो धर्मावाहनादिसकलदेवतापूजा होम समन्त्रकप्रतिज्ञापत्रशिरो निवेशान्तं कर्म कुर्य्यात्। कात्यायनः। 'शरांस्त्वनायसाग्रांस्तु प्रकुर्वीत विशुद्धये। वेणुकाष्ठमयांश्चैव

क्षेप्ता च सुदृढं क्षिपेत'। पितामहः 'क्षेप्ता च क्षत्रियः कार्य्यः तद्वृत्तिर्ब्राह्मणोऽथवा। अक्रूरहृदयः शान्तः सोपवासस्तथा शुचिः। इषूंश्च प्रक्षिपेद्धीमान् मारुतो वाति वा भृशम्। विषमे भूप्रदेशे च वृक्षस्थाणुसमाकुले'। नारदः 'क्रूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं मतम्। मन्दं पञ्चशतं प्रोक्तमेष ज्ञेयो धनुर्विधिः'। अङ्गुलीनां सप्ताधिकं शतं यस्य धनुषः परिमाणं तत् सप्तशतम् एवं षट्शतादिकं पितामहः 'मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेत्तु शरत्रयम्। हस्तानान्तु शते सार्द्धे लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः। तेषाञ्च प्रेषितानान्तु शराणां शास्त्रदेशनात्। मध्यमस्तु शरो ग्राह्यः पुरुषेण बलीयसा। शराणां पतनं ग्राह्यं सर्पणं परिवर्जयेत्। सर्पन् सर्पन् शरो याति दूराद् दूरतरं यतः'। पतनं ग्राह्यमिति शरपतनस्थानपर्य्यन्तं गच्छेदित्यर्थः तेन प्रथमक्षेपेऽपि पतनस्थानकृशरग्रहणं ततश्च प्रथमतः पुरुषान्तरेण तत्स्थाने शर आनेतव्यः। नारदः 'नदीषु नातिवेगासु तड़ागेषु सरःसु च। कूटेषु स्थिरतोयेषु कुर्य्यात् पुंसां निमज्जनम्'। नातिवेगासु स्थितिविरोधिवेगशून्यासु। विष्णुः 'पङ्कशैवालदुष्टग्राहमत्स्यजलौकादिवर्जिते तस्य नाभिमात्रजले मग्नस्यारागद्वेषिणः। पुरुषस्यान्यस्योरू गृहीत्वाऽभिमन्त्रिताम्भः प्रविशेत्। ततः समकालञ्च नातिक्रूरमृदुना धनुषा पुरुषोऽपरः शरमोक्षं कुर्य्यादिति' तस्य शोध्यस्येत्यर्थः अन्यथा तस्येति व्यर्थं स्यात् अन्यपुरुषस्य स्तम्भधारणमाह स्मृतिः 'उदके प्राप्य खस्तिष्ठेत्तमस्थूणां प्रगृह्य च' शोध्यकर्त्तृकजलाभिमन्त्रणमाह पितामहः। 'तोय त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यन्तु निर्म्मितम्। शुद्धेश्च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनामथा। अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे'। शोध्यकर्त्तृकाभिमन्त्रणमाह याज्ञवल्क्यः 'सत्येन माभिरक्ष

वरुणेत्यभिशाप्यकम्। नाभिमात्रोदकस्थस्य गृहीत्वोरुजलं विशेत्। मामभिशाप्य शपथं कारयित्वा कं जलं विशेत्' तोरणञ्च निमज्जनसमीपे समे स्थाने शोध्यकर्णप्रमाणोच्छ्रितं कार्य्यं यथा नारदः 'गत्वा तु तज्जलस्थानं तटे तोरणमुच्छ्रितम्। कुर्वीत कर्णमात्रन्तु भूमिभागे समे शुचौ। शरमोचे विशेषमाहतुर्नारदबृहस्पती 'शरप्रक्षेपणस्थानाद् युवाजवसमन्वितः। गच्छेत् परमया शक्त्या यावासौ मध्यमः शरः। मध्यमं शरमादाय पुरुषोऽन्यस्तथाविधः'। प्रत्यागच्छेत्तु वेगेन यतः स पुरुषो गतः। आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जले। अन्तर्जलगतं सम्यक् तदा शुद्धिं विनिर्दिशेत्। अन्यथा न विशुद्धः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात्। स्थानाद्वान्यत्रगमनाद् यस्मिन् पूर्वं निवेशयेत्'। जविनौ विशेषयति नारदः 'पञ्चाशतो धावकानां यौ स्यातामधिकौ जवे। तौ च तत्र नियोक्तव्यौ शरानयनकर्मणि'। एकाङ्गस्य दर्शनादिति च कर्णाद्यभिप्रायेण 'शिरोमात्रन्तु दृश्येत न कर्णौ नापि नासिके। अप्सु प्रवेशने यस्य शुद्धं तमपि निर्दिशेत्'। इति विशेषाभिधानात् निमज्योत्प्लवते यस्तु दृष्टः स्यात् प्राणिना नरः। पुनस्तत्र निमज्जेत दंशचिह्नविचारितः'। जलान्तर्गतमत्स्यजलौकादिना दष्टः समुत्प्लवते यदि तदा दृष्टे पुनर्निमज्जनीयमित्यर्थः। पितामहः 'गन्तुश्चापि च कर्त्तुश्च समं गमनमज्जनम्। गच्छेत्तोरणमूलात्तु शरस्थानं जवी नरः। तस्मिन् गते द्वितीयोऽपि वेगादादाय शायकम्। गच्छत्तोरणमूलन्तु यतः स पुरुषो गतः। आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जले। अन्तर्जलगतं सम्यक् ततः शुद्धिं विनिर्दिशेत्'। अत्र मज्जनसमकालगमनाभिधानाच्छरमोचसमकालं गमनं शूलपाणयुक्तमयुक्तं मज्जन-

समकालञ्चितं मध्यमं शरमादायेत्यपरमुक्तमपि प्रमाणशून्य
ततश्च त्रिषु शरेषु मुक्तेषु एको वेगवान् मध्यमशरपतनस्थान
गत्वा तमादाय तत्रैव तिष्ठति अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शर
मोचस्थाने तोरणमूले तिष्ठति एवं स्थितयोस्तृतीयाय
करतालिकायां प्राड्विवाकदत्तायां शोध्यो निमज्जति तत्
समकालमेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुततरं मध्यमशरपतन
स्थानं गच्छति शरग्राही च तस्मिन् प्राप्ते द्रुततरं तोरणमूल
प्राप्यान्तर्जलगतं यदि न पश्यति तदा शुद्धो भवतीति
वर्त्तुलार्थः।

तत्र प्रयोगः। उक्तलक्षणजलाशयनिकटे तथा तोरण
विधाय उक्तदेशे लक्ष्यं कृत्वा तोरणसमीपे सशरं धनुः संपूज्य
जलाशये वरुणमावाह्य पूजयित्वा तत्तीरे धर्मादींश्च देवान्
हवनान्तमिष्ट्वा दक्षिणां कृत्वा शोध्यस्य शिरसि प्रतिज्ञापत्रं
बद्ध्वा प्राड्विवाको जलमभिमन्त्रयेत्। 'ओम् तोय त्वं प्राणिनां
प्राणः सृष्टेराद्यन्तु निर्मितम्। शुद्धेश्च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां
देहिनां तथा। अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे' इति
मन्त्रेण। शोध्यस्तु ओं सत्येन माभिरक्षस्व वरुणेत्यनेन जल-
मभिमन्त्र्य गृहीतस्थूणस्य शोध्यस्य नाभिमात्रोदकावस्थितस्य
बलीयसः। प्राज्ञस्य पुरुषस्य समीपं जलमध्ये गच्छेत्।
ततश्च शरेषु त्रिषु मुक्तेषु मध्यमशरपातस्थाने मध्यमशरं
गृहीत्वा जविन्येकस्मिन् पुरुषे स्थिते अन्यस्मिंश्च तोरणमूल-
स्थिते प्राड्विवाकेन तालत्रये दत्ते शोध्यो गृहीतस्थूण-
प्राज्ञस्यपुरुषोरू गृहीत्वा निमज्जति तत्समकालमेव तोरण-
मूलस्थोऽपि मध्यमशरस्थानं द्रुतं गच्छति। ततः शरग्राही
च तस्मिन् प्राप्ते द्रुतं तोरणमूलं प्राप्य जलान्तःस्थं यदि न
पश्यति तदा शुद्धः। कर्णाद्यङ्गं विना शिरोमात्रदर्शनेऽपि

यत: प्रकृतस्थानादन्यत्र गमनेऽपि अयुत: दक्षिणादिकं दद्यात्।

अथ विषविधि:। नारद: 'शार्ङ्गं हैमवतं शस्तं गन्धवर्ण-रसान्वितम्। अकृत्रिमसमं गूढ़मनन्योपहतञ्च यत्। वर्षे चतु-र्यवा मात्रा ग्रीष्मे पञ्चयवा: स्मृता:। हेमन्ते स्यु: सप्तयवा: शर-त्स्वल्पातोऽपि हि। दद्याद्विषं सोपवासो देवब्राह्मणसन्निधौ। धूपोपहारमन्त्रैश्च पूजयित्वा महेश्वरम्। द्विजानां सन्निधावेव दक्षिणाभिमुखे स्थिते। उदङ्मुख: प्राङ्मुखो वा दद्याद्विप्र: समाहित:'। शार्ङ्गस्वरूपमाह कात्यायन:। 'अजाशृङ्गनिभं श्यामं सुग्रीतं शृङ्गसम्भवम्। भङ्गे च शृङ्गवेराभं तत्ख्यातं शृङ्गिणं विषम्। रक्तस्थमसितं कुर्य्यात् कठिनञ्चैव तत्क्षणात्'। शृङ्गवेरमार्द्रकं तदाभं तत्तुल्यम्। रक्तस्थमिति यद्विषं रक्ते स्थापितं सत् तद्रक्तस्थं श्यामं कठिनं करोतीत्यर्थ: अल्पेति पूर्वोक्तसप्तयवानामल्पत्वं षड्यवमात्रेत्यर्थ:। हेमन्तग्रहणे शिशिरस्यापि ग्रहणं हेमन्तशिशिरयो: समानत्वमिति श्रुते:। वसन्तस्य सर्वदिव्यसाधारणत्वेन तत्रापि सप्तयवा: सप्तविषस्य चेति याज्ञवल्क्येन सामान्यतोऽभिधानात् कात्यायन: 'पूर्वाह्णे शीतले देशे विषं देयन्तु देहिनाम्। घृतेन योजितं श्लक्ष्णं पिष्टं त्रिंशद्गुणेन च'। देयं प्राड्विवाकेन तत्प्रकारमाह पिता-मह: 'दीयमानं करे कृत्वा विषन्तु परिश्रापयेत्। विष त्वं ब्रह्मणा सृष्टं परीक्षार्थं दुरात्मनाम्। पापिनां दर्शयात्मानं शुद्धानाममृतं भव। मृत्युमूर्त्ते विष त्वं हि ब्रह्मणा परिनि-र्मितम्। त्रायस्वैनं नरं पापात् सत्येनास्यामृतं भव'। परि-श्रापयेत् शपथं कारयेत् शोध्यप्रकारमाह याज्ञवल्क्य:। 'विष त्वं ब्रह्मण: पुत्र: सत्यधर्मे व्यवस्थित:। त्रायस्वास्मादभीशापात् सत्येन भव मेऽमृतम्। एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेद्धिमशै-

लजम्। भक्षिते च यदा शुद्धे मूर्च्छाच्छर्द्दिविवर्जितः। निर्विकारो दिनस्यान्ते शुद्धं तमिति निर्द्दिशेत्। चिराच्च पञ्चरात्रं वा पुरुषैः स्वैरधिष्ठितम्। कुहकादिभयाद्राजा वारयेद्दिव्यकारिणम्। ओषधीर्मन्त्रयोगांश्च मण्यौनथ विषापहान् कर्त्तुः शरीरसंस्थांश्च गूढोत्पन्नान् परीक्षयेत्'। विषतन्त्रे वेगो रोमाञ्च माद्यो रचयति विषजः। स्वेदवक्त्रोपशोषौ तस्योर्द्ध्वस्तत्परौ द्वौ वपुषि जनयतो वर्णभेदप्रवेपौ यो वेगः पञ्चमोऽसौ नयनविरसतां कण्ठभङ्गञ्च हिक्कां षष्ठो निश्वाससमोहैं वितरति च मृतिं सप्तमो भक्षकस्य'। बृहस्पतिः। 'विधिदत्तं विषं येन जीर्णं मन्त्रौषधं विना। स शुद्धः स्यादन्यथा तु दण्ड्यं दाप्यश्च तद्धनम्'। तत्र क्रमः। सोपवासः प्राड्विवाकः शिवं संपूज्य तत् पुरतो विषमुक्तपरिमाणं पिष्टं त्रिंशद्गुणघृतयुक्तं संस्थाप्य धर्मादीन् देवान् हवनान्तमिष्ट्वा दक्षिणां दत्त्वा शोध्यशिरसि प्रतिज्ञापत्रं निधाय 'ओं विष त्वं ब्रह्मणः सृष्टं परीक्षार्थं दुरात्मनाम्। पापिनां दर्शयात्मानं शुद्धानाममृतं भव। मृत्युमूर्त्ते विष त्वं हि ब्रह्मणा परिनिर्मितम् त्रायस्वैनं नरं पापात् सत्येनास्यामृतं भव'। इत्याभ्यां प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा विषमभिमन्त्र्य दक्षिणाभिमुखाय शोध्याय ददाति। शोध्यस्तु। ओं 'विष त्वं ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः। त्रायस्वास्मादभीशापात् सत्येन भव मेऽमृतम्'। इत्यनेनाभिमन्त्र्य भक्षयति। यदि दिनान्तं निर्विकारस्तदा शुद्ध इति।

अथ कोषविधिः। नारदः 'पूर्वाह्णे सोपवासस्य स्नातस्यार्द्रपटस्य च। संसूचकस्याव्यसनिनः कोषपानं विधीयते। इच्छतः श्रद्दधानस्य देवब्राह्मणसन्निधौ। मद्यपस्त्रीव्यसनिनां कितवानामन्तथैव च। कोषः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः।

महापराधे निर्धर्मे कृतघ्ने क्लीवकुत्सिते नास्तिकव्रात्यदासेषु कोषपानं विवर्जयेत्। तमाहूयाभिशस्तन्तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम्। आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत् प्रसृतित्रयम्। ऊर्द्धं यस्य हि सप्ताहाहैकृतन्तु महद्भवेत्। नाभियोज्यः स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात्'। संसूचक आस्तिक इति मिताक्षरा। महापराधी महापातकी निर्धर्मी वर्णाश्रम-रहितः कुत्सितः प्रतिलोमजः। दासः कैवर्त्तः। मण्डला-भ्यन्तरे गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे वैकृतं रोगादिमहत्त्वात्यं तस्य देहिनामपरिहार्य्यत्वात्। तदाह कात्यायनः। 'अथ दैवविसंवादे त्रिसप्ताहन्तु दापयेत्। अभियुक्तं प्रयत्नेन तदर्थं दण्डमेव च। तस्यैकस्य न सर्वस्य जनस्य यदि तद्भवेत्। रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्योदमश्च सः। ज्वरातिसार-विस्फोटगूढ़ास्थिपरिपीड़नम्। नेत्ररुक् गलरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते। शिरोरुग्भुजभङ्गश्च दैविका व्याधयो नृणाम्' गलरोग इत्यत्र शूलरोग इति क्वचित् पाठः त्रिसप्ताहन्तु महाभियोग-भवविषयं महाभियोगेष्वेतानीति प्रस्तुत्य चतुर्दशकादर्क इति याज्ञवल्क्याभिधानात् मिताक्षराप्येवम्। यत्तु 'त्रिरात्रात् सप्तरात्राद्वा द्वादशाहात् द्विसप्तकात्। वैकृतं यस्य दृश्येत पापकृत् स उदाहृतः'। इति पितामहोक्तं तन्महाभियोगात् शतसहस्याद्रवाचीनं द्रव्यं त्रिधा विभज्य त्रिरात्रादिपक्षत्रयं व्यवस्थापनीयमिति मिताक्षरा। तथा 'भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम्। समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत्। दुर्गायाः पाययेच्चौरान् ये च शस्त्रोपजीविनः। भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तत्र पाययेत्। दुर्गायाः स्नाप-येच्छूलमादित्यस्य मण्डलम्। अन्येषामपि देवानां स्नापये-दायुधानि च। अत्र स्वल्पापराधे देवानां स्नापयित्वायुधो-

दकम्। पाप्मी विकारे चाप्यत्रो नियम्य: शुचिरन्यथा'। इति कात्यायनोक्तविशेषाभ्यधापराधे देवस्नानोदकमिति विषय-भेद:। रत्नाकरोऽप्येवम्। मण्डलं व्योमेति व्यवहारदीपिका तस्यां विष्णु: 'उग्रान् देवान् समभ्यर्च्य तत् स्नानोदकप्रसृति-त्रयं पिबेत्। इदं मया न कृतमिति व्याहरन् देवतामुख:' इति। एतदनुसारा देवान्यत्र प्रतिज्ञा प्रागुक्ता। तत्र क्रम:। प्राड्विवाको गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे धर्मावाहनादि सर्वदेव-तापूजां हवनान्तां निर्वर्त्य दक्षिणां दत्त्वा समन्त्रकं प्रतिज्ञा-पत्रं शोध्य शिरसि निधाय यथाविहितदेवं संपूज्य तत् स्नानोदकमानीय ओं 'तोय त्वं प्राणिनां प्राण: सृष्टेराद्यन्तु निर्मितम्। शुद्धेश्च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनान्तथा। अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे'। इत्याभ्यामभिमन्त्र्य गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे स्थितं सोपवासं स्नातार्द्रवासस-मादित्याभिमुखम्। ओं सत्येन मामभिरक्षस्व वरुणेत्यनेन शोध्य पठितेनाभिमन्त्रितं प्रसृतित्रयं जलं पाययेत्। ततो यदि अवधिकालाभ्यन्तरे रोगपीड़ा न भवति तदा शुद्ध इति ततो दक्षिणा देया।

अथ तण्डुलविधि:। पितामह:। 'चौर्य्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चय:। तण्डुलान् कारयेच्छुक्लान् शाले र्नान्यस्य कस्यचित्। मृण्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रत: शुचि:। स्नानोदकेन सम्मिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत्। प्राङ्मुखोपोषितं स्नातं शिरोरोपितपत्रकम्। तण्डुलान् भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्त्रिधा। भूर्जस्यैव तु नान्यस्य अभावे पिप्पलस्य तु। शोणितं दृश्यते यस्य हनुस्तालु च शीर्य्यते। गात्रञ्च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत्'। स्नानो-दकेन देवतास्नानोदकेन। तथाच कात्यायन:। देवतास्नान-

पानीयक्लिन्नतण्डुलभक्षणे। शुद्धनिष्ठीवनात् शुद्धो नियम्यो-ऽशुचिरन्यथा'। शिरोरोपितपत्रकं तण्डुलान् भक्षयित्वा निष्ठीवयेत्। प्राड्विवाक इति निष्ठीवयेदिति शब्दात् सिद्धं तुलानिरूपितं सर्वदिव्यसाधारणञ्च धर्मावाहनादिकव-नात्मकं पूर्ववदिहापि कर्त्तव्यम्।

अथ तप्तमाषकविधिः। पितामहः 'कारयेदायसं पात्रं ताम्रं वा षोड़शाङ्गुलम्। चतुरङ्गुलखातन्तु मृण्मयं वाथ मण्डलम्'। मण्डलं सूर्य्यमण्डलाकारं वर्त्तुलमिति यावत्। 'पूरयेद् घृततैलाभ्यां विंशत्या तु पलैस्तु तत्। सुवर्णमाषकं तस्मिन् सुतप्ते निक्षिपेत्ततः। अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन उद्धरेत्तप्त-माषकम्। कराग्रं यो न धुनुयात् विस्फोटो वा न जायते। शुद्धो भवति धर्मेण पितामहवचो यथा'। कल्पान्तरमाह 'सौवर्णे राजते ताम्रे आयसे मृण्मयेऽपि वा। गव्यं घृत-मुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः। सौवर्णीं राजतीं ताम्री-मायसीञ्च सुशोधिताम्। सलिलेन सकृद्धौतां प्रक्षिपेत्तत्र मुद्रिकाम्। भ्रमद्वीचितरङ्गाढ्येन नखस्पर्शगोचरे। परीक्षेतार्द्र-पर्णेन चुचुकारं सघोषकम्। ततश्चानेन मन्त्रेण सकृत्तदभि-मन्त्रयेत्। परं पवित्रममृतं घृत त्वं यज्ञकर्मसु। दह पावक पापं त्वं हिमशीतं शुचौ भव। उपोषितं ततः स्नात-मार्द्रावाससमागतम्। ग्राहयेन्मुद्रिकां तान्तु घृतमध्यगता-न्तथा। प्रदेशिनीञ्च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः। यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽसावन्यथा शुचिः'। प्रयोगस्तु। मध्यविधाष्टयवतण्डुलमध्यमिताङ्गुलि-षोड़शाङ्गुलमित-प्रस्तारे तथाविधाङ्गुलिचतुष्टयखाते ताम्रादिघटितेऽशक्तौ मृण्मये वा चक्राकारवर्त्तुले पात्रे लौकिकाष्टरत्तिकाधिकमाषक-द्वयाधिकत्रयस्त्रिंशत्तोलक। ११। २८। रूपवेदिकपलदशक-

मितं घृतम् एवं तैलञ्च निक्षिप्य लौकिकचतुरक्तिकाधिक-पञ्चमाषकषट्षष्टितोलक । ६६ । ५४ । रूपवेदिकाविंशतिपल-परिमितं केवलं गव्यघृतं वा निक्षिप्य तस्मिन् सुतप्ते सप्तशीतां पञ्चरक्तिकामितां काञ्चनमुद्रिकां राजतादिकां वा निक्षिपेत्। धर्मावाहनादिहवनान्तं तुलोक्तं सदक्षिणं कर्म कृत्वा, ओम् 'परं पवित्रममृतं घृत त्वं यज्ञकर्मसु। दह पावक पापं त्वं हिमशीतं शुची भव'। इत्यनेनाभिमन्त्रयेत्। प्राड्विवाकः ततः कृतोपवासः स्नातार्द्रवासाः शोध्यशिरसि प्रतिज्ञापत्रं निधाय, ओम् 'त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक। साक्षिवत् पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं करे मम'। इत्यनेनाभि-मन्त्र्यार्द्रपत्रनिक्षेपकृतचुचुकशब्दाद् घृतान्मुद्रिकां तर्जन्यङ्गुष्ठा-भ्यामुत्तोलयेत् घृततैलाभ्यां वा तप्तमाषकमुत्तोलयेत् अदग्ध-श्चेत्तदा शुद्ध इति ततो दक्षिणां दद्यात्।

अथ फालविधिः। बृहस्पतिः 'आयसं द्वादशपलघटितं फालमुच्यते। अष्टाङ्गुलं भवेद्दीर्घं चतुरङ्गुलविस्तरम्। अग्नि-वर्णं ततश्चौरो जिह्वया लेहयेत् सकृत्। न दग्धश्चेच्छुचि-मियादन्यथा स तु हीयते'। चौरोऽत्र गोचौरः। 'गोचौरस्य प्रदातव्यं तप्तफालावलेहनम्' इति स्मृतेरिति मैथिलाः। अत्रापि त्वमग्ने इत्यादि मन्त्रानन्तरम्। 'आयसं लेलिहानस्य जिह्वयापि समादिशेत्'। इति पितामहोक्तेः प्राड्विवाक-शोध्याभ्यामग्न्यभिमन्त्रणं कार्य्यम्। अत्र प्रयोगः। लौकिक-चत्वारिंशत्तोलकमितं लौहघटितमष्टयवमध्यात्मकाङ्गुलाष्ट-दीर्घम्। तथाविधचतुरङ्गुलप्रस्तारं फालमग्नौ च ताप-येत्। तत्र प्राड्विवाको धर्मावाहनादिहवनान्तं कर्म कृत्वा दक्षिणां दत्त्वा समन्त्रकं प्रतिज्ञापत्रं शोध्य शिरसि निधाय, ओम् 'त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्त्वञ्च यज्ञेषु हूयसे। त्वं मुखं सर्व-

देवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम्। जठरस्थो हि भूतानां ततो वेत्सि शुभाशुभम्। पापं पुनासि वै यस्मात् तस्मात् पावक उच्यते। पापेषु दर्शयात्मानमर्चिष्मान् भव पावक। अथवा शुद्धभावेन शीतो भव हुताशन। त्वमेव सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत्। त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः। व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति। तदेनं संशयादस्मादर्मतस्त्रातुमर्हसि'। इत्येतैः फालस्थमग्निमभिमन्त्रयेत्। शोध्यस्तु 'त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक। साक्षिवत् पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं कवे मम'। इत्यनेनाभिमन्त्राग्निवर्णं फालं जिह्वया सकृत् लिह्यात्। न दग्धश्चेत् शुद्धः।

अथ धर्मराजविधिः। वृहस्पतिः। 'पत्रद्वये लेखनीयौ धर्माधर्मौ सितासितौ। जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्गायत्राद्यैश्च सामभिः। आमन्त्र्य पूजयेद्गन्धैः कुसुमैश्च सितासितैः। अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन मृत्पिण्डान्तरितौ ततः। समौ कृत्वा नवे कुम्भे स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ। ततः कुम्भात् पिण्डमेकं गृह्णीयादविलम्बितः। धर्मे गृहीते शुद्धः स्यात् संपूज्यश्च परीक्षकैः'। जीवदानमन्त्रस्तु शारदायां 'पाशाङ्कुशपुटाशक्तिवांशुविन्दुविभूषितायाद्याः सप्तसकारान्ता व्योमसत्येन्दुसंयुतम्। तदन्ते हंसमन्त्रः स्यात् ततोऽमुष्यपदं वदेत्। प्राणा इति वदेत् पश्चादिह प्राणास्ततः परम्। अमुष्य जीव इह स्थितस्ततोऽमुष्यपदं वदेत्। सर्वेन्द्रियाण्यमुष्यान्ते वाङ्मनश्चक्षुरन्ततः। श्रोत्रघ्राणपदे प्राणा इहागत्य सुखं चिरम्। तिष्ठन्त्वग्निवधूरन्ते प्राणमन्त्रोऽयमीरितः। प्रत्यमुष्यपदात् पूर्वं पाशाद्यानि प्रयोजयेत्। प्रयोगेषु समाख्यातः प्राणमन्त्रो मनीषिभिः'। पाशाङ्कुशपुटाशक्तिरित्यनेन प्रथमं प्राणां

बीजम्। थां ततः शक्तिबीजं क्रीं ततो मृत्युबीजं क्रौं वायु-
र्यकारो बिन्दुविभूषितः तेन यं यांथाः सप्तसकारान्ता उद्धृत
यकारमादाय सप्त मृत्युवायूनलावनिवरुणबीजानीत्य-
र्थोक्तेः। अत्र वायोरेकस्य पूर्वं पृथगुपन्यासः सप्तानां सबिन्दु-
त्वार्थः अतएव अन्यत्र बीजानीत्युक्तम्। व्योमसत्येन्दुभूषितं
व्योमहकारः इन्दुर्बिन्दुः तेनाह्रीम् अमुष्य इति षष्ठ्यन्त-
देवतानामोपलक्षणम्। 'अदःपदं हि यद्रूपं यत्र मन्त्रे प्रदृ-
श्यते। साध्याभिधानं तद्रूपं तत्र स्थाने नियोजयेत्'। इति
नारायणीयात्। अग्निवधू स्वाहा गायत्र्यादिसामाम्नाने
तु सप्रणवव्याहृतिगायत्रीमात्रं पठितव्यम्। 'जपहोमादि
यत्किञ्चित् कृत्स्नोक्तं सम्भवेन्न चेत्। तत्सर्वं व्याहृतिभिः
कुर्य्यात् गायत्र्या प्रणवेन च। इति मिताक्षराधृतषट्त्रिंश-
न्मतवचनदर्शनादत्रापि तथा कल्प्यते पितामहः 'अधुना
संप्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम्। हन्तॄणां याचमानानां
प्रायश्चित्तार्थिनां नृणाम्। राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं सीसकाय-
सम्। लिखेद्भूर्जे पटे वापि धर्माधर्मौ सितासितौ।
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्चयेत्। सितपुष्पस्तु
धर्मः स्यात् अधर्मोऽसितपुष्पकः। एवंविधायोपलिख्य पिण्ड-
योस्तौ निधापयेत्। गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कार्य्यौ
समौ ततः। मृद्भाण्डकेऽनुपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ।
उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ। आवाहयेत्ततो
देवान् लोकपालांश्च पूर्ववत्। धर्मावाहनपूर्वन्तु प्रतिज्ञा-
पत्रकं लिखेत्। यदि पापवियुक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु मे
करम्। अभियुक्तस्तयोश्चैकं प्रगृह्णीताविलम्बितः। धर्मे
गृहीते शुद्धः स्यादधर्मे स तु हीयते। एवं समासतः प्रोक्तं
धर्माधर्मपरीक्षणम्'। हन्तॄणामिति साहसाभियोगेषु याच-

मानानामिति अत्यन्तार्थाभियोगेषु प्रायश्चित्तार्थिनामिति पातकाभियोगेषु।

तत्र प्रयोगः। पत्रद्वये शुक्लं धर्मं कृष्णमधर्मं पुत्तलकाद्वयरूपं निधाय। ओम् आं ह्रीं क्रों यं रं लं वं शं षं सं ह्रौं हं सः धर्मस्य प्राणा इह प्राणाः पुनः आमित्यादिधर्मस्य जीव इह स्थितः पुनः आमित्यादिधर्मस्य वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणप्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहेत्यनेन जीवदानं धर्मप्रतिमायाम्। एवमधर्मप्रतिमायां कृत्वा गायत्र्यादिसामज्ञाने तेनैव नो चेत् सप्रणवव्याहृतिगायत्रीं पठित्वा धर्मस्यावाहनादि कृत्वा यथाक्रमं शुक्लकृष्णपुष्पाभ्यां धर्माधर्मौ संपूज्य प्रणवेन पञ्चगव्यमुपादायाभ्युक्ष्य शुक्लपुष्पयुक्तं धर्मं कृष्णपुष्पयुक्तमधर्मं मृत्पिण्डद्वये कृत्वा नवे कुम्भे स्थापयेत्। प्राड्विवाकस्ततो देवब्राह्मणसन्निधौ धर्मावाहनादिहवनान्तं कर्म कृत्वा दक्षिणां दत्त्वा समन्त्रकप्रतिज्ञापत्रं लिखित्वा शोध्यशिरसि दद्यात् शोध्यस्तु। ओम् 'यदि पापवियुक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करम्' इत्युच्चार्य्य कुम्भात्तयोरेकं गृह्णीयात् धर्मे गृहीते शुद्ध इति अन्यथा त्वशुद्ध इति।

अथ शपथविधिः। मनुः 'सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः। गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः। पुत्रदारस्य वाप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत् पृथक्'। मयैतत् कृतं न कृतं वा सत्यमित्युच्चारणे ब्राह्मणं शापयेत्। सम्भाव्यमानस्यालीकव्यलीकत्वं तदुक्तस्यालीकत्वं मिथ्यात्वं निवेशयेत्। उक्तमिदं सत्यमिव गमयेदित्यर्थः। तदवगमप्रकारमाह कात्यायनः। 'आचतुर्दशकादह्नो यस्य नो राजदैविकम्। व्यसनं जायते घोरं स ज्ञेयः शपथे शुचिः'। व्यसनम् आपद् घोरमिति पीड़ाकरम्। अल्पस्य शरीरधर्मत्वात्। तच्च प्रागुक्त-

रोगादि एवं मयैतत् कृतं न कृतं वा इति प्रतिज्ञामुच्चारयन्तं वाहनस्पर्शनेन एवमायुधेनापि क्षत्रियम् एवं गोवीजकाञ्चनानामन्यतमेन वैश्यं शूद्रं सर्वैः पातकैरिति वृथाकरणे पातकहेतुत्वात् पातकैः प्रकृतैः गोवीजकाञ्चनैः सर्वैर्मिलितैस्तेन मयैतत् कृतं न कृतं वेति प्रतिज्ञामुच्चारयन्तं गोवीजकाञ्चनत्रितयस्पर्शेन शूद्रमिति। एतेषां स्पर्शने किं मानमिति चेत्। 'पुत्रदारस्य वाप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत् पृथक्'। इति मनुवचनान्तरे तथा दर्शनात् एनं शपथकारिणं ततश्च मयैतत् कृतं न कृतं वेति प्रतिज्ञामुच्चारयन्तं पुत्रस्य दाराणां वा शिरः स्पर्शयेत्। एवं वक्ष्यमाणस्पर्शेऽपि कल्प्यं स्पर्शनन्तु दक्षिणकरेण। 'यत्रोपदिश्यते कर्म कर्त्तुरङ्गं न तूच्यते। दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः' इति कात्यायनोक्तेः। अतएव विष्णुना दूर्वाकराद्यभिहितम्। यथा 'सर्वेष्वर्थविवादेषु मूल्यं स्वर्णं प्रकल्पयेत्'। तत्र कृष्णलोने शूद्रं दूर्वाकरं शापयेत्। द्विकृष्णलोने तिलकरं त्रिकृष्णलोने जलकरं चतुःकृष्णलोने सुवर्णकरं पञ्चकृष्णलोने सीतोद्धृतमहीकरम्। सुवर्णार्द्धोने कोषो देयः शूद्रस्य यथाविहिता समयक्रिया। तथा 'द्विगुणेऽर्थे वैश्यस्य त्रिगुणेऽर्थे राजन्यस्य चतुर्गुणेऽर्थे ब्राह्मणस्य' इति। कृष्णलोने काञ्चनरत्तिकामूल्यद्रव्यादूने एवमन्यत्र वृहस्पतिः 'सत्यं वाहनशस्त्राणि गोवीजकनकानि च। देवब्राह्मणपादांश्च पुत्रदारशिरांसि च। इत्येते शपथाः प्रोक्ताः स्वल्पेऽर्थे सुकराः सदा। साहसेष्वभियोगेषु दिव्यान्याहुर्विशोधनम्'। स्वल्पेऽर्थे धर्मलेश्यविषयादल्पविषय इत्यर्थः। अत्र शपथानां दिव्याङ्गदेनोपन्यासाद्घटादिमध्येऽगणितत्वाच्च न दिव्यत्वम् अतोऽत्र दिव्यधर्माणामुपवासार्द्रवासस्त्वादीनां नातिदेशः। शौचार्थन्तु

वाक्यमादीनामादरः कर्त्तव्यः। यमः 'कृत्वा मृषा तु शपथं कीटस्य बधसंयुतम्। अनृतेन च युज्येत बधेन च तथा नरः। तस्मान्न शपथं कुर्य्यात् नरो मिथ्या बधेप्सितम्'। कीटस्येति प्राणिमात्रोपलक्षणं तेन प्राणिनोऽत्यन्तानुपयुक्त-स्यापि बधसंयुक्तः शपथोऽनर्थहेतुस्तद्बधपापेन मृषा शपथकर्त्ता युज्यत इत्यर्थः।

इति वन्द्यघटीय श्रीहरिहरभट्टाचार्य्यात्मज
श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य्यविरचिते स्मृतितत्त्वे
दिव्यतत्त्वं समाप्तम्।

मठप्रतिष्ठादितत्त्वम्।

चतुर्वर्गप्रदं विष्णुं नत्वा तत्प्रीतयेऽमितम्।
तत्त्वं मठप्रतिष्ठादेर्वक्ति श्रीरघुनन्दनः॥

अथ प्रासादादिकरणम्। तत्र यमः 'कृत्वा देवालयं सर्वं प्रतिष्ठाप्य च देवताम्। विधाय विधिवच्चित्रं तल्लोकं विन्दते ध्रुवम्'। विष्णुः 'यस्तु देवस्यायतनं करोति स तल्लोक-माप्नोति'। तत्र केवल देवतायनकरणे तल्लोकगमनदर्श-नात्। पूर्ववचने प्रत्येकं फलमिति। कल्पतरुभविष्यपुरा-णम्। 'अल्पे महति वा वित्ते फलमाढ्यदरिद्रयोः। मृत्स्न-यात् कोटिगुणितं फलं स्यादिष्टकाभिः कृते। कोटिकोटिगुणं युक्तं फलं स्यादिष्टकामये। द्विपरार्द्धगुणं पुण्यं शैलजे तु वेदुर्बुधाः। मृच्छैलयोः समं ज्ञेयं पुण्यमाढ्यदरिद्रयोः'। देवगृहकरणार्थभूमिदानफलमाह चित्रगुप्तः 'दत्त्वा च देव-

नामुकदेवताया अमुकमन्त्रग्रहणकर्मणि अमुकगोत्रममुक-प्रवरम् अमुकदेवशर्माणं गुरुत्वेन भवन्तमहं वृणे। ओं वृतो-ऽस्मीति प्रतिवचनं कृताञ्जलिः ओं यथाविहितं व्रतकर्म कुरु। ओं यथाज्ञानं करवाणीति प्रतिवचनम्। ततो गुरुः सामा-न्यार्घ्यं कृत्वा तज्जलेनास्त्राय फट् इति द्वारमभ्युक्ष्य ओं द्वार-देवताभ्यो नम इति संपूज्य वामाङ्गं स्पृशन् दक्षिणाङ्गं सङ्को-चयन् दक्षिणपादपुरःसरं मण्डपे प्रविश्य ओं वास्तुपुरुषाय नमः ओं ब्रह्मणे नम इति नैर्ऋत्यां संपूज्य निर्निमेषदृष्ट्या देयमन्त्रेण दिव्यान् अस्त्राय फट् इति जलेनान्तरीक्षगान् फडिति वामपार्ष्णिघातैस्त्रिभिर्भौमान् विघ्नान् निःसार्य्य फडिति सप्तमन्त्रितान् विकिरानादाय ओम् अपसर्पन्त्वित्यादिना चतुर्दिक्षु विघ्नानुत्सार्य्य ओं ह्रीं आधारशक्तिकमलासनाय नम इत्यासनं संपूज्य ओम् आसनमन्त्रस्य मेरुपृष्ठ ऋषिरित्यादिना प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा बद्धपद्मासनो मौनी दक्षिणभागे पूजा-द्रव्याणि वामभागे जलं स्थापयित्वा कृताञ्जलिपुटो भूत्वा वामदक्षिणमस्तकेषु यथाक्रमं गुरुत्रयगणपतिदेवता नत्वा फडिति गन्धपुष्पाभ्यां करौ संशोध्य देयमन्त्रेण वामे क्षिप्त्वा ऊर्द्ध्वोर्द्ध्व तालत्रयं दत्त्वा छोटिकाभिर्दशदिग्बन्धनं कृत्वा रमिति जलधारया वह्निप्राकारं विचिन्त्य भूतशुद्धिं कुर्य्यात् यथा। सोऽहमिति मन्त्रेण सुषुम्ना वर्त्मना दीपकलिका-कारजीवात्मानं हृदयाम्भोजात् पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेषु तन्मात्ररूपेषु लीनानि तन्मात्राण्यपि भौतिकान्यहङ्कारे वाक्पाणिपादपायूपस्थकर्मेन्द्रियाणि त्वक्-चक्षुः श्रोत्रजिह्वानासिकाज्ञानेन्द्रियाणि उभयात्मकमन-श्चाहङ्कारेऽहङ्कारं महत्तत्त्वे महत्तत्त्वञ्च प्रकृतौ कुण्डलिनीरू-पायां तन्मूलाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरकानाहतविशुद्धाज्ञाख्यानि

षट्चक्राणि भित्त्वा कुण्डलिन्या सह शिरोऽवस्थितसहस्रदल-कमलोदरवर्त्तिचन्द्रमण्डलान्तर्गतपरमात्मनि संयोज्य नाभि-स्थेन यमिति वायुवीजोत्थेन वायुना सकलं संशोष्य हृदयस्थेन रमिति वह्निवीजोत्थेन वह्निना पापपुरुषं संदह्य दोषान् दहेत्। लमिति वायुवीजोत्थेन वायुना भस्म प्रोत्सार्य्य वायुना वमिति वरुणवीजोत्थेन चन्द्रमण्डलविगलदमृतधारया सपाद-समस्तं देवतारूपं देहसम्पाद्यात्मादीनि स्वस्वस्थाने संस्थाप्य जीवात्मानं हृदयाम्भोजे हंस इति मन्त्रेण नयेत्। ततो ऋष्यादिन्यासः। यथा गोपाले। शिरसि नारद ऋषये नमः मुखे गायत्रीछन्दसे नमः हृदि श्रीकृष्णाय देवतायै नमः एवमन्यत्र यथायथमूहनीयम्। ततः प्राणायामः। यथा तत्तन्मन्त्रेण षोड़शधा जप्तेन दक्षिणनासां धृत्वा वामनासया वायूत्तोलनरूपं नासिके धृत्वा चतुःषष्टिवारजपेन वायुधारण-रूपं कुम्भकं कृत्वा वामनासां धृत्वा दक्षिणनासया द्वात्रिंश-द्वारजपेन त्यागरूपं रेचकं कुर्य्यात्। पुनर्वामनासया पूरकम् उभाभ्यां कुम्भकं दक्षिणया रेचकमिति। ततो मातृका-न्यासः यथा अं नम इति ललाटे इत्यादि तः करन्यासः। गोपाले यथा क्लीं अङ्गुष्ठाभ्यां नम इत्यादि। ततोऽङ्गन्यासः। गोपाले क्लीं हृदयाय नम इत्यादि अन्यत्र यथायथमूह्यम्। ततः पीठन्यासः। ओं धर्माय नम इति दक्षिणांशे एवं सर्वत्र ओङ्कारादि नमोऽन्तेन ज्ञानाय वामांशे। वैराग्याय ऐश्वर्य्याय ऊरुद्वये। मुखे अधर्माय वामपार्श्वे अज्ञानाय नाभौ अवै-राग्याय दक्षिणपार्श्वे अनैश्वर्य्याय हृदि अनन्ताय पद्माय अं सूर्य्यमण्डलाय द्वादशकलात्मने उं सोममण्डलाय षोड़शकला-त्मने मं वह्निमण्डलाय दशकलात्मने सं सत्वाय रं रजसे तं तमसे आं आत्मने अं अन्तरात्मने पं परमात्मने ह्रीं ज्ञानात्मने

तत्तद्देवतोक्तपीठमन्त्रं न्यसेत्। ततो मन्त्रस्य दशविधसंस्कारान् कुर्य्यात्। यथा चन्दनलिप्तताम्रादिपात्रे मातृकायन्त्रं विलिख्य तत्रस्थ मन्त्रवर्णान् मनसा समाहृत्य वीजादिरूपमन्त्रनिरूपणं जननम्।१। तत्तद्वीजाक्षरं प्रत्येकम् प्रोङ्कारद्वयमध्यस्थं कृत्वा दशधा जपरूपं जीवनम्।२। चन्दनलिप्तताम्रादिपात्रे तान् वीजादिरूपमन्त्रवर्णान् समालिख्य यमिति वायुवीजेन चन्दनोदकप्रक्षेपरूपं ताड़नम्।३। पुनस्तान् मन्त्रसंख्यककरवीरजैः पुष्पैः प्रत्येकं रमिति वह्निवीजेन दहनरूपं वोधनम्।४। नमोऽन्तं दातव्यमन्त्रमुच्चार्य्य तत्तद्देवतानाम उच्चार्य्याभिषिञ्चामीत्यनेन मन्त्रवर्णसंख्यया मन्त्रवर्णोपरि अश्वत्थपल्लवोदकप्रक्षेपरूपमभिषेकम्।५। मनसा समस्तमन्त्रं सञ्चिन्त्य प्रों क्रौं इति मन्त्रेण मलत्रयदहनरूपं विमलीकरणम्।६। प्रों क्रौं इति मन्त्रजपेन कुशोदकेन मन्त्रस्य प्रत्यक्षरप्रक्षालनरूपमाप्यायनम्।७। दातव्यमन्त्रमुच्चार्य्य तमहं तर्पयामि नम इति मन्त्रेण देवतीर्थजलेन लिखितमन्त्राधाररूपयन्त्रे मन्त्रतर्पणम्।८। प्रों क्रीं श्रीं इत्युच्चार्य्य दातव्य मन्त्रोच्चारणरूपं दीपनम्।९। जप्यमानमन्त्रस्यान्यत्राप्रकाशनरूपं गोपनम्।१०। गुरुशिष्योभयकर्तृकं कुर्य्यात्। ततोऽर्घ्यस्थापनं यथा स्ववामे त्रिकोणमण्डलं विलिख्य तत्र प्राधारशक्तये नम इति संपूज्य तत्र त्रिपदिकामारोप्य फड़िति शङ्खं प्रक्षाल्य तदुपरि संस्थाप्य विश्वस्तुतामृतस्वरूपैस्तोयैः सुगन्धिपुष्पाद्यैराकीर्य्य तीर्थमावाह्य प्राधारं दशकलात्मानं पावकं शङ्खं द्वादशकलात्मानं रविं जलं षोड़शकलात्मानं सोमम् अनुक्रमतः स्मृत्वा संपूज्य जलं स्पृष्ट्वा मूलं जपेत्। क्रमित्यवगुण्ठ्य षड़ङ्गन्यासमन्त्रैः अग्नीशासुरवायुमध्ये दिक्षु च क्रमेण संपूज्य मत्स्यमुद्रया

पात्रमाच्छाद्य वमिति धेनुमुद्रया अमृतीकृत्य वषड़िति मालि-
नीमुद्रां प्रदर्श्य वौ षड़िति वीक्ष्य मूलमष्टधा जप्त्वा फड़िति
संरक्ष्य यथायथमुद्राः प्रदर्श्य दक्षिणे प्रोक्षणीपात्रे तज्जलं
किञ्चिद्दत्त्वा तेनोदकेनात्मानं पूजोपकरणञ्चाभ्युक्ष्य न्यासक्रमेण
धर्मादीन् स्वीयदेहे पूजयित्वा शिरोहृदयाधारपादसर्वाङ्गेषु
मूलेन पुष्पाञ्जलिपञ्चकं निःक्षिप्य मानसिकगन्धाद्यैर्नैवेद्य-
रचितैर्मानसपूजां कुर्य्यात् ततः शालग्रामे कुम्भजले वा ओम्
आधारशक्तये नमः एवं कूर्माय अनन्ताय पृथिव्यै क्षीरसमुद्राय
मणिमण्डपाय कल्पतरुभ्यः मणिवेदिकायै रत्नसिंहासनाय
धर्माय ज्ञानाय वैराग्याय ऐश्वर्य्याय अधर्माय अज्ञानाय
अवैराग्याय अनैश्वर्य्याय आनन्दाय कन्दाय सम्बित्नाय प्रकृ-
तिमयपत्रेभ्यः विकारमयकेशरेभ्यः कर्णिकायै अं सूर्य्यमण्ड-
लाय द्वादशकलात्मने उं सोममण्डलाय षोड़शकलात्मने
मं वह्निमण्डलाय दशकलात्मने सं सत्वाय रं रजसे तं
तमसे आं आत्मने पं परमात्मने ओङ्कारादिनमो-
ऽन्तेन सर्वत्र पूजयेत्। ततस्तत्तन्मन्त्रोक्तां नवशक्ति-
पूजां पीठपूजाञ्च कुर्य्यात्। आवाहनादिरहितां यन्त्रे तु
तत्तद्देवतोक्तरूपं ध्यात्वा तत्तन्मन्त्रं समुच्चार्य्य सुषुम्ना वर्त्मना
वामनासारन्ध्रनिर्गतं तेजः पुष्पाञ्जलिमादाय। गोपाले चेत्
मन्त्रमुच्चार्य्य ओं श्रीकृष्ण इहागच्छ इत्यादिमुद्राभिः कुर्य्यात्।
प्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्तु। आं ह्रीं क्रों इत्यादि। विसर्जनमन्त्रस्तु
क्षमस्वेति। एवमन्यदेवपक्षेऽप्यूह्यम्। एतत्त्रयरहितपूजा-
स्थाने तत्तद्देवतोक्तरूपं ध्यात्वा देवताङ्गे षड़ङ्गन्यासं मन्त्र-
विशेषे नेत्रयुक्तत्वेन पञ्चाङ्गन्यासं वा कवचेनावगुण्ठनम्
इत्यादि धेन्वादिमुद्राः प्रदर्श्य मूलमुच्चार्य्य यथासम्भवमास-
नादि ताम्बूलान्तं दद्यात्। यथा गोपाले मूलमुच्चार्य्य इद-

मासनम् श्रीं श्रीकृष्णाय नम इत्यासनं दद्यात् एवं सर्वद्रव्य-दानरूपोपचारे सर्वत्रोपचारान्तरे जलं दद्यात्। पाद्यं श्यामाकदूर्वापराजितायुक्तजलं पादाम्बुजे दद्यात्। एवं जातीलवङ्गकक्कोलयुक्तजलमाचमनीयं मुखे स्वधान्तेन। गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्षपयुक्तजलमर्घ्यं स्वाहान्तेन मूर्द्धनि। दधिमधुघृतात्मकमधुपर्कः स्वधान्तेन मुखे। पूर्व-वदाचमनीयम्। लौकिकपञ्चाधिकशतत्रयतोलकपरिमिता-म्बुनं स्नानीयं निवेदयामीत्यन्तेन चन्दनकर्पूरागुरुमिलितो गन्धः। तत्तद्देवतादेयपुष्पं वौषडन्तेन। गुग्गुल्वगुरूशीर-वीरणमूलं शर्करामधुचन्दनघृताक्तो धूपः इत्यादि नमोऽन्तेन पूजयेत्। ततस्तत्तद्देवताङ्गमन्त्रैरङ्गपूजनम् आवरणपूजन-मित्यादि लोकपालास्त्रपूजान्तं विधाय मन्त्रं दद्यात्। तत्र क्रमः गुरुर्निजवक्त्रं स्वचक्रत्वेन चिन्तयित्वा भूमौ मन्त्रं विलिख्य अमुकमन्त्राय नम इति मन्त्रं संपूज्य तत्तद्देवतोक्त-धेन्वादिमुद्राप्रदर्शनपूर्वकम् ऋष्यादिकं ब्रूयात्। यथा दशाक्ष-गोपालमन्त्रस्य नारदर्षिर्गायत्रीछन्दः श्रीकृष्णोदेवता अमुक-मन्त्रदापने विनियोगः। एवमन्यत्रापि ततः शिष्यशिरसि हस्तं दत्त्वा अष्टोत्तरशतं जप्त्वा ओम् अद्येत्यादि अमुकगोत्राया-मुकदेवशर्मणे मन्त्रमुत्थाय इमं मन्त्रं विष्णुदैवतं तुभ्यमहं सम्प्रददे इत्युक्त्वा ददस्वेति प्रत्युक्ते शिष्यदक्षिणकर्णे त्रिर्व-देत्। विद्यादाने तु इमां विद्यां विष्णुदेवताम् इति विशेषः। शिष्यः मन्त्रोऽयं विष्णुदैवत इति वदेत्। विद्याग्रहणे इय विद्या विष्णुदेवता इति। ततोऽष्टवारं गुरुदेवतयोरैक्यं भाव यन् जपेत्। भूमौ दण्डवत्पतित्वा प्रणम्य शिरसि गुरुपाद-द्वयं योजयेत्। गुरुस्तु 'उत्तिष्ठ वत्स मुक्तोऽसि सम्यगाचारवान् भव' इत्युक्त्वा एष मन्त्रः आवयोस्तुल्यफलदोऽस्तु इति वदेत्।

ततो मन्त्रमुच्चार्य्य एष मन्त्रः आवयोः सम्यक्फलदोऽस्तु इति गुरुं प्रणमेत्। ततो 'वरं प्राणपरित्यागश्छेदनं शिरसोऽपि वा। न त्वनभ्यर्च्य भुञ्जीत भगवन्तमधोक्षजम्'। इत्युच्चार्य्य पूजानियमं कुर्य्यात्। अन्यत्र तु तत्तदूहेत् ततो मन्त्रग्रहण-प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां काञ्चनादिकां तस्मै निवेदयेत्। ततः प्रभृति गुरोः प्रियमेवाचरेत्। 'त्वत्प्रसादादहं देव कृतकृत्यो-ऽस्मि सर्वतः। मायामृत्युमहापाशाद्विमुक्तोऽस्मि शिवोऽस्मि च'। इति पठित्वाऽच्छिद्रावधारणं कृत्वा वैगुण्यसमाधा-नार्थम् ओं तद्विष्णोरित्यादिना विष्णुं स्मृत्वा विप्रान् भक्ष्य-भोज्यदक्षिणाभिः यथाशक्ति परितोषयेत्। गुरुस्तु मन्त्रदाना-नन्तरं स्वसिद्धये सहस्रकृत्वो मन्त्रं विद्यां वा प्रणिधानपूर्वकं जपेत्।

इति वन्द्यघटीय श्रीहरिहरभट्टाचार्य्यात्मज श्रीरघुनन्दन-भट्टाचार्य्यविरचितं दीक्षातत्त्वं समाप्तम्।

श्रीदुर्गार्चनपद्धतिः।

ओं दुर्गायै नमः।

प्रणम्य सच्चिदानन्दरूपां दुर्गां जगन्मयीम्।
प्रयोगं शारदर्चाया वक्ति श्रीरघुनन्दनः॥

अथाश्विन दुर्गापूजा नित्या काम्या च। अथ नवम्यादि-कल्पः। पौर्णमास्यन्ताश्विनकृष्णपक्षे आर्द्रानक्षत्रयुक्त-नवम्या-मथो केवलायां वा पूर्वाह्णे दिवार्द्धमे वा उभयदिने तथा-त्वलाभे पूर्वदिने युग्मादरेव कृत्यम्। तत्र च पूर्वदिने

कृतनियमः परदिने कृतस्नानादिः गोमयोपलिप्तदेशे दर्भपाणिः-रादान्त उदङ्मुख उपविष्टः ओं स्वस्ति न इत्यादिना ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा ओं सूर्य्यः सोम इति पठित्वा ओं तद्विष्णो-रित्यादिना विष्णुं स्मृत्वा ओं तत्सदित्युच्चार्य्य ताम्रपात्रं शुक्ति-शङ्ख-पाषाण-केवल-हस्त-कांस्य-रूप्य-सीसक-लौह-स्वर्ण-येतरपात्रं वा दर्भत्रय पुष्प-फल-तिल-जलपूर्णं यथोपपन्नं वा आदाय ओम् अद्य आश्विने मासि कृष्णे पक्षे नवम्यान्तिथा-वारभ्य शुक्लदशमीं यावत् प्रत्यहम् अमुकगोत्रः श्री अमुक-देवशर्म्मा अतुलविभूतिकामः संवत्सर-सुखप्राप्तिकामो दुर्गा-प्रीतिकामो वा वार्षिक-शरत्कालीन-दुर्गा-महापूजामहं करिष्ये। इति संकल्प्य तज्जलमैशान्यां क्षिपेत्। ततो देवो व इति पठेत्। यद्यन्यद्वारा पूजां करोति तदा तं वरयेत्। यथा यजमानः प्राङ्मुखः उदङ्मुखं ब्राह्मणम् ओं साधु भवा-नास्ताम् इति वदेत्। ओं साध्वहमासे इति प्रतिवचनम्। ओम् अर्च्चयिष्यामो भवन्तम् इति वदेत्। ओम् अर्च्चय इति प्रति-वचनम्। ततो गन्ध-पुष्पवस्त्राङ्गुरीयकादिना अर्च्चयित्वा दक्षिणं जानु स्पृष्ट्वा ओम् अद्येत्यादि वार्षिक-शरत्कालीन-दुर्गा महापूजाकरणाय अमुकगोत्रममुकदेवशर्म्माणं भवन्तं ब्राह्मणमहं वृणे इति वदेत्। ओं वृतोऽस्मीति प्रतिवचनम्। यथाविहितं कर्म्म कुरु इति वदेत्। ओं यथाज्ञानं करवा-णीति प्रतिवचनम्। यदि तद्दिने एकदा संकल्प्य शुक्लनवमी-पर्य्यन्तं देवीमाहात्म्यं पठति तदा पूर्ववज्जलमादाय अद्ये-त्यादि नवम्यान्तिथावारभ्य शुक्लनवमीपर्य्यन्तं प्रत्यहं वार्षिक-शरत्कालीन-दुर्गा-महापूजायाम् अमुकगोत्रः श्री अमुकदेव-शर्म्मा सर्व्वबाधाविनिर्म्मुक्तधनधान्यसुतान्वितत्वकामः सर्व्व-कामसिद्धिकामो वा विविधविघ्नोपशमे तु धनकामः पुत्रकाम

इत्यादिना वा श्रीदुर्गाप्रीतिकामो वा मार्कण्डेयपुराणीय ओं सावर्णिः सूर्य्यतनय इत्यादि सावर्णिर्भविता मनुरित्यन्तं देवीमाहात्म्यमहं पठिष्यामि श्रवणपक्षे श्रोष्यामि। प्रत्यहं संकल्पपक्षे आरभ्येत्यादि न वक्तव्यम्। अन्यद्वारा पाठपक्षे पाठयिष्ये इति विशेषः। ततः पूर्ववत् संपूज्य वरयेत्। ओम् अद्येत्यादि शतावृत्ति देवीमाहात्म्यपाठकर्मणि पञ्चदशावृत्ति देवीमाहात्म्यपाठाय वा अमुकगोत्रम् अमुकदेवशर्माणं ब्राह्मणं भवन्तमहं वृणे इति वरयेत्। एवमन्यसंख्यापाठेऽप्यूह्यम्। ततो देवीं संपूज्य ओं नारायणाय नमः ओं नराय नमः ओं नरोत्तमाय नमः ओं देव्यै नमः सरस्वत्यै नमः ओं व्यासाय नम इति नत्वा ऋष्यादिन्यासाय इदं पठेत्। प्रथमचरितस्य ब्रह्म ऋषिरित्यादि पठेत्। पुरस्तात् सूत्रं ततः मुक्त्वा पुनस्तत् सूत्रं बद्ध्वा पुस्तकमाधारे संस्थाप्य प्रणवाद्यन्तं देवीमाहात्म्यम् अर्थं भावयन् अद्रुतं स्पष्टाक्षरं पठेत्। अध्यायमध्ये विरामश्चेत् पुनरध्यायादितः पठेत्। ततः पाठकाय दक्षिणां दद्यात्।

अथ बोधनम्। बिल्ववृक्षसमीपं गत्वा आचान्तो दर्भयुक्तासने उपविश्य श्वेतसर्षपमादाय ओं वेतालाश्च पिशाचाश्च राक्षसाश्च सरीसृपाः। अपसर्पन्तु ते सर्वे ये चान्ये विघ्नकारकाः। ओं विनायका विघ्नकरा महोग्रा यज्ञद्विषो ये पिशिताशनाश्च। सिद्धार्थकैर्वज्रसमानकल्पैर्मया निरस्ता विदिशः प्रयान्तु इति मन्त्राभ्यां श्वेतसर्षपप्रक्षेपैः विघ्नकरान् अपसार्य्य गायत्र्या घटस्थापनं कृत्वा घटादिस्थजले ओं सूर्य्याय नम इत्यनेन पूजयेत् एवं सोमाय मङ्गलाय बुधाय बृहस्पतये शुक्राय शनैश्चराय राहवे केतुभ्यः इति ग्रहान् संपूज्य पञ्चदेवताः संपूजयेत्। एष गन्ध ओं सूर्य्याय नम इति पञ्चोपचारैः गन्धपुष्पाभ्यां वा पूजयेत् एवं गणेशं दुर्गां शिवं विष्णुञ्च संपूज्य

अर्घ्यं स्थापनं कुर्य्यात् शङ्खादिपात्रे दूर्वाक्षतदधिपुष्पाणि दत्त्वा यथालाभं वा वम् इति धेनुमुद्रयाऽमृतीकृत्य श्रों विल्ववृक्षाय नम इति अष्टधा जप्त्वा तेन उदकेन आत्मानं पूजोपकरणञ्चाभ्युक्ष्य विल्ववृक्षे एतत् पाद्यं श्रों विल्ववृक्षाय नमः सामगानामिदमर्घ्यम्। अन्येषाम् एषोऽर्घः। एवमाचमनीयादि दद्यात्। पञ्चोपचारैर्गन्धपुष्पाभ्यां वा पूजयेत्। सम्भवे एतद्वस्त्रं वृहस्पतिदैवतम् श्रों विल्ववृक्षाय नम इति दद्यात्। ततो विल्ववृक्षे दुर्गां पूजयेत्। यथा शङ्खादिपात्रं पुरतो निधाय त्रिभागं जलेनापूर्य्य तत्र अक्षतपुष्पाणि दत्त्वा यथालाभं वा वम् इति धेनुमुद्रया अमृतीकृत्य "श्रों जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते श्रोम् ह्रीं दुर्गायै नमः" इति अष्टधा जप्त्वा तेन उदकेन आत्मानं पूजोपकरणञ्च अभ्युक्ष्य श्रोम् जटाजूटेत्यादि ध्यात्वा स्वशिरसि पुष्पं दत्त्वा मानसोपचारैः संपूज्य अर्घ्यान्तरं स्थापयित्वा पुनर्ध्यात्वा श्रोम् भूर्भुवः स्वर्भगवति दुर्गे इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति उक्त्वा एतत् पाद्यम् श्रोम् जयन्तीत्यादि उक्त्वा श्रोम् ह्रीं दुर्गायै नमः एवमर्घ्यादिभिः पञ्चोपचारैर्वा पूजयेत्। सम्भवे वस्त्रं पुनराचमनीयञ्च दद्यात्। ततो वाद्यपुरःसरमञ्जलिं बद्ध्वा पठेत्। श्रोम् इषे मास्यसिते पक्षे नवम्यामार्द्रयोगतः। श्रीवृक्षे बोधयामि त्वां यावत् पूजां करोम्यहम्। ऐं रावणस्य बधार्थाय रामस्यानुग्रहाय च। अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्यास्त्वयि कृतः पुरा। इति मन्त्राभ्यां देवीं बोधयेत्। शूद्रस्तु प्रणवव्याहृतिस्थाने नम इत्युच्चार्य्य पूजयेत्। ततः शुक्लनवमीपर्य्यन्तं यथाशक्ति दुर्गां पूजयेत्। षष्ठ्यादौ देव्या आमन्त्रणादिकन्तु वक्ष्यमाणं बोध्यम्।

अथ प्रतिपदादिकल्पः। तत्र उभयदिने पूर्वाह्णे शुक्ल-प्रतिपल्लाभे पूर्ववत् संकल्पपूर्वकालीनं कर्म कृत्वा ओम् अद्य आश्विने मासि शुक्ले पक्षे प्रतिपदि तिथावारभ्य शुक्लदशमीं यावत् प्रत्यहम् अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा स्कन्दवत् पालना-संख्यातपुत्रदारधनर्द्धिमदैहिक-परमभोगलाभपूर्वकामुत्र देव-भवनकामो दुर्गाप्रीतिकामो वा वार्षिकशरत्कालीन श्रीदुर्गा महापूजामहं करिष्ये इति संकल्प्य "ओं देवीवो द्रविणोदा पूर्णां विवष्ट्वा सिचम्। उद्वा सिञ्चध्वमुप वा पृणध्व मा दिद्वो देव ओहते॥" इति सूक्तं पठित्वा घटं संस्थाप्य पूर्ववत् दुर्गां संपूज्य गन्धामलक्यादि केशसंस्कार-द्रव्यं कङ्कतिकाञ्च दद्यात्। एवं द्वितीयायां केशसंयमनहेतुकं पट्टडोरकं, तृतीयायां चरणरागार्थमलक्तकं, शिरसि धारणार्थं सिन्दूरं, मुखविलोकनार्थं दर्पणं, चतुर्थ्यां मधुपर्कं, तिलकाकारं रजतादिकं नेत्रमण्डनं कज्वलं, पञ्चम्यां चन्दनमनुलेपनं यथाशक्त्या अलङ्कारञ्च दद्यात्। षष्ठ्यादिषु देवीबोधनादिकं वक्ष्यमाणं बोध्यम्।

अथ षष्ठ्यादिकल्पः। तत्राश्विनशुक्लपक्षे पत्रीप्रवेशपूर्व-दिने ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां षष्ठ्यां केवलायां वा सायं समये बोधनात्तु प्राक् प्रातरादिकाले वा बिल्ववृक्षसमीपं गत्वा पूर्व-वत् संकल्पप्राक्कालीनं कर्म कृत्वा ओम् अद्य आश्विने मासि शुक्ले पक्षे षष्ठ्यान्तिथावारभ्य शुक्लदशमीं यावत् प्रत्यहम् अमुकगोत्रः अमुकदेवशर्मा अतुलभूतिकामः संवत्सरसुख-कामो श्रीदुर्गाप्रीतिकामो वा वार्षिकशरत्कालीनदुर्गापूजामहं करिष्ये इति संकल्प्य देवीव इति पठित्वा घटं संस्थाप्याचारात् कल्पतरुं दुर्गां संपूज्य सायं ज्येष्ठायुक्तायां केवलायां वा षष्ठ्यां बिल्वतरुसमीपं गत्वा पूर्ववत् दुर्गापूजान्तं कर्म कृत्वा

"ऐं रावणस्य वधार्थाय रामस्यानुग्रहाय च। अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्यास्त्वयि कृतः पुरा। अहमप्याश्विने षष्ठ्यां सायाह्ने बोधयाम्यतः।" इति देवीं बोधयित्वा च विल्वतरुमामन्त्रयेत्। यदि तु पत्रीप्रवेशपूर्वदिने सायं षष्ठ्यलाभस्तदा पूर्वदिने सायं बोधयित्वा परदिने आमन्त्रयेत्। यदि उभयदिने सायं षष्ठ्य-लाभः तदा सायं विना षष्ठ्यां बोधयित्वा सायमामन्त्रयेत्। यथा "मेरुमन्दर कैलास हिमवच्छिखरे गिरौ। जातः श्रीफलवृक्ष त्वमम्बिकायाः सदा प्रियः। श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतनः। नेतव्योऽसि मया गच्छ पूज्यो दुर्गास्वरूपतः।" ततो गन्धं गृहीत्वा ओम् गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम्। ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम्। अनेन गन्धेन अमुष्या भगवत्या दुर्गादेव्याः शुभाधिवासनमस्तु। ततो महीं गृहीत्वा तत्तन्मन्त्रं गायत्रीं वा पठित्वा अनया मह्या अमुष्या भगवत्या दुर्गादेव्याः शुभाधिवासनमस्तु इत्यादिना विल्ववृक्षेऽधिवासयेत्। पुनर्गन्धेन। तत्र द्रव्याणि मही गन्धः शिला धान्यं दूर्वा पुष्पं फलं दधि। घृतं स्वस्तिक सिन्दूरं शङ्ख कज्जल रोचनाः। सिद्धार्थः काञ्चनं रूप्यं ताम्र चामर दर्पणम्। दीपः प्रशस्तिपात्रञ्च विज्ञेयमधिवासने। ततः आचारात् पूजामण्डपं गत्वा आचम्य कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा माणकं कचुः। विल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका। इत्युक्तनवपत्रिकां प्रतिमासु संपूज्य गन्धा-दिना अधिवासयेत्।

अथ सप्तम्यादिकल्पः। तत्र सप्तम्यां मूलानक्षत्रयुक्तायां केवलायां वा कृतस्नानादिः पूर्ववत् संकल्पप्राक्कालीनं कर्म कृत्वा संकल्पं कुर्य्यात्। नवम्यादि कल्पकरणे तु संकल्पं विनैव सप्तम्यादि कृत्यं कुर्य्यात्।

अथ सप्तमीकृत्यम्। तत्र सप्तम्यां मूलानक्षत्रयुक्तायां वा कृतस्नानादिः कन्यालग्ने चरांशे वा स्थापनाय विल्वतरुसमीपं गत्वा तमभ्यर्च्य कृताञ्जलिः "ओम् विल्ववृक्ष महाभाग सदा त्वं शङ्करप्रियः। गृहीत्वा तव शाखाञ्च दुर्गापूजां करोम्यहम्। शाखाच्छेदोद्भवं दुःखं न च कार्य्यं त्वया प्रभो। क्षम्यतां विल्ववृक्षेश वृक्षराज नमोऽस्तु ते।" इत्युक्त्वा विल्ववृक्षादाहायव्य-नैऋतेतरस्यां शाखां फलयुगलशालिनीं केवलां वा शाखाम् ओम् छिन्धि छिन्धि फट् फट् हुं फट् स्वाहा इत्यनेन छेदयेत्। ततस्तां शाखां गृहीत्वा पूजालयमागत्य पीठोपरि स्थापयेत्। ततः श्वेतसर्षपमादाय ओम् वेतालाश्च पिशाचाश्च राक्षसाश्च सरीसृपाः। अपसर्पन्तु ते सर्वे ये चान्ये विघ्नकारकाः। विनायका विघ्नकराः महोग्रा यज्ञद्विषो ये पिशिताशनाश्च। सिद्धार्थकैर्वज्रसमानकल्पैर्मया निरस्ता विदिशः प्रयान्तु। इत्याभ्यां श्वेतसर्षपप्रक्षेपैर्विघ्नकरान् अपसार्य्य माषभक्तबलिं गृहीत्वा एष माषभक्तबलिः ओम् जय त्वं कालि सर्वेशे सर्व-भूतगणावृते। रक्ष मां निजभूतेभ्यो बलिं गृह्ण नमोऽस्तु ते। ओम् काल्यै नमः। ओम् मातर्मातर्वरे दुर्गे सर्वकामार्थ-साधिनि। अनेन बलिदानेन सर्वान् कामान् प्रयच्छ मे। इति प्रार्थयेत्। तत आचारादपराजितालताबद्धां नवपत्रिकां विल्वशाखाञ्च स्थापयित्वा ओम् विल्वशाखायै नम इति संपूज्य विल्वशाखायां मृण्मयप्रतिमायाञ्च एतत् पाद्यम् ओम् चामुण्डायै नम इति चामुण्डां संपूज्य ओम् श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतनः। नेतव्योऽसि मया गच्छ पूज्यो दुर्गास्वरूपतः। चामुण्डे चल चल चालय चालय शीघ्रं मम मन्दिरं प्रविश पूजालयं गच्छ स्वाहा इति वदेत्। ततो घटं संस्थाप्य नवग्रहपञ्चदेवताः संपूज्य मृण्मयप्रतिमां

तद्दक्षिणे नवपत्रिकाञ्च गीतवाद्यादिभिः पीठोपरि स्थाप यित्वा भूतशुद्ध्यादिकं विधाय सामान्यार्घ्यं स्थापयित्वा देवी समीपे ताम्रादिपात्रे विल्वशाखां स्थापयित्वा ओम् आरो पितासि दुर्गे त्वं मृण्मये श्रीफलेऽपि च। स्थिरात्यन्तं हि नो भूत्वा गृहे कामप्रदा भव। ओम् स्थां स्थीं स्थिरा भवेति स्थिरीकृत्य प्राणप्रतिष्ठां कुर्य्यात्। यथा। प्रतिमायाश्चक्षुषि कज्जलं दत्त्वा कपोलौ स्पृष्ट्वा ओम् कालि कालि स्वाहा हृद याय नमः। ओम् कालि वज्रिणि शिरसि स्वाहा। ओम् कालि कालेश्वरि शिखायै वषट्। ओम् कालि कालि वज्रेश्वरि कवचाय हुम्। ओम् कालि वज्रेश्वरि लौहदण्डायै स्वाहा नेत्रत्रयाय वौषट्। ओम् कालि लौहदण्डायै अस्त्राय फट् ओम् जयन्तीत्यादि पठित्वा हृदयेऽङ्गुष्ठं दत्त्वा अस्यै प्राणा प्रतिष्ठन्तु अस्यै प्राणाः क्षरन्तु च। अस्यै देवत्व संख्यायै स्वाहा। पुनः कालि कालि स्वाहा हृदयाय नम इत्यादि सर्वम् ओम् जयन्तीत्यादि च पठित्वा ओम् मनो जूति र्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनो त्वरिष्टं यज्ञं समिमं दधातु विश्वेदेवास इह मादयन्तामोम् प्रतिष्ठ इत्येतैः कालि कापुराणोक्तमन्त्रैरिति। अथवा आगमोक्तमन्त्रैः प्राणप्रतिष्ठा यथा। हृदये हस्तं दत्त्वा ओम् आं ह्रीं क्रों यं रं लं वं शं षं सं ह्रौं हं सः भगवत्या दुर्गायाः प्राणा इह प्राणाः। पुनरपि दुर्गाया इत्यन्तमुक्त्वा जीव इह स्थितः। पुनः दुर्गाया इत्यन्तमुक्त्वा इह सर्वेन्द्रियाणि वाङ्मनस्त्वक्चक्षुःश्रोत्रघ्राण प्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा इति। एवमन्येषां गणेशादीनाम्। ततः सपुष्पाक्षतमादाय देवीं ध्यायेत् यथा। ओं जटाजूटसमायुक्तामर्द्धेन्दुकृतशेखराम्। लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्णेन्दुसदृशाननाम्। अतसीपुष्पवर्णाभां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम्।

नवयौवनसम्पन्नां सर्वाभरणभूषिताम्। सुचारुदशनां देवीं पीनोन्नतपयोधराम्। त्रिभङ्गस्थानसंस्थानां महिषासुरमर्दिनीम्। त्रिशूलं दक्षिणे हस्ते खड्गं चक्रं क्रमादधः। तीक्ष्णवाणं तथा शक्तिं वामतोऽपि निबोधत। खेटकं पूर्णचापञ्च पाशमङ्कुशमेव च। घण्टां वा परशुं वापि वामतः सन्निवेशयेत्। अधस्तान्महिषं तद्वद् विशिरस्कं प्रदर्शयेत्। शिरश्छेदोद्भवं तद्वद्दानवं खड्गपाणिनम्। हृदि शूलेन निर्भिन्नं निर्यदन्त्रविभूषितम्। रक्तारक्तीकृताङ्गञ्च रक्तविस्फुरितेक्षणम्। वेष्टितं नागपाशेन भ्रुकुटीभीषणाननम्। सपाशवामहस्तेन धृतकेशञ्च दुर्गया। वमद्रुधिरवक्त्रञ्च देव्याः सिंहं प्रदर्शयेत्। देव्यास्तु दक्षिणं पादं समं सिंहोपरि स्थितम्। किञ्चिदूर्द्धं तथा वाममङ्गुष्ठं महिषोपरि। स्तूयमानञ्च तद्रूपममरैः सन्निवेशयेत्। इति अत्रातसीपुष्प-कनकोत्तम-कान्तिकान्तमिति मार्कण्डेयपुराणीयतप्तकाञ्चनवर्णाभामिति पुराणान्तरैकवाक्यत्वादिदं मत्स्यपुराणीयं ध्यात्वा स्वशिरसि पुष्पं दत्त्वा सोऽहमिति विचिन्त्य सपुष्पाक्षतमादाय आवाहयेत्। ओं सर्वभूतमयोद्भूते सर्वासुरविमर्दिनि। अनुकम्पय मां देवि पूजास्थानं व्रजस्व मे। ओं आवाहयाम्यहं देवीं मृण्मये श्रीफलेऽपि च। कैलासशिखराद्देवि विन्ध्याद्रेर्हिमपर्वतात्। आगत्य विल्वशाखायां चण्डिके कुरु सन्निधिम्। ओं भूर्भुवः स्वर्भगवति दुर्गे इहागच्छ इहागच्छ इति आवाह्य ओम् स्थापितासि मया देवि मृण्मये श्रीफलेऽपि च। आयुरारोग्यमैश्वर्यं देहि देवि नमोऽस्तु ते। ओम् भगवति दुर्गे इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति स्थापयित्वा कृताञ्जलिः ओम् दुर्गे दुर्गस्वरूपासि सुरतेजोमहाबले। सदानन्दकरे देवि प्रसीद मम सिद्धये। ओम् एहि भगवत्यम्ब शत्रुक्षयजयप्रदे। भक्तितः पूजयामि त्वां

नवदुर्गे सुरार्चिते। पल्लवेश्च फलोपेतैः पुष्पैश्च सुमनोहरैः।
पल्लवे संस्थिते देवि पूजये त्वां प्रसीद मे। श्रोम् दुर्गे देवि
समागच्छ सान्निध्यमिह कल्पय। यज्ञभागान् गृहाण त्वं
योगिनीकोटिभिः सह। एह्येहि परमेशानि सान्निध्यमिह
कल्पय। पूजाभागं गृहाणेमं दुर्गे देवि नमोऽस्तु ते। दुर्गे
देवि समागच्छ गणैः परिकरैः सह। पूजाभागं गृहाणेम
मखं रक्ष नमोऽस्तु ते। इति ततः शङ्खादिपात्रं पुरतो निधाय
त्रिभागं जलेन आपूर्य्य दध्यक्षतपुष्पाणि यथालाभं वा दत्त्वा
वमिति धेनुमुद्रया अमृतीकृत्य ह्रीं श्रोम् दुर्गायै नम इति
अष्टधा जप्त्वा तेनोदकेनात्मानं पूजोपकरणञ्चाभ्युक्ष्य पुनर्ध्यात्वा
इदमासनम् श्रोम् जयन्तीत्यादि उच्चार्य्य ह्रीं श्रोम् दुर्गायै
नम इति दत्त्वा कृताञ्जलिः श्रोम् भूर्भुवः स्वर्भगवति दुर्गे
देवि स्वागतामि इति उच्चार्य्य एतत् पाद्यम् इदमर्घ्य
सामगेतरस्तु एषोऽर्घ इति पूर्ववद्दद्यात्। इदमाचमनीयम्
एष मधुपर्कः। इदमाचमनीयम्। इदं स्नानीयम्। इदं वस्त्रम्
इदमाभरणम्। एष गन्धः। एतत् पुष्पम्। पुष्पाञ्जलित्रय
मालां गृहीत्वा श्रोम् कौसुमस्रजमेताञ्च चन्दनागुरुचर्चिताम्
गृहाण त्वं महादेवि प्रसीद परमेश्वरि। एषा माल
श्रोम् जयन्तीत्यादिना दद्यात्। कुमुदोत्पलपद्मानि कुन्द
शेफालिका जवा। वकुलं तगरञ्चैव पुष्पाष्टकमुदाहृतम्
इदं पुष्पाष्टकम्। विल्वपत्रं गृहीत्वा श्रोम् अमृतोद्भ
श्रीवृक्षं शङ्करस्य सदाप्रियम्। विल्वपत्रं प्रयच्छामि पवि
त्रं ते सुरेश्वरि। इदं विल्वपत्रम्। द्रोणपुष्पहस्ते श्रोम् ब्रह्म
विष्णुशिवादीनां द्रोणपुष्पं सदाप्रियम्। तत्ते दुर्गे प्रयच्छामि
धर्मकामार्थसिद्धये। इदं द्रोणपुष्पम्। एष धूपः। एष दीपः
एतन्नैवेद्यम्। इदमाचमनीयम्। एतत्ताम्बूलम्। अन्यानि

द्रव्याणि यथालाभं दद्यात्। ततो नवपत्रिकासमीपं गत्वा ओम् एहि दुर्गे महाभागे पत्रिकारोहणं कुरु। तव स्थानमिदं मर्त्त्ये शरणं त्वां व्रजाम्यहम्। इत्युक्त्वा घटे क्रीं ओम् कदलीस्थायै ब्रह्माण्यै नम इति क्रमेण दशोपचारैः पञ्चोपचारैर्गन्धपुष्पाभ्यां वा पूजयेत्। एवं दाड़िमस्थां रक्तदन्तिकां, धान्यस्थां लक्ष्मीं, हरिद्रास्थां दुर्गां मानस्थां चामुण्डां, कचुस्थां कालिकां, विल्वस्थां शिवाम्, अशोकस्थां शोकरहितां, जयन्तीस्थां कार्त्तिकीञ्च पूजयेत्। एवं गणेशादीनामपि यथाशक्ति पूजा। ततो देवीं पाद्यादिभिः संपूज्य छागादिबलिं दद्यात्। यथा स्वयमुत्तरामुखः स्नातं पूर्वाभिमुखं बलिं कृत्वा ओम् अस्त्राय फट् इत्यवलोक्य "ओम् अग्निः पशुरासीत् तेनाजयन्त स एतल्लोकमजयत्तस्मिन्नग्निः स ते लोको भविष्यति तं जेष्यसि पिबैता अपः। ओं वायुः पशुरासीत्तेनाजयन्त स एतल्लोकमजयत्तस्मिन् वायुः स ते लोको भविष्यति तं जेष्यसि पिबैता अपः। ओं सूर्य्यः पशुरासीत्तेनाजयन्त स एतल्लोकमजयत्तस्मिन् सूर्य्यः स ते लोको भविष्यति तं जेष्यसि पिबैता आपः इति कुशोदकैः संप्रोक्ष्य ओं छागपशवे नम इति गन्धादिभिरभ्यर्च्य ओं छाग त्वं बलिरूपेण मम भाग्यादुपस्थितः। प्रणमामि ततः सर्व-रूपिणं बलिरूपिणम्। चण्डिकाप्रीतिदानेन दातुराप-द्विनाशनम्। चामुण्डाबलिरूपाय बले तुभ्यं नमोऽस्तु ते। यज्ञार्थे पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा। अतस्त्वां घातया-म्यद्य तस्माद् यज्ञे वधोऽवधः। इत्युत्सार्य्य ऐं क्रीं श्रीं इति मन्त्रेण बलिं शिवरूपिणं ध्यात्वा तस्य मूर्ध्नि पुष्पं न्यसेत्। ओम् अद्येत्यादि महाबलभवनकामो दुर्गाप्रीतिकामो वा इमं छागपशुं वह्निदैवतं भगवत्यै दुर्गादेव्यै तुभ्यमहं घात-

यिष्ये इति जलं दद्यात्। ततः कृष्णं पिनाकपाणिञ्च कालराचिस्वरूपिणम्। उग्रं रक्तास्यनयनं रक्तमाल्यानुलेपनम्। रक्ताम्बरधरश्चैव पाशहस्तं कुटुम्बिनम्। पिबमानञ्च रुधिरं भुञ्जानं क्रव्यसंहतिम्। एवं खड्गं ध्यात्वा ओं रसना त्वं चण्डिकायाः सुरलोकप्रसाधक। इत्यभिमन्त्य क्लीं श्रीं ओम् खड्गाय नम इति गन्धादिभिः संपूज्य ओम् असिर्विशसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः। श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपाल नमोऽस्तु ते। इत्यष्टौ तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा। नक्षत्रं कृत्तिका तुभ्यं गुरुर्देवो महेश्वरः। हिरण्यञ्च शरीरं ते धाता देवो जनार्दनः। पितापितामहो देवस्त्वं मां पालय सर्वदा। नीलजीमूतसङ्काशस्तीक्ष्णदंष्ट्रः कृशोदरः। भावशुद्धोऽमर्षणश्च अतितेजास्तथैव च। इयं येन धृता क्षौणी हतश्च महिषासुरः। तीक्ष्णधाराय शुद्धाय तस्मै खड्गाय ते नमः। इति पुष्पं दद्यात्। आं ह्रीं फट् खड्गमादाय कालि कालि वज्रेश्वरि लौहदण्डायै नम इति जप्त्वा पूर्वाभिमुखं बलिं स्वयम् उत्तराभिमुख उत्तराभिमुखं बलिं स्वयं पूर्वाभिमुखो वा सकृच्छिन्द्यात्। ततो मृण्मयादिपात्रे रुधिरमादाय देवीसम्मुखे स्थापयित्वा ओम् अद्येत्यादि दशवर्षावच्छिन्न दुर्गाप्रीतिकाम इमं छागपशुरुधिरबलिं दास्यामीति संकल्प्य एष छागपशुरुधिरबलिः ओम् जयन्तीत्याद्युच्चार्य्य दद्यात्। ततः ओम् कालि कालि महाकालि कालिके पापनाशिनि। शोणितञ्च बलिं गृह्ण वरदे वामलोचने। ऐं ह्रीं श्रीं कौशिकि रुधिरेणाप्यायताम् इति वदेत्। ततश्छागशिरसि ज्वलद्दीपं दत्त्वा ओम् अद्येत्यादि दशवर्षावच्छिन्न दुर्गाप्रीतिकाम इमं सप्रदीपच्छागशीर्षबलिं दास्यामीति संकल्प्य एष सप्रदीपच्छागपशुशीर्षबलिः ओम् जयन्तीत्याद्युच्चार्य्य दद्यात्। ततः

ओम् जय त्वं सर्वभूतेशे सर्वभूतसमावृते। रक्ष मां निज-भूतेभ्यो बलिं भुङ्क्ष्व नमोऽस्तु ते। इत्युक्त्वा खड्गस्थरुधिरमादाय ओम् यं यं स्पृशामि पादेन यं यं पश्यामि चक्षुषा। स स मे वश्यतां यातु यदि शक्रसमो भवेत्। ओम् ऐं क्लीं श्रीं नित्यक्लिन्ने मदद्रवे स्वाहा इति सर्ववश्यमन्त्रेण स्वीयललाटे तिलकं कुर्य्यात्। महिषोत्सर्गे तु महिषारण्यपशुत्वेनागस्त्य-प्रोक्षितत्वात्तद्दाने अग्निः पशुरासीदित्यादि मन्त्रैः प्रोक्षणं नास्ति ततश्च एतत् पाठ्यम्। ओम् यथा वाहं भवान् देष्टि यथा वहसि चण्डिकाम्। तथा मम रिपून् हिंस शुभं वह लुलाप-ह। यमस्य वाहनस्त्वं वै वररूपधराव्यय। आयुर्वित्तं यशो देहि कासराय नमोऽस्तु ते। ओम् महिषपशवे नम इति गन्धादिभिः संपूज्य छाग इत्यत्र पशो इत्यूहेन वदेत्। रुधिरदाने तु फलं शतवर्षावच्छिन्न दुर्गाप्रीतिः। पूर्ववदन्यत् सर्वम्। मेषघाते तु मेष इत्यूहेन प्रयोज्यम्। रुधिरदाने तु एकवर्षाव-च्छिन्न दुर्गाप्रीतिः फलम्। अन्यत् सर्वं पूर्ववत्। स्वदेहरुधिरदाने तु एष स्वगात्ररुधिरबलिः ओम् महा-माये जगन्मातः सर्वकामप्रदायिनि। ददामि देहरुधिरं प्रसीद वरदा भव। इत्युक्त्वा जयन्तीत्यादिना दद्यात्। प्रभू-तबलिदाने द्वौ वा त्रीन् वाग्रतः कृत्वा संप्रोक्ष्य तत्तत्पशुभ्यो नम इति संपूज्य छाग त्वमिति बहुवचनानूहेन प्रयोगः। पश्वन्तरेऽप्येवं वाक्ये तु महाबलभवनकामोऽतुलविभूतिकामो दुर्गाप्रीतिकामो वा एतान् पशून् घातयिष्ये इति रुधिरदाने तु एष पशुरुधिरबलिः ओं जयन्तीत्याद्युच्चार्य्य क्लीं ओं दुर्गायै नमः पशुशीर्षदाने एष सप्रदीपपशुशीर्षबलिः पूर्ववत्। कुष्माण्डेक्षुबलिं दद्यात्। तत ओं जयन्तीति मन्त्रं यथा-शक्ति जप्त्वा ओं गुह्यातिगुह्यगोप्त्री त्वं गृहाणास्मत्कृतं जपं

सिद्धिर्भवतु मे देवि त्वत्प्रसादात् त्वयि स्थिते। इति जपं समर्पयेत्। ततः स्तवं पठेद्यथा। ओं दुर्गां शिवां शान्तिकरीं ब्रह्माणीं ब्रह्मणः प्रियाम्। सर्वलोकप्रणेत्रीञ्च प्रणमामि सदाशिवाम्। मङ्गलां शोभनां शुद्धां निष्कलां परमां कलाम्। विश्वेश्वरीं विश्वमातां चण्डिकां प्रणमाम्यहम्। सर्वदेवमयीं देवीं सर्वलोकभयापहाम्। ब्रह्मेशविष्णुनमिताम् प्रणमामि सदाशिवाम्। विन्ध्यस्थां विन्ध्यनिलयां दिव्यस्थाननिवासिनीम्। योगिनीं योगमातां च चण्डिकां प्रणमाम्यहम्। ईशानमातरं देवीमीश्वरीमीश्वरप्रियाम्। प्रणतोऽस्मि सदा दुर्गां संसारार्णवतारिणीम्। य इदं पठति स्तोत्रं शृणुयाद्वापि यो नरः। स मुक्तः सर्वपापेभ्यो मोदते दुर्गया सह।

अथ वरप्रार्थनम्। ओं महिषघ्नि महामाये चामुण्डे मुण्डमालिनि। आयुरारोग्यविजयं देहि देवि नमोऽस्तु ते। भूतप्रेतपिशाचेभ्यो रक्षोभ्यः परमेश्वरि। भयेभ्यः मानुषेभ्यश्च देवेभ्यो रक्ष मां सदा। सर्वमङ्गलमङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके। उमे ब्रह्माणि कौमारि विश्वरूपे प्रसीद मे। रूपं देहि यशो देहि भाग्यं भगवति देहि मे। पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे। चन्दनेन समालब्धे कुङ्कुमेन विलेपिते। विल्वपत्रकृतापीड़े दुर्गे त्वां शरणं गतः। इत्युच्चार्य्य मूलमन्त्रेण पुष्पाञ्जलित्रयं दद्यात्। ततो यथाकालमभ्यञ्जनपूपपायसादिकमुपानीय पूर्वोक्तमन्त्रेण दत्त्वा पानार्थं वासितजलम् आचमनीयं ताम्बूलञ्च दद्यात्। गीतवाद्यादिभिः शेषकालं नयेत्। इति सप्तमीपूजा।

अथ महाष्टमीपूजा। तत्र पूर्वाषाढ़ायुताष्टम्यां केवलायां वा कृतस्नानादिराचान्तः पूर्वमुख उदङ्मुखो वा दर्भासने उपविश्य भूतशुद्धिं कुर्य्याद् यथा। सोऽहमिति मन्त्रेण जीवात्मानं

नाभितो हृदिस्थे परमात्मनि संयोज्य पृथिवीं जले जलं तेजसि तेजो वायौ वायुमाकाशे प्रविश्य दक्षिणाङ्गुष्ठेन दक्षिणनासापुटं धृत्वा यम् इति वायुवीजेन षोड़शधा जप्तेन वायूत्कर्षणरूपपूरकसंज्ञया वायव्या धारणया देहं शोषयित्वा नासापुटावङ्गुष्ठानामिकाभ्यां धृत्वा रम् इति वह्निवीजेन चतुःषष्टिधा जप्तेन वायुस्तम्भनरूपकुम्भकसंज्ञया अग्निचिन्तनरूपया आग्नेय्या धारणया देहं दाहयित्वा लम् इति इन्दुवीजेन द्वात्रिंशज्जप्तेन दक्षिणनासापुटेन वायुनिःसरणरूपया रेचकसंज्ञया ऐन्द्र्या धारणया स्थिरीकृत्य वं इति वरुणवीजेन वायादिभूतानि व्योमादिभ्यो वहिःकृत्वा हंस इति मन्त्रेण परमात्मतो जीवं नाभिपद्मे न्यसेत्। ततः प्राणायामः। दक्षिणनासापुटं धृत्वा ओं जयन्तीत्यादि मन्त्रेण शनैरेकधा जप्तेन वामनासया वायूत्तोलनरूपं पूरकं नासिके धृत्वा चतुर्धा जप्तेन वायुधारणं कुम्भकं वामनासां धृत्वा दक्षिणनासया त्रिधा जप्तेन वायुत्यजनं रेचकं पुनर्दक्षिणनासया पूरकं पूर्ववत्ताभ्यां कुम्भकं वामया रेचकं पुनर्वामया पूरकम् उभाभ्यां कुम्भकं दक्षिणया रेचकमिति। ततोऽङ्गन्यासः। अनङ्गुष्ठहस्ताङ्गुलिभिः ओं कालि कालि स्वाहा हृदयाय नम इति हृदि। तर्जनीमध्यमाभ्याम् ओं कालि कालि वज्रिणि शिरसि स्वाहा इति शिरसि। अधोऽङ्गुष्ठमुष्टिकया ओं कालि कालेश्वरि शिखायै वषट् इति शिखायाम्। विपरीतपर्य्यस्तकरतलाभ्याम् ओम् कालि कालि वज्रेश्वरि कवचाय हुं इति आशिरः पादपर्य्यन्तम्। तर्जनी मध्यमानामिकाभिः ओम् कालि वज्रेश्वरि लौहदण्डायै नेत्रत्रयाय वौषट् इति नेत्रयोः। ओम् कालि लौहदण्डायै अस्त्राय फट् इति एवं करन्यासं न्यस्य ऊर्द्धाध ऊर्द्धोर्द्धतालत्रयं दत्त्वा छोटिकादिभिः दशदिशो बध्नीयात्। ततः

शङ्खादिपात्रं पुरतो निधाय त्रिभागजलेन आपूर्य्य तत्र दध्य-क्षतपुष्पाणि यथालाभं दत्त्वा वं इति धेनुमुद्रया अमृतीकृत्य ह्रीं ओम् दुर्गायै नम इति अष्टधा जप्त्वा तेन उदकेन आत्मानं पूजोपकरणञ्च अभ्युक्ष्य जटाजूटेत्यादिना ध्यात्वा स्वशिरसि पुष्पं दत्त्वा सोऽहमिति विचिन्त्य मानसोपचारैः संपूज्य पुन-र्ध्यात्वा इदम् आसनम् ओम् जयन्तीत्यादि उच्चार्य्य ह्रीं ओम् दुर्गायै नम इति दत्त्वा कृताञ्जलिः ओम् भूर्भुवः स्वर्भगवति दुर्गे स्वागतासि इति पृच्छेत् एवं पाद्यम् अर्घ्यादि दधि मधु घृतात्मको मधुपर्कः पुनराचमनीयं ततो दर्पणप्रतिविम्बस्थां देवीं लौकिक षष्ठ्यधिक शत-त्रयतोलकान्न्यूनं जलमादाय इदं स्नानीयं जलम्। ओम् नारायण्यै विद्महे चण्डिकायै धीमहि तन्नश्चण्डी प्रचोद-यात्। जयन्तीत्यादि उच्चार्य्य ह्रीं ओम् दुर्गायै नम इति स्नापयेत्। फलभूमार्थी तु दर्पणप्रतिविम्बस्थां घृताभ्यङ्गो-द्वर्त्तनोष्णोदकप्रक्षालनपूर्वकम् अन्यस्नानीयेन तथैव स्नाप-यित्वा जलेन स्नापयेत्। तत्र अष्टरत्तिकाधिक लौकिक माषद्वयाधिकद्व्यशीतिसंख्यक तोलकान्न्यूनं घृतमानीय इदम् अभ्यञ्जनीयं घृतम् ओम् जयन्तीत्यादिना अभ्यञ्जयेत्। यव-गोधूमयोश्चूर्णमादाय इदम् उद्वर्त्तनीयं चूर्णं पूर्वोक्तमन्त्रेण उद्वर्त्तयेत्। घृतस्नाने तु पूर्वपरिमितं घृतमानीय इदं स्नानीयं घृतम् एवं दुग्धेन दध्ना मधुना ततः पूर्ववत् उद्वर्त्तनं ततस्तत्-संख्यकैश्चन्दनजलैर्मिलितं प्रत्येकं वा द्रोणपुष्पजलेन वा रत्न-जलेन वा अगुरुजलेन वा स्नापयेत्। ततो नूतनवाससा जल-मपनीय इदम् आचमनीयम् इदं वस्त्रम् ओम् तन्तुसन्तान-संयुक्तं रञ्जितं रागवस्तुना। दुर्गे देवि भज प्रीतिं वाससे परिधीयताम्। पूर्ववत् आचमनीयं यथालाभम् इदं हेमभूष-

णम् इदं रजतभूषणं इदं शङ्खभूषणं मणिमुक्तादिना विचित्र-भूषणं सिन्दूरभूषणं दर्पणं पट्टसूत्रं विचित्रभूषणं यथालाभम् अन्नपात्रोपभूषणं जलपात्रोपभूषणं रैत्यपात्रोपभूषणं ताम्र-पात्रोपभूषणं हैमपात्रोपभूषणं रजतपात्रोपभूषणं छत्रोपभूषणं चामरोपभूषणं ध्वजोपभूषणं तालवृन्तोपभूषणं घण्टोपभूषणं शय्योपभूषणम् इदं चन्दनानुलेपनम् अङ्गुष्ठयुक्तया कनिष्ठा-रूपया गन्धमुद्रया एवं कृष्णागुरुकालेयकं कर्पूरं कुङ्कुम-कस्तूरीप्रभृतीनि प्रत्येकमेकत्र वा यथालाभं वा दद्यात्। एषां पञ्चरजसां चूर्णानि गन्धत्वेन देयानि। पद्मचम्पक-कुमुदोत्पलमालतीमल्लिकाजवाबन्धुकापराजिता कुन्दाशोका-दीनि पुष्पाणि आदाय यथालाभम् एतानि पुष्पाणि एतत् पुष्पं वा दद्यात् अङ्गुष्ठयुक्ततर्जनीरूपया पुष्पमुद्रया अपामार्ग-भृङ्गराजामलकीतुलसीविल्वपत्राणि यथालाभं वा आदाय एतानि पत्राणि एतत्पत्रं वा दद्यात्। एषा माला ओम् कौसुमस्रजम् एताश्चन्दनागुरुचर्चिताम्। गृहाण त्वं महादेवि प्रसीद परमेश्वरि। जयन्तीत्यादिना दद्यात्। द्रोणपुष्पम् आदाय ब्रह्मविष्णुशिवादीनां द्रोणपुष्पं सदा प्रियम्। तत्ते दुर्गे प्रयच्छामि सर्वकामार्थसिद्धये। ओं जयन्तीत्यादिना दद्यात्। विल्वपत्रम् आदाय ओम् अमृतो-द्भवं श्रीवृक्षं शङ्करस्य सदा प्रियम्। तत्ते दुर्गे प्रयच्छामि पवित्रं ते सुरेश्वरि। पूर्ववद्दद्यात्। दह्यमानं घृतं गुग्गुलुम् आनीय एष धूपः ओं धूपोऽयं देवदेवेशि घृतगुग्गुलुयोजितः। गृहाण वरदे मातः दुर्गे देवि नमोऽस्तु ते। ओं जयन्तीत्या-दिना दद्यात्। सर्ज्जवे मधुमुस्तं घृतं गन्धो गुग्गुल्वगुरु-शैलजम्। सरलं सिंहसिद्धार्थं दशाङ्गो धूप उच्यते। दशाङ्ग-धूपमादाय पूर्वोक्तं मन्त्रं विना मूलेन दद्यात्। एष दीपः।

अग्निर्ज्योतीरविर्ज्योतिश्चन्द्रज्योतिस्तथैव च ज्योतिषामुत्तमं दुर्गे दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम्। सर्वत्र एतादृशपाठेऽपि जयन्ती त्यादिना दद्यात्। विशेष मन्त्राभावे सुतरां तथा घृततिल तैल सर्षपतैलाद्यन्यतमोपस्कृतां यथालाभं वा दत्त्वा जयध्वनि मन्त्रमातः स्वाहा इति घण्टां संपूज्य वादयन् देवीं नीरा जयेत्। यथालाभं नैवेद्यानि दद्यात्। विशेष नाम्ना चैतद एतद्घृतम् इदं दधि इदं दुग्धम् एते चिपिटका एते लड्डुका एते लाजा एतानि कदलकानि नारिकेलफलानि एतानि जम्बीराणि एते इक्षुदण्डाः एतानि कुष्माण्डानि एतानि सुखाशकानि एते मोदकाः इदमाचमनीयम् एतानि ताम्बूलानि जयन्तीत्यादिना दद्यात् ततो यथालाभं द्रव्यं दत्त्वा यथा शक्ति जयन्तीति मन्त्रं जप्त्वा जपं समर्प्य स्तुत्वा प्रणमेत् ततो महिषासुरसिंहगणेशादीनां यथाशक्ति पूजा कार्य्या।

अथ आवरणपूजा। देव्या दक्षिणपार्श्वे पञ्चोपचारैः गन्ध पुष्पाभ्यां वा ह्रीं श्रीं जयन्त्यै नमः एवं मङ्गलायै काल्यै भद्र काल्यै कपालिन्यै दुर्गायै शिवायै क्षमायै धात्र्यै स्वाहायै स्वधायै। देव्याः पूर्वभागे ह्रीं उग्रचण्डायै नमः एवं प्रच ण्डायै चण्डनायिकायै चण्डायै चण्डवत्यै चण्डरूपायै अति चण्डिकायै। ततो देव्या वामदिशि तथैव ह्रीं श्रीम् उग्रदं ष्ट्रायै नमः एवं महादंष्ट्रायै शुभदंष्ट्रायै करालिन्यै भीमनेत्रायै विशालाक्ष्यै मङ्गलायै विजयायै जयायै। ततो देवी पुरत स्तथैव ह्रीं श्रीं मङ्गलायै नमः एवं नन्दिन्यै भद्रायै लक्ष्म्यै कीर्त्यै यशस्विन्यै पुष्ट्यै शिवायै माध्व्यै यशायै शोभायै जयायै धृत्यै आनन्दायै सुनन्दायै। ततो देव्या दक्षिणे चतुःषष्टि मातरः अशक्तौ द्वात्रिंशत् षोडश अष्टौ वा पञ्चोपचारैर्गन्ध पुष्पाभ्यां वा पूजयेत्। यथा ह्रीं श्रीं विजयायै नमः एवं

मङ्गलायै भद्रायै धृत्यै शान्त्यै शिवायै क्षमायै सिद्धै तुष्ट्यै उमायै पुष्ट्यै श्रियै ऋद्धै रत्यै दीप्तायै कान्त्यै । यशायै लक्ष्म्यै ईश्वर्य्यै हृद्धै शक्त्यै जयावत्यै ब्राह्म्यै जयन्त्यै अपराजितायै अजितायै मानव्यै श्वेतायै दित्यै मायायै महामायायै मोहिन्यै ११ । लालसायै तीव्रायै विमलायै गौर्य्यै मत्यै दुर्गायै क्रियायै अरुन्धत्यै घण्टायै कर्णायै सकर्णायै कपालिन्यै रौद्रै काल्यै मायूर्य्यै त्रिनेत्रायै सुरूपायै बहुरूपायै रिपुहायै अम्बिकायै चर्चिकायै सुरपूजितायै वैवस्वत्यै कौमार्य्यै माहेश्वर्य्यै वैष्णव्यै महालक्ष्म्यै कार्त्तिक्यै कौशिक्यै शिवदूत्यै शिवायै चामुण्डायै ६४ । अथ मातरः । ह्रीं ओं ब्राह्मण्यै नमः एवं माहेश्वर्य्यै कौमार्य्यै वैष्णव्यै वाराह्यै इन्द्राण्यै चामुण्डायै महालक्ष्म्यै । पूर्वादि दिक्षु ओं शिवदूत्यै मध्ये चण्डिकायै मातृणां पुरोभागे ओम् भैरवाय नम इति पञ्चोपारैः पूजयेत् । ओम् महिषासुराय नमः । ततोऽङ्गपूजा । ओम् कालि कालि स्वाहा हृदयाय नम इति गन्धपुष्पाभ्यां पूजयेत् । एवं कालि कालि वज्रिणि शिरसे स्वाहा नमः । ओम् कालि कालेश्वरि शिखायै वषट् नमः । कालि वज्रेश्वरि कवचाय हुं नमः । आग्नेय्यादिविदिक्षु ओम् कालि कालि वज्रेश्वरि लौहदण्डायै स्वाहा नेत्रत्रयाय वौषट् नमः । देव्यग्रे ओम् कालि लौहदण्डायै अस्त्राय फट् नमः इति पूर्वादिदिक्षु पूजयेत् । देव्याः शिखां भावयन् ओम् ईशानाय नमः इति संपूज्य मुखं भावयन् ओम् कालि कालि तत्पुरुषाय नमः हृदयं भावयन् ओम् वज्रेश्वरि अघोराय नम अधो भावयन् ओम् लोहदण्डायै वामदेवाय नमः सर्वाङ्गं भावयन् ओम् स्वाहा सद्योजाताय नमः । ततोऽस्त्राणि पूजयेत् । देव्या दक्षिणभागे ओम् त्रिशूलाय नमः एवं खड्गाय चक्राय तीक्ष्णबाणाय

शक्तये। वामभागे खेटकाय पूर्णचापाय पाशाय अङ्कुशा घण्टायै। ततः सिंहासनपूजा। ओम् वज्रनखदंष्ट्रायुधा सिंहासनाय हुं फट् नमः। ततो देव्याः पुरतः पद्मं निर्मा प्रागादिदलेषु कर्णिकायां जले वा एतत् पाद्यम् ओम् च चण्डायै नमः अभावे पञ्चोपचारैर्गन्धपुष्पाभ्यां वा पूजयेत् एवं प्रचण्डायै चण्डोग्रायै चण्डनायिकायै चण्डायै चण्डव चण्डरूपायै अतिचण्डिकायै मध्ये उग्रचण्डायै। तत्र ओ दक्षयज्ञविनाशिन्यै महाघोरायै योगिनीकोटिपरिवृता भद्रकाल्यै ह्रीं दुर्गायै नम इति पुष्पाञ्जलित्रयेन पूजयेत्

अथ शस्त्रपूजा। तत्रादौ खड्गपूजा। ओम् असिर्वि सनः खड्ग इति पूर्वोक्तं पठन् ओम् खड्गाय नम इति संपूज छुरिकां पूजयेत्। ओम् सर्वायुधानां प्रथमं निर्मिता पिनाकिना। शूलायुधाद्विनिष्कृष्य कृत्वा मुष्टिग्रहं शुभम् चण्डिकायाः प्रदत्तासि सर्वदुष्टनिवर्हिणी। तया निस्सारित चासि देवानां प्रतिदेवता। सर्वसत्त्वाङ्गभूतासि सर्वाशुभ निवर्हिणी। छुरिके रक्ष मां नित्यं शान्तिं यच्छ नमोऽस्तु ते ओम् छुरिकायै नमः। ततः कट्टारकपूजा। ओम् रक्ष ङ्गानि गजान् रक्ष रक्ष वाजिधनानि च। मम देहं सद रक्ष कट्टारक नमोऽस्तु ते। ओम् कट्टारकाय नमः।

अथ धनुःपूजा। ओम् सर्वायुधमहामात्र सर्वदेवारि सूदन। चाप मां समरे रक्ष साकं शरगणैरिह। धृत लक्ष्मेन रक्षार्थं संहाराय हरेण च। त्रयीमूर्त्तिगतं देव धनुरस्त्रं नमाम्यहम्। ओम् धनुषे नमः।

अथ कुन्तपूजा। प्रास पातय शत्रूं स्त्वमनया लोकमा यया। गृहाण जीवितं तेषां मम सैन्यञ्च रक्षताम्। ओम् कुन्ताय नमः।

अथ वर्मपूजा । शर्मप्रदस्त्वं समरे वर्मन् सैन्य यशोऽव्यये । रक्ष मां रक्षणीयोऽहं तापनेय नमोऽस्तु ते । ओम् वर्मणे नमः ।

अथ चामरपूजा । शशाङ्ककरसङ्काश हिमहिण्डीर-पाण्डर । प्रोत्सारय त्वं दुरितं चामरामरवल्लभ । ओम् चामराय नमः ।

अथ छत्रपूजा । यथाम्बुदश्छादयते शिवायैनां वसुन्ध-राम् । तथा मां छादय छत्र युद्धाध्वनिर्गतं सदा । ओम् छत्राय नमः ।

अथ ध्वजपूजा । शक्रकेतो महावीर्य्यः सुपर्णस्त्वां समा-श्रितः । पक्षिराजो वैनतेयस्तथानारायणध्वजः । काश्य-पेयोऽमृताहर्त्ता नागारिर्विष्णुवाहनः । अप्रमेयो दुराधर्षो रणे देवारिसूदनः । गरुत्मान् मारुतगतिस्त्वयि सन्निहितः स्थितः । साश्ववर्मायुधानाञ्च रक्षास्माकं रिपून् दह । ओम् ध्वजाय नमः ।

अथ पताकापूजा । हुतभुग् वसवो रुद्रा वायुः सोमो महर्षयः । नागकिन्नरगन्धर्वा यक्षभूतमहोरगाः । प्रमथाश्च सहादित्यैर्भूतेशो मातृभिः सह । शक्रसेनापतिःस्कन्दो वरुणश्चाश्रितः त्वयि । प्रतिहन्तु रिपून् सर्वान् राजा विजय-मृच्छतु । यानि प्रयुक्तान्यरिभिर्दूषणानि समन्ततः । निह-तानि सदा तानि भवन्तु तव तेजसा । कालनेमिवधे युद्धे युद्धे त्रिपुरघातने । हिरण्यकशिपोर्युद्धे युद्धे देवासुरे तथा । शोभितासि तथैवाद्य शोभस्व समरं स्मर । नीलां वक्त्रां सितां दृष्ट्वा नश्यन्त्वाशु ममारयः । ओं पताकायै नमः ।

अथ दुन्दुभिपूजा । दुन्दुभे त्वं सपत्नानां घोषाद् हृदय-कम्पनः । भव भूमिपसैन्यानां तथा विजयवर्द्धनः । यथा जीमूतशब्देन हृष्यन्ति वरवारणाः । तथास्तु तव शब्देन

वर्यो ऽस्माकं जयावहः। यथा जीमूतशब्देन स्त्रीणां त्रासोऽभिजायते। तथात्र तव शब्देन शत्रूणामस्तु हिमो रणे। ओं दुन्दुभये नमः।

अथ शङ्खपूजा। ओं पुण्य त्वं शङ्ख पुण्यानां मङ्गलानाञ्च मङ्गलम्। विष्णुना विधृतो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे। ओं शङ्खाय नमः।

अथ सिंहासनपूजा। विजयो जयदो जेता रिपुघाती प्रियङ्करः। दुःखहा शर्मदः शान्तः सर्वारिष्टविनाशनः। इत्यष्टौ तव नामानि यस्मात् सिंहपराक्रमः। तेन सिंहासनेति त्वं नाम्ना देवेषु गीयते। त्वयि स्थितः शिवःसाक्षात् त्वयि शक्रः सुरेश्वरः। त्वयि स्थितो हरिर्देवस्त्वदर्थं तप्यते तपः। नमस्ते सर्वतोभद्र शिवो भव महीपतौ। त्रैलोक्यजयसर्वस्व सिंहासन नमोऽस्तु ते। ओं सिंहासनाय नमः।

ततो नवपत्रिकासमीपं गत्वा पञ्चोपचारैर्गन्धपुष्पाभ्यां वा पूजयेत्। एष गन्धः ह्रीं ओं ब्राह्म्यै नमः एवं रक्तदन्तिकादयः प्रत्येकं पूज्याः। ततो देवीसमीपं गत्वा पूर्ववत् जयन्तीत्यादिना देवीं पूजयित्वा च छागादिबलिं दद्यात्। ततो जप्ता जपं समर्प्य स्तुत्वा प्रणमेत्। ततो माषभक्तबलिं दद्यात् यथा। गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ माषभक्तबलिमुपानीय एष माषभक्तबलिः ओं जयन्त्यै नमः एवं मङ्गलायै काल्यै भद्रकाल्यै कपालिन्यै दुर्गायै शिवायै क्षमायै धात्र्यै स्वाहायै स्वधायै इति दत्त्वा ओम् उग्रचण्डायै नम इत्याद्यष्टाभ्यः ह्रीं ओम् उग्रदंष्ट्रायैः नमः इत्यादि चतुःषष्टि मातृभ्यः एवं ह्रीं ओं ब्राह्म्यै नम इत्यादि मातृभ्यः। ततो माषाद्यमांसाद्यैर्देयो दिक्षु बलिर्निशि। तत्र एष माषभक्तबलि ओं लोकपालग्रहगणसुरासुरगन्धर्वयक्षराक्षसविद्याधरगरुड़

महोरगकिन्नरगजेन्द्र देवतासुरो भूत पिशाच क्रव्याद मनुष्य मातृगण योगिनी डाकिनी शाकिनीगणा इमं नानाद्रव्य-सहितबलिं गृह्णन्तु हुं फट् स्वाहा। ओं लोकपालादिभ्यो नम इति दत्त्वा ओम् शिवाः कङ्कालवेतालाः पूतना जम्भकादयः। सर्वे ते तृप्तिमायान्तु बलिदानेन तोषिताः। एष माषभक्तबलिः ओम् शिवादिभ्यो नमः। ततो यथाकालं यथालाभमन्नव्यञ्जनपूपपायसादिकमानीय गन्धादिना संपूज्य दद्यात्। पानार्थं वासितजलम् आचमनीयं ताम्बूलञ्च शेषे कुमारीर्भोजयेत् ब्राह्मणानपि। शेषं नृत्यगीतवाद्यादिभिः नयेत्। इति महाष्टमीपूजा।

अथ सन्धिपूजा। तत्र महाष्टमी शेषदण्ड महानवमी प्रथमदण्डात्मको यः कालः तत्र महाष्टमीपूजावत् यथालाभं पूजां कुर्य्यात्। महानवमीक्षण एव छागादि बलिदानं न तु महाष्टमीक्षणे। अथ अर्द्धरात्रपूजा यद्दिनेऽर्द्धरात्रे महाष्टमी लाभस्तद्दिने फलभूमार्थिना पूर्ववत् यथालाभं पूजा कर्त्तव्या यदि तु उभयदिनेऽर्द्धरात्रे महाष्टमीलाभस्तदा पूर्वदिने एव पूजा।

अथ नवमीकृत्यम्। तत्र उत्तराषाढ़ायुक्तायां केवलायां वा महानवम्यां महाष्टमीपूजावत् (कालाल्पे तु सप्तमी पूजावच्च) यथालाभं कृत्यं विधाय पिष्टप्रदीपयवधान्यसर्षपैर्यथालाभोपपन्नैः आधारात् व्यस्तपाणिभ्यां शिरः प्रभृतिपादपर्य्यन्तं निर्मञ्छयन् देवीं नीराजयेत्। ततो होमं कुर्य्यात्। तद्दिने होमासामर्थ्ये महाष्टम्यां होमं कुर्य्यात्। शक्तस्तु उभयदिन एव कुर्य्यात्। तत्र स्वगृह्योक्तविधिना बलदनामाग्निं संस्थाप्य बिल्वपत्रसहितैस्तिलैर्वादशपर्वपूरिकया आद्रामलकमालया वा उत्तानकरेण देवतीर्थेन ओम् जयन्तीत्यादि स्वाहान्त-

मन्त्रेण अष्टोत्तरशतकृत्वो जुहुयात्। स्वगृह्योक्तविधिना दक्षिणासहितं होमशेषं समापयेत्। असामर्थ्ये होमकरणाय ब्राह्मणं वृणुयात्। शूद्रस्तु सदैव होमाय ब्राह्मणं वृणुयात्। ततः प्रार्थयेत। ओम् यच्छिद्रं तपश्छिद्रं यच्छिद्रं पूजने मम। सर्वं तदच्छिद्रमस्तु भास्करस्य प्रसादतः। यद्दत्तं भक्तिभावेन पत्रं पुष्पं फलं जलम्। आवेदितञ्च नैवेद्यं तद् गृहाणानुकम्पया। ओम् यदक्षरं परिभ्रष्टं मात्राहीनञ्च यद्भवेत्। क्षन्तुमर्हसि मे देवि कस्य न स्खलितं मनः। ततस्ताम्रादिपात्रे कुशत्रयतिलजलानि आदाय ओम् अद्य आश्विने मासि शुक्ले पक्षे महानवम्यां तिथौ अमुकगोत्रः श्री अमुकदेवशर्मा कृतैतद्वार्षिक शरत्कालीन दुर्गामहापूजा-कर्मणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं काञ्चनं तन्मूल्यं वा विष्णुदैवतम् अमुकगोत्राय अमुकदेवशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं ददे। अन्यार्थकरणे तु ददे इत्यत्र ददानीति विशेषः। ब्राह्मणा-सन्निधाने तुभ्यं विना यथानामगोत्रनाम्ने इति विशेषः। ततो ब्राह्मण कुमारीं पादप्रक्षालनपूर्वकं यथेष्टं द्रव्यं भोज-यित्वा तत्पादाद्यनादिकं शिरसि विधाय भक्त्या अनुव्रजेत्। ब्राह्मणान् भोजयेत शेषकालं गीतवाद्यादिभिर्नयेत्।

अथ दशमीकृत्यम्। कृतस्नानादिराचान्तः पूर्ववद्देवीं पाद्या-दिभिर्यथालाभं वा संपूज्य ओम् दुर्गां शिवाम् [६७२ पृ० २ पं] इत्यादिना स्तुत्वा प्रणम्य मङ्गलचण्डीति आदिना सर्वमङ्गल मङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके। शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते। इत्यनेन संप्रार्थ्य ओम् विधिहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं यदर्चितम्। पूर्णं भवतु तत् सर्वं त्वत् प्रसादात् महेश्वरि। इति संप्रार्थ्य संहारमुद्रया पुष्पं गृहीत्वा क्षमस्वेति विसृज्य निर्माल्यं गृहीत्वा चण्डेश्वर्यै नम इति ऐशान्यां दिशि पूज-

येत्। ओम् उत्तिष्ठ देवि चामुण्डे शुभां पूजां प्रगृह्य च। कुरुष्व मम कल्याणं अष्टाभि शक्तिभिः सह। गच्छ गच्छ परं स्थानं स्वस्थानं देवि चण्डिके। व्रज स्रोतो जले वृद्धैर तिष्ठ गेहे च भूतये। इत्याभ्यां प्रतिमां बिल्वशाखाञ्च नवपत्रिकाञ्च उत्थाप्य स्थानान्तरे नीत्वा पूर्ववत् पिष्टकप्रदीपादिभिर्नीराजयेत्। ततो नृत्यगीतवाद्यशङ्खघोष क्रीड़ाकौतुकमङ्गलपुरःसरं स्रोतोजलसमीपं गत्वा ओम् दुर्गे देवि जगन्मातः स्वस्थानं गच्छ पूजिते। संवत्सरव्यतीते तु पुनरागमनाय च। इमां पूजां महादेवि यथाशक्ति निवेदिताम्। रक्षार्थन्तु समादाय व्रजस्व स्थानमुत्तमम्। इत्याभ्यां स्रोतसि मज्जयेत्। ततो धूलिकर्दमविक्षेपक्रीड़ाकौतुकमङ्गलभगलिङ्गाभिधानं भगलिङ्गगीतपराक्षिप्तपराक्षेपकरूपं शावरोत्सवं कुर्य्यात्। ततो देव्या पक्वान्नादिकं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्। ततः शान्त्याशिषी ब्राह्मणेभ्यो गृह्णीयात् इति।

इति वन्द्यघटीय श्रीमद्धरामहोपाध्याय रघुनन्दनभट्टाचार्य्य-विरचिता शारदीया महापूजापद्धतिः समाप्ता।

एतानि मुद्रितसंस्कृतपुस्तकानि।

१ पाणिनीय व्याकरणम्. १
२ अष्टकम् पाणिनीयम् ॥०
३ उणादिसूत्रम् सटीक २
४ कविकल्पद्रुम (धातुपा:) ।०
५ कलापव्याकरणं वा कातन्त्र २
६ धातुरूपादर्श: १॥०
७ परिभाषेन्दुशेखर सटीक १
८ मुग्धबोधव्याकरणम् सटीक १॥०
९ वाक्यमञ्जरी (पद्याचरै:) ।०
१० वैयाकरणभूषणसार ॥०
११ लघुकौमुदीव्याकरणम् ॥०
१२ सिद्धान्तमाधवं सटीक ।०
१३ शब्दरूपादर्श: ॥०
१४ शब्दार्थरत्नम् ॥०
१५ सारस्वतव्याकरण सटीक पूर्वार्धम् १
१६ सारस्वतव्याकरणं सटीक उत्तरार्धं १
१७ सिद्धान्तकौमुदी सरलासहिता १०
१८ ऋतुसंहार काव्य सटीक ।/
१९ काव्यसंग्रह मूलमात्र ५
२० काव्यसंग्रह सटीक प्रथमभाग: २
२१ काव्यसंग्रह सटीक द्वितीयभाग: २
२२ काव्यसंग्रह सटीक तृतीयभाग: २
२३ किरातार्जुनीयकाव्य सटीक १॥०
२४ कुमारसम्भवकाव्यपूर्वखण्ड सटीक॥०
२५ कुमारसम्भवकाव्य उत्तरखण्डसटीक॥
२६ गीतगोविन्द काव्य सटीक ॥०
२७ चन्द्रशेखरचम्पूकाव्य १
२८ नलोदय काव्य सटीक ।/
२९ नैषधचरितम् काव्य सम्पूर्ण सटीक ५
३० नैषधकाव्य नवमसर्गपर्यन्त सटीक २॥
३१ पुष्पबाणविलास काव्य सटीक ॥०
३२ विद्वन्मोदतरङ्गिणी (चम्पूकाव्य) ॥०
३३ भट्टिकाव्य टीकाद्वयसहित २
३४ भामिनीविलासकाव्य सटीक ।०
३५ भामिनीविलास संक्षिप्तटीकासह ।०
३६ चम्पूरामायणम् सटीक १
३७ (चम्पूरामायणम्) भोजचम्पू ।०
३८ शतकावलि: ॥०
३९ माधवचम्पूकाव्य ।०
४० मेघदूत मल्लिनाथकृत टीकासहित ।/
४१ मेघदूत सटीक सुगमसूत्रम् /०
४२ रघुवंश काव्य सटीक १॥०
४३ रघुवंश मूलमात्र ७,८,१२ सर्गा: /०
४४ राजप्रशस्ति सटीक /
४५ शिशुपालवधकाव्य सटीक (माघ) २
४६ कथासरित्सागर सम्पूर्ण ६
४७ कादम्बरी विस्तृतव्याख्यासहिता ३
४८ दशकुमारचरितगद्यकाव्य सटीक १
४९ द्वात्रिंशत्पुत्तलिकासिंहासन १
५० पञ्चतन्त्रम् विष्णुशर्मकृत सटीक १
५१ मनुविवाहपाठ ।०
५२ वासवदत्ता गद्यकाव्य सटीक १
५३ वेतालपञ्चविंशति: (सरलगद्य) ॥०
५४ शङ्करविजय १॥०
५५ भोजप्रबन्ध सरल गद्य ॥०
५६ हर्षचरित सटीक पाठकतय २।०
५७ हर्षचरितपाठमङ्गलगद्य १
५८ संस्कृतविद्यामञ्जरी प्रथमभाग: /
५९ संस्कृतविद्यामञ्जरी द्वितीयभाग: ।०
६० संस्कृतविद्यामञ्जरी तृतीयभाग: ।०
६१ संस्कृतविद्यामञ्जरी चतुर्थभाग: ।०
६२ हितोपदेश सटीक ॥०
६३ अमरकोश ।०
६४ वाचस्पत्यम् (शब्दाभिधान) २००
६५ मेदिनीकोष १
६६ शब्दस्तोममहानिधि: [illegible]
६७ अनर्घराघवनाटक सटीक (मुरारि) १
६८ अनर्घराघवनाटक मूलमात्र [illegible]

